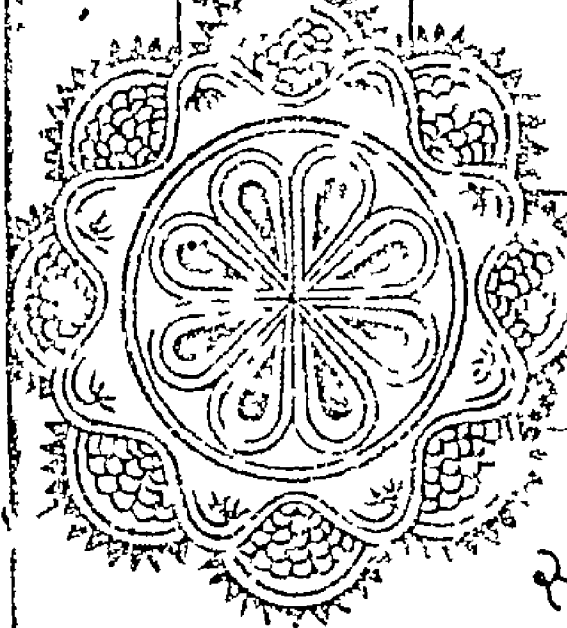
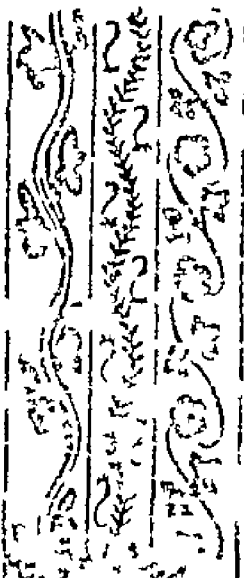

આપાંડ

કાવ્ય

મહાત્મા ગાંધી સ્મૃતિ અંક

સ સ્તુ સાહિત્ય

અંક રૂપિયા

૬, ૭, ૧૦, ૧૨, ૧૫, ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૩૫, ૪૦, ૪૫, ૫૦, ૫૫, ૬૦, ૬૫, ૭૦, ૭૫, ૮૦, ૮૫, ૯૦, ૯૫, ૧૦૦

એલ્યુમિનિયમ

અને

પિત્તળનાં કાસણાં

વાસણોનો વિચાર આવતાં જ ઠાઉં
માર્કની યાદ તાજી થાય છે. ધનાવટની ઉત્થાપના,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, લાભોનું વ્યાવજી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

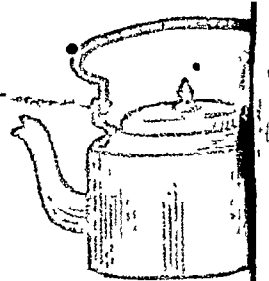
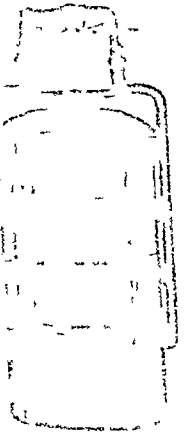
એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવાં અને કોષતમાં કીકાયત
હોય છે કલાઈ કરવાની જરૂર નથી પડતી.

દુધના હાન્ડ, ટીફીન કેવીયર, કીટલી, થાળી
ચ્વાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો

માટે

સાચો વેચના મૂળો :

અવનલાલ (૧૯૨૬) લિમિટેડ

અમદાવાદ, મુંબઈ, ગાંધી, મલખાસેન્કો, મિલ્કી, જોડપુર, રંગપુર

ઓછામાં ઓછા ખર્ચે વધુમાં વધુ રક્ષણ

અને

૧૦૦ ટકા સલામતી માટે.

‘ક્રાઉન લાઈફ’ માં

તમારો વીમો ઉતરાવો

— નોટ —

‘ક્રાઉન લાઈફ’ હજી વીમાના ભાવો વધાર્યા નથી

ચાલુ વીમા ડોલર

૫૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

હિંદ અને
સિંહાનના

વડા મેનેજર

T. W. Bruhl

(INCORPORATED IN CANADA WITH LIMITED LIABILITY)

હિંદ અને
સિંહાનના

વડા મેનેજર

C. T. Shah

હિંદની વડી ઓફિસ ફોરો ફાઉન્ટેન હોટ, મુંબઈ

ટે નં ૨૭૪૨-૨૭૦૪૨

ટેલિફોન નંબરો } ૨૨૬૩૬
 } ૨૨૬૩૮

ટેલિગ્રામ ‘Vulindo’

ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ:-ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એન્સ્યુરન્સ બીલ્ડિંગ

ઘાટ, મુંબઈ

આગ, દરિયાઈ અકસ્માત અને નોકરોની

જવાબદારીના વીમાનું કામકાજ

કરવામાં આવે છે.

જે. સી. સેતલવડ

જનરલ મેનેજર

કે. સી. દેસાઈ

મેનેજર

શાખાઓ:-

૭૦, કવીન્સવે-ન્યુદિલ્હી

ધી મોલ-લાહોર

૬૧ લાઇન ખીચ-અમદાવાદ

કારંજ, બડ, -અમદાવાદ

૩૫ રોલેન્ડ રોડ.-કલકત્તા

પો. બો. નં. ૬૦૦, બાંબો રોડ.

-કચ્છાલા (યુર્ગાડા)

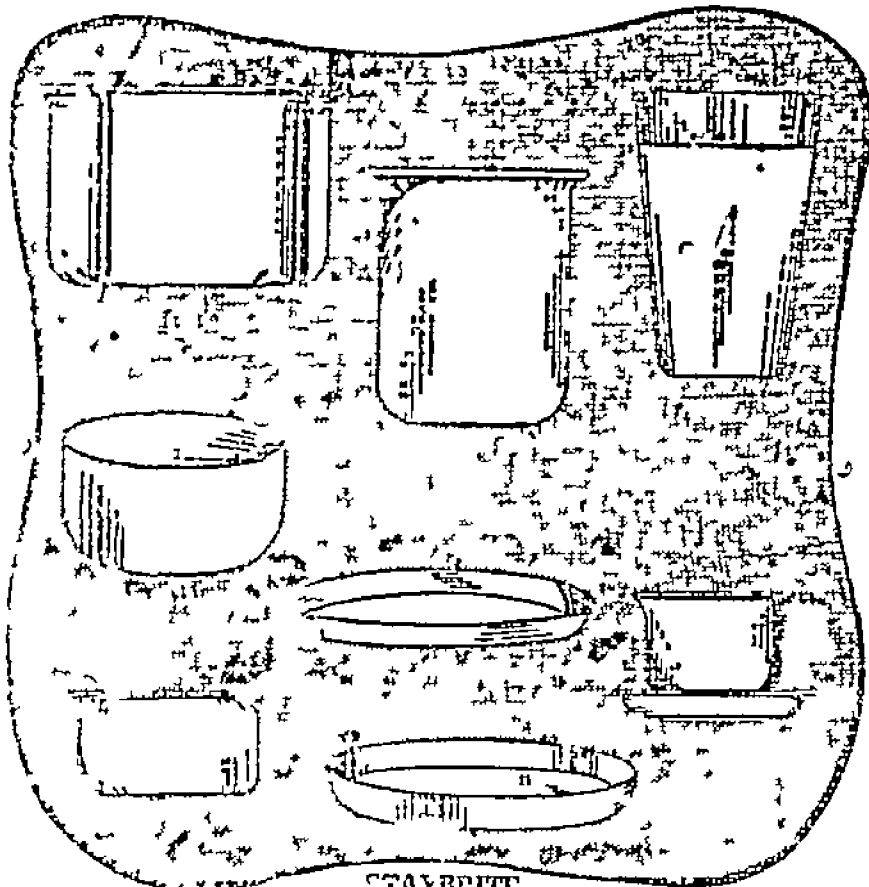
૧૭૯ બુધવાર પેઠ, -પૂના

૬૬૫/૬૭. મરચાંટ સ્ટ્રીટ

પો. બો. નં. ૨૮૪, -રંગુન

એજન્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં છે.

A Domestic REVOLUTION

STAYBRITE STAINLESS STEEL UTENSILS

Resists Non-corrosive
Proof against Ptomain poisoning
No Tinning.

THE MOST DUEABLE METALWARE KNOWN!

DEVIDAYAL AND SONS,

Factory and Office Tulsiram Gupta Mills Estates, Darukhana.

Sales Depot 45, 2nd Ehoiwada Bombay 2.

કાનનાં ભયંકર

દરદો ગેરંટીથી મટાડવા

તુલસી કર્ણામૃત (રજીસ્ટર્ડ) વાપરે.

મધીવા-સાંધાનો ભયંકર

દુખાવો નેમ જ વાંદી, પરમે,

સીફીલીસ તથા દિવસમાં

મટાડવા ઉપરાંત

થેના ગેસનાં ભયંકર દરદો

નેમ જ છાતીની બળતરા

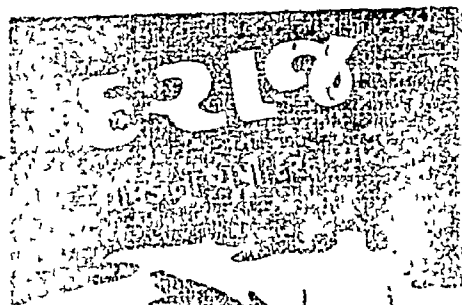
ગેરંટીથી મટાડવા.

કાળો અપરા મળો :—

તુલસી ખેતીકલ સ્ટોર્સ

મયારાજની રોડી, ત્રાજો લોકગિટો, બુલેથર,

મુસાકાલ ખાનગી ૧ [મુંબઈ-૨

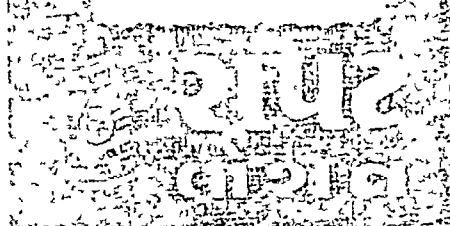

૫૦ વર્ષથી જગપ્રસિદ્ધ

૨૪ કલાકમાં શાયદો

કપડાં બગડતાં તથી

નકલથી સાવધાન

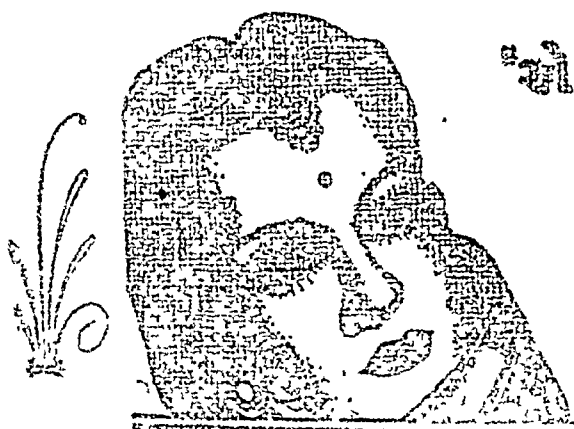

દરદો સ્ટોર્સ

મુંબઈ-૨

૭.૫૧ ૨

૩૧ ૨૦૨૦

"મોર" ઔષધ સાધનો

કોલેસ્ટ્રોલ હેર માઈગ્રેશન પ્રમાણે

લાઈલી હેર ટેલીકોમિલીપનલકેશન

ઈસ્ટર્ન સ્ટ્રીટ ટેડર્સ

૨૨, જાલીયાની રોડ, કોલેક્ટર મુંબઈ.

૭.૫૧ ૨

: અખંડ આનંદ :

સંપાદન

- * આ માસિકમા સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય એવા ને મજકારી છતાં સાદી ભાષામા અને મરળ શૈલીમા લખાયેલા લેખ, વાતી, નાટિકા, નિમિષ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન વગેરે સ્વીકારવામા આવે છે
- * માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે જ લેખકોને પુરસ્કાર, છપાયેલા લેખની ત્રણપ્રતો અને અંક મોકલવામા આવે છે.
- * નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, નો ટપાનખર્ચ મોકલવામા આવ્યું હોય, તો પરત કરવામા આવે છે, નહિ તો ખીજો મહિને તે રદ કરવામા આવે છે.
- * માસિક માટેનું દરેક લખાણ મારા અક્ષરે, શાકીયી ને કાગળની એક જ બાજુએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે પણ કે લેખ માટે જવાબ ધ્વજનારે મોઝ ટપાકખર્ચ મોકલવું
- * તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર, નીચેને સરનામે જ કરવો, તેમ જ બદલાનાં પત્રો પણ ત્યાં જ મોકલવા

તત્રી . 'અખંડ આનંદ'

ગુલબહાર, મેટ્રોની પાછળ,

બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

વ્યવસ્થા

- * આ માસિક દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે
- * એક અડવાડિયામા એક ન મળે, તો ગ્રાહક નજર લખી ખર્ચ આપવી
- * મરનામાનો ફેરફાર તરફ જુલુવવો, કે જોયી એક ગેરવફાને લાય નહિ.
- * પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહક નજર અવશ્ય જુલુવવો
- * આ માસિકનું લવાજમ (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, 'સ્વ', અમદાવાદ અથવા (૨) કાલ્યાણદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે બરી રાકાશે
- * લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.
- * વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮-૦ : પરદેશ માટે રૂ. ૮) અથવા (શિલિંગ ૧૪) છે.
- * ક્રંદ ૬૩૩૩'x૧૦' ના સુમારે ૧૬૦૦ પાનાંનું વાર્ષિક વાચન આ માસિક દ્વારા અપાશે
- * પાછલા અક્ષા ખસાસ થયા હોવાથી જે માસમા લવાજમ મળશે તે માસથી બાર માસના ગ્રાહક તરીકે નોંધવામા આવે છે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય

ચા બો ન ૫૦, અમદાવાદ

: સસ્તું સાહિત્ય :

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ કોણ મયુ?	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૧
૨ પ્રેમપન્થ	સંપાદક: વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૨
૩ નિવેદન	શ્રી. સોપાન, શ્રી. મનુ સુખેદાર	૩
૪ બાપુની જીવનકથાનાં પાનાં	સંપાદક: શ્રી. સોપાન	૫
૫ વિધિનિર્મિત શુક્રવાર	શ્રી. પ્યારેલાલ	૨૬
૬ આદેશ અને ઉપદેશ	પૂ. ગાંધીજી	૩૭
૭ સંભવામિ યુગે યુગે	શ્રી. મધુકર રાંદેરિયા	૫૫
૮ અવતારવાણી	ધર્મગ્રંથો	૮૪
૯ સત્યવીર સોક્રેટિસ	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાંડક	૯૫
૧૦ ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ	શ્રી. જી. રામચંદ્રન	૧૦૩
૧૧ પત્રપ્રસાદ	શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૧૦૬
૧૨ ત્યારસમણિતા, સ્પર્શ	સંપાદક: શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૧૧૦

[લેખકો: મિસિસ ખાદી ગ્રેહામ, પોલાઈ, અમૃતલાલ નિ. ઠક્કર, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, રવિશંકર મહારાજ, પંડિત સુખલાલજી, કાકા કાલેલકર, નરહરિ પરીખ, છગનલાલ નથુભાઈ જોશી, રાવજીભાઈ નાયાભાઈ પટેલ, પરીક્ષિતલાલ મજસુદાર, કુમારી વનસાળા નરહરિ પરીખ, નારાયણ મહાદેવ દેસાઈ.]

૧૩ દાર્દ્રનારાયણ બાપુ	શ્રી. મધુભાઈ પટેલ	૧૨૬
૧૪ બાપુની જીવનકથા	શ્રી. ધનસ્યામદાસ ખીરલા	૧૨૭
૧૫ શબ્દો અધૂરા પડ્યા	શુજરાતંત્રી કવિઓ	૧૩૫

[કરસનદાસ માણેક, મનુસુખલાલ ઝવેરી, સ્નેહરશ્મિ, ઉમાશંકર જોષી, હુલેરાય કારાણી, ગોપાલન, અરુણોદય જાની, નાયાલાલ દવે, 'શશિન આજા.']

૧૬ પ્રેમભક્તિની અંજલિ		૧૪૭
૧૭ જીવનયાત્રાનાં સીમાચિહ્નો		૧૫૯
૧૮ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય	૧૬૫

સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી, તંત્રી: સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ ૯૦ ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

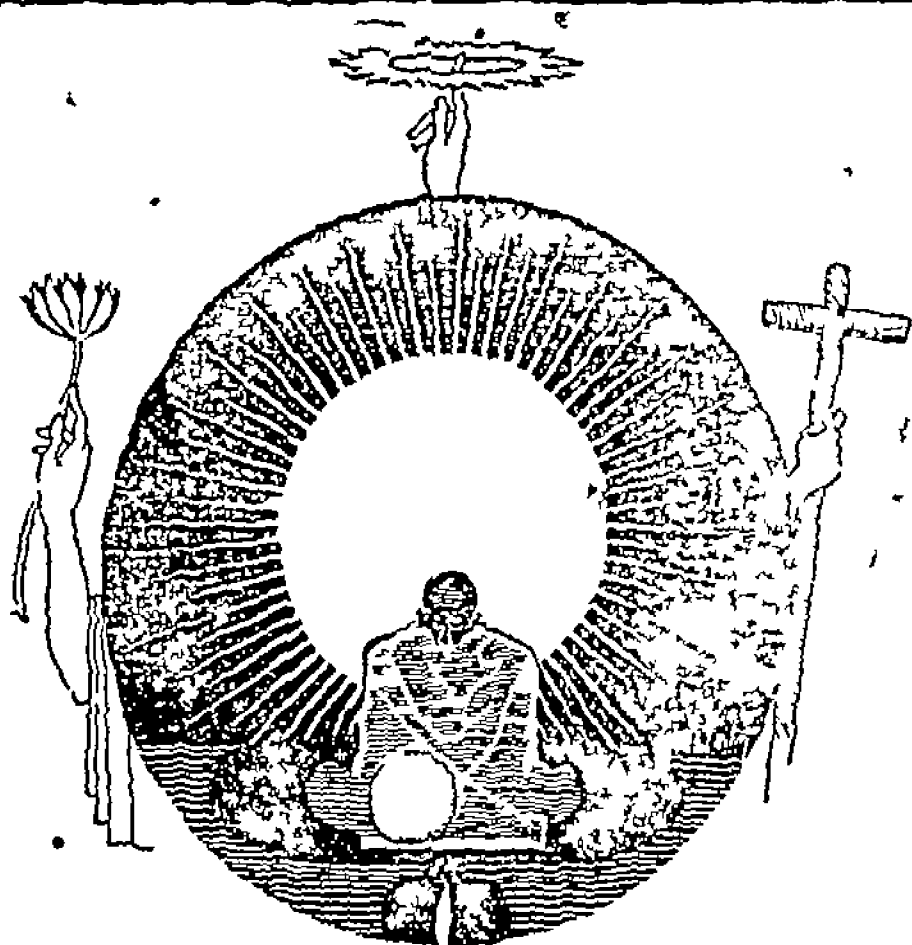
મળાયું ન મળાયું સૌને માફામાફ કેળે,
ને રુહિયામાં રાખી રામ રેળે હોળી !

શ્રીપતિ શ્રીગાંધી

વય ૧, અંક ૫]

ત્રી સોપાન

[માર્ચ ૧૯૪૮]

પૂનઃ જાણુએ શ્રી મારી હશે એમ હૃદયે એ તો ક્યારના અમર થઈ ચૂક્યા હતા એમના પર શ્રીગાંધીજી એમને સૌકસિય કૃષ્ણ અને હિંદુની હાજમા બેસાડી એમની અમરતા પર મહાર મારી ને શ્રીગાંધીજી હૃદયે તે અમરતા અવનને હાલી શકી નથી એ મહાન અવન તે પધારે દીધું બન્યું છે પણ એ માણસોએ તેને જાણ્યારના પોતાના ન ધમને મારો છે, અને તેમ પોતાના ન બનેલું મુકામ હતું છે સૌકસિયને મારી મીઠાએ પોતાની ને દાનિ કરી, કૃષ્ણને મારી વાંકોએ કરી, હિંદુને મારી વફાઓએ કરી, તેમ આ લાઈએ માધીને મરીને દિઃ અનલાને અને ધમને કરી છે

કિશોરજી ધ.

પ્રે મ પ ન્ય

ચેતન ૩

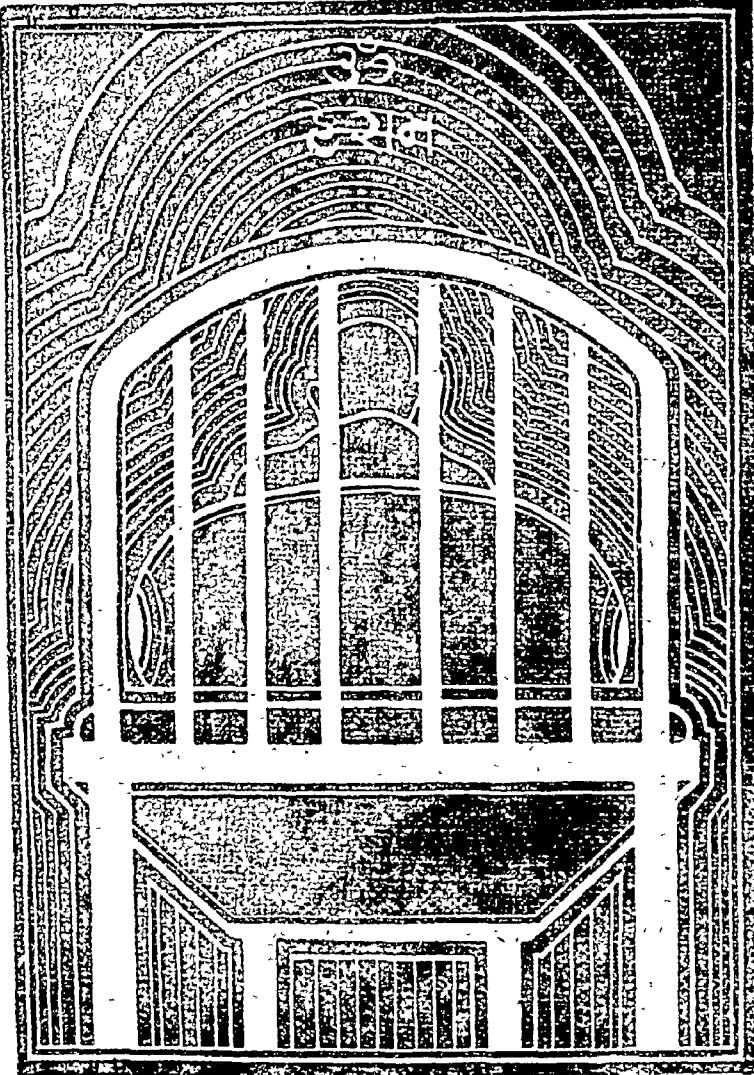
શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

[આ ઉતારા ખાપુનાં લખાણોમાથી વીણેલા છે. એ બહાર પડ્યાનું વિક્રમસંવતનું વર્ષ છેડે કાઢસમાં આપ્યું છે. દે. વા.]

મૃત્યુ અને અમરપણું

(ક)

મૃત્યુ કોઈ
પણ રીતે
આવે તોય
કલ્યાણુકારી
છે, પણ સ્વધર્મ
અર્થાત સત્યને
કારણે જે મરે
છે તે વીરપુરુષ
તું તો તે
જેવડું કલ્યાણ
કરે છે. મૃત્યુ
કોઈ રાક્ષસ
નથી, પણ
પરમમિત્ર છે.
એ આપણને
પીડાથી મુક્ત
કરે છે; આપ-
ણામાં રહેલી
આસુરી સંપ-
ત્તિની સામે

આ પણ ને
સહાય થાય
છે; આપણને
નિત્યનૃતી તક
તથા આશા
આપે છે; મીઠી
સાકર જેવી
નિદ્રાની પેઠે
આપણો ચાક
ઉતારે છે. કોઈ
મિત્રમરીજાય
તો શોક કર-
વાની રીત છે,
પણ ધર્મને
કારણે જે
ખોતાના શરી-
રની આકૃતિ
આપે છે તે
પુરુષના સંબં-
ધમાં આ
રીત ખોટી
છે (૧૯૮૩).

(ખ)

મારી આગળ શું કામ લેવું તે ભગવાન જાણે છે. એના કામને સારુ એને મારો ખર્ચ
હશે તે કરતાં એક ક્ષણ વધારે એ મને જીવવા દેશે નહિ (૧૯૮૪).

(ગ)

જન્મ અને જીવન ધીમા તથા ચાલુ વિકાસરૂપ છે, તેમ સનાતન સત્યરૂપ મૃત્યુ પદ્મરૂપ
છે. જેમ જીવન તેમ જ મરણ માણસની પ્રગતિને સારુ આવશ્યક છે (૧૯૭૮).

निवेदन

‘અખડ આનંદ’ ને અમે વિશાળ અર્થમાં ધર્મનું માસિક કહ્યું છે એનો હેતુ માનવજીવનમાં ધર્મસ્થાવના પ્રેરી, પરમર્થબુદ્ધિ કેળવી, અખડ આનંદની પ્રાપ્તિના માર્ગો દર્શાવવાનો છે તંત્રી કે સચાલકનું એ ગ્રન્થું નથી અને યોગ્યતા પણ નથી, જે કાર્ય તો આપણા દેશના સતો, સેવકો, અભ્યાસીઓ, સાહિત્યકારો, ઇત્યાદિના વાણીનું વાહન બનીને ‘અખડ આનંદ’ કરે છે આને એવા સૌના શિરોમણિ પરન

પૂજ્ય માંધીજી
આપણી વચ્ચેથી
ચાલ્યા ગયા ત્યારે
'અખડ આનંદ'
એ મળે વંદના
કરવા અને એના
પાથકોને એ સૂક્ષ્મ
સમા તેજસ્વી
મહાપુરુષના જીવ-
નની સ્વરૂપ આખી
કરાવવા હલચાલ
એ સ્વાભાવિક છે,
એ એનું કર્તવ્ય
પણ છે.

ગાંધીજીનું જી-
વન ધર્મની રક્ષા
અર્થે હવે, એમનું
મૃત્યુ પશુ ધર્મરક્ષા
કરતા જ થયું
ઈંદુધર્મના ઉદ્ધાર
અર્થે તેઓ અવ-
તાર ધરીને આવ્યા
હતા એમ કહેવામાં
સેશમાત્ર અતિશ-
યોક્તિ નથી, છતાં

[illegible]

આપણે અવતારે
ને માત્ર પૂજને
મનોપ માનીલધએ
છાએ એટલે એમ
કહેતાં સહેજ
સકાય રહે છે
ગાધીજી આપણી
વચ્ચે એક માનવી-
ની પેઠે રહ્યા છે

એમને એક
નહિ, એક કાટિ
વંદન કરીએ, પરંતુ
વંદન માત્રથી
આપણને કશું મળે
નહિ અને એમનેય
સતોષ થાય નહિ.

માંધીજનેશાથી
સતોષ થાય એ
સમજવાતું કઠિન
નથીજ આ અઠ-
નાં પાનાંઓમા જે
રજૂ કર્યું છે તે તો
એક કણી જેટલુંજ
છે છતાં તેમાથીયે
વાચકને તે

માંથી જના જીવનનું રહસ્ય અને એ જીવનનો સદેશ મળી રહેશે

પરમ પૂજ્ય બાપુના આ સંસ્થો ઉપર આશીર્વાદ હતા. સદ્ગત મિશ્ર અખંડાન ઢની મૃત્તિ તરફ બાપુ ધ્યાન રાખતા ત્વામીજીની અવસાનવેળાએ અને તે પછી પૂજ્ય

બાપુની જીવનકથાનાં પાનાં

સ આહુક • સોપાન

પરમ પૂજ્ય બાપુનું જીવનચરિત્ર લખનારમા ફેવી ચોગતા હોતી જેઈએ એ વિષે વાં પહેલા રવ મહાદેવભાઈએ જે સમ્રો લખ્યા છે તે આજે વિશેષ સાચા છે આ સમ્રો લખાયા પછી 'ફરેંગે યા મરેંગે'નો મત બાપુએ આપ્યો અને એ પછી નોઆખલીથી દિલ્લી સુધી એમની યાત્રા થઈ આ બધા વર્ષો બાપુએ સત્યના પ્રયાગો કર્યા એમ કહેવા કરતા એમણે સત્ય સિદ્ધ કરીને જીવી બતાવ્યું એમ કહેવું વધુ સાચું છે

રવ મહાદેવભાઈએ પહેલે વર્ષ પહેલા જે સમ્રો લખ્યા હતા તેનું વાચન આજે વધુ આવશ્યક છે, કારણ કે પૂજ્ય બાપુનું જીવનચરિત્ર લખવાની 'દિ મત' આજે ઠીક ઠીક સ્થળે પ્રગટવા લાગી છે આ સમ્રો યાદ આપી એ દિ મત તોડવાનો હેતુ નથી પરંતુ ચોગવતાની ભાવના જાગડવાનો હેતુ તો છે જ

રવ મહાદેવભાઈ લખે છે

‘ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર’ મને કોઈ લખવાનું કહે તો હું ના પાડું કેઈ એકમે એવું ચરિત્ર લખવાને તૈયાર થાય તો હું એને ધૂંટ નહિ તો પાતાની રાક્ષિ વિષે વચારેપડતો. વિશ્વાસ રાખનાર માનું ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર લખવાની વાત સુર્યકિરણ ઝીરવાના મનોરવ એવવા જેવી હું માનું છું રૂપકની બાધા જવા દઈને કહું તો ગાંધીજીના જીવનના એવા બધા ક્ષણ-વિભાગો છે, એની વિષયો એમની બધી છે કે અનેક માણસો મળીને કમીય થોડાધણે ન્યાય તેને આપી શકે એવું જીવન, જેમા પ્રતિપક્ષે વિકાસ થતો જાય છે અને જેની પ્રતિપક્ષ એમનીજની સાથે અજબ ઈશ્વરપ્રતિધાનથી સંકળાયેલી છે તે જીવનની પળોની નોંધ તો એમો પોતે રાખી શકે કે ઈશ્વર રાખી શકે એ અમુક પળોમાની એમા જીવતા પળોની નોંધ પણ આવેનો જે પરમ કૃપાસક દોષ તે જ સર્વ શકે માટે જ નહોતું આ મહાભારતકાવ્યની અસાધારણ કઠિનાઈ જેઈને જ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથા લખવાનું કામ માથે લીધું અને ૧૯૨૭ આગળ આવીને તે પણ બધું કર્યું’

એમને અહીં જે થોડુંક લખવાની સાહચ્ય થઈ છે તે પરમ પૂજ્ય બાપુની જીવનકથા નથી પરંતુ એમણે લખેલી આત્મકથાના થોડાક પાના જ છે, અને ૧૯૨૦થી ૧૯૨૮ના જન્યુઆરીની ૩૦મી સુધીના મોઝા મોઝા ન્યૂન જનારોની માત્ર નોંધ છે આ જનારોની પાઠન રહેલું હેયુ આવેલખાની તો નવો રાક્ષિત ને નથી ચોગ્યતા ‘અખડ આનંદ ના વાચકો આ પાના વાંચી મૂળ વાચવા પ્રેરાય એ અસિદ્ધાવા છે ને હેતુ છે આ કથા ત્રણ અંકે પૂરી કરવાની ધારણા છે

‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ના પહેલા પાને પૂજ્ય બાપુ પોતાના માતાપિતા અને કુટુંબનો નીચે પ્રમાણે પરિચય આપે છે
‘ગાંધી કુટુંબ પ્રથમ તો ગાંધિરાણનો વેપાર કરનાર હોય એમ જણાય છે પણ મારા દાદાથી માડીને ત્રણ પેઢી યસા તો એ કારખાનું કરતું આવેલું છે. ઉત્તમચંદ ગાંધી અથવા એનાં ગાંધી ટેકીલા હશે એમ સાંગે છે તેમને રાજમટપટને લીધે પોરમદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમા આશ્રમ લીધેનો. તેમણે

નવામમાડેજની સમામ ડાખે હાથે કરી. કોઈએ આ દેખાના અવિનમનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો ‘જમણો હાથ તો પોરમદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે’

એના ગાંધીને એક પછી એક એમ જે થયેલા પહેલાથી તેમને ચાર દોકરા હતા અને બીજાથી એ આ બાઈઓ ચોરમાયા હતા એનો ખ્યાલ મને બચપણ યાદ કરતા આવતોજ નથી. આમ ના પામમા દરમચંદ અથવા કમા માડી અને હંદા ગુપ્તસીદાસ

ગાંધી જને ભાઈએ વારાહરતી પોરણદરમાં કારભારું ક્યું. કયા ગાંધી તે મારા પિતાશ્રી. પોરણદરનું કારભારું છોડ્યા પછી પોતે રાજ-સ્થાનિક કોર્ટમાં સભાસદ હતા. પછી રાજકોટ-

માં અને થોડો સમય વાંકાનેરમાં દીવાન હતા. મરણવેળાએ રાજકોટ દરખાસ્તના પેન્શનર હતા. કયા ગાંધીને પણ એક પછી એક ચાર ધર થયેલાં. પહેલાં બેથી બે દીકરીઓ હતી;

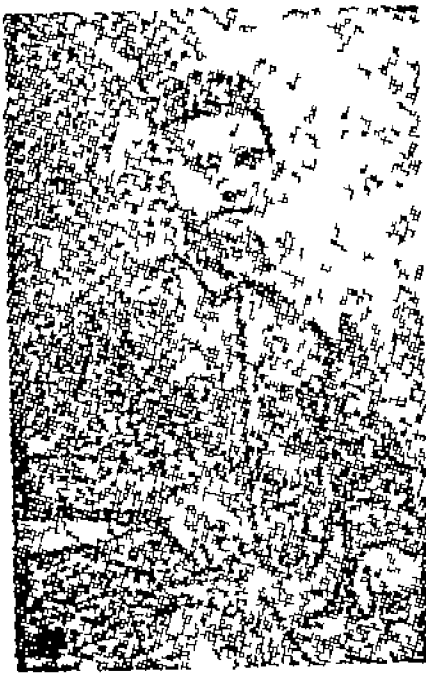

પૂજ્ય જાણુતા પિતા હંરમચંદ ગાંધી

છેલ્લાં પૂતળીઆઈથી એક દીકરી અને ત્રણ દીકરા. તેમાંનો છેલ્લો હું. પિતા કુટુંબપ્રેમી, સત્યપ્રિય, શરા, ઉદાર

પણ ક્રોધી હતા. કંઈક વિષયને વિષે આસક્ત પણ હશે. તેમનો છેલ્લો વિવાહ આળીસમા વર્ષ પછી થયેલો. તેઓ લાંચથી દૂર ભાગતા. તેથી

શુદ્ધ ન્યાય આપતા એવી અમારા કુટુંબમાં અને બહાર વાતચીત હતી રાજ્યના બહુ વકાફાર હતા. એક વેળા કોર્ટ ખાતના સાડેમે રાજકોટના કાકોર સાડેમનું અપમાન કરેલું, તેની સામે

બાપુ રાજકોટમાં વિદ્યાર્થી તરીકે

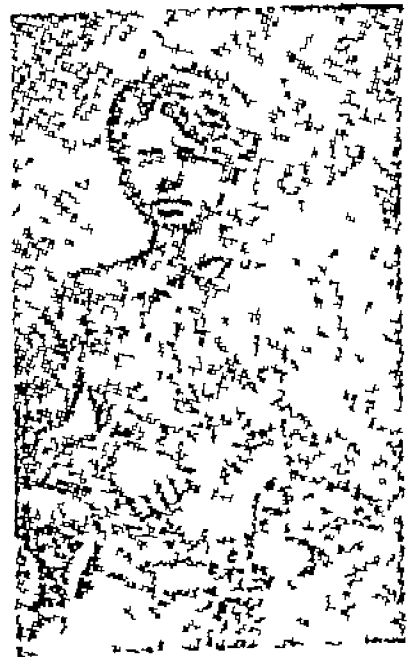
તેઓ થયેના સાડેમ ગુપ્ત થયા, કયા માંધી માણી માગવા કરમાવ્યું તેમણે માફી માગવાની ના પાડી તેથી ઘોડા કપાકને સારું હાજતમાં પણ રહેતા હતા તે ન ઝગ્યા તેથી અને માડેમે તેમને ઠોડી ફેરાનો દુગ્ધ કર્યો

પિતાશ્રીએ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો લોભ કદી નહોતો રાખ્યો તેથી અમ બાઈઓ મારું બૂજ મિલકત મુકો ગયેલા

પિતાની કેળવણી કેવળ અનુભવની હતી જેને આજે આપણે ગુજરાતી પાંચ ચોપડીનું જ્ઞાન ગણીએ તેટલી કેળવણી તે પામેલ હશે. ઇતિહાસજ્ઞોગજ્ઞ જ્ઞાન તો મુદ્દત ન મળે. આમ છતાં વ્યવહાર જ્ઞાન એવા જિંયા પ્રકારનું હવું કે ઝીંજામાં ઝીંજા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં કે હજાર માણસોની પામે કામ લેવામાં તેમને મુશ્કેલી ન આવતી. ધાર્મિક કેળવણી નહીં

જેવી હતી, પણ મદિયામાં જતાથી કયા વગેરે સામળીને જે ધર્મજ્ઞાન અમ ખ્ય હિંદુઓને મહેતે મળી રહે છે તે તેમને હતું છેવટના વર્ષમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જેઓ કુટુંબના મિત્ર હતા તેમની સલાહથી તેમણે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો હતો અને રોજ યોગધણ્યા પ્રયોગોના પોતાના પૂજાને સમયે જિંમે ચરે પાઠ કરી જતા

માતા સાધ્વી બી હતી એવી મારા ઉપર છાપ રહેલી છે તે બહુ બાવિક હતી પૂજાપાઠ વિના કદી ન જમે. હવેનીએ હમેશા જાપ હુ સમજણો થયો ત્યાંથી તેણે કદી ચાતુર્માસ છોડ્યા હોય એવું મને અનુભવ નથી માણમાં કહણુ પ્રતો તે આજીવી અને નિર્વિદે પૂરા કરતી લીધેલા પ્રત માની પડે તોપણ નજ છોડે એવો એક સમય મને યાદ છે. ત્યારે તેણે ચાક્રાયણ પ્રત લીધેલું, તેમાં માની પડેલી પણ પ્રતને ન છોડેલું ચાતુર્માસમાં એકટાણા

બાવનગરની શામળદાસ દોલેજમાં

કરતા એ તો તેને સામાન્ય વાત હતી એટલેથી મંત્રોત્તર ન વળતા એક ચાતુર્માસમાં તેણે પારણા-પારણા કરેલા બેત્રણ સામગ્રી ઉપવાસ એ અને મન નહીં વાત હતી એક ચાતુર્માસમાં

તેનું એવું મત હતું કે સૂર્યનારાયણનો દર્શન કર્યો પછી જ જમાય. આ ચોમાસે અમે છાકરાં વાદળ સામું જોઈ રહીએ કે ક્યારે સૂર્ય દેખાય ને ક્યારે મા જમે. ચોમાસામાં ઘણી વેળા દર્શન દોલકાં થાય એ તો સહુ જાણે છે. એવા દિવસો યાદ છે કે જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ‘બા, બા, સૂરજ દેખાયો’ કહીએ ને બા ઉતાવળી ઉતાવળી આવે ત્યાં તો સૂરજ ભાગી જાય. ‘કંઈ નહીં, આજે નસીબમાં આવવાનું નહીં હોય’ કહી પાછી જાય ને પોતાના કામમાં ગૂંથાઈ જાય.

માતા વ્યવહારકુશળ હતી. દરબારી બધી વાતો જાણે. રણવાસમાં તેની બુદ્ધિની આંદણી ઠીક મુકાતી. હું બાળક હોઈ કોઈ કોઈ વેળા મને મા દરબારગદમાં સાથે લઈ જતી. ‘આમા-સાહેબ’ની સાથે થતા મેવાદો મને કેટલાક હજી યાદ છે.

આ માતાપિતાને ત્યાં બાપુનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ ૧૨ એટલે સને ૧૮૬૯ ના ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે પોરબંદરમાં થયો. સાત વર્ષની ઉંમર સુધી બાપુ પોરબંદરમાં

મેરિસ્ટરના રુઆબમાં.

રહેલા. ત્યાં એમને શાળામાં મુકવામાં આવેલા, પણ એ કંઈ અભ્યાસ ન કહેવાય. એ પછી પિતાશ્રીને રાજકોટ રહેવાનું થયું. ત્યાં બાપુને ગામડી શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. બાપુને આ શાળાનાં સ્મરણો તાજાં રહેલાં.

નિયમ પ્રમાણે ગામડી શાળામાંથી હાઈસ્કૂલમાં આવ્યા. અહીં બાપુની અંદર પહેલું સત્ય-આગ્રહનું બીજ પહેલવહેલું પ્રગટ થયું. તેઓ લખે છે :

‘હાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષનો, પરીક્ષા વખતનો એક બતાવ નોંધવા યોગ્ય છે. કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર બર્નલિસ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતાં. તેમણે પહેલા ધોરણનાં છોકરાઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા. તેમાં એક શબ્દ ‘કેટલ’ (Kettle) હતો. તેની જોડણી મેં ખોટી લખી. મારતરે મને પોતાના બૂટની અણી

આફ્રિકામાં સભ્યવેશે

પહેલા મહાત્માજી

મારી ચેનબો. પણ હું શાનો ચેનુ? મને એમ જાતી ન શક્ય કે માતર મને સામેના છોકરાની પાડીમાં નેઈ લઈ નેણી સુધારવાનું કહે. માતર તો અમે એકબીજામાથી ચેરી ન કરીએ એ જોતા હતા એવું મેં માનેલું બધા છોકરાના પાંચે શબ્દ ખરા પડ્યા ને એકલો હું દોહા દ્યો. 'મારી 'મખાઈ' મને માતર પાછળથી સમજાવી, પણ મારા મન ઉપર તે સમજૂતીની ઘડી અસર ન થઈ મને બીજા છોકરાઓમાથી ચેરી કરતા કદી ન આવડ્યું.

આમ છતાં માતર તરફ હું મારો વિનય કરી ન ચૂક્યો. વડીયેના હોશ ન જોવાનો મુશ્કેલી મારામાં સહેજે હતો. આ ભારતરના બીજા દોષો પણ મારી જાણમાં પાછળથી આવેલા છતાં તેમની પ્રત્યેનું મારું માન તો કાયમ જ રહેલું વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટલું હું સમજ્યો હતો તેઓ કહે તે કરવું, કરે તેના આપણે કાજ ન બનવું.

આ જ સમયે બીજા એ બનાવો બન્યા તે મને હમેશા યાદ રહ્યા છે અને સામાન્યરીતે

નરાજનાં પુત્રો. ઉપરાંત કઈ વાચવાનો ગોખ નરોતો પાઠ કરવા નેઈએ, હપકો સડન ન થાય, ભારતરને છેતરાય નહીં, તેથી પાઠ વાચવો પણ મન આજસ કરે તેથી પાઠ ધણીવાર કાઢ્યા રહે. ત્યાં બંને વાચવાનું મુજે શાનું? પણ પિતાજીએ ખરીદેલું એક પુસ્તક મારી નગરે ચડ્યું, એ 'શ્રવણપિતૃબીજા નાટક.' આ વાચવાનું મને મન થયું તે દં અતિશય રસપૂર્વક વાંચી ગયો. એ જ દિવસોનાં કાચમાં ચિત્રા દેખાડનારા પણ જેર આત્મ તેમની પાસેથી શ્રવણ પોતાના માતાપિતાને કાચમાં બેસાડી યાત્રા કરવા લઈ ગય છે એ દરમિયાન પણ મેં જોયું. બંને વચ્ચેની મારા ઉપર ઊડી છાપ પડી. મારે પણ શ્રવણ જંગા ચલુ એમ મનમાં ચાલ્યું. શ્રવણના મૃદુસમયનો તેના માતાપિતાનો વિલાપ હતો યાદ છે. એ સંજિત ૧૭ મેં તો વાગ્દમાં યે ઉતાર્યો. વાગ્દ શીખવાનો ગોખ હતો ને એક વાગ્દ પિતાજીએ અપાડ્યું. પણ હતું

આ જ અરસામાં કોઈ નાટક કંપની આવેલું તેનું નાટક જોવાની મને રુચી થઈ

આફ્રિકામાં બાળકો સાથે

હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન હતું. એ નાટક જોતો હું થાકું જ નહિ. એ ફરી ફરી જોવાનું મન થાય એમ વારંવાર જવા તો કોણ જ દે? પણ મારા મનમાં મેં એ નાટક સોંકડો વખત ભજવ્યું હશે. હરિશ્ચંદ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. ‘હરિશ્ચંદ્રનાં જેવા સત્યવાદી બધા કાં ન થાય?’ એ ધૂન આવી. હરિશ્ચંદ્રની ઉપર પડેલી તેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ ખરું

સત્ય. જેવી નાટકમાં લખેલી તેવી જ વિપદો હરિશ્ચંદ્રને પડી હશે એમ મેં તો માની લીધું. હરિશ્ચંદ્રનાં દુઃખ જોઈ, તેનું સ્મરણ કરી હું ખૂબ રોગ્યો છું. આજે મારી બુદ્ધિ સમજે છે કે હરિશ્ચંદ્ર કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નહિ હોય. છતાં મારે મન હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણ આજે પણ જીવતા છે. હું આજે એ નાટકો વાંચું તો આજે પણ મને આંસુ આવે એમ માનું છું.

આફ્રિકામાં ૧૯૧૨માં

બાપુનાં લગ્ન બાળપણમાં થયાં. આત્મકથામાં તેઓ લખે છે :

‘આ પ્રકરણ મારે ન લખવું પડે એમ હું ધન્ય છું. પણ આ કથામાં મારે એવા કેટલાયે કડવા ઘૂંટડા પીવા પડશે. સત્યના પૂજારી હોવાનો દાવો ફરીને મારાથી બીજું થાય તેમ નથી.

૧૩ વર્ષની ઉંમરે મારા વિવાહ થયા એની તો ધ લેતાં અંકળામણ થાય છે. આજે મારી નજર આગળ બાર તેર વર્ષનાં બાળકો પડ્યાં છે. તેમને જોઈ હું ને મારા વિવાહનું સ્મરણ

કરું છું ત્યારે મને મારા ઉપર દયા છટે છે અને બાળકોને મારી સ્થિતિમાંથી બચવાને સારું મુશ્કારકબાદી આપવાની ઇચ્છા થાય છે. તેર વર્ષ થયેલા મારા વિવાહનો સમર્થનમાં એક પણ નૈતિક દલીલ મને નથી મળી શકતી.’

લગ્ન બારે ધામધૂમથી થયેલાં. બાપુને એમાં મંજા પડેલી. એ વખતે બાપુના સંસ્કારો આવા હતા :

‘વિવાહ થયા એ દિવસોમાં નિયંત્રણનાં નાનાં ચોપાનિયાં-પૈસાનાં કે પાઈનાં એ તો યાદ નથી-

નીકળતા એમા દપતીપ્રેમ, કરકસર, બાળકમ વગેરે વિષયે ચર્ચવામા આવતા. આમાના કાર્ક નિષ્ક્રમ મારા હાથમા આવતા ને તે હું વાચી જતો એ તો ટેવ હતી જ કે વાચવું તે પહેલે ન પડે તો ભૂતી જવું, ને પહેલે પડે તો તેનો અમન કરવો. એકપત્નીવ્રત પાળવું એ પતિનો ધર્મ છે એમ વાચેલું, એ હૃદયમા રમી રહ્યું સત્યનો શોખ તો હતો જ. એટલે પત્નીને છેતરાય તો નહીં જ એથીયે બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ ન થાય એ પણ સમજાયું હતું. નાનકડી ઉંમરે એકપત્નીવ્રતનો ભગ થવાનો સંભવ બહુ થોડો જ હોય.

પણ આ સદ્વિચારોનું એક માહું પરિણામ આવ્યું જો મારે એકપત્નીવ્રત પાળવું જોઈએ તો પત્નીએ એકપતિવ્રત પાળવું જોઈએ આ વિચારથી હું અદેખો ધણી બન્યો. 'પાળવું જોઈએ' માથી 'પળાવવું જોઈએ' એ વિચાર ઉપર આવ્યો અને જો પળાવવું જોઈએ તો મારે આખી રાખતી જોઈએ મને કાર્ક પત્નીની પવિત્રતા વિશે શ્રદ્ધા વાતવાનું કારણ નકેતું પણ અદેખાઈ કારણ જોવા ક્યા બેસે છે? મારી સ્ત્રી હમેશા ક્યા બન્ય છે એ મારે બાળપણ જ જોઈએ, તેથી મારી રજા વિના ક્યાયે જવાય જ નહિ. આ વસ્તુ અમારી વચ્ચે કુખડ ઝથડાનું મૂળ થઈ પડી રજા વિના ક્યાયે ન જવાય એ તો એક જાતની કે ન થઈ પણ કન્ટ્રીમાઈ એવી કેદ સહન કરે એમ હતી જ નહિ. છઠ્ઠામા આવે ત્યાં જરૂર મને પૂછ્યા વિના બન્યું જેમ હું દાખ મૂકું તેમ તે વધારે છૂટ લે, અને તેમ હું વધારે ચિઝાઈ આથી અમ બાળક વચ્ચે અમોક્ષા એ સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી. કન્ટ્રીમાઈ એ જ છૂટ લીધી તેને હું નિર્દોષ માનું છું. એ બાળા જેના મનમા પાપ નથી એ દેવદશને જવા ઉપર કે કાર્કને મળવા જવા ઉપર દામ કેમ સહન કરે? જો હું તેના ઉપર દામ મૂકું તો તે મારા ઉપર કા ન મૂકે?—આ તો હવે સમજાય છે ત્યારે તો મારે મારું ધણીપણ સિદ્ધ કરવું હતું.

પણ વાચનાર એમ ન માને કે અમારા

આ ઘરસંસારમાં ક્યાયે મીઠાસા નકોતી. મારી વક્તાનું મૂળ પ્રેમમા હતું. મારે મારી પત્નીને આદર્શ સ્ત્રી બનાવવી હતી. એ સ્વચ્છ યાવ, સ્વચ્છ રહે, હું શીખું તે શીખે, હું બણું તે બણે અને અમે બંને એકબીજામા ઓતપ્રોત રહીએ, એ ધ્યાવના હતી.

કન્ટ્રીમાઈ ને એ બાવના હતી એવું મને બાન નથી તે નિરક્ષર હતી સ્વભાવે સીની, સ્વતંત્ર, મહેનતુ અને મારી સાથે તો ઓછું બોલનારી હતી તેને પોતાના અજ્ઞાનનો અસંતોષ નકોતો. હું બણું છું ને પોતે પણ બણે તો સારું, એવી એની ઇચ્છા મે કદી મારા બચપણમા અનુભવી નથી એથી હું માનું છું કે મારી બાવના એકપક્ષી હતી. મારું વિચારપૂર્ણ એક સ્ત્રી ઉપર જ નિર્ભર હતું અને હું તે સુખનો પ્રતિધાવ છઠ્ઠો હતો. ન્યા પ્રેમ એક પક્ષ તરફથી પણ હોત ત્યાં સર્વોશે હું ખ તો ન જ હોય.

અજ્ઞાન તો ચાલુ જ હતો. બાપુમાં જો અસામાન્ય શક્તિઓ જમતે જોઈએ અને જેથી જગત આશ્ચર્યચકિત થયું એ શક્તિઓ, અવતારીઓની કથામા આવે છે તેમ બાળપણથી જ એમનામા હતી એવું નહિ કહી શકાય. હા, સત્યનો આગ્રહ હતો અને વિચારો નિર્ધ્વંગામી હતા. તેઓ લખે છે

‘મારું પોતાનું સ્મરણ એવું છે કે મને મારી હોશિયારીને વિશે કાર્ક માન નકોતું છનામ કે શિષ્યવ્રતિ મને તો મને આશ્ચર્ય થતું પણ મારા વર્તન વિશે મને બહુ ચીવટ હતા. વર્તનમા ખોડ આવે તો મને રડવું જ આવે. શિક્ષકને કપકો આપવો પડે એવું મારે હાથે કર્ક પણ યાવ અથવા શિક્ષકને તેનું બામે એ મને અસહ્ય થઈ પડે એક વખત માર ખાવો પડ્યો હતો એવું મને સ્મરણ છે મારનું કુખ નકોતું, પણ હું દડને પાન ગણાયો એ મહાકુખ હતું’.

બાપુને એક મિત્ર મળ્યો. એ મિત્રે બિર્ધંગામી જીવનને નીચે બેસવાના પ્રયત્નો

કયાં સડેજ સફળતા મળી પણ અંતે તો
સત્યનો વિજય થયો અને આપુ એ મંત્રીમાંથી
મુક્ત થયા. એ મિત્ર બળવાન હતો અને આપુ-

વળી હું બહુ ખીકણ હતો. ચોરના,
ભૂતના, સર્પાદિના ભયોથી ઘેરાયેલો રહેતો.
આ ભય મને પીડતા પણ ખૂબ. રાતના

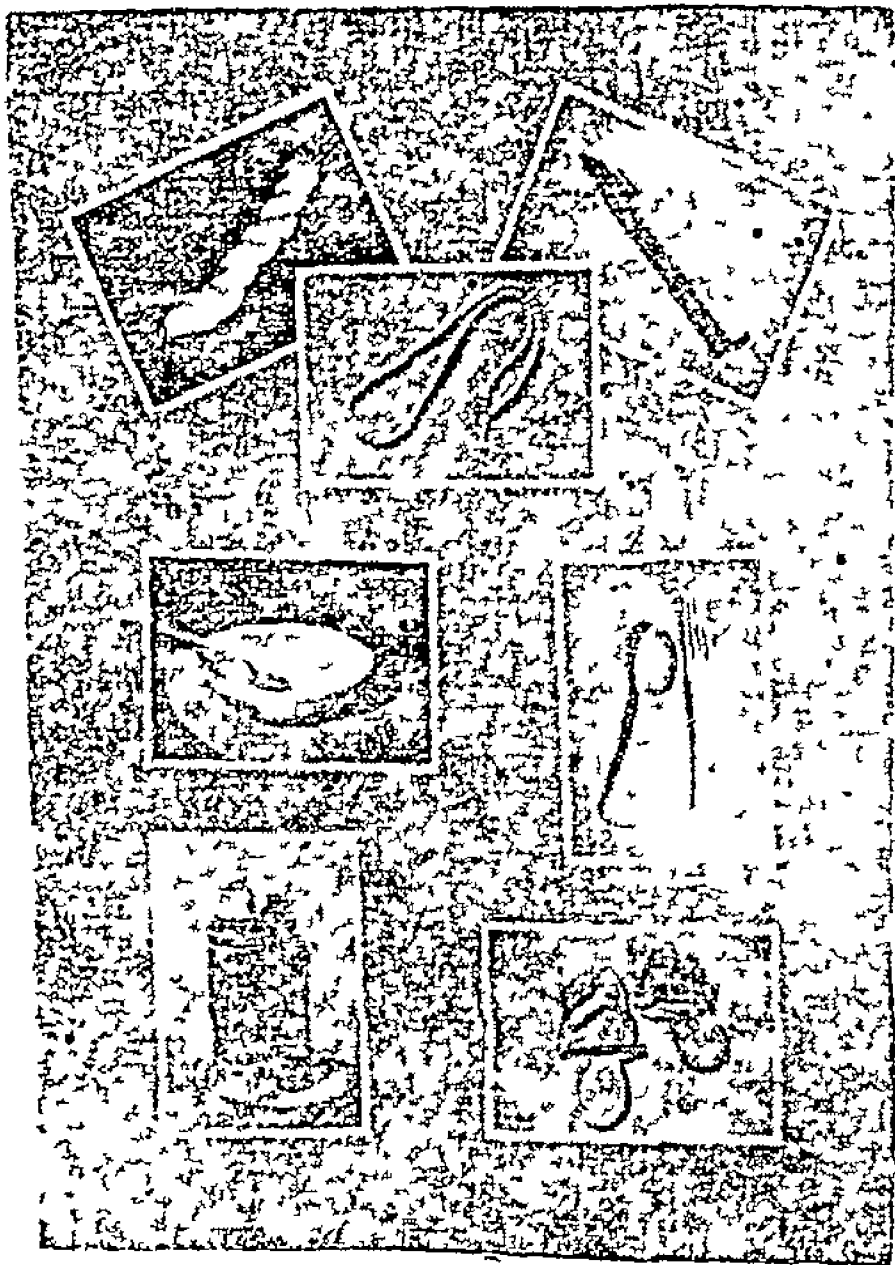

આપુ વિવિધરૂપે

એકલા કયાંયે જવાની હિંમત ન મળે. અંધા-
રામાં તો કયાંયે ન જઈ. દીવા વિના સૂવું
લગભગ અશક્ય. રખે અહીંથી ભૂત આવે,

ત્યાંથી ચોર, ત્રીજી જગ્યાએથી સર્પ! એટલે
દીવો તો જોઈએ જ. પાસે સૂતેલી અને
હવે કાંઈક જીવાનીમાં આવેલી સ્ત્રીની પાસે

પણ આ મારી બીકની વાત હું કેમ કરી શરમાતો હતો તેણે સર્પાદિના બધાં તે કદી શકે ? મારા કરતાં તે વધારે હિંમતવાન નહોતો અંધારામાં એકલી ચાલી હતી એટલું હું સમજી ગયો હતો, અને બધાં આ મારી નબળાઈઓની પેલા મિત્રને

બાપુના નિત્યના સંજાથા

ખગર હતી. તે તો જીવતા સર્પોને પણ હાથે છે એમ તેણે મને હમાન્યું
પકડે એમ મને દહે ચોરથી ન જાણે જાતને આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો બાપુ
તો માત્ર નહીં, આ જવું માસાદારને પ્રતાપે માસાદાર માટે તૈયાર થયા, પણ આવના

સ્વાદની નહોતી. ભાવના તો હતી—

પણ મારે તો સુધારો કરવો હતો. માંસાહારનો શોખ નહોતો. તેમાં સ્વાદ છે એવું ધારીને મારે માંસાહાર નહોતો આરંભવો. મારે તો બળવાન, હિંમતવાન થવું હતું, બીજને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને પછી અંગ્રેજોને હરાવી હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દ તો ત્યારે નહોતો સાંભળ્યો. આ સુધારાની ધગશમાં હું બાન ભૂટ્યો.’

આપુ ‘દુઃખદ પ્રસંગ’ આલેખે છે:

‘નીમેલો દિવસ આવ્યો. મારી સ્થિતિ સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એક તરફથી સુધારાનો ઉત્સાહ, બિંદગીમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવાની નવાઈ, અને બીજી તરફ ચોરની જેમ મંતાઈને કાર્ય કરવાની શરમ, આમાં કઈ વસ્તુ પ્રધાન હતી એનું મને સ્મરણ નથી. અમે નહીં તરફ એકાંત શોધવા ચાલ્યા. દૂર જઈ કાંઈ ન દેખી શકે એવો ખૂલો શોધ્યો, અને ત્યાં મેં

બાળપ્રેમી આપુ

કંદી નહિ જોયેલી વસ્તુ—માંસ જોયું! સાથે ભઠ્ઠિયારાને ત્યાંની ડબ્બોચોટી હતી. એમાંથી એક વસ્તુ ભાવે નહિ. માંસ ચામડા જેવું લાગે. ખાવું અશક્ય થઈ પડ્યું. મને ઓકારી આવવા લાગી. ખાવું પડતું મેં કશું પડ્યું.

મારી આ રાત્રિ બહુ સમી ગઈ. બંધ ન આવે. કેમ જાણે શરીરમાં બકરું જીવતું હોય ને રુદન કરતું હોય એમ સ્વપ્નામાં લાગે. હું ભડકી બિંદુ, પરતાઈ ને વળી વિચારું કે મારે તો માંસાહાર કર્યો જ છેટકો છે, હિંમત ન

હારવી! મિત્ર પણ હારી જાય તેવા નહોતા. તેણે હવે માંસને જીદીજીદી રીતે રાંધવાનું ને શણગારવાનું તેમ જ ઢાંકવાનું કર્યું. નદીકિનારે લઈ જવાને બદલે કોઈ બળરમ્મીની સાથે ગોઠવણ કરી. છૂપી રીતે એક દરબારી ઉતારામાં લઈ જવાનું યોજ્યું અને ત્યાં ખુરશી, મેજ વગેરે સામગ્રીઓના પ્રલોભન વચ્ચે મને મૂક્યો. આની અસર થઈ. રોડીનો તિરસ્કાર મોજો પડ્યો, બકરાની માયા છૂટી, ને માંસનું તો ન કહેવાય પણ માંસવાળા પદાર્થો દાઢે વળગ્યા. આમ એક

વર્ષ વીત્યુ હશે અને તે દરમ્યાન પાચઠ વાર માસ ખાત્રા મળ્યુ હશે, કેમ કે હમેશા દરમારી ઉતારા ન મળે, હમેશા માસના સ્વાદિષ્ટ ગણાતા સરસ ભોજનો તૈયાર ન થઈ શકે વળી એના ભોજનોના પૈસા પણ ખેસે મારી પાસે તો ફૂગી અદામ સરખી નહોતી, એટલે મારાથી કઈ અપાય તેમ નહોતું એ અર્થ તો પેલા મિત્રે જ શોધવાતું હતું તેણે કપાથી શોધ્યુ હશે તેની મને આજ સગી ખબર નથી તેનો ધરાદો મને માસ ખાતો કરી મૂકવાનો-મને વટલાવવાનો હતો, એટલે પૈસાનું અર્થ પોતે કરે પણ તેની પાસે પણ કઈ અપુટ ખજનો નહોતો એટલે આવા ખાણુ કવચિત જ થઈ શકે

ન્યારે ન્યારે આવુ ખાણુ ખાવામા આવે ત્યારે ત્યારે ઘેર જમવાતુ તો ન જ બને માતા ન્યારે જમવા બેસાવે ત્યારે 'આજે ભૂખ નથી, પચ્યુ નથી,' એવાં બહાના ઠાકવા પડે આમ કહેતા દરેક વેળા મને ભારે આવાત પડેયતો આ જૂઠું તે મ માની સામે 'વળી જો માતપિતા બળે કે દીકરા માસાહારી થયા છે તો તો તેમના પર વીજળી જ પડે આ ખ્યાનો મારુ હૃદય ડેરી ખાતા હતા તેથી મે નિશ્ચય કર્યો - 'માસ ખાવુ આવસ્યક છે તેનો પ્રચાર કરી હિંદુસ્તાનને સુધારશુ, પણ માતપિતાને છેતરવા અને જૂઠું બોનવુ એ માસ ન ખાવા કરતા ચે ખરાબ છે તેથી માતપિતાના જીવતા માસ ન

ખવાય તેમના મૃત્યુ પછી સ્વત્ર ચયે પ્રુધી રીતે માસ ખાવુ, ને તે મમય ન આવે ત્યા સુધી માસાહારનો ત્યાગ કરવો ' આ નિશ્ચય મે મિત્રને જણાવી દીધો ને ત્યારથી માસાહાર છૂટ્યો તે છૂટ્યા જ. માતપિતાએ તો કદી જાણ્યુ જ નહિ કે તેમના મે પુત્ર માસ હાર કરી ચૂક્યા હતા

માતપિતાને ન છેતરવાના શુભ વિચારને લઈને મે માસાહાર છોડ્યો, પણ પેલી મિત્રતા કઈ ન છોડી. હું સુધારવા નીકળેવો પોતે જ અખડાયો ને અખડાયાનું મને બાન સરખુ ન રહ્યું

તે જ સગને લઈને હું વ્યભિચારમા પણ પડત એ વેળા મને આ બાઈ વેસ્યાવાડમા લઈ ગયા ત્યા એક બાઈના મનનમા મને યોગ્ય સૂચનાઓ આપીને મોખ્યો મારે કઈ તેને પૈસા વગેરે આપવાના નહોતા હિમાળ થઈ ચૂક્યો હતો મારે તો માત ગોરડી કરવાની હતી

હું મકાનમા પુરાયો તો ખરો. પણ જોને .

અતત હતવ્યરીલ

ધંધર ઉગારવા છઠ્ઠે તે પડવા ધ્રુજતો હતો પવિત્ર રહી શકે છે આ કોટડીમાં હું તો આધજો જ થઈ ગયો મને બેઠવાનુ બાન ન રહ્યું શરમતો માર્યો સ્તબ્ધ થઈ એ બાઈની પાસે ખાટલા ઉપર બેઠો, પણ બોલી જ ન શક્યો બાઈએ ગુએ થઈને મને બેચાર 'ચોપડી ને દરવાજો જ બનાવ્યો.

તે વેળા તો મારી મરદાનગીને સાહન સાગ્યુ

એમ મને થયું, ને ધરતી મારગ દે તો તેમાં પેસી જવા ઈચ્છ્યું. પણ આમ જીગ્યાને સારું મેં ઈશ્વરનો સદાય પાડ માન્યો છે. આવા જ પ્રસંગ મારી જિંદગીમાં બીજા ચાર આવેલાં છે. તેમાંના ઘણામાં, મારા પ્રયત્ન વિના, સંજોગોને લીધે હું બચ્યો છું એમ ગણાય. વિશુદ્ધ દષ્ટિએ તો એ પ્રસંગોમાં હું પછો જ ગણાઉં. મેં વિપયની ઈચ્છા કરી એટલે હું તે કરી ચૂક્યો છતાં, કૌટિક દષ્ટિએ, ઈચ્છા કર્યો

છતાં પ્રત્યક્ષ કર્મથી જે બચે છે તેને આપણે બચ્યો ગણીએ છીએ. અને હું આ પ્રસંગોમાં એ જ રીતે, એટલે જ અંશે બચ્યો ગણાઉં. વળી કેટલાંક કાર્યો એવાં છે કે જે કરવાથી બચવું એ બકિતને અને તેના સહવાસમાં આવનારને બહુ લાભદાયી નીવડે છે, અને બ્યારે વિચારશુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે કાર્યમાંથી બચ્યાને સારું તે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માને છે. જેમ ન પડવાનો પ્રયત્ન કરતો છતો મનુષ્ય પડે છે એવું

એમના વારસદાર સાથે

આપણે અનુભવીએ છીએ, તેમ જ પડવા ઈચ્છતો છતો અનેક સંજોગોને કારણે મનુષ્ય બચી જાય છે એ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. આમાં પુરુષાર્થ ક્યાં છે, દૈવ ક્યાં છે અથવા ક્યાં નિયમોને વશ વર્તીને મનુષ્ય છેવટે પડે છે અથવા બચે છે, એ પ્રશ્નો ગૂઢ છે. તેનો ઉકેલ આજ લગી થયો નથી અને છેવટનો નિર્ણય યદ્ય શકશે કે નહિ એ કહેવું કઠિન છે.

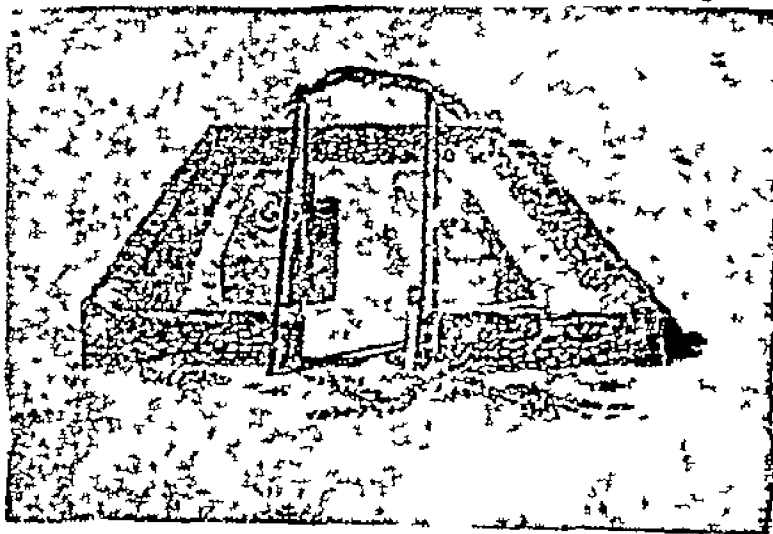
પણ આપણે આગળ ચાલીએ.

પેલા મિત્રની મિત્રતા અનિષ્ટ છે એ વાતનું ભાન મને હજી થે ન થયું. તેમ થાય તે પહેલાં મારે હજી બીજા કડવા અનુભવો લેવાના જ હતા. એ તો બ્યારે તેનીમાં ન ધારેલા દોષોનું મને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું ત્યારે જ હું કળી શક્યો. પણ હું બને ત્યાં લગી વખતના અનુક્રમ પ્રમાણે મારા અનુભવો લખી રહ્યા છું તેથી બીજા હવે પછી આવશે.

એક વસ્તુ આ સમયની છે તે કહેવી પડશે.

અમ દપતી વચ્ચે કેવલોક અનરાય પડતો અને કદાચ થતો તેનું કારણ આ મિત્રતા પણ હતું હું આગળ જણાવી ગયો કે હું પ્રેમી તેવો જ વહેમી પતિ હતો મારા વહેમમા દૃઢિ કરનાર આ મિત્રતા હતી, ધ્મ કે મિત્રની સચ્ચાઈ ઉપર મને અવિશ્વાસ જ નહોતો આ મિત્રની વાતો માનીને મેં મારી ધર્મપત્નીને કેમલુક દુખ દીધું છે તે હિસાને સારું મેં કદી માફી નથી આપી એવા દુખો હિંદુ સ્ત્રી જ સાખતી હશે અને તેથી મેં હમેશાં સ્ત્રીને

સહનશીલતાની મૂર્તિરૂપે કલ્પી છે. નોકર ઉપર જોટો વહેંચે બધ ત્યારે નોકર નોકરી છોડે, પુત્ર ઉપર એવું વીને તો બાપનું ઘર છોડે મિત્ર મિત્ર વચ્ચે વહેંચે દાખન થાય એટલે મિત્રતા તૂટે, સ્ત્રી ધણી ઉપર વહેંચે લાવે તો તે મમસમીને યેમી રહે પણ બે પતિ પત્નીને વિષે વહેંચે લાવે તો પત્નીના તો બિચારીના બોગ જ મળ્યા તે ક્યા બધ? જાંચ મનાના વર્ણની હિંદુ સ્ત્રી અદાલતના જર્જર બધાયેલી ગ્રહને કપાવી પણ ન શકે, એવો એકપક્ષી

મહાદેવ અને બાપા સમાધિ

ન્યાય તેને સારું રહેતો છે એવો ન્યાય મેં આપ્યો તેનું દુખ કદી વીસરી શકું તેમ નથી એ વહેંચેના સર્વથા નાશ તો જ્યારે મને અહિંસાનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયું ત્યારે જ થયો એટલે કે જ્યારે હું બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સમજ્યો કે પત્ની પતિની દાસી નથી પણ તેની સહચારિણી છે, સહધર્મિણી છે, બન્ને એક બીજાના મુખદુઃખના સરખા બાગીદાર છે, અને જોટલી સ્વતંત્રતા સારું—નાશ કરવાની પતિને છે તેટલી જ સ્ત્રીને છે એ વહેંચેના કાળને જ્યારે સભારું છું ત્યારે મને મારી મૂર્ખતા ને વિશ્વાસ નિર્દયતા ઉપર ક્રોધ આવે

છે, ને મિત્રતાની મારી મૂર્ખાને વિશે દયા બપને છે '

એમને બેને ચડાવનારો અને સત્ય સાથે અહિંસાની ભાવના પ્રેરનારો એક પુણ્યપ્રસંગ એ સમયમાં જ બન્યો.

'માસાહારના કાળના તેમ જ તે પહેલાના કાળના કેવલાક દુષ્કાળનું વર્ણન હજી કરવું રહે છે તે વિવાહ પૂર્વના કે તે પછી તુરતના મમયના છે.

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો ગોખ થયો 'અમારી પામે પેમા ન મજે બીડી પીવામા કઈ ફાયદો છે અગર તો તેની ગંધમા

મળ છે એવું તો અમ બેમાંથી એકને નહોતું લાગ્યું, પણ કેવળ ધુમાડો કાઢવામાં જ કંઈકે રસ છે એવું લાગેલું. મારા કાકાને ખીડી પીવાની ટેવ હતી. ને તેમને તથા ખીજને ધુમાડા કાઢતા જોઈ અમને પણ ડૂંકવાની ઇચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંડે ન મળે, એટલે કાકા ખીડીનાં ટૂંકાં ફેંકી દે તે ચોરવાતું અમે શરૂ કર્યું.

પણ ટૂંકાં કંઈકે હરવખતે મળી ન શકે, અને તેમાંથી બહુ ધુમાડાએ ન નીકળે એટલે ચાકરની ગાંડે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે ખીડી ખરીદતા થયા. પણ એને સંઘરવી ક્યાં એ સવાલ થઈ પડ્યો. વડીલોના દેખતાં તો ખીડી પિવાય જ નહિ એ ખબર હતી. જેમ તેમ કરી બે ચાર દોકડા ચોરીને થોડાં અડવાડ્યાં ચલાવ્યું. દરમ્યાન સાંભળ્યું કે એક જાતના છોડ (તેનું નામ તો ભૂલી ગયો છું) થાય છે, તેની ડાંખળી ખીડીની જેમ સળગે છે, ને તે પી શકાય. અમે તે મેળવીને ડૂંકતા થયા !

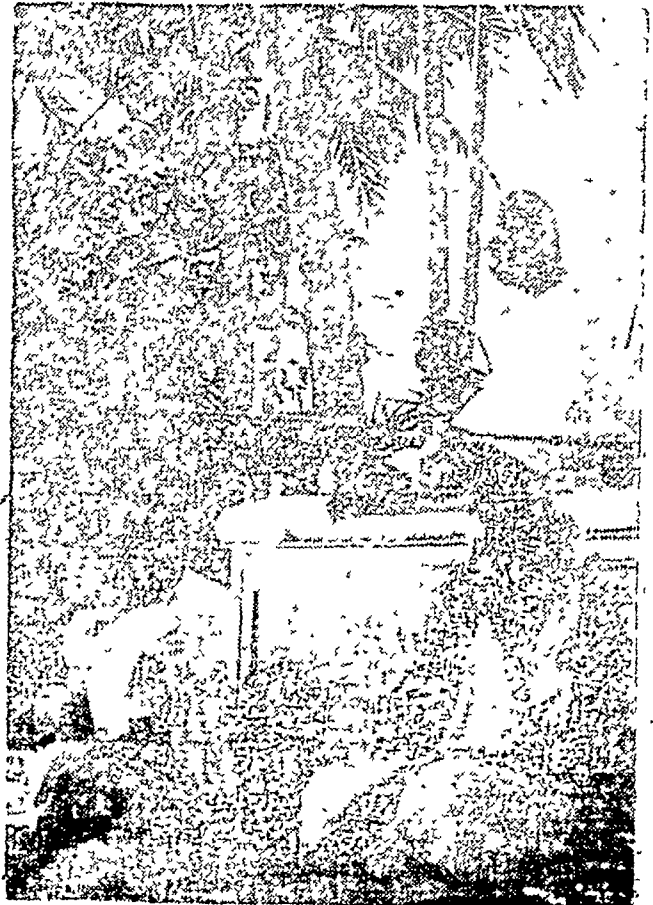
પણ અમને સંતોષ ન થયો. અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી. વડીલોની આરા વિના કંઈ જ ન થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે કંટાળ્યા ને અમે તો આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

પણ આપઘાત કંઈ રીતે કરવો ? એરુ કોણ આપે ? અમે સાંભળ્યું કે ધતૂરાના ડોડવાનાં ખી ખાઈએ તો મૃત્યુ નીપજે. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. મંધ્યાતો સમય શોધ્યો. કદારજીને મંદિરે દીપમાળમાં ઘી ચડાવ્યું, દર્શન કર્યો, ને એકાંત શોધી, પણ એર ખાવાની હિંમત

ન ચાલે. તુરત મૃત્યુ નહિ થાય તો ? મરીને શો લાભ ? પરાધીનતા કાં ન ભોગવી છૂટવું ? છતાં બે ચાર ખી ખાધાં. ખીજ ખાવાની હિંમત જ ન ચાલી. ખંને મોતથી ડર્યો, અને રામજીને મંદિરે જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું ને આપઘાતની વાત ભૂલી જવી એવો ફરાવ કર્યો.

હું સમજ્યો કે આપઘાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપઘાત કરવો સહેલો નથી. આથી જ્યારે કોઈ આપઘાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઓછી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દત થતી જ નથી એમ કહું તો ચાલે.

આ આપઘાતના વિચારનું એક પરિણામ

ધ્યાનસ્થ બાપુ

એ આવ્યું કે અમે બને એડી બીડી ચોરીને પીવાની તેમ જ નોકરના દોકડા ચોરવાની ને તેમથી બીડી લઈ ફૂકવાની ટેવ જૂઠી જ ગયા મોટપણે બીડી પીવાની ધમ્મજાન મને કદી નથી થઈ, અને એ ટેવ જ ગઈ, ગદી ને હાનિકારક છે એમ મે સદાય માન્યું છે બીડીનો આટલો જબરદસ્ત શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી. જે આગગાડીના ડબ્બામાં ઘણી

બીડી ફૂકાતી હોય ત્યાં બેસવું મને બારે થઈ પડે છે ને તેના ધુમાડાથી હું ગૂગળાઈ જાઉં છું. બીડીઓના ફૂદા ચોરવા ને તેને અગ્નિ ચાકરના દોકડા ચોરવા એ દોષના કરતા બીજો એક ચોરીનો દોષ જે મારાથી થયો તેને હું વધારે ગભીર ગણું છું બીડીનો દોષ થયો ત્યારે ઉંમર બારતેર વર્ષની હશે, કદાચ તેથી થે ઓછી બીજી ચોરી વેળાએ ઉંમર પંદર વર્ષની હશે આ ચોરી મારા માસાહારી ભાઈના

હરિજનવસિમાં

સોનાના કડાના કકડાની હતી. તેમણે નાનું સરખું એટલે પચીસેક રૂપિયાનું કરજ કપડું હવું એ કેમ પતાવવું એનો અમે બંને ભાઈ વિચાર કરતા હતા મારા ભાઈને હાથે સોનાનું નક્કર કડું હતું તેમથી એક તોનો સોનું કાપવું મુશ્કેલ નહોતું

કંઈ કપાયું. કરજ શીલું પણ મારે સારું આ વાત અસંભવ થઈ પડી. હવે પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો પિતાજીની પામે કળવ પણ કરી દેવું જોઈએ એમ લાગ્યું જ્યાં તો ન જાપડે પિતાજી પોતે મને મારશે

એવો ભય તો ન જ હતો તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકે ભાઈને તાડનું કપડું હોય એવું મને અમરણ નથી પણ પોતે ફૂળી થશે, કદાચ સાચું ફૂટશે તો ? એ જોખમ ખેડીને પણ દોષ કળવ કરવો જોઈએ, તે વિના શુદ્ધિ ન થાય, એમ લાગ્યું

છવટે ચિટ્ટી લખીને દોષ કળવ કરવો ને માણી માગવી એવો મેં દરાવ કર્યો મેં ચિટ્ટી લખીને હાથોહાથ આપી ચિટ્ટીમાં અથો દોષ કળવ કર્યો ને સજા માગી, પોતે પોતાની ઉપર ફૂળ ન વહોરી લે એવી આજીજીપૂર્વક વિનતી

કરી; ને ભવિષ્યમાં ફરી એવો દોષ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મેં ધ્રુવતે હાથે આ ચિટ્ટી પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. આ વેળા તેમને ભગંદરનું દરદ તો હતું જ. તેથી તેઓ ખાટલાવશ હતા. ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.

તેમણે ચિટ્ટી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં. ચિટ્ટી ભિન્નઈ. તેમણે ક્ષણવાર નાંખ મીંચી ચિટ્ટી ફાડી નાખી, ને પોતે

વાંચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા. હું પણ રહ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. હું ચિનારો હોઈ તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાએ આલેખી શકું એટલું તે આજે પણ મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે.

એ મોતીબિંદુના પ્રેમબાણે મને વીંધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. એ પ્રેમ તો જેણે અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે :

રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે.

મારે સારુ આ અહિંસાનો પદાર્થ પાઠ હતો.

નોઆખલીની જૂંપડીમાં

તે વેળા તો મેં એમાં પિતાપ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું. પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું. આવી અહિંસા બ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે? એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

આવી શાંત ક્ષમા પિતાજીના સ્વભાવથી પ્રતિફળ હતી. તે ક્રોધ કરશે, કટુ વચન

સંભળાવશે, કદાચ માથું ફેરશે, એવું મેં ધાર્યું હતું પણ તેમણે આટલી અપાર શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની નિષ્પાદસ કબૂલાત હતી એમ હું માનું છું. જે માણસ અધિકારી આંગળ, સ્વેચ્છાએ, પોતાના દોષનો, નિષ્પાદસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. હું જાણું છું કે મારા એકરારથી પિતાજી મારે વિષે

નિર્ભય થયા તે તેમનો મહાપ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો ' કરી છે. એમણે જણાવ્યું છે કે નાનપણમાં બાપુએ પોતાના જીવનની બહુ કડક પરીક્ષા પોતે સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે વિપયામકતા હતા. પ્રશ્નએ

દિલ્હીનું પ્રતિજ્ઞાપાલન

એમની આખ ઉઘાડનારો એક પ્રમુખ સરજ્યો મારવારમાં એમને આનંદ આવતો અને જીવનની પિતા માદા હતા. બાપુ પિતૃભક્ત હતા પિતાની કૃતકૃત્યતા જણાતી પિતાની માદગી વધતી

જતી હતી. અંતે—

‘અવસાનની ઘોર રાત્રિ નજીક આવી. આ વખતે મારા કાકાશ્રી રાજકોટમાં હતા, મને કંઈક એવું સ્મરણ છે કે પિતાશ્રીની માંદગી વધતી જાય છે એવા સમાચાર મળવાથી જ તેઓ આવેલા. બન્ને ભાઈઓની વચ્ચે ગાઢ પ્રેમભાવ વર્તતો હતો. કાકાશ્રી આખો દિવસ પિતાશ્રીના બિછાનાની પાસે જ બેસી રહે અને અમને બધાને સૂવાની રજા આપી પોતે પિતાશ્રીના બિછાનાની પાસે સૂએ. કોઈને એવું તો હતું જ નહીં કે આ રાત્રી આખરની નીવડશે. ભય તો રાહ્ય રહ્યાં કરતો હતો. રાતના સાડાઠસ કે અગિયાર થયા હશે. હું પગથાંપી કરી રહ્યો હતો. કાકાશ્રીએ મને કહ્યું, ‘તું જા, હવે હું બેસીશ.’ હું રાજ થયો ને સીધો શયનગૃહમાં ગયો. સ્ત્રી તો બિચારી ભરજીંઘમાં હતી. પ્રણ હું શાને! સૂવા દઉં? મેં જગાડી. પાંચસાત મિનિટ થઈ હશે. તેટલામાં જ નોકરને વિષે હું લખી ગયો તેણે કમાડ ઠોક્યું. મને કાળ પડી. હું ચમક્યો. ‘ઊઠ, બાપુ બહુ બીમાર છે.’ એમ નોકરે કહ્યું. બહુ બીમાર તો હતા જ એ હું જાણતો હતો, એટલે અહીં બહુ ‘બીમાર’નો વિશેષ અર્થ હું સમજી ગયો. બિછાનામાંથી એકદમ ટૂંટી પડ્યો.

‘શું છે કહે તો ખરે?’

‘બાપુ ગુનરી ગયા!’ જવાબ મળ્યો.

હવે હું પશ્ચાત્તાપ કરું એ શું કામ આવે? હું બહુ શરમાતો, બહુ દુઃખી થયો. પિતાશ્રીની આરોગીમાં દોડી ગયો. હું સમજ્યો કે જો હું વપખાંધ ન હોત તો આ છેવટની ઘડીએ મારે નસીબે વિયોગ ન હોત, અને હું પિતાજીની અંતની ઘડીએ પગથાંપી કરતો હોત.’

બાપુએ પોતાને માપવા માટે સત્યનું જે માપ રાખ્યું છે તે કયું છે તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકે છે. આ વાંચનારે બુદ્ધિનું ન જોઈએ કે બાપુને પોતાની આ સ્થિતિનું ભાન ૨૩ વર્ષની ઉંમરે થઈ ગયેલું અને ૧૮૯૬માં, બ્યારે તેઓ ત્રીસ વર્ષની ભરજીવાનીમાં હતા ત્યારે તો એમણે આજીવન પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની

પ્રતિજ્ઞા લીધેલી. બાપુની જીવનસાધના સમજવા માટે આટલી હકીકત સૌએ સમજવી જ નોંધીએ. ઉપરના પ્રસંગો તો બાપુના આત્મ-પરીક્ષણ અને પુરુષાર્થનાં પ્રતીકો છે.

બાપુના જીવનમાં ધર્મના સંસ્કારો છેક બાળપણથી પડેલા હતા. નિશાળમાં તો ધર્મશિક્ષણ જેવું આજે ય ક્યાં છે! પણ માતા ધાર્મિકવૃત્તિનાં હતાં. વ્રત-ઉપવાસ કરતાં, સાધુસંતોનો પરિચય રહેતો, એટલે બાપુમાં એ સંસ્કારો સિંચાતા હતા. ધરની જૂતી નોકર રંભાએ તો બાપુને જીવનભરનો મંત્ર આપ્યો હતો. ભય છોડવા માટે રામનામ લેવાનું એણે બાપુને શીખવેલું. જીવનની અંતિમ ક્ષણે પણ બાપુના હોડે એ જ નામ આવ્યું હતું ને?

૧૮૮૭ની સાલમાં બાપુ મેટ્રિક પાસ થયા. એ પછી ઘણી મથામણને અંતે વધુ અભ્યાસ માટે વિદ્યાયત જવાનું હતું. સાઠ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. એ જમાનામાં વિદ્યાયત જવું સહેલું નહોતું. એ સાથે પૂર્વગ્રહો પણ બહુ મજબૂત હતા. વિદ્યાયતમાં માંસ, મદિરા ને સ્ત્રીસંગનો ભય હતો. બાપુની માતાએ બાપુ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી કે ‘માંસ, મદિરા ને સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવું. બાપુએ ભક્તિભાવે એ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને અભિશુદ્ધ પાર પાડી. આ પ્રતિજ્ઞાએ બાપુને—અનેક મુશ્કેલીઓમાં તો મૂક્યા, પણ અંદરનું સોનું એથી શુદ્ધ થતું ગયું. બાપુના જીવનમાં ડગલે ને પગલે આપણે વ્રત-ઉપવાસ જોતા હતા તેનું મૂળ અહીં પડેલું છે.

બાપુ વિદ્યાયત ગયા એટલે નાશન નાંતવાળાઓએ એમને જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા. બાપુ માટે તો એ બનાવ પણ સત્યની શોધનો અને અહિંસાના આચરણનો બની ગયો. વિદ્યાયતમાં બાપુને પણ અનુભવો થયા. માતાએ આપેલી પ્રતિજ્ઞાઓ સાચવીને તેઓ ‘સખ્ય’ બન્યા. સમાજમાં શોભે એવાં કપડાં પહેર્યાં અને નાચ પણ શીખ્યા! પણ આ બધું લાંબો સમય ન ચાલ્યું, કારણ કે આત્મનિરીક્ષણની વૃત્તિ પહેલેથી જ બળવાન હતી. એમને થઈ ગયું કે આ બધું બરાબર નથી એટલે સાદાઈ અને

કરકસર શરૂ થયા ખોરાકના પ્રયોગો પણ આ વખતે જ એમણે આરંભ્યા. વિદ્યાપતમાં અનાહારી રહેવું મુશ્કેલ હતું. ચારેબાજુનું વાતાવરણ પ્રતિજ્ઞાને નબળી પાડનારું હતું, પણ બાપુ તો અડગ જ રહ્યા. બાપુ અનાહારી મડળીમા જોડાયા અને તેની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય બન્યા.

બાપુ વિદ્યાપત ગયા હતા બેરિસ્ટર થવા સારું એ માટે વાકુલતા અને ભાવણે આપવાની ટેવ જરૂરી ગણાયા હતા, બાપુને એ કાવતું નહોતું મનમાં તો વિચારોના ઓધ જીજ્ઞાસા હતા પણ જીવ ઉપર શબ્દો આવતા નહોતા. તેઓ આટલા બધા સમભાવી છે એવી એમને પોતાને ય પડેના ખર્ચ નહોતી એમના પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ રાખનાર ઘણા હતા, પણ સૌને એમનું શરમાળપણ ખૂચતું બાપુ કહે છે કે એ શરમાળપણ જ એમની ઢાલ બન્યું અને એમાથી તોળાતોળાને, વિચારીવિચારીને બોલવાની ટેવ પડી.

વિદ્યાપતમાં બાપુ ધાર્મિક પરિચયો વધારતા હતા ગીતા પ્રત્યેનું પ્રબળ આકર્ષણ પણ ત્યાં જ પેદા થયું બાપુ કહે છે :

‘વિદ્યાપતમાં રહેતા વર્ષેક થયું હશે તેવામાં બે મિશોમોફિસ્ટ મિત્રોની ઓળખાણ થઈ બન્ને સગા બાઈ હતા ને અવિવાહિત હતા તેઓએ મારી પાસે ગીતાજીની વાત કરી તેઓ એડવિન આર્નલ્ડો ગીતાજીનો અનુવાદ જાણતા હતા, પણ મને તેઓએ તે તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાંચવા નોનથો હું શરમાયો, કેમ કે મેં તો ગીતા સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં વાંચી જ નહોતી.’ મારે તેમને કહેવું પડ્યું કે મેં ગીતાજી વાંચેલ જ નથી, પણ તમારી સાથે હું તે વાંચવા તૈયાર છું મારો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પગ નહિ જોવા જ છે હું તે એટલે સુધી સમજી શકીશ કે તરણુમામાં અવગો અર્થ હશે તો સુધારી શકશે. આમ આ બાઈઓની સાથે મેં ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોમાંના

ધ્યાયતો વિષયાન્તુસં સંગસ્તેષૂપજાયતે ।
સંગાસંજાયતે કામ કામાત્ક્રોધોઽમિજાયતે ॥
ક્ષેષાદ્ મવતિ સંમોહ સંમોહાત્સ્મૃતિવિગ્રમ ।
સ્મૃતિગ્રંથાદ્ બુદ્ધિનાથો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણસ્યતિ ॥*

એ શ્લોકની મારા મન ઉપર ઊંઘી અસર પડી. તેના બહુકારા મારા જ્ઞાનમાં વાગ્યા જ કરે. ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા ભાસ્યું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને સારું તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું. મારી નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથ મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે.

બાપુએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાની કસોટીના પ્રસંગો તો આવના જતા હતા, પરંતુ તે માંસ અને મદિરા સુધી મર્યાદિત હતા. એક દિવસ ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા વૃત્તવાની નૃસી આવી પહોંચી બાપુના શબ્દોમાં જ એ પ્રમેગ, જાણીએ

‘ઘણું કરીને મારો વિદ્યાપતનાં વસવાટના છેલ્લા વર્ષમાં, એટલે ૧૮૬૦ની સાનમાં, પોર્ટસ્મથમાં અનાહારીઓનું સંમેલન હતું તેમાં મને અને એક દિલ્લી મિત્રને આમત્રણ હતું અમે બન્ને ત્યાં ગયા અમને બન્નેને એક બાઈને ત્યાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો

પોર્ટસ્મથ ખવાસીઓનું બંદર ગણાય છે. ત્યાં ઘણા ઘરો દુરાચરણી સ્ત્રીઓના હોય છે. તે સ્ત્રીઓ વેચ્યા નહિ તેમ નિર્દોષ પણ નહિ આવા જ એક ઘરમાં અમારો ઉતારો હતો. સ્વામનમડો ઇશિદાપૂર્વક એવા ઘર શોધેના એમ કહેવાનો આશય નથી પણ પોર્ટસ્મથ જેવા બંદરમાં જ્યારે મુસાફરોને રાખવા મારું ઉતારા શોધવામાં આવે ત્યારે ક્યાં ઘર સારા અને ક્યાં નારા એ કહેવું મુશ્કેલ જ થઈ પડે

રાત પડી અમે સભામાંથી ઘેર આવ્યા જમીને પાનાં રમવા બેસી વિદ્યાપતમાં મારા

* વિષયોત્તું ચિંતન કરનારો પ્રથમ તેને વિષે સત્ર ઉપર છે, સત્રથી કામના જન્મે છે, કામનાની પાછળ ક્રોધ આવે છે, ક્રોધમાથી મનોહ, મનોહમાંથી સ્મૃતિભ્રમ, અને સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે, ને અંતે તે પુનઃ પાત્રો નાશ થઈ જાય છે

ધરેમાં, પણ આમ મહેમાનોની સાથે ગૃહિણી પાનાં રમવા જોસે, પાનાં રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સહુ કરે. અહીં બીભત્સ વિનોદ શરૂ થયો. મારા સાથી તેમાં નિપુણ હતા એ હું નહોતો જાણતો મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ ભળ્યો. વાણીમાંથી એજામાં ઊતરી પડવાની તૈયારી હતી. પાનાં એક કોરે રહેવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ મારા ભત્તા સાથીના મનમાં રામ વસ્યા, તે બોલ્યા, ‘અલ્યા, તારામાં આ કળજીગ કહેવા! નારું એ કામ નહિ, તું ભાગ અહીંથી.’

હું શરમાયો. ચેલ્યો. હૃદયમાં આ મિત્રનો ઉપકાર માન્યો. માતાની પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. હું ભાગ્યો. મારી કાટડીમાં ધૂનજો ધૂનજો પહોંચ્યો. છાતી ચડકતી હતી. ક્રાંતિલના હાથમાંથી બચીને કોઈ શિકાર છૂટે ને તેની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી મારી હતી.

બાપુ કહે છે કે ધર્મને જ મને ઊગાર્યો. એની કૃપા વિના હું બચી શકત નહિ. અહીં બાપુ બોલ્યા : ‘નિર્બલ કે બલ રામ’.

એરિસ્ટર થઈને બાપુ ઘેર આવ્યા એ પછી નવી મૂંઝવણો શરૂ થઈ. બાપુ વિદ્યાવત હતા ત્યારે જ માતાનું અવસાન થયેલું, પણ સ્નેહી-જનોએ એ બખર છુપાવી રાખેલી. બાપુ આવ્યા ત્યારે એમણે જાણ્યું. ભારે આઘાત થયો. તેઓ પોતે કહે છે : ‘મારા હુઃખ ઉપર હું પડેદા નાખવા ઇચ્છું છું. પિતાના મૃત્યુથી મને જે આઘાત પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં આ મૃત્યુના બખરથી મને બહુ વધારે પહોંચ્યો. મારી ઘણી ધારેલી મુરોદો બરબાદ ગઈ’.

બરાબર આ વખતે જ એમને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સાથે પરિચય થયો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની ઉંમર ત્યારે માત્ર ૨૫ વર્ષની હતી. પરંતુ એમના જ્ઞાન-ચારિત્રની મુવાસ અનેકને પહોંચી હતી. તેઓ શતાવધાની હતા. બાપુ પ્રથમ તો એ કુટુંબકથી એમને મળેલા, પણ એમણે પહેલી મુલાકાતે જ જોઈ લીધું કે ‘હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે’ એવો આ આત્મા છે. બાપુને ત્યારપછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો આધ્યાત્મિક

સાથ કીકીક પ્રમાણમાં મળ્યો.

હિંદમાં આવ્યા પછી બાપુની પ્રવૃત્તિ ત્રણ દિશામાં વ્યાપ્તી હતી: એક ધર્મશોધન, બીજી ખોરાકના પ્રયોગો અને ત્રીજી પ્રવૃત્તિ વક્રીલાતમાં માર્ગ મેળવવાની. આમાંની બે પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સફળ થયા, પણ ત્રીજી કાવી નહિ. દુન્યવી સફળતા માટે અસત્ય, લાગવગ, ખુશામત વગેરે જોઈ એ તે બાપુના મનને રુચનાં જ ન હતાં.

અચાનક આફ્રિકાનું તેહ આવ્યું. કુદરત બાપુને તાવવા ઇચ્છતી હતી અને એ અગ્નિભટ્ટી આફ્રિકામાં નૈયાર હતી. પ્રભુને પોતાનું કાર્ય કરવા શુદ્ધ માનવશરીરની જરૂર હતી. એણે બાપુને એ માટે પંસંદ કર્યાં. એક મેમ્બુ પ્રેડીના મોટા કેસમાં કોઈ મોટા વકીલ નીચે કામ કરવા જવાનું હતું. બાપુ તૈયાર થઈ ગયા. ૧૮૯૩માં એટલે માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે વ્રતન છોડી તેઓ આફ્રિકા ઊપજા.

આપણે બાપુને એટલા બધાં વર્ષ આપણી વચ્ચે જોયા છે કે આફ્રિકા યાદ જ ન આવે. ૧૯૧૫થી ૧૯૪૮ સુધીમાં આપણા રાષ્ટ્ર-જીવનના પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છવાસમાં બાપુનું જીવન બળકડું છે એટલે આપણી નજર એથી આગળ ન જાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ બાપુની જીવન-સાધના જાણવા માટે તો આફ્રિકાનાં ૨૨ વર્ષો અતિ અગત્યનાં છે.

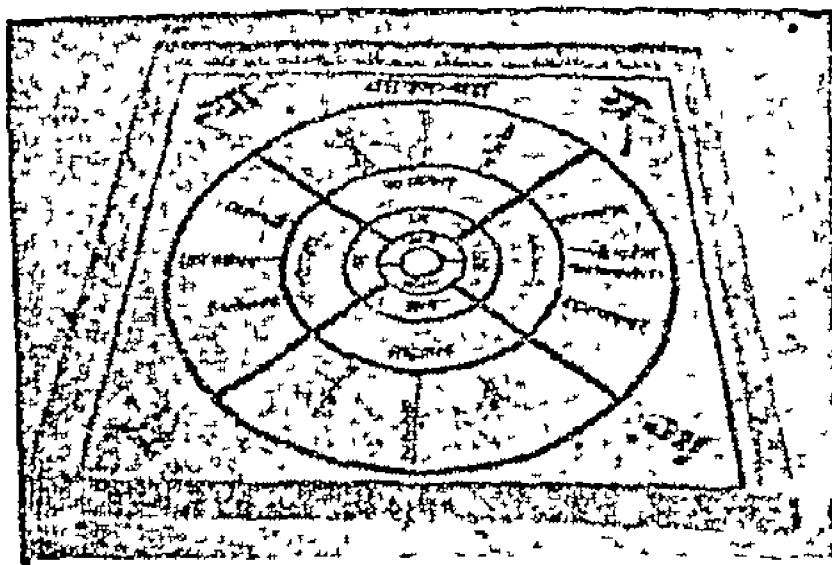
બાપુ આફ્રિકામાં ગયા હતા વક્રીલાત કરવા, પરંતુ કુદરતે એમને માટે જુદું જ નિર્માણ કરી રાખ્યું હતું. આફ્રિકામાં હિંદીઓની સ્થિતિ ગુલામો જેવી હતી. એમને ડગલે ને પગલે અપમાન સહવાં પડતાં. આ સામે હિંદીઓના દિલમાં રોષ હતો. પરંતુ કોઈ પ્રકારનું સંગઠન નહોતું. અનેક વાડઓ રચાઈ ગયા હતા. ધીમે ધીમે સૌ અપમાનથી ટેવાઈ જઈ માનવતા છોડવા લાગ્યા હતા. બાપુને ત્યાં જતાં-જ એ અનુભવો થવા લાગ્યા. વક્રીલાત કરી અને તે અંગે અનુભવો પણ ઘણા થયા. પરંતુ સત્યની શોધ માટે સત્યાગ્રહની જે શોધ ત્યાં એમણે કરી તેમાં જ એમનાં સમય, શક્તિને હૃદય રોકાઈ ગયાં.

જે કેસ માટે બાપુ આફ્રિકા ગયા હતા તે કેસ પૂરો થતાં એમણે હિંદ આવવાની તૈયારી કરી હતી. વિદાયનો મેળાવડો ગોઠવાયો હતો. બાપુ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં મામે કેટલાક વર્તમાન-પત્રો પડેલાં હતાં બાપુ એ જોતા હતા ત્યાં તેના એક ખૂણામાં છપાયેલા સમાચારો તરફ એમનું ધ્યાન ખેંચાયું એ ચોક્કસ એ સમાચારની મનઝબ્બ એવી હતી કે નાનાવની ધારામભાભા હિંદીઓને મળતો મતાધિકાર ખૂચરી લેવો બાપુએ તરત આશ્ચર્યચકિત થઈને આ વિશે

પૂછ્યું, પણ કેઈ કંઈ જાણતું ન હતું. બાપુએ આ કાવળની ગંભીરતા સમજાવી ત્યારે સૌ આજ્ઞા બની ગયા કેઈએ વિનંતિ કરી, 'તમે આ સ્ટીમરમાં ન જાઓ ને એકાદ માસ રોકાઈ જાઓ તો તમે કહો તેમ કરીએ' થોડીક ચર્ચાને અંતે બાપુ રોકાયા વધીવ તરીકે નહિ, હિંદીઓના 'બાઈ' તરીકે. બાણાની મિજલસનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું અને હાલમાંની હવા વ્યાપી ગઈ ૧૯૬૩ની એ સાત.

(વધુ આવતા અંકે)

રાષ્ટ્રપિતાનું જીવનચક્ર

મહાત્માજીના જીવનચક્રનું આ ચિત્ર સાબરમતી આશ્રમના તેમના નિવાસ-કથાનમાં લીધેલ પર રાખવામાં આવ્યું છે તેમાં પહેલા ચક્રમાં સત્ય અને અહિંસા છે બીજા ચક્રમાં પ્રેમ, જ્ઞાન, અન્ન અને બલ છે ત્રીજામાં સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને શરીરશાસ્ત્ર છે ચોથા અને છેલ્લા ચક્રમાં હરિજનસેવા, નારીઉત્થતિ, બાલીય ઐક્ય, માતૃભાષાપ્રેમ, નર્મ તાલીમ (મૌલ સિદ્ધાન્ત મહિત), રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર, ખાદી, અર્થસામ્ય, આત્મોદ્યોગ, નિર્વ્યસનતા, આત્મસંપૂર્ણ અને આત્મસંકાષ્ટ બતાવેલાં છે, ચક્રને વ્યાપીને ચાર ખૂણામાં મત્યાયક શબ્દ આવેલેલ છે.

વિધિનિર્મિત શુક્રવાર

લેખક :

શ્રી. પ્યારેલાલ

પરમ પૂજ્ય બાપુના મૃત્યુદિનનો વૃત્તાંત શ્રી. પ્યારેલાલજી કરતાં વધુ ઝીણવટથી કાણુ આપી શકે? એમણે 'હરિનનખંધુ'માં આગલા દિવસની રાતથી શુક્રવારની સાંજ સુધીનું વર્ણન આપ્યું છે, એ વાંચીએ અને આંસુથી હૃદયનો મેલ ઘોઈ પાવન થઈએ.

૨૯ મી તારીખે આખો દિવસ ગાંધીજી કરવું રહ્યું. મને લાગે છે કે મારે મોઢે કામમાં એટલા બધા રોકાયેલા રહ્યા કે સુધી બગવું પડશે.' કોંગ્રેસના નવા સાંજે તે થાકીને ક્ષોધ થઈ ગયા. કોંગ્રેસ બંધારણનો એ ખરડો તૈયાર કરવાનું માટેના બંધારણના ખરડા તરફ આંગળી ગાંધીજીએ માથે લીધું હતું.

કરીને તેમણે આભાને કહ્યું, કે 'મને ચક્કર આખરે રાત્રે સવાનવ વાગ્યે ગાંધીજી આવે છે તેમ છતાં મારે એ કામ પૂરું સૂવાને બિઝ્યા. એ વખતે બેમાંની એક

ચિરનિદ્રામાં- ખરડા ભવન

બાળાએ યાદ આપ્યું કે બાપુજી, તમે આજે હમેશ મુજબ કસરત નથી કરી. 'ઠીક, ત્યારે તું મને કહેજ છે તો હું કસરત કરી લઉં.' અને આમ કહીને બે બાળાઓના ખસા પર હાથ ટેકવીને ડબલ બારની કસરતની જેમ ત્રણ વખત પોતાનું

શરીર ઊંચું કરવાની કસરત તેમણે કરી.

પથારીમાં સૂતા પછી પોતાના કરતાં વિશેષ કરીને પોતાની સેવાચાકરી કરનારાં-ઓના સમાધાનને ખાતર સામાન્ય રીતે ગાંધીજી પોતાના પગ તથા શરીર ચાંપવા દેતા. માનસિક દૃષ્ટિએ તો ગાંધીજીએ ઘણા

‘સમયથી એને વિષે ઉદાસીનતા કેળવી હતી ‘જે કે આવી નાનીનાની કાળજીની તેમના શરીરને જરૂર હતી એ હું જાણુ છું દિવસસરના સોયપોથ કરી મૂકનારા કામના બોબ પછી એથી કરીને હળવી વાતો તથા વિનોદને માટે પણ તક મળી રહેતી આવા વાર્તાવિનોદની સાથેસાથે ગાંધીજી સૂચનાઓ પણ આપતા

શુક્રવારે રાત્રે, સહજ મળવાને આવેલા એક આશ્રમવાસી બહેન જોઈ તેમણે વાત ચીત કરી એમની તબિયત સારી રહેતી નહોતી એ માટે તેમણે તેમને કપડો આપ્યો અને કહ્યું કે રામનામ તમારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું હોત તો તમે માઠા નહી પડત ‘ પણ એને માટે તો મજા જોઈ એ ’ એ જ દિવસે સાંજે પ્રાર્થના પછી

અનંતની યાત્રાએ

પ્રાર્થનામાં આવેલાઓમાંથી એક સાઈ ગાંધીજીના હસ્તાક્ષર લેવાને તેમની પાસે દોડી આયા કેમ કે બીજી તારીખે વર્ધા જવાના હતા ગાંધીજીએ પૂછ્યું, ‘ હું જવાને છું એમ કેણે કહ્યું ? ’ ‘ છાપાઓમાં એવી ખબર છે, ’ હસ્તાક્ષરો માચનારાંએ કહ્યું ગાંધીજીએ, જવાબ આપ્યો, ‘ હા, ગાંધીને

વિષે એવી ખબર છાપાઓમાં મે પણ વાંચી છે, પણ એ કયા ‘ ગાંધી ’ વિષે છે તેની મને ખબર નથી ’

બીજા એક આશ્રમવાસીની સાથે વાત કરતા પણ પ્રાર્થના પછીના પ્રવચનમાં તેમણે વ્યક્ત કરેલી ચોતાની લાગણી ગાંધીજીએ ફરીથી વ્યક્ત કરી ‘ માટે

અશાંતિમાંથી શાંતિ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ અને નિરાશામાંથી આશા જોળવાં રહ્યાં. ' પછીથી વાતમાં ' હાથલાકડી ' નો ઉલ્લેખ આવતાં તેમણે કહ્યું કે, ' ખાળાએને હું મારી હાથલાકડી ખનવા દઉં છું ખરો. પરંતુ સાચું પૂછો તો મારે એની કશી

જરૂર નથી. કોઈ પણ વસ્તુ માટે કોઈના પર પણ આધાર ન રાખવાની મેં ઘણા સમયથી ટેવ પાડી છે. પોતાના પિતાની પાસે જતી હોય તેમ ખાળાએ મારી આસપાસ ટોળે વળે છે. મને એ ગમે છે. પણ ખરેખર હું એ વિષે સર્વથા ઉદાસીન

પાવડે જવાળા

છું. અને તેમની આંખો ખિડાઈ ત્યાં સુધી આવી આવી વાતો ચાલી.

વિધિનિર્મિત ૩૦મી તારીખે સવારની પ્રાર્થના માટે હુમેશની જેમ ગાંધીજી સાડા ત્રણ વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના પછી તે કામે

વળગ્યા અને પછીથી થોડીક ઊંચ સેવાને માટે ફરીથી પથારીમાં સૂઈ ગયા.

સવારે આઠ વાગ્યે તેમને માલિસ કરવામાં આવે છે. મારા ઓરડામાં થઈને પસાર થતાં દુઝેસ માટેના નવા

બધારણુનો તેમણે તૈયાર કરેલો ખરડો તેઓ મને આપતા જયા આગલી રાત્રે એનો થોડોક ભાગ તેમણે તૈયાર કર્યો હતો અને તેમણે મને એ 'ખરાખર' તપાસી જવાને જણાવ્યું તેમણે કહ્યું, 'એમાં વિચારની જે કંઈ જાણુપો રહી ગઈ હોય તે પૂરી કરજો ખડુ યાકયાપાકયા મેં એ તૈયાર કર્યો છે ' એ ખરડો રાત્રી માટેનું તેમનું છેલ્લું વસિયતનામું છે

માલિસ પછી એરડા આગળથી પસાર થતાં મેં પેલો બધારણુનો ખરડો જોઈ કાઢ્યો કે કેમ તે તેમણે મને પૂછ્યું વળી મદ્રાસ પર ઝૂંમી રહેલી અમાજની કટોકટીને અંગે નોઆખડીના મારા અનુભવો અને પ્રયોગોને આધારે એક નોંધ તૈયાર કરવાને પણ તેમણે મને કહ્યું 'ખોરાક ખાતાના પ્રધાન ચિંતાવુર બન્યા છે જુહીજુહી જાતનાં કદમૂળોની વાત જવા દો તોપણ કુદરતે જ્યાં આમળ નાળિયેરીઓ અને ખજૂરીઓ તથા મગફળી અને કેળા મોકળે હાથે આપ્યાં છે એવો મદ્રાસ પ્રાતઃ ભૂખે ન મરવો જોઈએ હા, ખોરાકને અંગેની પોતાની સાધનસામગ્રી ક્ષોડાને કામમાં લેતા આવડવું જોઈએ ' તે ઈચ્છતા હતા તેવી નોંધ તૈયાર કરવાની મેં હા પાડી પછીથી તે નાહવાને જયા નાહીને આવ્યા ત્યારે તે ખૂબ પ્રફુલ્લ લાગતા હતા ગઈ રાતનો થાક અદશ્ય થયો હતો પછી તે પોતાના હમેશના ખુશમિજાજમાં આવ્યા હતા આશ્રમની બાળાઓના શરીરોને બાધો નબળો હોવાને કારણે તેમણે તેમને કપડો આપ્યો કાઢ્યો તેમને કહ્યું કે વાહનને અસાવે ગાડી ચૂકી ગયાં તેના જવાબમાં તરત જ તેમણે કહ્યું કે, 'તેમણે એટલું ચાક્ષી કેમ ન નોંખ્યું?' અને આ કંઈ ખોલી ફાકા મારવાની વાત નહોતી કેમ કે

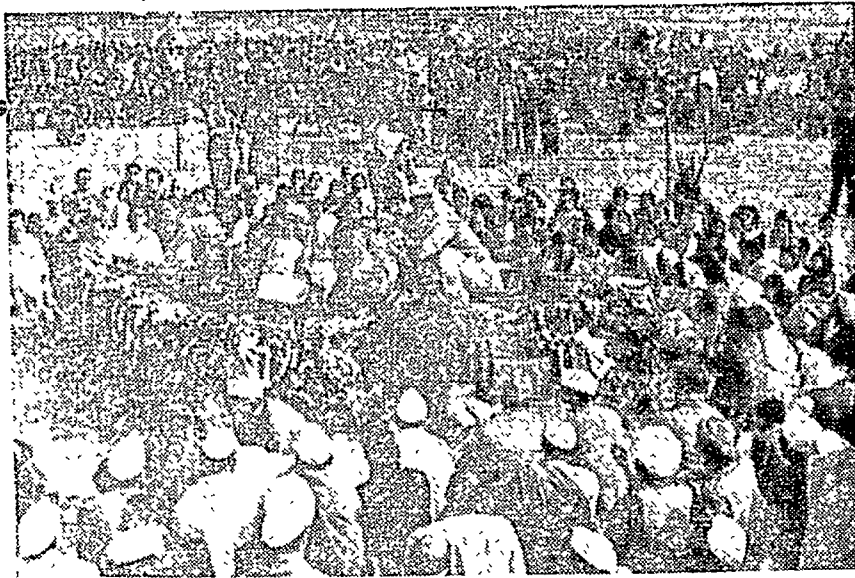
મને યાદ છે કે, એક વખતે આશ્રમ દેશનો અમે પ્રવાસ કરતા હતા ત્યારે મોટરમાં પેટ્રોલ ખૂટી જવાથી પાસેના તેર માઈલ દૂરના સ્ટેશને અમારા કાગળો તથા થોડોક સામાન લઈને ચાક્ષીને પહોંચવા માટે તૈયાર થવાને તેમણે મને જણાવ્યું હતું

બગાળી લેખનનું તેમનું 'રાજનું' કામ પતાવીને સાડાનવ વાગ્યે તેમણે અવારનું બોજન લીધું પોતાની મંડળીને વિષેરી નાખીને 'કરેજે યા મરેજે' ની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને પૂર્વ બગાળમાં ફટાઈ જવાને તે ખુલ્લે પગે શીરામપુર ગયા ત્યારથી આ નિત્યક્રમને તે ચીવટપૂર્વક વળગી રહ્યા હતા મારા સુધારાવધારા સાથેના તેમનો બધારણુનો ખરડો લઈને હું તેમની પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તે હજી બોજન લેતા હતા તેમના બોજનમાં ખડકીનું દૂધ, રાંધેલી અને કાચી ભાજી, મોસળી, આદુનો કાઢો, ખાટાં લીંબુનો રસ તથા ઘૂતકુમારીનો સમાવેશ થતો હતો બધારણુના ખરડાના મારા સુધારાવધારા પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકારની ઝીણવટથી તેઓ એક પછી એક જોઈ ગયા અને પચાયતના આગેવાનોની સંખ્યાની ગણતરીને અંગેની સરતચૂકથી રહી ગયેલી મારી ભૂલ તેમણે સુધારી

પછીથી મેં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદની મારી મુલાકાતનો વિષય હેવાલ આપ્યો તેમની તબિયત સારી રહેતી નહોતી તેથી એ વિષે ખબર કાઢવાને આગલે દિવસે તેમણે મને મોકલ્યો હતો વળી આગલે દિવસે સંજે ડૉ. શ્યામપ્રસાદ મુકરજીને હું મળ્યો ત્યારે પૂર્વ બગાળની સ્થિતિ વિષે તેમણે આપેલી છેલ્લી ખબર પણ મેં જાંધીજીને કહી સંભળાવી આના પરથી નોઆખડીની વાત નીકળી મેં તેમની સમક્ષ વ્યવસ્થિત રીતે વરતીનું સ્થળાંતર કરવાની વાત મૂકી

પરંતુ એ વિષે તેમનો અસિપ્રાય સ્પષ્ટ અને દઢ હતો. જેમ આપણા કાર્યકર્તાઓએ ‘કરે’ગે’ના સૂત્ર પ્રમાણે આચરણ કરવાનું છે તે જ રીતે પોતાનાં સ્વમાન, આખર તથા ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક સાચવવાને માટે ‘કરે’ગે’ના સૂત્રનો અમલ કરવાને પ્રબળ પણ આપણે તૈયાર કરવી જોઈએ. ‘છેવટે ગણ્યાગાંઠ્યા’ જ એવા રહી જાય એમ બને પરંતુ કુર્બાનતામાંથી સામર્થ્ય પેદા કરવાને બીજે કોઈ ઉપાય નથી. સશસ્ત્ર યુદ્ધમાં

પણ સામાન્ય સિપાઈઓનો ઘાણ નથી નીકળતો? તો પછી અહિંસક યુદ્ધમાં પણ એથી બીજું કેવી રીતે સંભવી શકે?” આગળ ચાલતાં તેમણે જણાવ્યું, ‘તમે જે કરી રહ્યા છો એ યોગ્ય રસ્તો છે. તમે મોતનો ભય કાઢ્યો છે અને કોડોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે તથા તેમના પ્રીતિપાત્ર બન્યા છો. પ્રેમ અને ખાતની સાથે જ્ઞાનનો મેળ સાધવો જોઈએ. આ તમે કર્યું છે. તમે એકલા પણ સંપૂર્ણપણે અને યોગ્ય રીતે તમારી ફરજ બજાવો તો

એકત્ર કરતાં અવરોધ

બીજાં બધાંને તમે તમારામાં સમાવી લેશો. તમને બખર છે કે તમારી મને અહીં ખૂબ જરૂર છે. મારા પર એટલો બધો બોલો છે કે ન પૂછો વાત. વળી દુનિયાને પણ હું ઘણું ઘણું કહેવા માગું છું પરંતુ તમે અહીં નથી એટલે હાલ હું એ નથી કરી શકતો. પરંતુ એ બાબતમાં મારા દિલને મેં વજ્ર જેવું કઠણ કર્યું છે. તમે જે કાર્ય કરી રહ્યા છો તે વધારે મહત્વનું છે. પછીથી શુંડાઓની બાબતમાં સરકાર

પોતાની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો તેમની જોડે કેવી રીતે કામ લેવું એ તેમણે બતાવ્યું.

ખપોરના આરામ પછી ગાંધીજી શ્રી. સુધીર ઘોષને મળ્યા. શ્રી. ઘોષે લંડનના ટાઇમ્સ પત્રની એક કાપલી તથા સરદારને કોમવાદી કહીને અને પંડિત જવાહરલાલનાં વખાણ કરવાનો ડાળ કરીને કોડો તેમની વચ્ચે ફૂટ પડાવવાનો કેવી રીતે સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે એ બતાવતા એક

અંગ્રેજ મિત્રના કાગળમાંથી કેટલાક ઉતારા ગાંધીજીને વાંચી બતાવ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું કે મને એ રમતની ખબર છે અને એ વિષે હું ભારે વિમાસણમાં પડી ગયો છું. 'હરિજન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાર્થના પછીના એક પ્રવચનમાં મેં આને વિષે ચર્ચા કરી છે. પણ આ બાબતમાં એથી કંઈક વિશેષ કરવાની જરૂર છે એ વિષે શું કરવું એના હું વિચાર કરી રહ્યો છું.

આખો દિવસ એક પછી એક મુલાકાત ચાલ્યા જ કરી દિલ્હીના મૌલાનાઓ તેમને મળવા આવ્યા. તેમણે ગાંધીજીના વર્ધા જવા વિષે સમતિ આપી ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું કે થોડા વખત માટે જ હું અહીંથી બહાર છું. ઈશ્વરે કંઈક જુદું જ ધાર્યું હોય અને અણુચિ તત્ત્વ કંઈક બની જાય તે સિવાય ૧૨મી તારીખે સદ્ગત જમનાલાલજીની પ્રજ્વલિતિયિના સમાર સમા સામ લઈને ૧૪મી તારીખે હું પાછો દિલ્હી આવી પહોંચીશ.

સાડાચાર વાગ્યે આશા ગાંધીજીનું સાંજનું સાણુ લાવી એમાં લગભગ સવારના ભોજનની જ વસ્તુઓ હતી આ પૃથ્વી પરનું આ તેમનું છેલ્લું ભોજન હતું સરદાર સાથેની મુલાકાત એ તેમની એવી છેલ્લી મુલાકાત હતી પ્રધાનમંડળની એકતા છિન્નસિન્ન કરવા માટે સરદારની સામે ચાલી રહેલો દુશ્મતાભર્યો પ્રચાર એ તેમની વચ્ચેની ચર્ચાની એક બાબત હતી. તેમનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો કે પ્રધાનમંડળમાં કોઈ પણ પ્રકારનું ભગાણ પડે એ દેશના ઇતિહાસની આઠટોકડીની પળે આપાતરૂપ છે સરદારને તેમણે કહ્યું કે પ્રાર્થના પછીના આજ સાંજના મારા પ્રવચનમાં હું એ વિષે બોલીશ પ્રાર્થના પછી પંડિતજી મને મળવાના છે તેમની સાથે પણ હું એ વિષે ચર્ચા કરીશ. વળી તેમણે

ઉમેર્યું કે, જરૂર જણાય તો બીજી તારીખે વર્ધા જવાનું હું માંડી વાળીશ અને એ વચ્ચે અણુબનાવ કરાવવાના દુશ્મતાભર્યો પ્રયાસને નિર્મૂળ કર્યા વિના હું દિલ્હી નહિ છોડું.

આમ વાત ચાલી રહી હતી બિચારી આશા હજી પણ એમાં વિક્ષેપ પાડવાની હિંમત કરી ન શકી. સમય સાચવવાની અને ખાસ કરીને પ્રાર્થનાનો સમય બૂળવવાની બાબતને ગાંધીજી ભારે મહત્ત્વ આપતા હતા એ તે બહુતી હતી એટલે જીવ પર આવી જઈને પ્રાર્થનાનું મોડું થાય છે એ દર્શાવવા તેણે તેમનું ઘડિયાળ તેમની આગળ ધર્યું. પ્રાર્થનામાં જતા પહેલાં નાહવાની ઓરડીમાં જવાને ઊઠતાં ઊઠતાં તેમણે કહ્યું કે, 'હવે તો મારે સામનું જ ભોઈએ' જ્યાં આગળ સાંજની પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી તે વ્યાસ-પીઠના પગથિયા આગળ આવતાં મુઘી માર્ગમાં તેમણે તે દિવસે સાંજની તેમની 'હાથલાકડીઓ' આશા અને મનુ બેઠે કંકામશકરી ઉડાવી.

ખપોર પછી આશાએ ગાંધીજીને કાચા ગાજરનો રસ આપ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'તું મને ઢોરનો ભોરાક આપે છે એમ ને.' આશાએ જવાબ આપ્યો, 'બા એને થોડાનો ભોરાક કહેતાં હતાં' 'બીજું' કોઈ જેની પરવા કરવું નથી તેનો હું આસ્વાદ લઉં છું એ મારે માટે ભારે નહિ કહેવાય ?' એમ કહીને તે હસ્યા.

'બાપુ, તમારું ઘડિયાળ બિચારું ખૂરદું હશે, તમે એના તરફ નજર રાખતા જ નથી' આશાએ કહ્યું 'તમે થોડા જ મારી ઘડિયાળો છો, પછી હું શાને એમ કહું ?' તેમણે જવાબ આપ્યો 'પણ તમે એ ઘડિયાળો તરફ નજર રાખતા નથી,' એકે

કહ્યું. ખાપુ ફરી પાછા હસી પડ્યા. પગથિયાં નજીક આવતાં તેમના છેલ્લા શબ્દો આ છે : ‘હું દશ મિનિટ મોડો છું. મોડો થવું મને ખિલકુલ પસંદ નથી, ખરાબર પાંચને ટકોરે પ્રાર્થનાની જગ્યાએ આવી જવાનું

મને ગમે.’ એટલેથી વાત અટકી કેમ કે પ્રાર્થનાસ્થાનની નજીક આવતાંવેત ખધી મજાક અને વાતચીત ખંધ થઈ જવી જોઈએ, અને મનમાં પ્રાર્થના સિવાય બીજા કશા વિચાર ન હોવો જોઈએ એવો તેમની

જમુનાઘાટે પુણ્યાર્પણ

‘હાથલાકડીઓ’ સાથેના તેમના સંકેત હતા.

પ્રાર્થનાથીઓની કોર્ડન કરેલી હારમાં થઈને તે જતા હતા ત્યારે પ્રાર્થનાથીઓના નમસ્કારના વળતા નમસ્કાર કરવાને તેમણે બે બાળાઓના ખસા પરથી પોતાનો હાથ ઉપાડી લીધા. એકાએક જમણી

બાજુએથી જોરથી માર્ગ કરતો એક માણસ ટોળામાંથી આવ્યો. ગાંધીજીના પગને સ્પર્શ કરવાને માટે તે આવ્યો છે એમ સમજીને મનુએ પ્રાર્થનાનું મોઢું થવા છતાંયે તમે આવી રીતે વખત લો છો એવી મતલબનું ઠપકારપે તેને કહ્યું અને તેનો હાથ

પકડીને આ ધસી આવનારને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો તેણે તેને ભેરથી હડસેલી મૂકી એથી કરીને તેના હાથમાંની ભજનાવલી, ખાપુની ચૂકડાની તથા માળા નીચે પડી ગયાં એ વસ્તુઓ સેવાને તે નીચે વળી એટલામાં પેલો ખાપુની છેક સામે આવીને ઊભો ખાપુની એટલેા સમીપ તે આવ્યો હતો કે ગોળીનું એક ખાલી કેચલું ખાપુના કપડાની ગડીમાંથી મળી આવ્યું હતું સાત ખારની ઓટોમેટિક પિરતોલમાંથી ધડાધડ ત્રણ ખાર થયા પહેલી ગોળી મધ્ય રેખાથી સાડાત્રણ ઇંચ જમણી ખાત્રુએ નાશિથી અઢી ઇંચ ઉપર પેટમાં વાગી હતી બીજી મધ્ય રેખાથી એક ઇંચ દૂર અને ત્રીજી જમણી ખાત્રુએ છાતીમાં મધ્ય રેખાથી ચાર ઇંચ દૂર વાગી હતી પહેલી અને બીજી ગોળી શરીરની આરપાર નીકળી ગઈ હતી ત્રીજી ફેફસામાં ભરાઈ રહી હતી પહેલી ગોળી વાગી ત્યારે જે પગ ગતિમાં હતો તે વળી ગયો. બીજી ગોળી વખતે પણ તે ઊભા હતા અને પછી તે ઢગલો થઈને પડ્યા 'રામ, રામ' એ તેમના છેલ્લા બોલ હતા તેમને ચહેરા ફિક્કો પડી ગયો તેમના સફેદ વસ્ત્રો પર લાલ ડાઘ પ્રસરી ગયો પ્રાર્થનાર્થીઓને નમસ્કારને અર્થે ઊંચા કરેલા હાથ ધીમે ધીમે નીચે ઢળ્યા એક હાથ તેના સ્નાયુસાધિક સ્થાન આ આસાની ગરદન પર પડ્યો, શિથિલ બની ગયેલો 'હેહ ધીમેથી ઢળી પડ્યો સડક બનીગયેલી મનુ અને આસાને શું બની ગયું તેની ત્યારે જ ખબર પડી

બીજે દિવસે નોઆબલી જવાની તૈયારી પૂરી કરવા માટે હું શહેરમાં ગયો હતો ત્યાંથી હું આવ્યો અને પ્રાર્થનાસ્થાન તરફ જતી પથ્થરની કમાનો સુધી પહોંચ્યો ત્યાં તો સામેથી સ્ત્રી ચંદવાણી ઢોડતા

આવ્યા ત બાલી ઊઠ્યા, 'હાકારને ફાન કરો, ખાપુ પર ગોળીખાર થયો છે ' હું તો એ સાંભળીને સડક જ થઈ ગયો. યત્રની પેઠે મેં 'હાકારને બોલાવવા કોઈકને ફાન કરવા કહ્યું'

સૌ આસાં બની ગયાં હતા તેમની માછળ આવનાર ડો રાજ સંભરવાસે તેમનું માથું ધીમેથી આસાના ખોળામાં મૂક્યું તેમનો દેહ કંપતો હતો અને અંખો અંધી બિડાયેલી હતી જૂનીને બિરલા સવનના એક માળીએ પકડ્યો હતો એમાં બીજાઓ પણ સહ્યા અને ઘોડીક બેચતાણ પછી પેલા જૂનીને તેમણે ભેર કર્યો મિત્રો શિથિલ અને નિશ્ચેષ્ટ બની ગયેલા શરીરને ઉપાડીને અંદર લઈ ગયા અને તે બેસતા અને કામ કરતા ને સાદડી પર તેમને સુવાડ્યા પરંતુ બીજું કશુંયે થઈ શકે તે પહેલા જ શરીરનું યત્ર બંધ પડી ગયું અંદર લાવ્યા પછી તેમને આપવામાં આવેલું ચમચા જેટલું મધ અને ગરમ પાણી ન ગળી શકાયુ લગભગ તત્કાળ મરણ નીપજ્યુ હતું

ડો સુશીલા સાવલપુર ગયા હતા. માનવદયાના કામ માટે ખાપુએ તેમને ત્યાં મોકલ્યાં હતા બોલાવવામાં આવેલા ડો સાગવત આવ્યા અને એડેનેલીન નામની દવા માટે ડો સુશીલાની તાત્કાલિક દવાઓની પેટીની ખોળાખોળ કરવા લાગ્યા. મે તેમને એ ન ખોળવા લીનવ્યા કેમ કે ગાંધીજીએ તેમનું જીવન બચાવવા માટે પણ નિષિદ્ધ દવાઓ તેમને ન આપવાને અમને કહી રાખ્યું હતું વરસો જતાં તેમ તેમ પોતાને માટે તેમ જ બીજાઓને માટે પણ બધા રોગોના નિવારણ માટે રામનામની એકમાત્ર જડીબુટ્ટી પર તેઓ વધુ ને વધુ આધાર રાખતા થયા હતા એકને

આધારે આખું જગત ટકી રહ્યું છે એવું ગીતા કહે તેનો અર્થ શો એમ કહીને, ઉપવાસ દરમ્યાન હમણાં જ એક દિવસે વિજ્ઞાનની મર્યાદા વિષે તેમને વાત કરી હતી. સર્વ રોગનું નિવારણ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર રામનામને વિષે ખોલતાં ઘનશ્યામ-દાસજીને કંઈક અફસોસપૂર્વક તેમજી કહ્યું હતું કે, 'મારા જીવનમાં જો હું એ વાત ખરી ન પાડું તો મારા મરણ સાથે જ એનો પણ અંત આવ્યો સમજજો.' અને બન્યું પણ એમ કે તાત્કાલિક દવાઓની પેટીમાં એડ્રેનેલીન હતી જ નહિ. રસાયણી પદ્ધતિથી બનાવેલા એડ્રેનેલીનની સુશીલાએ મેળવેલી એકમાત્ર શીશી નોઆખલીમાં કાઝીરખિલની છાવણીમાં રહેવા દેવામાં આવી હતી. ગાંધીજીને એના કશી પરવા નહોતી.

ગાંધીજીના સાથીઓ પૈકી સરદાર વલ્લભભાઈ પહેલાં આવી પહોંચ્યા. તે આવીને તેમને પડખે બેઠા, તેમની નાડ તપાસા બેઠા અને તેમજી ધાર્યું કે તે હજી મંદમંદ ચાલે છે. બાળાઓ તો ઘુસકે ઘુસકે રોવા લાગી હતી, પરંતુ હવે તેઓ એકઠી મળીને રામ-ધૂન ગાવા લાગી હતી. સરદાર ચેતનરહિત દેહની પાસે ખડકની પેઠે અડગ બેઠા હતા. તેમનું મોં લેવાઈ ગયું હતું. પછીથી પડિત જવાહરલાલ આવ્યા અને બાપુનાં કપડાંમાં પોતાનું મોં રાખીને એક બાળકની પેઠે રોવા લાગ્યા. પછી દેવદાસ અને ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ આવ્યા. અને પછી શ્રી. જયરામદાસ, રાજકુમારી અમૃતકોર, આચાર્ય કૃપલાની વગેરે તેમના બાકી રહેલા જૂના સાથીઓ આવ્યા. થોડીવાર પછી લૉડ માઉન્ટબેટન આવ્યા ત્યારે બહાર માણસોનો ઘસારો એટલો બધો વધી ગયો હતો કે મહા મુશ્કેલીએ તેઓ અંદર આવી શક્યા. એક

ક્ષણના પણ વિલંબ વિના એ સુસટ પ્રક્રિયિત અને મૌલાનાસાહેબને બીજા ઓરડામાં લઈ ગયા અને એક રાજપુતખનું પોતાનું ચિત્ત આ અતિ કરુણ ઘટનામાંથી ઉદ્દસવતા તાત્કાલિક પ્રશ્નો પર તેમજી લગાડ્યું. ગાંધીજીના દેહને રાસાયણિક દ્રવ્યોની મદદથી ટકાવી રાખીને કંઈ નહીં તો થોડા વખત માટે રાજવી દબદબાથી રાખવાની સૂચના આવી. પરંતુ એ બાબતમાં ગાંધીજીના વિચારો એવા દઢ અને સ્પષ્ટ હતા કે એમાં વચ્ચે પડવાની મારી પવિત્ર અનિવાર્ય ફરજ થઈ પડી. મૃત દેહને બળવી રાખીને તેનું છુત કરવા સામે તેમનો કેટલો બધો વિરોધ હતો એ મેં તેમને જણાવ્યું. અનેક વખત તેમજી મને કહ્યું હતું કે, 'મારા વિષે જો એમ થવા દેશે તો મૃત્યુની સ્થિતિમાં પણ હું તમને ઠપકો આપીશ જ્યાં પણ મારો દેહ પડે ત્યાં ને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની ધમાલ ાવના તેને બાળી મૂકવામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.' ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી. જયરામદાસ તથા ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ મારી વાતને ટેકો આપ્યો. અને પેલો વિચાર પડતો મૂકવામાં આવ્યો. રોત્રી દરમ્યાન ગીતા અને સુખમની સાહેબનાં પારાયણના મધુર ધ્વનિથી એ ઓરડો ગુંજી રહ્યો, જ્યારે વધતી જતી અને શોકથી ગાંડી બનેલી માનવમેહની ઓરડાની ચારે તરફથી દર્શન માટે ધસી રહી હતી. આખરે ગાંધીજીના દેહને ઉપલે માળ લઈ જઈને લોકોનાં દર્શન માટે બિરલાસલવનના એક ઝરખામાં મૂકવો જ પડ્યો.

મળસડે હિંદુ વિધિ પ્રમાણે દેહને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું અને પછીથી તેને પુણ્યસ્થાન દિલ્હીનાં વચ્ચે સુવાડવામાં આવ્યો. પછીથી એલચી મંડળના સભ્યો

આવ્યા અને પગ આગળ પોતાના હાર મૂકીને તેમણે મૂકે અજસિ આપી.

‘હસતે મોએ હું ગોળીના વરસાદનો સામનો કરું એના કરતાં વધારે પ્રિય મને ખીજું કશું નથી’ તેમના મૃત્યુના થોડા જ દિવસ અગાઉ એમણે કહ્યું હતું અને

ઈશ્વરે એ વરદાન તેમને આપ્યું હોય એમ લાગતું હતું.

અમે સૌએ છેલ્લા પ્રશ્નામ ક્યો તે પછી ૧૧ વાગ્યે દેહને શબ્દવાહિની પર મૂકવામાં આવ્યો ત્યાં સુધીમાં રામદાસ ગાંધી નામપુરથી અરોમ્બેનમાં આવી પહોંચ્યા

પ્રયાગને માગે

હતા શ્મશાનયાત્રા નીકળવાની તૈયારીમાં હતી તે જ વખતે છેલ્લા ડૉ. સુશીલા આવ્યાં છેવટની ઘડીએ બાપુની પાસે તે ન રહી શક્યાં એ વિચારથી તેમને અપાર દુઃખ થતું હતું પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે પણ છેવટના દર્શન કરવાને માટે તે વેળાસર આવી શક્યા તે માટે વિવિધો તે આશાર

માનતા હતા.

‘આવી શિક્ષા શાને?’ એમ તેમણે તે રાત્રે દુઃખથી બ્યાકુળ થઈને વારંવાર બોલ્યાં કર્યું ‘એ કંઈ શિક્ષા નથી’ એમ કહીને દેવદાસે તેમને સાન્ત્વન આપવા પ્રયત્ન કર્યો તેમણે છેલ્લું સોપેલું કાર્ય પાર પાડવું એ તો એક અમોક્ષી લક્ષ્યો હો.

તેથી જ અહિંસા જિજ્ઞાસુને જડી. મારા માર્ગમાં જે સુસીખતો આવે તેને હું સહન કરું, કે તેને અંગે જે નાશો કરવા પડે તે કરતો જાઉં ને મારો માર્ગ કાપું? આ પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુ પાસે ખડો થયો. જે નાશ કરતો આવે તો તે માર્ગ કાપતો નથી, પણ હતો ત્યાં જ રહે છે, એમ તેણે જોયું. જે સંકટો સહન કરે છે તો તે આગળ વધે છે. પહેલે જ નાશો તેણે જોયું કે જે સત્યને તે શોધે છે તે બહાર નથી પણ અંતરમાં છે. એટલે જેમ જેમ દાશ કરતો જાય તેમ તેમ તે પાછળ પડતો જાય, સત્ય વેગળું જાય.

આ અહિંસા આજે આપણે જે જડી વસ્તુ જોઈએ છીએ તે જ નથી. કોઈને ન જ મારવું એ તો છે જ. કુવિચારમાત્ર હિંસા છે. ઉતાવળ હિંસા છે. મિથ્યા બાપણ હિંસા છે. દેષ હિંસા છે. કોઈનું ખૂન ધચ્છવું હિંસા છે. જે જગતને જોઈએ તેનો કપળો રાખવો એ પણ હિંસા છે. પણ આપણે ખાઈએ છીએ તે જગતને જોઈએ છે. ન્યાં જેલો છીએ ત્યાં સેંકડો સૂક્ષ્મ છવો પડ્યા છે તે કોયવાય છે; એ જગ્યા તેમની છે. ત્યારે શું આત્મહત્યા કરીએ? તો પે આરો નથી. વિચારમાં દેહનું વળગણુમાત્ર છોડીએ તો છેવટે દેહ આપણને છોડશે. આ અમૂર્ત સ્વરૂપ તે સત્યનારાયણ. એ દર્શન અધીરાઈથી ન જ થાય. દેહ આપણો નથી, તે આપણને મળેલું સંપત્તિ છે, એમ સમજી તેનો ઉપયોગ હોય તે કરી આપણો માર્ગ કાપીએ.

જે મનુષ્ય સત્યને વરેલ છે, તેની જ ઉપાસના કરે છે તે બીજી કોઈ પણ વસ્તુની આરાધના કરે તો તે વ્યભિચારી ઠયો. તો પછી વિદ્યારની આરાધના કયાંથી જ કરાય? જેની પ્રવૃત્તિમાત્ર સત્યનાં દર્શન કરવાને અર્થ છે તે પ્રવૃત્તિધાર્યમાં કે ગૃહસંસાર ચલાવવામાં કેમ જ પડી શકે? ભોગવિદ્યાસથી કોઈને સત્ય

જાણતો આજ લગી આપણી પાસે એકે દાખલો નથી.

અથવા અહિંસાના પાલનને લઈએ તો તેનું પૂર્ણ પાલન અલ્પાર્થ વિના અશક્ય છે. અહિંસા એટલે સર્વવ્યાપી પ્રેમ. ન્યાં પુરુષે એક સ્ત્રીને કે સ્ત્રીએ એક પુરુષને પોતાનો પ્રેમ આપ્યો ત્યાં તેની પાસે બીજાને અર્થ શું રહ્યું? એનો અર્થ જ એ થયો, ‘અમે જે પહેલાં ને બીજાં બધાં પછી.’ પતિવ્રતા સ્ત્રી પુરુષને સારુ અને પત્નીવ્રત પુરુષ સ્ત્રીને સારુ સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થશે, એટલે તેનાથી સર્વવ્યાપી પ્રેમનું પાલન ન જ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. એનાથી આખી સૃષ્ટિને પોતાનું કુટુંબ ન જ બનાવી શકાય, કેમ કે તેની પાસે ‘પોતાનું’ માનેલું એક કુટુંબ મોજૂદ છે અથવા તૈયાર થઈ રહ્યું છે. તેની જેટલી વૃદ્ધિ તેટલો સર્વવ્યાપી પ્રેમમાં વિક્ષેપ થાય છે.

અલ્પાર્થનો મૂળ અર્થ સહુ યાદ કરે; અલ્પાર્થ એટલે અલ્પની-સત્યની શોધમાં ચર્ચા એટલે તેને લગતો આચાર. આ મૂળ અર્થમાંથી સર્વેન્દ્રિયસંયમ એ વિશેષ અર્થ નીકળે છે. માત્ર જનનેન્દ્રિયસંયમ એવો અધૂરો અર્થ તો ભૂલી જ જઈએ.

અંસ્વાદ એટલે સ્વાદ ન લેવો. સ્વાદ એટલે રસ. જેમ ઔષધિ ખાતાં આપણે તે સ્વાદીલી છે કે કેવી તેનો વિચાર ન કરતાં શરીરને તેની જરૂર છે એમ સમજી તેની માત્રામાં જ ખાઈએ છીએ, તેમ જ અન્નનું સમજવું. અન્ન એટલે ખાદ્ય પદાર્થમાત્ર. તેથી દૂધ-ફળનો પણ અહીં સમાવેશ છે. જેમ ઔષધ એાછી માત્રામાં લીધું હોય તો અસર નથી કરતું અથવા થોડી કરે છે ને વધારે લીધું હોય તો હાનિ કરે છે, તેમ જ અન્નનું છે. તેથી કંઈ પણ વસ્તુ સ્વાદ લેવાને અર્થે આખવી એ વ્રતનો ભંગ છે. સ્વાદીલી લાગતી

વસ્તુ વધારે લેવી એ તો ભગ સહેજે થયો. આ ઉપરથી મમજી શકાય કે વસ્તુનો આદ વધારવા કે બદલવા સારુ કે અઆદ મટાડવા સારુ મીઠું ભેળવવું એ પ્રતભગ છે, પણ અમુક પ્રમાણમાં મીઠાની આવશ્યકતા અન્યમાં છે એમ આપણે જાણતા હોઈએ તેથી તેમાં મીઠું નાખવું એમાં પ્રતભગ નથી શરીરપોષણને સારુ આવશ્યકતા ન હોય છતાં મનને છેતરવા સારુ આવશ્યકતાનું આરોપણ કરીને કંઈ વસ્તુ ઉમેરવી એ તો મિથ્યાચાર થયો ગણાય.

આ પ્રમાણે વિચારતા આપણે જોઈશું કે અને વસ્તુઓ આપણે લઈએ છીએ તે શરીરરક્ષાને સારુ આવશ્યક ન હોઈ ત્યાંજ ચર્ચિત્વ છે.

કા તો મલમાથી અહિંસા ધરાવીએ અથવા સત્ય, અહિંસાને જોડી ગણીએ બન્ને એક જ વસ્તુ છે, છતાં મારું મન પહેલા તરફ ઢળે છે તે છેવટની યિચિત્તિ જોડીથી-હૃદયી-અતીત છે પરમ સત્ય એકતુ જોએ છે મલ માધ્ય છે, અહિંસા એ સાધન છે અહિંસા શુ છે એ જાણીએ છીએ, પાતન કહિન છે મેલ્યેનો તો અંશમાત્ર જાણીએ છીએ સંપૂર્ણતાએ જાણવું દેહી સારુ કહિન છે, જેમ અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાતન દેહી સારુ કહિન છે.

અમ્મેય એટલે ચોરી ન કરવી ચોરી કરે તે સત્ય જાણે કે પ્રેમધર્મ પામે એમ કોઈ નહીં કહે છતાં ચોરીનો દોષ આપણે સહુ થોડેધણે અંશે જાણેઅજાણે કરીએ છીએ પારકાનું તેની રજા વિના લેવું એ તો ચોરી છે જ; પણ પોતાનું ગણાતું પણ માણસ ચોરે છે-જેમ એક બાપ પોતાના બાળકોના જણ્યા વિના, તેઓને ન જણાવવાને ખાતર, છાનોમાનો કંઈ વસ્તુ ખાઈ જાય છે.

કોઈ વસ્તુ લેવાની આપણને આવશ્યકતા નથી, છતાં તે જેના કમળમાં હોય તેની પાસેથી, તેની બંને રજા મેળવીને પણ લેવી એ ચોરી છે ન જોઈતી એક પણ વસ્તુ લેવી ન જોઈએ.

અને જેમ વસ્તુની ચોરી થાય છે તેમ વિચારની ચોરી પણ થાય છે અમુક મારો વિચાર પોતાનામાં ન ઉદ્ભવ્યો હોય છતાં પોતે જ પ્રથમ ક્યો એમ જે અહંકારમાં કહે છે તે વિચારની ચોરી કરે છે આવી ચોરી ઘણા વિદ્વાનોએ પણ દુનિયાના ઇતિહાસમાં કરી છે ને આજ આજ્યા દરે છે ધારો કે મે આશ્રમમાં નવી જનનો રેડિયો જોયો એવો રેડિયો મે આશ્રમમાં જનારો ને પછી કંઈ કે આ તો મારી ગોધ છે આમાં મે અષ્ટ રીતે બીજાએ કરેલી ગોધની ચોરી કરી છે, અમત્ય તો આત્મ્ય છે જ.

એટલે અમ્મેયનનું પાતન કરનારે મહુ નમ્ર, બહુ વિચારશીલ, બહુ માવધાન, બહુ માન રહેવું પડે છે.

અપરિગ્રહ અમ્મેયને લગતું મણુમાં જે મૂળમાં ચોરેલું નથી તે અનાવશ્યક એકઠું કરવાથી ચોરીના માત્ર જેટલું ચર્ચિત્વ છે પરિગ્રહ એટલે સત્ય અથવા એમ્હુ દરવું મત્યગોધ, અહિંસક પરિગ્રહ ન કરી શકે પરમાત્મા પરિગ્રહ કરતો નથી તેને 'જોઈતી' વસ્તુ તે રોજની રોજ પેદા કરે છે એટલે જો આપણે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ, તો સમજીએ કે આપણને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ આપે છે, આપણે ઓમિયાઓનો, બક્તોનો આ અનુભવ છે રોજના પૂરતું જ રોજ પેદા કરવાના ધર્મથી નિયમને આપણે જાણતા નથી અથવા જાણવા છતાં પાળતા નથી, તેથી જગતમાં વિષમતા ને તેથી થતા દુઝો અનુભવીએ છીએ ધનાઢ્યને ત્યાં તેને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરી હોય છે, રખડી જાય છે, બગડી

જાય છે; જ્યારે તેમને અભાવે કરોડો રવડે છે, ભૂખે મરે છે, ટાઢે દરે છે. સહુ પોતાને જોઈતો જ સંગ્રહ કરે તો કોઈને તંગી ન આવે ને સહુને સંતોષ રહે. આજ તો જાતે તંગી અનુભવે છે. કરોડપતિ અબજપતિ થવા મંથે છે, તો યે તેને સંતોષ નથી રહેતો. કંગાળ કરોડપતિ થવા ઇચ્છે છે; કંગાળને પેટપૂરતું જ મળવાથી સંતોષ પેદા થતો જોવામાં નથી આવતો; પણ કંગાળને પેટપૂરતું મળવાનો અધિકાર છે અને સમાજનો તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો ધર્મ છે. તેથી તેના અને પોતાના સંતોષને ખાતર ધનાઢ્યે પહેલ કરવી ઘટે. તે પોતાનો અત્યંત પરિગ્રહ છોડે તો કંગાળને પોતા-પૂરતું સહેજે મળી રહે ને જાતે પક્ષ સંતોષનો પાઠ શીખે. આદર્શ આત્યંતિક અપરિગ્રહ તો મનથી અને કર્મથી જ દિગંબર છે તેનો જ હોય. એટલે કે તે પક્ષીની જેમ ઘર વિનાનો, વસ્ત્ર વિનાનો અને અન્ન વિનાનો વિચરશે. અન્ન તો તેને રોજ જોઈશે તે ભગવાન આપી રહેશે. આ અવધૂત સ્થિતિને તો કોઈક જ પહોંચી શકે. આપણે સામાન્ય કોટીના સત્યાગ્રહી જિજ્ઞાસુ આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને જેમ જાને તેમ નિત્ય આપણો પરિગ્રહ તપાસીએ ને ઓછો કરતા જઈએ. ખરા સુધારાનું, ખરી સભ્યતાનું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર ને ઇચ્છાપૂર્વક ઘટાડે છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ તેમ તેમ ખરું સુખ ને ખરા સંતોષ વધે છે, સેવાશક્તિ વધે છે.

આની ગણના સોળમા અધ્યાયમાં દેવી સંપદનું વર્ણન કરતાં ભગવાને પહેલી કરી છે. એ શ્લોક બેસાડવાની સગવડ ખાતર હો કે અભયને પ્રથમ સ્થાન હોવું જોઈએ તેથી, તે વિવાદમાં હું ન જોતરું; એવો નિર્ણય કરવાની મારામાં યોગ્યતા પણ નથી. મારી મતિ પ્રમાણે અભયને અનાયાસે પ્રથમ સ્થાન મળ્યું હોય તો યે તેને તે યોગ્ય છે. અભય વિના ખીછ સંપત્તિઓ

ન સાંપડે. અભય વિના સત્યની શોધ થાય? અભય વિના અહિંસાનું પાલન કેમ થાય? ‘હરિનો મારગ છે શરણો, નહીં કાયરનું કામ જોને’. સત્ય એ જ હરિ, એ જ રામ, એ જ નારાયણ, એ જ વાસુદેવ. કાયર એટલે ભયભીત ખીકણો; શરો એટલે ભયમુક્ત, તલવારાદિ કસેલો નહીં. તલવાર શરતી સંજા નથી, ખીકની નિશાની છે.

અભય એટલે બાહ્ય ભયમાત્રથી મુક્તિ, મોતનો ભય, ધનમાત્ર લૂટવાનો ભય, કુટુંબ-પરિવાર વિષેનો ભય, રોગનો ભય, શસ્ત્રપ્રહારનો ભય, આગનો ભય, કોઈને ખોટું લગાડવાનો ભય, એમ ભયની વંશાવળી જેટલી લંબાવીએ તેટલી લંબાવી શકાય. એક માત્ર મોતનો ભય જીત્યો એટલે બધા ભયો જીત્યા એમ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે; પણ એ ખરાબ નથી લાગતું. ઘણા મોતનો ભય છોડે છે, છતાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોથી નાસે છે. કોઈ પોતે મરવા તૈયાર હોય છે, પણ સગાંવહાલાનો વિયોગ સહન નથી કરતા. કોઈ કૃપણ આ બધું જતું કરશે, દેહ જતો કરશે, પણ એકંદુ કરેલું ધન છોડતાં હેમતાઈ જશે. કોઈ પોતે માનેલી આગ, પ્રતિષ્ઠા સાચવવા અનેક કાળાધોળાં કરવા તૈયાર થશે ને કરશે. જગતની નિંદાના ભયથી કોઈ સીધો માર્ગ જાણતા છતાં લેતાં અચકાશે. સત્યની શોધ કરનારે આ બધા ભયોને તિલાંજલિ દીધે જ છૂટકો. હરિશ્ચંદ્રની જેમ પાયમાલ થવાની તેનામાં તૈયારી હોવી જોઈએ. હરિશ્ચંદ્રની કથા ભલે કાલ્પનિક હોય, પણ આત્માર્થી માનતો એ અનુભવ છે; એટલે એ કથાની કિંમત કોઈ ઐતિહાસિક કથા કરતાં અનંતગણી વધારે છે, ને આપણે સહુને સંઘરવા, મનન કરવા યોગ્ય છે.

જે તિરસ્કારરૂપે ભંગી, દેડ ચમાર ઇત્યાદિ નામે ઓળખાય છે એ તો જન્મે અસ્પૃશ્ય

ગણાય છે બધે તેણે એકડો માણુથી વોં
 લગી શરીર ચોળ્યુ હોય, બને તે વૈષ્ણવનો
 પોતાક પહેરે, માગાડી રામે, બને તે
 ગીતાપાઠ રોજ કરે ને ધધો લેખકનો કરે
 તો એ અપૂર્ય છે આમ જે ધમ મનાય કે
 આચાર્ય તે ધર્મ નહીં, અધર્મ છે ને નાગને
 ચોળ્ય છે આપણે અપૂર્યતાનિવારણને નવનુ
 ધ્યાન આપીને એમ માનીએ છીએ કે અપૂર્યતા
 હિંદુધર્મનું અંગ નથી, એટલું જ નહીં પણ
 એ હિંદુધર્મમાં પેળી ગયેનો મડો છે, વહેમ
 છે, પાપ છે ને તેનું નિવારણ કરવું પ્રત્યેક
 હિંદુનો ધર્મ છે, તેનું પરમ કર્તવ્ય છે તેથી
 જે તેને પાપ માને છે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે,
 અને કઈ નહીં તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધમ
 અમળને સમજાવે હિંદુ પ્રત્યેક અપૂર્ય
 ગણાતા બાઈગહેનને અપનાવે તેનો હેતુ
 સેવાભાવે સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન
 થયેલ માને, 'અપૂર્ય ના હું ખો દૂર કરે, વોં
 થયા તેમને ડચડી નાખવામાં આવેલ છે, તેથી
 તેમનામાં જે અજ્ઞાનાનિ દેણે પેસી ગયા છે તે
 ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરે,
 અને આ નીતિ હિંદુને કરવા મનાવે, પ્રેરે

આની ઝાખી મારી આખ બગવદ્ગીતાના
 ત્રીજા અધ્યાયમાં કરે છે યન કપાં વિના જે
 ખાય છે તે યોગીનું અન્ન ખાય છે એવો ઘટિત
 શાપ અપાડે છે અહીં યજ્ઞને અર્થ જનમહેનન
 અથવા રોગીઅતૂર જ શોભે છે ને મારા મન
 પ્રમાણે મંભવે છે એ ગમે તેમ હો, આપણા
 આ નતની એ ઉત્પત્તિ છે બુદ્ધિ પણ એ
 વસ્તુ બધી આપણને લઈ જાય છે મગ્ગી ન
 કરે તેને ખાવો તો અધિકાર હોય ? બાઈમધ
 કહે છે 'તારી રોગી તું તારો પરીનો રોડીને
 કમાને ને ખાજે.' કરોડપતિ પણ તે પોતાને
 ખાંચે, આજોગ્યા કરે ને તેના મોમાં કાઈ
 ખાંચાનું મૂકે, ત્યારે તે ખાય તો તે માથો વખત
 ખાઈ નહીં શકે, તેને તેમાં રમ પણ નહીં રહે

તેથી તે વ્યાયામાદિ કરીને જૂખ નિપજાવે છે,
 ને ખાય છે તો પોતાના જ હાથ-મોં હતાવીને
 'જે આમ કાઠિ રીતે અંગકમરન રાય રક
 મધાને કરવી જ પડે છે, તો રોગી પેના કરવાની
 જ મ્મરન મદ્દ કા ન કરે એ પ્રશ્ન સહેજે
 પેના થાય છે ખેડતને હવા લેવાનું કે કસરત
 કરવાનું કેઈ કહેતું નથી અને દુનિયાના તેણુ
 ટપા કરતા પણ વધારે માણુમનો નિર્વોહ
 ખેતીથી ચાને છે આનુ અનુકરણ માગીના દશ
 ટકા કરે તો જગતમાં કેટલું સુખ, કેટલી શાંતિ
 ને કેટલું આરોગ્ય કેવાય ? અને ખેતીની સાથે
 બુદ્ધિ બજે એટલે ખેતીને અગે રહેલી બધી
 હાડમરીઓ સહેજે દૂર થાય વળી જાતમહેનનના
 આ નિરપવા દાખાને જે સદ્દ માન આપે
 તો જીવનીચનો જે ટળી જાય

બધા ધર્મો ઈશ્વરન્ત છે, પણ તે મનુષ્ય
 કપિત હોવાથી, મનુષ્ય તેનો પ્રચાર કરે તો
 હોવાથી તે અપૂર્ણ છે ઈશ્વરન્ત ધમ અમમ્ય
 છે તેને જ્ઞાતામાં મનુષ્ય મૂં છે, તેનો અથ
 પણ મનુષ્ય કરે છે કૈનો અર્થ માયો ? સદ્
 પોતપોતાની દૃષ્ટિએ જ્ઞા લગી એ દૃષ્ટિ વર્તે
 ત્યા લગી સાચા પણ મદ્દ ખોગ પણ
 હોવાનો અસંભવ નથી તેથી જ આપણે બધા
 ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ રાખીએ આમાં પોતાના
 ધર્મ પ્રત્યે ઉપમાનતા નથી આવતી, પણ
 પોતાના ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ આધરો મગી
 જાનમય થાય છે, તેથી વધારે સાત્ત્વિક, નિર્મળ
 અને છે બધા ધમ પ્રત્યે સમભાવ આવે તો જ
 આપણા નિઃસ્વમ્ય ખૂણે ધર્માન્ધતા ને નિઃ
 સ્વન વચ્ચે ઉત્તર ક્ષણ નેટલું અંતર છે
 ધર્મજ્ઞાન થતા અતરાયો ઊડી જાય છે અને
 સમભાવ પેા થાય છે આ સમભાવ કાવના
 આપણે આપણા ધર્મને વધારે ઓળખવાના

અહીં ધમઅધર્મનો ભેદ નથી ટળતો અહીં
 જે અંકાયેલા ધર્મો નરીકે આપણે જાણીએ

છીએ તેમની વાત છે. આ બધા ધર્મોમાં મૂળ સિદ્ધાંતો એક જ છે. તે બધામાં સંત સ્ત્રીપુરુષો થઈ ગયાં છે, આજે પણ મોજૂદ છે. એટલે ધર્મો પ્રત્યેના સમભાવમાં ને ધર્મોઓ—મનુષ્યો—પ્રત્યેના સમભાવમાં કંઈક ભેદ છે. મનુષ્યમાત્ર—દુષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ પ્રત્યે, ધર્મી અને અધર્મી પ્રત્યે સમભાવની અપેક્ષા છે, પણ અધર્મ પ્રત્યે કદી નહીં.

આપણી નમ્રતા શૂન્યતા લગી જવી જોઈએ. આપણે કંઈક છીએ એમ મનમાં ભૂત ભરણું એટલે નમ્રતા ઊડી ગઈ ને આપણાં બધાં વ્રતો રોળાઈ ગયાં. વ્રતપાલન કરનાર જે મનમાં પોતાના પાલનનો ગર્વ રાખે, તો વ્રતોની કિંમત ખોઈ એસે ને સમાજમાં વિપર્યય થઈ પડે. તેનાં વ્રતની કિંમત ન સમાજ કરે, ન પોતે તેનું ફળ ભોગવી શકે. નમ્રતા એટલે હંપણનો આત્મતિલ્ક ક્ષય. વિચાર કરતાં માલૂમ પડી જાય એવું છે કે આ જગતમાં જીવમાત્ર એક રજકણ કરતાં પણ કંઈ નથી. શરીરરૂપે ક્ષણજીવી છીએ. કાળનાં અનંત ચક્રમાં સો વર્ષનું પ્રમાણ કાઢી જ ન શકાય. પણ જે એ ચકરાવામાંથી નીકળી જઈએ—એટલે કંઈ નથી થઈ જઈએ તો બધું થઈ જઈએ. કંઈ થવું એટલે ઈશ્વરથી—પરમાત્માથી, સત્યથી—વિખૂટા થવું. કંઈ ટળી જવું એટલે પરમાત્મામાં ભળી જવું. સમુદ્રમાં રહેલું બિંદુ સમુદ્રની મહત્તા ભોગવે છે, પણ તેનું તેને જ્ઞાન નથી. સમુદ્રથી વેગળું થયું ને પોતાપણનો દાવો કરવા બેઠું એટલે તે તે જ ક્ષણે સુકાયું. આ જીવનને પાણીના પરપોટાની ઉપમા આપી છે એમાં હું સુદૃઢ અતિશયોક્તિ નથી જોતો.

સ્વદેશી વ્રત આ યુગનું મહાવ્રત છે. જે વસ્તુ આત્માનો ધર્મ છે, પણ અજાનને કે બીજે કારણે આત્માને જેનું ભાન નથી રહ્યું તેના પાલનને સારુ વ્રત. લેવાની જરૂર પડે છે.

જે સ્વભાવે નિરામિષાહારી છે તેને આમિષાહાર ન કરવાનું વ્રત લેવાપણું ન હોય. આમિષ—તેને સારુ પ્રલોભન નથી એટલું જ નહિ, આમિષ જોતાં તેને ઝોકારી આવશે.

સ્વદેશી આત્માનો ધર્મ છે પણ તે ભુદાઈ ગયો છે, તેથી તેને વિષે વ્રત લેવાની જરૂર રહે છે. આત્માને સારુ સ્વદેશીનો અંતિમ અર્થ સ્થૂળ સંબંધોમાત્રથી આસ્તિક સુક્તિ છે. દેહ પણ તેને સારુ પરદેશી છે; કેમ કે દેહ બીજા આત્માઓની સાથે ઐક્ય સાધતાં તેને રોકે છે, તેના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે. જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય સાધતાં સ્વદેશીધર્મને જાણનાર ને પાળનાર દેહનો પણ ત્યાગ કરે.

આ અર્થ ખરો હોય, તો આપણે સહેજે સમજી જઈએ કે આપણી પાસે રહેલાની સેવામાં ઓતપ્રોત થઈ રહેવું એ સ્વદેશીધર્મ છે. એ સેવા કરતાં દૂરના રહી જાય છે અથવા તેને હાનિ થાય છે એવા આભાસ આવવાનો સંભવ છે; પણ તે આભાસમાત્ર હશે. સ્વદેશીની શુદ્ધ સેવા કરતાં પરદેશીની પણ શુદ્ધ સેવા થાય જ છે. જેવું પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે.

ઈશ્વર પોતે નિશ્ચયની, વ્રતની સંપૂર્ણ મૂર્તિ છે. એના કાયદામાંથી એક અણુ પણ ફરે તો એ ઈશ્વર મટે. સૂર્ય મહાવ્રતધારી છે, તેથી જગતનો કાળ નિર્માણ થાય છે ને શુદ્ધ પંચાંગો રચી શકાય છે. તેણે એવી શાખ પાડી છે કે તે હમેશાં ઊઘે છે ને હમેશાં ઊગ્યા કરશે. ને તેથી આપણે આપણને સુરક્ષિત માનીએ છીએ. વેપારમાત્રનો આધાર એક ટેક ઉપર રહ્યો છે. વેપારીઓ એકબીજા પ્રત્યે બંધાય નહીં તો વેપાર ચાલે જ નહીં. આમ વ્રત સર્વવ્યાપક વસ્તુ જોવામાં આવે છે. તો પછી બ્યારે આપણે પોતાનું જીવન બાંધવાનો પ્રશ્ન ઊઠે, ઈશ્વરદર્શન કરવાનો પ્રશ્ન રહ્યો છે, ત્યાં વ્રત વિના કેમ ચાલી શકે?

તેથી વતની આવસ્યકતા વિશે આપણા મનમાં કદી શંકા ન જાઉં.

[૨]

મારા પ્રયોગોને વિશે હું કેઈ પણ પ્રમાણની મંપૂર્ણતા આરોપતો જ નથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેમ પોતાના પ્રયોગો અતિશય નિયમમર, વિચારપૂર્વક અને ઝીણવટથી કરે છે, જ્યાં તેમાંથી નિષ્કર્ષવેળા પરિણામોને તે છેવડના ગણાવતો નથી, અથવા તો એ એના સાચા જ પરિણામ છે એ વિશે પણ સાચક નહીં તો તટસ્થ રહે છે, તેવો જ મારા પ્રયોગોને વિશે મારો દાવો છે એ ખુબ આત્મનિરીક્ષણ કયું છે, એકેએક ભાવને તપાસ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ તેમાંથી નીપજેલા પરિણામ એ સહુને સારુ છેવડના જ છે, એ ખરા છે અથવા તો એ જ ખરા છે, એવો દાવો હું કેઈ દિવસ કરવા ઇચ્છતો નથી હા, એક દાવો હું અવસ્ય કરું છું કે મારી દૃષ્ટિએ એ ખરા છે, અને અત્યારે તો છેવડના જેવા લાગે છે તે ન લાગે તો મારે એના ઉપર કેઈ પણ કાર્ન ન રચવું જોઈએ પણ હું તો પગને પગલે જે જે વસ્તુઓને જોઉં તેના ત્યાગ્ય અને ગ્રાહ્ય એવા બે ભાગ પાડી લઉં અને જેને ગ્રાહ્ય વસ્તુ સમજી તે પ્રમાણે મારા આચારોને ઘડું અને જ્યાં લગી એ પ્રમાણે ઘડાયતા આચાર મને એટલે મારી ભુદ્ધિને અને આત્માને, સતોષ આપે ત્યાં લગી મારે તેના શુભ પરિણામો વિશે અચલિત વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ.

પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અગણિત છે, કેમ કે તેની વિભૂતિઓ પણ અગણિત છે એ વિભૂતિઓ મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે એ મને કાશ્ચર્ય મુગ્ધ પણ કરે છે, પણ હું પૂછતો તો સત્વરથી પરમેશ્વરનો જ છું એ એક જ મત્ય છે અને ખીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય મને

બાધુ નથી, પણ એનો હું શોધ છું એ શોધવાને અથે જે વસ્તુ મને પ્રિયમાં પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ કરવા હું તૈયાર છું, અને એ શોધથી મારા આ ચરીરને પણ હોમનાની મારી તૈયારી છે અને શક્તિ છે એવો મને વિશ્વાસ છે પણ એ મત્યનો હું માહાત્કાર ન કરું ત્યાં લગી મારો અંતરાત્મા જેને સત્ય ગણે છે તે કાલ્પનિક સત્યને મારો આધાર ગણી, મારી દીવાદાડી ગણી, તેને આશ્રયે મારું જીવન હું વ્યતીત કરું છું.

આ માર્ગ જોડે ખાડાની ધાર આવતા જેવો છે જ્યાં મને એ મહેતામાં મહેનો લાગ્યો છે એ માર્ગે જતા મારી બધાં જ ભૂનો પણ મને નજીની જેની લાગી છે મારણ કે એ ભૂનો કરતા જતા હું બચી ગયો છું અને મારી સમજણ પ્રમાણે આગળ પણ વધ્યો છું કર થઈ વિશુદ્ધ સત્યની-ઈશ્વરની-ગ્રામી પણ કરી રહ્યા છું સત્ય જ છે, એ મિત્રાઈ ખીજું કાઈ આ જગતમાં નથી, એવો મારો વિશ્વાસ દિવપ્રતિદિવ વધતો જાય છે.

મારા લેખોને કેઈ પ્રમાણજન્ય ન ગણે એમ હું ઇચ્છું છું, એવી મારી વિનંતિ છે. તેમાં દર્શાવેલા પ્રયોગોને દૃષ્ટાન્તરૂપે મળીને સદુ પોતપોતાના પ્રયોગો યથાશક્તિ અને યથામતિ કરે એટલી જ મારી ઇચ્છા છે એ સદુચિત ક્ષેત્રમાં મારા આત્મકથાના લેખોમાંથી ઘણું મળી શકે એવો મારો વિશ્વાસ છે કેમ કે કહેવા યોગ્ય એક પણ વાત હું છુપાવવાનો નથી મારા હોષોનું બાન વાચનારને હું પૂરેપૂરું કરાવવાની આશા રાખું છું મારે સત્યના શાસ્ત્રીય પ્રયોગો વર્ણવવા છે, હું કેવો રૂપાંગ છું એ વર્ણવવાની તકમાત્ર ઇચ્છા નથી.

માગધર સુદ ૧૧, ૧૯૮૨

[૩]

હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો મારો ભાવ હું કઈ રીતે વર્ણવી શકું? મારી સ્ત્રી પ્રત્યેનો મારો ભાવ હું વર્ણવી શકું તો હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો મારો ભાવ વર્ણવી શકું. મારી સ્ત્રી મારા અંતરને જે રીતે હલાવે છે તે રીતે દુનિયાની બીજી કોઈ સ્ત્રી હલાવી શકે એમ નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે એનમાં હું કંઈ દોષ જોતો નથી. હું કહું છું કે હું જોઈ શકું છું તે કરતાં પણ ઘણા વધારે દોષો તેનામાં હશે; છતાં એક અટૂટ મમતાના બંધનની ભાવના અહોરાત્ર મારા અંતરમાં જગત છે. તે જ મમતાની ભાવના હિંદુધર્મને માટે પણ તેના બધા દોષો અને મર્યાદાઓ છતાં મારા અંતરમાં છે. ગીતા કે તુલસીરામાયણ (જે એ પુસ્તકોનું જ આખા હિંદુ ધર્મગ્રંથરૂપી અર્ણવમાં, મને જ્ઞાન છે એમ કહેવાય)નું સંગીત મારામાં જે જીવન પૂરે છે તે દુનિયામાં બીજા કોઈ ગ્રંથ પૂરી શકે એમ નથી. જ્યારે હું અંતકાળને ડિનારે છું એમ મને લાગ્યું હતું, ત્યારે ગીતા જ મારા અંતરનો વિશ્રામ હતી. હિંદુ મંદિરો અને દેવસ્થાનોમાં આજકાલ જે અનાચાર પ્રવર્તે છે તેથી હું અજાણ નથી. પણ એ બધા અકથનીય દોષો છતાં હું એ સંસ્થાઓને ચાહું છું. એની વાતોમાં મને જે રસ આવે છે તે બીજામાં નથી આવતો. હું દેહનો સુધારક છું, છતાં સુધારાની વ્યાકુળતામાં હું હિંદુધર્મના કોઈ પણ આવશ્યક અંગોને ત્યાગ કરવા તૈયાર નથી. હું પાછળ કહી ગયો કે મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે મારી અનાસ્થા નથી. મૂર્તિ મારા મનમાં કશો પૂજ્યભાવ પણ પેદા નથી કરતી. છતાં હું માનું છું કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવનું જ એક અંગ છે. આપણે કંઈ ને કંઈ સ્થૂળ વસ્તુને માનવા પૂજવાના તરસ્યા રહીએ છીએ. માણસ બીજા જગ્યાના કરતાં મંદિર કે દેવાલયમાં જ કંઈકે વધારે શાંત

અને સાસ્ત્રિક મનોવૃત્તિવાળો બને છે એનું રહસ્ય બીજું શું છે? મૂર્તિ એ ઉપાસનાની સહાયક છે. કોઈ હિંદુ મૂર્તિને ઈશ્વર નથી સમજતો. હું મૂર્તિપૂજાને પાપ માનતો નથી.

હું હિંદુ રહ્યો છું, કારણ હિંદુધર્મ એક એવી વસ્તુ છે જે પોતાની સુવાસ સર્વત્ર ફેલાવીને દુનિયાને મનુષ્યને વસવા યોગ્ય બનાવે છે. હિંદુધર્મમાંથી જ ઔદ્યધર્મનો જન્મ થયો છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ તે હિંદુધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી હોતું, પણ ઘણીવાર તેની વિકૃતિ હોય છે. નહિ તો મારે એનો પક્ષ લઈને બોલવાની જરૂર ન રહેત, એ પોતે જ પોતાને વિષે બોલત. જેમ હું સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ હોઉં તો મારે તમારી આગળ બોલવાની જરૂર ન રહે. ઈશ્વર એની જીભ વડે બોલતો નથી. અને મનુષ્ય જેટલો ઈશ્વરની સમીપ આવે છે તેટલો ઈશ્વરવત્ બને છે. હિંદુધર્મ મને શીખવે છે કે મારું શરીર અંદર રહેલા આત્માની શક્તિને રોકનાર બંધન છે.

જેમ પશ્ચિમના લોકોએ દુન્યવી વસ્તુઓને વિષે અદ્ભુત શોધો કરી છે, તેમ હિંદુધર્મે ધર્મના, મનોવૃત્તિના આત્માના ક્ષેત્રમાં એથી થે અદ્ભુત શોધો કરી છે; પણ એ ભગ્ય અને સૂક્ષ્મ શોધોને જોવા સારુ આપણી પાસે ચક્ષુ નથી. પશ્ચિમના વિજ્ઞાને જે આર્થિક પ્રગતિ કરી છે તેનાથી આપણે અંતર્ધર્મ જોઈએ છીએ. મને એ પ્રગતિનો મોહ નથી. ખરું જોતાં એમ જ લાગી જાય છે કે જાણે ડહાપણના ભંડાર એવા ઈશ્વરે જ ભારતવર્ષને આ પ્રકારની પ્રગતિમાંથી રોકી લીધું છે, જેથી જડવાદનો હુમલો કીલવાનું એનું ઈશ્વરનિર્મિત કાર્ય તે પાર પાડી શકે. હિંદુધર્મમાં એવું કંઈકે સત્ત્વ છે જેણે તેને આજ સુધી જીવતો રાખ્યો છે.

સમનામ એટલે શું? પોપંટની જેમ રટવું

તે? અવશ્ય નહિ. એમ હોય તો તો આપણે બધા એ વ્રામ ગોખીને તરી નર્તએ. ગમનામનું ઉચ્ચારણ હૃદયથી જ થવું જોઈએ પછી તેનું ઉચ્ચારણ બધે શુદ્ધ ન હોય. હૃદયની તોનડી બોલીનેા શ્રીધાર ઈશ્વરના દરબારમા થાય છે. હૃદય બહે 'મરા મરા' પોકારે, છતાં હૃદયપોકારની નોંધ જામેપાસામા થશે મુખ બહે રામનો શુદ્ધોચ્ચાર કરે, પણ હૃદયનો આમી રાવળ હશે, તો પેલો શુદ્ધોચ્ચાર પણ ઉધાર-પાસામા જ લખાશે.

‘મુખમે રામ બગલમે છૂરી’ વાળા બગબગતને સારે રામનામનો મહિમા વૃક્ષગીદામે નથી ગાયો તેવાના મુવળા પાસા અવળા પડમે ને જોણે હૃદયમા રામને ધ્યાન આપ્યું છે તેના અવળા પણ અવળા પડમે ‘બિગરી’નો સુધારનાર રામ જ છે તેથી બક્ષતકવિ સૂરદામે ગાયું

બિગરી દૌન સુધારે ?

રામ બિન બિગરી દૌન સુધારે રે ?

બની બની કે સખ કાર્ક સાથી

બિગરી કે કાઉ નાહિ રે,

• એટલે વાચનાર ખૂબ સમજી લે, કે રામનામ હૃદયનો ખેલ છે ત્યાં વાચા ને મનનું સામ્ય નથી, ત્યાં વાચા એ કેવળ મિથ્યાત્વ છે, દબ છે, શબ્દગળ છે એવા ઉચ્ચારણથી જગત બહે છેતરાય, પણ અત્યામી રામ કઈ છેતરાવાનો છે? સીતાએ આપેન મણુકા હનુમાને બાગ્યા, કેમ કે અદર રામનામ છે કે નહિ એ તેણે બેવા માગ્યું પોતાને ડાહ્યા ગણના સુબોટાએ તેને પૂછ્યું, ‘સીતાજીની મણિમાળાનો આવો અનાર?’ હનુમાને જવાબ દીધો, ‘જો તેની બીતર રામનામ ન હોય, તો સીતાજીનો આપેનો આ દાર મૂલ્ય મને તો ભારકપ જ છે.’ ત્યારે ડાહ્યા સુબોટાએ મહાકાર્કને પૂછ્યું, ‘શું તમારી બીતર રામનામ છે?’ હનુમાને ધરી કાઢી છાતી ચીરી

દેખાડીને કહ્યું ‘હવે અદર જુઓ. રામનામ મિવાય બીજી કઈ દેખો તો કહેજો.’ સુબોટા લજવાયા હનુમાનની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ ને તે દિવસથી રામકથા મમમે હનુમાનનું આવાહન રાંડ થયું.

આ બહે દતકથા હોય કે નાટકકાગની રચના હોય, તેના સાર અનતકાગને મારુ માવેા છે જે હૃદયે તે જ માવ્યું.

જો આપણને રામદેવોદિયી રહિત કંઈ, જો આપણને પ્રેમધર્મ શીખવે, જો આપણને બાલકુલ કરે, આદર્ક શીખવે ગરીબમા ગરીબની માથે એક સાધવાની જુદિ આપે એટલું જ નહિ પણ એક અનુભવવાનું હૃદયમળ આપે, તે આપણે મારુ અવશ્ય ઈશ્વરથી મોટા છે એનો અર્થ એમ નથી થયો કે એવો ઈશ્વરનો દામ એ સ્વનત્રપણે ઈશ્વર કરના મોટા છે મમુદમાં આપણે પડીએ તો ડૂબી જઈએ, પણ એ જ મમુદમા દોડી જતી ગંગાના પાણીનો એક લોટો તેના મૂળની પામેથી ત્યારે આપણે અત્યંત તરખ્યા હોઈએ તે વખતે પી જઈએ તો એ ગંગાજળ આપણે મારુ સમુદ્રના કરનાંયે અધિક છે, પણ એ જ ગંગાજળ જો ટેકાણે ગંગા સમુદ્રમા મળે છે ત્યાંથી લેવા જઈએ, તો તે ઝેર સમાન થઈ પડે છે. એમ જ ગુરુને વિષે મમજવું જોઈએ. જેનામા દબ છે, દબ છે, જે સેવાનો જૂખ્યો છે, તેને ગુરુ માની એમણે એ તો અનેક પ્રકારના ગદા પાણીઓને મમુદ તરજ ધમડી જતી ગંગાનદીના ઝેરી પાણીના જેવું મમજવું જોઈએ.

નાસતો વિચતે માવો નામાવો વિચતે સતઃ ।

સમયોરપિ દણ્ડોડનત્સ્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિમિ ॥

એ મ્લોકમા બધું રહસ્ય દાઢવેલું છે. અનેક મ્લોકમા વારીવારીને કહેલું છે કે શરીર એ ‘અસત્’ છે ‘અસત્’ એટલે ‘માયા’ નહિ, કૃત્રી કાર્ક પણ રૂપમા ઉત્પન્ન થયું જ,

નથી એવું નહિ; પણ તેનો અર્થ ક્ષણિક, નાશવંત, પરિવર્તનશીલ છતાં આપણા આખો જીવનવ્યવહાર એ શરીરને શાશ્વત સમજીને જ સેવામાં આવે છે. આપણે શરીરને પૂજ્ય એ છીએ, શરીરને વળગીએ છીએ—આ બધું હિંદુધર્મની વિરુદ્ધ છે. જો હિંદુધર્મમાં એક વસ્તુ ચોખ્ખી ચાંદરણા જેવી કરેલી હોય, તો તે શરીરની અને દૃશ્ય પ્રદાયેની અસતતા છે. છતાં આપણે જોટલા મૃત્યુથી ડરીએ છીએ, રોઈએ—ફૂટીએ છીએ તેટલા ભાવે જ કોઈ ડરતા હશે કે રોતા હશે. મહાભારતમાં તો રુદ્રની મૃત આત્માને સંતાપ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. મૃત્યુને ભીષણ વસ્તુ ન માનવામાં આવે એ માટે ગીતા લખાઈ છે. માણસનું શરીર પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં થાકે છે, અનેક શરીર તો મૃત્યુ થતાં હુખમાંથી મુક્ત થાય છે. દેશબંધનું દિનરાતનું પ્રવૃત્તિમય જીવન જેમ જેમ વધુ વિચારું છું તેમ તેમ મને ભાસે છે કે તેઓ આજે જીવંત છે. જ્યારે તેમનું શરીર હતું, ત્યારે તેઓ પૂરા જીવંત નહોતા. આજે પૂરા જીવંત છે. આપણે તો આપણા સ્વાર્થને લીધે માન્યું કે તેમનું શરીર જ મહાત્મની વસ્તુ હતી. જ્યારે ગીતા શીખવે છે—અને નિત્ય નિત્ય મને એ પાઠ સમજતો જાય છે—કે અશાશ્વત વસ્તુને વિષે કરેલી બધી ચિંતા વ્યર્થ છે, બધો કાળક્ષેપ છે.

અસતતો ભાવ એટલે હસ્તી જ નથી, અને જે સત છે તેનો કદી નાશ નથી. શેકસપિથર કપ્રિએ જ્યારે કહ્યું છે કે માણસે કરેલું શુભ તેની સાથે માટીમાં દટાય છે, અને અશુભ જ જગતની આગળ જીવતું રહે છે, ત્યારે તેણે ભૂત કરી હતી. શુભ અને સત જ ચિરજીવ છે. જગત ભલું કરી ગયેલા આત્માઓને જ નિત્ય સંભારે છે, જગત અસતને અને અશુભને સહેલાઈથી ભૂલી જાય

છે, શુભને જ સાચવે છે. રામચંદ્રજી લોકો રામને તો હું અવતાર માનું છું, પણ જ્યારે તે શરીરધારી હશે, ત્યારે તેમણે એક દોષ ક્યો ન હોય એમ હું માનતો નથી. પણ આપણે આજે તેને પૂર્ણ માનીએ છીએ. કૃષ્ણને પણ પૂર્ણાવતાર માનીએ છીએ. આજે લાખો કરોડો હિંદુમાં એક પણ માણસ એવો નથી કે રામ કે કૃષ્ણના દોષો કાઢે. એ પણ ‘નાસતો વિચતે માવો’ વાળા શ્લોકનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે—જગતે તેમના શાશ્વત શરીરને જ સંધરી રાખ્યું, અશાશ્વત—કાંઈ દોષો વગેરે—ની કાંઈ ને ખચર નથી.

શાસ્ત્રાર્થનો ખીજો નિયમ એ છે કે તેનો દરેક અક્ષરને ન વળગતાં તેનો ધ્વનિ તપાસવો, તેનું રહસ્ય જોવું. તુલસીદાસનું રામાયણ ઉત્તમ ગ્રંથ છે; કેમ કે તેનો ધ્વનિ સ્વચ્છતા છે, દયા છે, ભક્તિ છે. તેણે શદ્ર, ગંવાર, ઢોર અને નારીને તાડનનાં અધિકારી વર્ણવ્યાં છે, તેથી જ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને મારે તેની અધોગતિ થાય. રામે સીતાને પ્રહાર તો ન જ કર્યો. પણ કદી દૂભવી જ નહિ. તુલસીદાસે પ્રચલિત વાક્યને લખી નાખ્યું. તેણે એવો વિચાર પણ નહિ કર્યો હોય કે એ વાક્યને આધારે પોતાની અધોગતાને તાડન કરનારા પણ પણ નીકળી પડશે. અથવા તુલસીદાસે પોતે પણ રિવાજને વશ વતી પોતાની પત્નીનું તાડન કર્યું હોય તો યે શું? એ તાડન દોષ તો છે જ. છતાં રામાયણ પત્નીતાડન સારું નથી લખાયું. રામાયણ તો પૂર્ણ પુરુષનું દર્શન કરાવવા, સતીશિરોમણિ સીતાજીનો પરિચય કરાવવા, ભરતની આદર્શ ભક્તિનું ચિત્ર ખંડુ કરવા લખાયેલું છે. દોષિત રિવાજોનું તેમાં મળી આવતું સમર્થન ત્યાજ્ય છે. તુલસીદાસે ભૂગોળ શીખવવા પોતાનો અમૂલ્ય ગ્રંથ નથી લખ્યો. તેથી તુલસીદાસમાં ખોટી ભૂગોળ જોવામાં આવે તેનો ત્યાગ કરવાનો આપણો ધર્મ છે.

[૪]

એ ધર્મ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તેજ કે જે બધા વર્ણનો સેવક છે—શૂદ્રોનો અને અશ્વપૃથ્વોનો પણ ચારે વર્ણની સેવા માટે એ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દે છે. અને પ્રાણીમાત્રની દયા ઉપર તે જીવે છે. પદ, સત્તા અને અધિકારનો દાવો કરનાર ક્ષત્રિય નથી ક્ષત્રિય તો તેજ છે કે જે સમાજના રક્ષણ અને સમાજની પ્રતિષ્ઠા માટે પોતાની જાત ખરચી નાખે છે. પોતાને માટે જ રજનાર અને પોતાને અર્થે જ ધનમય્ય કરનાર વૈશ્ય નથી, ચોર છે હિંદુધર્મની માગી કદખના પ્રમાણે પચમ કે અશ્વપૃથ્વ વર્ણ છે જ નહિ કહેવાતા અશ્વપૃથ્વો. ખીજા શબ્દના જોટલા જ અધિકારવાળા સમાજસેવક છે. સમાજના પરમ શ્રેય માટે કદખનામા આવેલી ઉત્તમોત્તમ પ્રથા વર્ણધર્મની પ્રથા છે એમ હું માનું છું આજે તો તેની વિડળનામાત્ર આપણે જોઈએ છીએ અને જે વર્ણધર્મને ટકાવી રાખવો હોય તો હિંદુઓએ વર્ણધર્મના એ આદર્શનો નાશ કરી વર્ણધર્મના પ્રાચીન ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ.

જગત વિચિત્ર છે એ સાચું, પણ વિચિત્રતા એટલે અસમાનતા કે અશ્વપૃથ્વતા નથી. હાથી અને કીડી વિચિત્ર છે, એમની વચ્ચે ભેદ છે, છતાં બન્નેવાને કહ્યું છે કે મારી દઈએ અને સરખા છે. અદૃષ્ટ પ્રાણુ, આત્મા એક છે. આત્માએ તેઓ એક છે, શરીરરૂપે જુદા છે. હાથી ને કીડીમાં ફાઈ જાય નથી ને ફાઈ નીચું નથી. જાંચનીચબાવ ભુલાવવો એ ધર્મનું કામ છે અનેકમાં એકને જોવો, વિચિત્રતામા એક ચિત્ર જોવું, ભેદમાં અભેદ જોવો એ મનુષ્યનો ને ધર્મનો અતિમ આદર્શ છે.

સિદ્ધાંતનો પૂર્વાર્ધ સ્પષ્ટ એ ઈશ્વર ખરેખર એક જ છે, અદ્વિતીય છે. તે અગમ્ય, અજેય તથા મનુષ્ય જાતિના ઘણા મોટા ભાગને તો

અજ્ઞાત છે એ મર્વવ્યાપી છે. આંખ વિના જુએ છે, દાન વિના માંભળે છે. એ નિરાકાર છે અને અભેદ છે એ અનન્મા છે, એને માતા નથી, પિતા નથી, સતતિ નથી; છતાં તે પોતાને પિતા, માતા, સ્ત્રી અને બાળકના અશ્વપૃથ્વ પૂજના દે છે, તે તો પોતાને પથરા અથવા કાઈ પણ જડ પદાર્થના અશ્વપૃથ્વ પૂજના દે છે ને કે આમાંની એકે વસ્તુ તે નથી. તે જાઓ ઝડપતો નથી. આપણે સમજીએ તો તે આપણી પામે જ બેઠો છે તેની સર્વવ્યાપકતા આપણે સમજવા ન માગીએ, તો તે દૂર ને દૂર જ છે. વેળેમાં ઘણા દેવો છે ખીજા ધાર્મિક મથો તેમને ફિરતા કહે છે, પણ વેદોમાં એક જ ઈશ્વરની ધૂન છે, તે એક જ ઈશ્વરને બળે છે.

એક ખીજે વિચાર મને આવ્યા જ કરે છે અત્યારે માથાપો પોતાનો ધર્મ સમજે છે ખરા? ન્યા માથાપ પતિત હોય ત્યા બાળકોનો ધર્મ શો? માથાપ વ્યભિચારી હોય, વ્યમની હોય, ત્યા જુવાન દોડરાદીકરીઓએ શું કરવું? શુભામનાં છોકરાઓએ કઈ રીતે વર્તવું?

આવી બાજોમા મયોદાશાસ્ત્રનો એકાતિક અર્થ કરતા વિષમ પરિણામ આવે નહિ તો ખીજુ શું થાય? લાય ઉપર નબતા માથાપોના છોકરાઓ લાયથી મળેલા પૈસા ઉપર નભે કે તેનો ત્યાગ કરે? ધારો કે હિંદુ માથાપો પોતાનો ધર્મ છોડે, તો છોકરાઓ પણ છોડે?

આ જમાનામા જેમ રાજભક્તિની દૃષ્ટિ આપણે આકવી પડે છે તેમ પિતૃભક્તિની દૃષ્ટિ પણ આકશે જ છૂટકો.

ન્યાં રાજ વ્યભિચારી છે, ન્યાં રાજ પ્રમતે રમડે છે, ન્યા તો પ્રમતે પૈસે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે, ન્યા રાજ રક્ષા કરવાનો શુભ ત્વજી બક્ષક બને છે, ત્યા રાજભક્તિ એ જે પાપ નથી તો પુણ્ય એ

પાપ થશે. રાજભક્તિ તે રામભક્તિ હતી, રાવણભક્તિ હોય જ નહિ. દશરથ વનમાં મોકલે ને રામ ખુશીથી જાય એ પરવડે, પણ હિરણ્યકશિપુ ગાદી આપે ને પ્રહ્લાદ તે ઉપર એસે તો ધર્મનો લોપ થાય.

આપના દુવામાં તરીએ, પણ ખૂડી ન મરીએ.

વાસનાતૃપ્તિને માટે જ સંભોગ કરવામાં રહેલી મૂર્ખતાનું મને છેક ૨૩ વરસની ઉંમરે ભાન થયેલું અને ૧૮૯૯માં, એટલે કે હું ત્રીસ વરસનો હતો ત્યારે, મેં પૂર્ણ અહ્યયર્થની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી. મને વૈરાગી કે સંન્યાસી કહેવો એ ખોટું છે. જે આદર્શોને અનુસરીને મેં મારા જીવનને ઘડ્યું છે તે સર્વ મનુષ્યો અનુસરે તેટલા માટે મેં તેમની સાથે રજૂ કર્યા છે. ધીમા વિકાસક્રમથી મને એ આદર્શોનું દર્શન થયું છે. એ માર્ગમાંનું એકેએક પગલું બહુ જ વિચારપૂર્વક, ચિંતનપૂર્વક અને પૂરેપૂરું જાણીબૂજીને લીધેલું છે. મારું અહ્યયર્થ ને મારી અહિંસા બંને જાતઅનુભવમાંથી ઉદ્ભવ્યાં ને સમાજસેવાને અર્થે આવશ્યક થઈ પડ્યાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગૃહસ્થ તરીકે, વધીસ તરીકે, સમાજસુધારક તરીકે કે રાજ્યપ્રકરણમાં ભાગ લેનાર તરીકે મારે જે એકલવાયું જીવન ગાળવું પડેલું, તેમાં મારે જે એ બધાં કર્તવ્યોને બરાબર પહોંચી વળવું હોય, તો મારે વિપયભોગ પર ટકકમાં ટકક મર્યાદા મુકવી અને મારા દેશભાઈઓ હો કે ગોરાઓ હો, સર્વ મનુષ્યની સાથેના વ્યહવારમાં સત્ય અને અહિંસાનું પાલન કરવું એ આવશ્યક હતું. હું સામાન્ય કોટિના માણસ કરતાં ચડિયાતો છું એવો મારો દાવો નથી. સામાન્ય માણસમાં હોય એનાથી યે ઓછી શક્તિ મારામાં છે. તેમ જ જે કંઈ અહિંસા કે અહ્યયર્થને હું પરિશ્રમપૂર્વક સંશોધન કરી કરીને પહોંચી શક્યો છું, તેને માટે પણ હું વિશેષ યશ લઈ શકું એમ નથી. મને તો છાંટામાર શંકા નથી, કે કોઈ પણ પુરુષ કે

સ્ત્રી એટલો જ પ્રયાસ કરે અને એવી જ આશા અને શ્રદ્ધા કેળવે, તો જેટલી સિદ્ધિ મેં પ્રાપ્ત કરી છે તેટલી તેઓ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે. શ્રદ્ધા વિનાનું કેમ એ અગાધ સમુદ્રને તળિયે પહોંચવાના પ્રયત્ન જેવું છે.

આપણે દેહરૂપી દીવાલની પાર ન જોઈ શકીએ ત્યાં મુઘી સત્ય અને અહિંસાના ગુણ આપણામાં પૂર્ણપણે નથી પ્રેક્ટી શકવાના. ત્યારે સત્યના પાલનનો વિચાર કરીએ, ત્યારે દેહાધ્યાસ તજવો જ જોઈએ; કારણ સત્યનો પાલન માટે મરવું જોઈશે. તેમ જ અહિંસાનું દેહ એ તો અભિમાનનું મૂળ છે. દેહને વિષે જેને રાગ રહેલો છે તે અભિમાનથી મુક્ત ન થઈ શકે. આ દેહ મારો છે એમ બધાં લગી મને છે ત્યાં લગી હું સર્વથા હિંસામુક્ત તો થતો જ નથી. ઈશ્વરને જોવાની જેની અભિલાષા છે તેણે દેહની પાર જવું પડશે, પોતાના દેહનો તિરસ્કાર કરવો પડશે, મોતની ભેટ કરવી પડશે.

આ બે ગુણો સાંપડે તો જ આપણે તરી જઈએ, તો જ અહ્યયર્થોદ્ધિનું પાલન કરી શકીએ. એ પાલન કરવા ઇચ્છીએ તો સત્ય વિના કેમ ચાલે? સત્યનું મુખ તો મુવર્ણમય પાત્રથી ઢાંકેલું છે. સત્ય બોલવાનો, આચરવાનો ડર શાનો હોય? અસત્યરૂપી ઝગઝગતું ઢાંકણ દૂર ન કરીએ ત્યાં લગી સત્યની ઝાંખી કેમ થાય? કોઈ ગુનો કરે તેના ઉપર ત્રોષ કરવાને બદલે તેના ઉપર પ્રેમ કરવો આપણને ગમે છે ખરો? સંસાર અસાર છે એમ ગાઈએ છીએ છતાં અસારને સમજીએ છીએ ખરો?

રામ તો કહે છે કે મારો ભોટો કરવો હોય, તો આ મંસારમાંથી ભાગજો; પણ શરીરને ભગાડ્યે ભૂગાતું નથી. અસારતાની વૃત્તિ કેળવી કર્તવ્યરૂપે ચોવીસ કલાક કામ કરતાં છતાં આપણે રામને મળી શકીએ છીએ. એ જ વસ્તુ ગીતાજી શીખવે છે. ગીતાને હું તેથી જ

આધ્યાત્મિક શબ્દશા માનુ હુ' તુલસીદામે તે જ વસ્તુ આપણને સુદૃઢ કાન્યકે શીખવી છે

પણ આવી મે જે આપી છે તે જ છે અને તે એ કે આપણી દૃષ્ટનાનો રામ જ આપણને તારનારો છે આપણે સદૃઢ તુલસીદામની જેમ તેનું સુદૃઢ કાન્ય ન રચી શકીએ, પણ જીવનમાં ઈશ્વરને ઉતારીને તેને કાન્ય કરી શકીએ

શ્રીકૃષ્ણમાં આગસ નહોતું તેઓ તો આડે પહોરે જાગૃત, અત્યંત કાર્ય કરનારા હતા આપણે આજે આગસ અને પ્રમાદી બન્યા છીએ જે આપણે તદ્દા ન તદ્દાએ તો શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવું નિર્ધર્ય છે ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ભક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, તેમાં કહ્યું છે કે મારા નિમિત્તે કમ ડર લોકમાન્યે અષ્ટ કયુ છે, કે ભક્ત અને જાતી બનવા માગીએ તો કર્મ જ એમ માર્ગ છે પરંતુ ભગવાને બતાવ્યું છે, કે એ કર્મ વ્યર્થને વશ નહિ, પણ પારમાર્થિક હોવું જોઈએ. વ્યર્થ માટે થતું કર્મ માત્ર બધનરૂપ છે, યજ્ઞાર્થે થતું કર્મ બધનમુક્ત કરનારું છે એવું કયુ કર્મ હોઈ શકે કે જે હું કરું, તમે કરો બાળક કરે, બાળા કરે, હિંદુ કરે, મુસ્લમાન કરે અને છતાં જે પારમાર્થિક હોય? મે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે કળિયુગમાં આવેા યજ્ઞ દેવિયાથી જ થઈ શકે છે આ યુગમાં એ જ એમ આપણું સુદર્શનચક્ર ચર્ચ શકે છે, કારણ એ દ્વારા આપણે કર્તવ્યશીલ થઈ શકીએ, ભગવાનું નામ લઈ શકીએ અને પરમાર્થ કરી શકીએ

અને રામચંદ્ર? રામચંદ્રે લકામાં લોહીની નળ ચલાવી એ કોણે સિદ્ધ કર્યું છે? દશ માયાઓ રાવણ ક્યારે જન્મ્યો હતો? વાદરાની સેના કોણે ભાળી હતી? રામાયણ ધર્મગ્રંથ છે ક્ષપ છે જે રામને કરોડો પ્રજા છે તે

હૃદયમાં રહેનાર હૃદયના આગી છે રાવણ પણ આપણા શરીરમાં રહેલ દશ માયાવાળું વિચારણા વિકારરૂપ છે તેની મામે અતર્કામી રામ સદાય યુદ્ધ ચનાવી રહ્યો છે તે તો દયાની મૂર્તિ છે કોઈ ઐતિહાસિક રામે કોઈ ઐતિહાસિક રાવણની માથે યુદ્ધ કર્યું હોય તો તેમાંથી આપણને બહુ શીખવાપણું નથી. એવા પ્રાચીન રામરાવણને બોળવાની શી જરૂર છે? આજે કેમકેમણે તે નપણા છે સનાતન યુગ બ્રહ્મચર્ય છે, સત્ય ને અહિંસાની મૂર્તિ છે

જે કામ કરવા હોઈએ તે કામમાં બધી ઈર્ષિયો પડેલી હોઈએ એ હનુમાનના અનુચરણને પહેલો પાઠ છે એ કવ્વા માટે આપણે નિશ્ચય અને ચોખ્ખી રાખવી જોઈએ આખા આખા શરીરનો દીવો છે અને શરીરનો તેમ આત્માનો દીવો છે એમ કહીએ તો ચાલે, કારણ બધા સુધી આત્મા શરીરમાં વસે છે ત્યાં સુધી તેની પરીક્ષા આખથી થઈ શકે છે. માણસ પોતાની વાચાથી કદાચ આડંબર કરીને પોતાને છુપાવી શકે, પણ તેની આખ તેને ઉઘાડે પાડશે તેની આખ સીધી, નિશ્ચય ન હોય તો તેનું અંતર પરખાઈ જશે. જેમ શરીરના રોગ જીભની પરીક્ષા કરીને પારખી શકીએ છીએ, તેમ આધ્યાત્મિક રોગો આખની પરીક્ષા કરીને પારખી શકાય. એટલે બાળકને બાળપણથી જ નિશ્ચય આખ રાખવાની ટેવ પાડવી જોઈએ

હનુમાનની આખ નિશ્ચય હતી અને તે સંગ બતાવતી હતી કે રામનું નામ જેમ તેમની જીભ ઉપર નિરંતર હતું તેમ તેમના હૃદયમાં ભરેલું હતું અને તેમને રોમેરોમે વ્યાપેલું હતું

હાલ પુરવ તો શુદ્ધ ભગવાનના શિક્ષણ વિષેની મારી માન્યતા હું આપની પામે રજૂ કરું છું મારી દૃષ્ટિએ એ શિક્ષણ હિંદુધર્મનું ક્ષણ છે, તેનો અંશ છે ગૌતમ શુદ્ધ જગતને નવો ધર્મ નથી આપેલો, તેમણે તો આપણને

સનાતન ધર્મનું નવું રહસ્ય ખતાવ્યું. ખીજનો જીવ લેવાનો નહિ, પણ પોતાનો જીવ આપવાનો ધર્મ તેમણે હિંદુ સમાજને શીખવ્યો. તેમણે શીખવ્યું, કે પશુ હોમીને યજ્ઞ નથી થતા, પણ પોતે પોતાને હોમીને મનુષ્ય સાચો યજ્ઞ કરે છે. પણ હિંદુધર્મ વેદોની ઉપર કોઈ હુમલો કરે તે સાંખી નથી શકતો. તેથી હિંદુ સમાજે બુદ્ધના શિક્ષણનું સત્ત્વ ગ્રહણ કર્યું, પણ નવા ધર્મ તરીકે તેનો ત્યાગ કર્યો.

એક સર્વોપરી અદ્વૈત શક્તિને વિષે જીવંતી અચળ શ્રદ્ધા, એનું નામ મારે મન ધર્મ. એ શક્તિએ આપણા પૂર્વજોને આંજી દીધા છે અને એ જ આપણને પણ આંજી દેશે. દૈવ્ય જગતને ક્ષણિક સમજી તેનાથી નીડર અને અલિપ્ત રહેવાનું અને સત્ય તેમ જ દયા વિષે અખંડિત શ્રદ્ધા રાખવાનું શીખવ્યું, એ બુદ્ધ દેવની હિંદુધર્મને અને જગતને અપ્રતિમ ભેટ.

આવા અભ્યાસ ઉપરથી હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો, કે મારે માટે વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રો જ નહિ, પણ કુરાન, બાઈબલ ઇલાદિ પણ તેવા જ ધર્મશાસ્ત્રો છે. હું ગીતા ઉપનિષદાદિને જેમ માનું છું તેમ ખીજને પણ માનનારો છું. હું માનું છું, કે પેગમ્બર સાહેબ દુનિયાના મહાન પેગમ્બરોમાંના એક થઈ ગયા. ઇશુખ્રિસ્ત તેવા જ થઈ ગયા. મારા વાચનની મારા ઉપર એ અસર પડી, કે પેગમ્બર સાહેબ એક સાચા અને બુદ્ધપરસ્ત પુરુષ હતા. તમને આ કહેવું તેમાં કંઈ નવું ન હોય. મારા દિલ ઉપર પેગમ્બર સાહેબના જીવનચરિત્રની કંઈ અસર પડી છે તે જ હું તો ખતાવી રહ્યો છું. તેમણે દુઃખ વેઠવામાં મણા નથી રાખી. તે બહાદુર હતા. તેમણે મનુષ્યનો ડર છોડ્યો હતો. માત્ર બુદ્ધનો જ ડર કેળવ્યો હતો. જેને એ સત્ય સમજતા તે જ કરતા. જે વખતે જેને એમણે સત્ય ગણ્યું, તેના

અમલમાં તેમણે ખીજ તમામ ગણતરીઓને તુચ્છ ગણી. એક કહ્યું ને ખીજનું કયું એમ કદી નહિ. આજે એક માન્યું ને તે મુન્ય કયું. કાલે તે જ વસ્તુને વિષે માન્યતામાં ફેર પડ્યો, તો-લોકનિંદા કે વિરોધની પરવા ન કરતાં, હરભોગે તે મુન્ય તુરત આચરણ કર્યું. આમાં કોઈ ટીકાકારો વિરોધ બુદ્ધે છે, પણ સત્યના પૂનરી ખીજ રીતે ન જ વર્તી શકે. તેને તો જે વખતે જે સત્ય લાગે તે આચરવું જ રહ્યું.

રહેણીમાં પેગમ્બર સાહેબ ફકીર હતા, ત્યાગી હતા. તેમની પાસે દોસ્ત આવતી હતી, છતાં તેઓએ પોતાના ભોગ સારું કંઈ ઉપયોગ ન કર્યો. પોતાના સાથીઓ તેમ જ કબીલાને લઈને મસ્જિદમાં જ પોતે કંઈ રીતે રહેતા તે મેં વાંચ્યું, ત્યારે તમારી આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ આવે તેમ, મારી આંખમાંથી પણ હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. જેના દિલમાં હમેશા બુદ્ધાનું રટણ, બુદ્ધાનો ડર અને-લોક માટે પાર વગરની રહેમ હતી, તેને મારા જેવો સત્યાગ્રહી ન પૂજે એ કેમ અને ?

આપણે નીચ વાંચ્યા મટીને ક્ષત્રિય થવું નોંધ્યું. વૈશ્યધર્મ એટલે મનૂરી બિલકુલ નહિ, હજી નહિ, શૌર્ય નહિ, વિવેક નહિ, એમ નથી. ખરો વૈશ્ય તો પોતાની ઉદારતામાં શૌર્ય-ક્ષત્રિયપણું ખતાવે, વેપારમાં વિવેક ખતાવે ને આપણથી દાંડ ન વેચાય, માછલાં ન વેચાય, શુદ્ધ આદી જ વેચાય, એ વિવેક ખતાવીને બ્રાહ્મણધર્મનું પણ પાલન કરે. ખીજ બધા આપણે માટે મનૂરી કરે ને આપણે પજાપજા વ્યાજ ખાઈએ તો આપણે પતિત થઈએ. યજ્ઞ તરીકે પણ થોડી મનૂરી આપણે દરરોજ કરી લેવી નોંધ્યું.

[૫]

પોપડો દૂર કરો તો . .

ઉપરચોટિયા નજરે જુઓ તો હિંદના આમણના લોહા નિરુત્સાહી અને નિરુત્સાહ લાગે. પણ જે કાણે તમે એ લોહાની જોડે વાત કરો ને તેઓ બોલવા માટે તે કાણે તમે જોશો કે એમની જીભમાથી જ્ઞાન ઝરે છે બહારનો અણુવણુવણુનો દેખાવ જે તેની પાછળ આધ્યાત્મિક વૃત્તિનો બીડો ઝરે પડેલો છે, એને હું સંસ્કારિતા કહું છું એવી વસ્તુ તમને પશ્ચિમમાં નહિ જોવા મળે. યુરોપના કોઈ એક જોડે તમે વાત કરી જુઓ, તો તમને દેખાશે કે એને ઈશ્વર કે આત્માની વાતમાં કોઈ રસ નહિ હોય હિંદી ગામડિયામાં તો અણુવણુવણુના પોપડાની નીચે જુગલની સંસ્કારિતા છુપાયેલી પડી છે એ પોપડો હિંદીમાં નાખે, એ ગ્રામવાસીના પ્રશ્ન અને નિરક્ષરતા દૂર કરે તો શિષ્ટ, મસ્કારી, સ્વતંત્ર નાગરિક કેવો હોયો જોઈએ એવો સુંદરમાં સુંદર નમુનો તમને જોવા મળશે

તા ૨૬-૭-૧૯૩૬

મર્વ સાચી કળા અંતરાત્માને પિંગળવા માટે આત્માને સહાયજન થવી જોઈએ. મારી પોતાની બાહ્યતામાં તો મને લાગે છે, કે હું મારા આત્મજ્ઞાન માટે કોઈ બાજુ સાધન વિના બહારની શક્તિ એમ છું આથી જો કે તમે મારા જીવનમાં કસાઈનિઓ નહિ નીરખી શકો, છતાં મારા જીવનમાં માચી કળા રહેલી છે એવો પ્રયોગ હું કરી શકું એમ હું મારા ખડની દીવાલો કદાચ કોઈ દિને અને મૌલ્યના અંતર વિસ્તાર મારા પથરાયેલા તારાઓ આગાધ પર દૃષ્ટિ ફેરવી શકું માટે કદાચ ધરતી હાથ પછી કોઈ નાણુ અમકના તારલાઓથી બર્ષા આકાશ સાથે હું જ્યારે નિહાળું છું, ત્યારે મારી દૃષ્ટિ માં જે અદ્ભુત દ્રશ્યો ખડા થાય

જે એ શુ માનવીની કળા અને આપી નહે એમ જોઈ આવે. અર્થ એ તથી થતો કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીકારણેલા કળામર્મનતા મૂલ્યનો સ્વીકાર કરવાનો હું ઇન્કાર કરું છું. પણ અંગત રીતે મને જે લાગે છે તે એ કે પ્રકૃતિના મૌલ્યનાં અમર પ્રતીકો માથે મરખાવતા એ કેવા મુદ્દ લાગે છે.

હું મત્યમાં અથવા નો મત્ય દ્વારા મૌલ્ય જોઈ છું અને નિહાળું છું. મર્વ મત્યો-માત્ર મત્ય વિચારો ન નહિ, પણ માયાં ચિત્તો, સાચાં મુખો અને ગીતો 'પા' અતિ સુંદર હોય છે. સામાન્ય રીતે જોડો મત્યમાં સૌંદર્ય જોવા નથી સામાન્ય માનવી તો એનાથી આગે દોડી જાય છે, અને મૂળના મૌલ્યની માથે આખ-મિયામણા કરે છે. જ્યારે મનવી મત્યમાં મૌલ્ય નિહાળતો મળે, ત્યારે જ સાચી કળા જન્મશે.

એક સાચા કળાકાર માટે બહારથી નહિ, પરંતુ આત્માના સત્યથી ઓપતું મુખજ ખરી રીતે સુંદર છે મત્ય વિના સૌંદર્ય મંભવી શકે નહિ. ખીજી બાજુ બાજુ રીતે સુંદર ન હોય એવા સ્વરૂપમાં પણ સત્ય પોતાનો આવિષ્કાર કરે. કહેવાય છે કે સોફોક્લિસ એના જમાનાનો સૌથી સત્યવાળો માનવી હતો અને છતાં કહેવાય છે કે ગ્રીસમાં એનાં અગ્ર સૌથી કદરૂપા હતાં મારે મન તો એ સુંદર છે, કારણ કે એનું સમગ્ર જીવન એ સત્ય માટેની ઝંખના હતી, અને આપણે એ પણ ચાદ રાખીએ કે જો કે એક કળાકાર બાજુ સૌંદર્ય જોવા દેવાઈ મેલેલો હોય છે, છતાં આ બાજુ સ્વરૂપ 'ફીડીઆસ'ને એના અંતરના મત્યના સૌંદર્યને સમજનાં અવરોધી શક્ય નહોતું.

ધણીનાર સત્ય અને અસત્ય કદ જોઈ અને અનિષ્ટ સાથે જોવા મળે છે. એક કળાકારમાં પણ એક વસ્તુ પ્રયોગી સત્યદૃષ્ટિ અને અસત્ય

સાથે સંભવી શકે છે. આવા પ્રસંગો બે જીવનમાં વિરલ હોય, તો કલામાં પણ વિરલ હોઈ શકે છે.

સત્યાગ્રહ એ શુદ્ધ પ્રેમની નિશાની છે. દંપતીપ્રેમ બ્યારે કેવળ નિર્મળ થઈ શકે છે, ત્યારે પ્રેમ પરિસીમાએ પહોંચે છે. તેમાં વિષયને અવકાશ નથી હોતો, તેમાં સ્વાધેની ગંધ સરખી ન જ હોઈ શકે. તેથી જ કવિઓએ દંપતી-પ્રેમનું વર્ણન કરી આત્માની પરમાત્મા પ્રત્યેની લગનીને ઓળખી છે તે ઓળખાવી છે. એવો પ્રેમ તો કોઈકે જ જગ્યાએ હોઈ શકે. વિવાહનું ખીજ આસક્તિમાં રહેલું છે. તીવ્ર આસક્તિમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે.

તે આસક્તિ અનાસક્તિરૂપે પરિણમે, શરીરસ્પર્શનો ખ્યાલ પણ ન કરે, ન રાખે, અને એમ ક્યારે એક આત્મા ખીજમાં નહીન થાય ત્યારે તેમાં પરમાત્માના પ્રેમની કંઈકે આંખી થઈ શકે એમ જોઈ શકાય છે.

આ વર્ણન બહુ સ્થૂળ છે. જે પ્રેમની કલ્પના હું વાંચનાર પાસે કરાવવા માણું છું તે પ્રેમ નિર્વિકારી છે. એનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવા જેટલો વિદ્યારથન્ય હું પોતે નથી થયો, તેથી હું બાણું છું કે જે ભાષાએ એ પ્રેમનું વર્ણન કરવું જોઈએ તે મારી કલમે નથી ચડતી. છતાં નિખાલસ વાંચનાર તે ભાષા પોતાની મેળે વિચારી લેશે.

ત્યાં દંપતી વચ્ચે આવા નિર્મેળ પ્રેમનો હું સંભવ માનું છું ત્યાં સત્યાગ્રહ શું ન કરી શકે? એ સત્યાગ્રહ આજકાલ જે વસ્તુ સત્યાગ્રહને નામે ઓળખાય છે તે નહિ, પાર્વતીએ શંકરની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો એટલે હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા કરી. ભરતનું રામે ન માન્યું એટલે નંદિગ્રામમાં જઈ બેસી ગયો. રામ પણ સત્યપંથ પર હતા તે ભરત પણ સત્યપંથ પર. બંનેએ પોતાનું પણ રાખ્યું.

ભરત પાદુકા લઈ તેની પૂજા કરતો ચોગાડ઼ થયો. રામની તપશ્ચર્યામાં બહારનો આનંદ સંભવતો હતો. ભરતની તપશ્ચર્યા અઘોરિક હતી. રામને ભરત જુલવાનો અવકાશ હતો; ભરત તો પ્રતિક્ષણ રામનામનું જ રટણ કરતો હતો તેથી ઈશ્વર દાસાનુદાસ થયો.

આ શુદ્ધાત્મ સત્યાગ્રહનો દાખલો. કોઈ ન જાણે અથવા કોઈ જાણે કહેવાય તો ભરત જ જાણે. ભરત જન્મ્યો ન હોત તો રામમહિમા ન હોત. એમ કહી તુલસીદાસે પ્રેમનું રહસ્ય આપણી પાસે મૂકી દીધું છે.

આપણે સાહિત્ય કેને માટે રચીશું? કસ્તુરભાઈ એન્ડ કંપની માટે, કે અંબાલાલભાઈ માટે કે સર ચિતુભાઈ માટે? એમની પાસે તો પૈસા છે; એટલે ગમે તેટલા સાહિત્યકારો રાખી શકે છે, ગમે તેટલાં પુસ્તકાલયો વસાવી શકે છે, પણ પૈસા કોશિયાનું શું?

સાહિત્યમાં ન પૈસા હોય તે ભાષાની પૂર્ણતા-અપૂર્ણતા ન જાણે. આપણે તો અંગ્રેજી જાણતા હોઈએ, લેટિન જાણતા હોઈએ; એના શબ્દો ગુજરાતીમાં ન મળે, એટલે ગુજરાતીને અધૂરી કહીએ. પણ દેવર કહે છે કે ગુજરાતી સંસ્કૃત ભાષાની દીકરી, તેને અધૂરી કાણુ કહે? ચલા માવકસ્તથા માષા, તેમ તેણે લખ્યું છે. દળદર ગુજરાતી ભાષાનું નથી પણ એ બોલનારનું દળદર એ ગુજરાતીમાં દેખાય છે. આજે કોઈને પૂછીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં છે શું, તો કહેશે કે નવલકથાઓ જ છે. આપણું એ દળદર નવલકથાઓથી નથી ધોવાવાનું. શામળભટ્ટની 'નંદ્યત્રીશી' જ લઈએ. તે પણ નવલકથા જ છે. થોડીક નંદ્યત્રીશીઓ વધવાથી કોઈ ભાષાનો થોડા જ ઉદ્ધાર થવાનો હતો?

હું તો ગામડાંમાં પડેલો એટલે ગામડિયાની

દષ્ટિએ મારી ભૂખ રચૂ કરું. મને તો ગામડામાં રહેનાર માટે અને જાતના પુસ્તકો જોઈએ છે મારી એ ભૂખ તમે સાહિત્યકારો પરી પાડો એવા કોઈ પુસ્તકો લખામાં હોય તો અને મોકલજો

વિચાર કરનાં માત્રુ સાગે અને મુઝે તો હજીયે વિચારજો, ફરી વિચારજો, નમારા ખ્યાન પ્રવવા પ્રમાણ કરજો, વિચાર કરના જો મારં નિરર્થક સાગે તો મને મારી આપજો અને એને ફગાવી દેજો નવેમ્બર ૧૯૩૬

એટલે હું તમને વિનયપૂર્વક કહેવા છું છું કે તમે તેમને-સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત ગણી તેમનો અવાજ કાઢી નહિ નાખતા. જ્યોતિષ ધની ૫૦ કે ૧૦૦ બહેનો માટે હું નથી જોવતો, પણ સ્ત્રીનું હાર્દ વિચારી જોતું છું. તે જો તમે સામગ્રી રાકતા હો, તો આનો વિચાર કરજો. સાહિત્યની કલમ ઉઠાવો તો એ જ વિચારથી ઉઠાવજો કે સ્ત્રીએ મારી જનની છે. એ વિચાર કરીને તમે લખશો તો તમારી કલમમાંથી જે ઝરશે તે સ્ત્રી, સુદર આકાશમાંથી વર્ષા ઝરે છે તેમ ઝરશે, અને પૃથ્વીથી સ્ત્રીને ફળદ્રુપ બનાવશે, પણ આજે તો એ માપડી સ્ત્રીને શાંતિ આપવાને બદલે, એનું મન ઉતેજવાને બદલે, એને ધગાવી મૂકે છે એનામાં કદી ન હોય તેવા વિકારો ઉત્પન્ન કરવા તમે કેમ પ્રયત્નો કરો છો? સાહિત્યના વર્ણન પ્રમાણે તેનું નાક, તેના કાન છે કે નહિ તે જોવા માટે-તેને અરીસામાં જોવા માટે તમે પ્રેરો છો તેના હૃદયમાં આજ વિચાર ધૂમી રહ્યો હોય, તેથી તે ખીમામાં અરીસો રાખતી થાય છે એને શા સારુ એમ મનમાં થાય કે મને વર્ણવી છે તેથી હું છું કે નહિ? આવા વર્ણનો એ સાહિત્યનો અનિવાર્ય ભાગ છે શું? તમે ચીતરો તો તેને વિકારી ન ચીતરો 'ઉપનિષદો', 'બાર્દમન', 'કુરાન'માં શું આવું વાચવામાં આવે છે? તુલસીદત્ત 'રામાયણ'માં આવું છે? શું એ મહાત્મયો સાહિત્ય નથી? કહે છે કે અગ્રેજી બાપા પોણા ભાગ બાર્દમન અને પા ભાગ રામચરિતમાનસ અનેલી છે એ વિના અગ્રેજી ક્યા, કુરાન વિના અરબી ક્યા? તુલસી વિના હિંદી ક્યા? પણ હજી તમે વિચાર કરજો અને

તમને સૌને મારી એટલી જ અગત્ય છે કે બીજા શું કરે છે તેનો વિચાર ન કરતા હરેક બાર્દમને પોતાનાથી ઘર્ષ ગદે તેટલી આત્મશુદ્ધિ કરે. મને ખાતરી છે કે જનતા મોટા પ્રમાણમાં આત્મશુદ્ધિ કરશે, તેનું કલ્યાણ શરૂ સાથે મારું થશે હિંદુસ્તાનનું પણ થશે અને મંભવ છે કે મારા માત્રુ ઉપવાસને હું જનનીથી ઠોડી થકું. મારી ચિંતા કોઈએ ન કરવી. ફિકર મો પોતપોતાની કરે ને સૌ વિચારે કે આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી અને દેશનું કલ્યાણ આપણે પોતાને હાથે કેટલું ઘર્ષ થકે, આખરે તો માણસમાંત્રે મરવાનું છે. જે જન્મ્યું તેનો મરણમાંથી ઉગારો નથી એવા મત્સ્યનો બચ જો? તેનો જો- કરાનો જો હોય? હું માત્રુ છું કે આપણને સૌને માટે મત્સ્ય એક આનંદ આપનારો મિત્ર છે તે હમેશા આનંદરવા જેવો ને મુખારખ્યાદીને લાયક દોષન છે એનું ધારણું પણ ઉવાડું છે. મત્સ્યથી એક વખત તો આપણે હરેક પ્રમાણના હું જોમાંથી છૂટી જઈએ છીએ

તા ૧૫-૧-૪૮

આજે મારે તમને સૌને વધારે કશું કહેવાનું નથી, પરંતુ આજના નિવસથી હિંદુઓ નિર્ણય કરો કે આપણે કદી કશું નથી વળી હું છું છું કે હિંદુઓ જેમ ગીતા વાચે છે તેમ કુરાન પણ વાચશે થીમો પણ એવું જ કરે અને હું છું છું કે મુસ્લિમ બાર્દમને પણ પોતપોતાના ધરમાં ગીતા વાચે ને તેનો અર્થ મમજો આપણે આપણા ધર્મને માનીએ છીએ. તેવી જ રીતે મીઝાઓના ધર્મને માનીએ

હિંદુ, કારસી અગર ખીછ કેઈ પણ ભાષામાં વાત લખી હોય છતાં સારી વાત સારી જ રહે છે. જેવું કુરાને શરીર છે, તેવાં જ ગીતા અને ગ્રંથસાહેબ છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે, તમે સૌ મારું માનશો કે નહીં માનો, પણ હું તો આજ સુધી એ જ રીતે ચાલતો આવ્યો છું. હું તમને કહું છું, દાવો રાખી કહું છું કે હું પથ્થરની પૂજા નથી કરતો પણ હું પૂરો સનાતની હિંદુ છું. પથ્થરની ભક્તિ કરવાવાળા પર મને તિરસ્કાર નથી. ખુદા પથ્થરમાં પણ વસે છે. જે પથ્થરની પૂજા કરે છે તે તેમાં કેવળ પથ્થરને નહીં, ઈશ્વરને જુએ છે. પથ્થરમાં ઈશ્વર છે એમ ન માનો તો એક જડ પુસ્તક કુરાને શરીર ખુદાઈ પુસ્તક છે એમ શા સારું માનવું? એમ માનવું એ છુતપરસ્તી નથી? આપણાં દિલોમાં અંતર ન હોય તો આપણે સૌ આ બધું શીખી શકીએ. એવું થાય તો આ હિંદુ છે, ને આ શીખ છે ને આ મુસલમાન છે એવો ભેદભાવ નહીં રહે.

૧૬-૧-૪૮

મારા મરવાથી બધા અંદરઅંદર લડવા

મંડી પડે, તો શું થાય એનો વિચાર પણ મેં કરી રાખ્યો હતો. મેં વિચાર્યું હતું કે બચાવવો હશે તો ઈશ્વર મને બચાવી લેશે. અહિંસાથી ભરેલો માણસ મરશે તો તેનું ફળ પણ સારું જ આવશે...હું તો ગરીબ માણસ છું. મારી કશી વિસાત નથી. તો મારા મરવાથી લઠી મરવાનું શું?

મને લોકો જણાવે છે કે તમે માર્શ જાત, પણ ઈશ્વરની કૃપાથી બચી ગયા, પરંતુ મારી બહાદુરી તો ત્યારે કહેવાય, કે મારી સામે બોમ્બ ફાટે છતાં હું ડરું નહિ અને તમે જોઈ શકો કે બોમ્બથી મરવા છતાં છેવટે પણ હું હસતો જ રહ્યો.

તમે બધા અહીં ભગવાનનું નામ લેવાને એકઠા મળો છો. આપણું નામરટણ ચાલતું હોય, પોલીસવાળા કે કેઈ આપણી મદદમાં ન આવે, ગોળીઓ છૂટતી હોય છતાં હું સ્વસ્થ રહું, રામનામ લેતો રહું, ને તમારા સૌની પાસે લેવડાવતો રહું એવી શક્તિ ઈશ્વર મને આપે, તો હું ધન્યવાદને લાયક હું ખરો.

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.

ધ્રુવ

સુત વિત દારા શીશ સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોને;

સિધુ મધ્યે માતી લેવા માંહી પડ્યા મરણવા જોને.

૧

મરણ આગમે તે ભરે મૂઠી, દિલની દુગ્ધા વામે જોને;

તીરે ઊભા જુએ તમાસો, તે કોડી નવ પામે જોને.

૨

ત્રેમપથ પાવકની જવાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોને;

માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને.

૩

માથા સાટે માંધી વરત, સાંપડવી નહિ સહેલ જોને;

મહાપદ પામ્યા તે મરણવા, મૂકી મનનો મેલ જોને.

૪

રામ-અમલમાં રાતામાતા પૂરા ત્રેમી પરખે જોને;

પ્રીતમના સ્વામીની લીલા તે રજનીદિન નરખે જોને.

૫

સંભવામિ યુગે યુગે

લેખક :

શ્રી. મધુકર રાંદેરિયા

ધૂમ્રવતા સાગર પર નજર ફેકું છું ને જોઉં છું કે એક જમિં ખીજ મોટી જમિંમાં ભળી જાય છે. પેલી દીપમાળા ઉપર દષ્ટિ ફેરવું છું ને નિહાળું છું કે એક જળતી જ્યોત હોલવાઈને ઢાઈ ખીજ મહાજ્યોતમાં ભળી જાય છે પેના ખૂણે પડેલા વાઘ પર આખો માંકુડું છું ને દેખું છું કે એક સુમિષ્ટ રણુકાર ખીજ સુરોમાં ભળી જાય છે-ને સૃષ્ટિનું એક સનાતન તત્ત્વ પોતાનું રહસ્ય એમ ખુલ્લું કરી જાય છે. જગતની સંવાદિતા અને સનાતનતા ક્યારેય તૂટતી નથી ને તૂટતી દેખાય છે ત્યારે માથે જ તો દષ્ટિનો વિશ્રમ જ એ હોય છે આજી તો સત્ય, શિવ ને સુંદરની સરવાણી વહી જાય જાય છે, ધરતી બદલતી જાય છે ને નવા રૂપ ધારણ કરતી જાય છે. આપણે જોણા માનવીઓ સરવાણીના એ અખડ રૂપને ખડિત થયેલું સમજીએ છીએ

એ જ રીતે ચાલી આવતી હું જોઉં છું આ આત્મધર્મોની પરંપરા સૃષ્ટિના વિરાટ તખ્ત પર, જેનાથી માનવતા મોહી જાડે છે એવા આત્મધર્મોના દીપકો એમને હેંચે સતત જલતા રહેતા હતા. સસારની વિષમતાનાં અધારા એ એનાથી ફેડતા ને વિષમતા ને અજ્ઞાનમાં અંટવાવા દેવાઈ ગયેલા લોક એ પ્રકાશપુત્રે સામે ધ્રુવડનીતિ અખત્યાર કરી એમને હોલવાવા મથે છે, પછી ના, એ પ્રકાશ હોલવાનો નથી. કદાચ હોલવાય તો યે વાટ હોલવાય છે, પ્રકાશ ચિરજીવ જ રહે છે. પ્રકાશની એક ફેડી જ કોનરાઈ જાય છે, જેના પર ચર્ચને અવતારધારીઓ ચાલ્યા આવે છે.

ને હું વળી જોઉં છું, એવી પરંપરા આ પ્રગટી રહી. અનાયના હન્ટાં ને ન્યાયનો પ્રતિષ્ઠા આ રામ, ક્રેશ, ઈષી, અસતોય ને અમાનુષ્યતાને 'મહાભારત' અગ્નિમાં જલ્દાવી દેતા આ પૂર્ણાવતારી કૃષ્ણ; જગદુ ખે દુખી થતા ને કલ્યાણની શોધમાં નિરંતર સંચરતા આ ધર્મસંસ્થાપકો મહાવીર ને ગૌતમ, પ્રેમમાં પરમેશ્વરનું દર્શન કરતા સ્વર્ગ-ધનના માલિક આ ઈશુ, ઈશ્વરનિઃ જગદુદ્ધારક હજરત મહા મદ પયગમ્બર, રમણીય તત્ત્વજ્ઞાનના સર્ગક અરો જરથુષ્ટ્ર; ચાલી જ જાય છે જાણે પ્રકાશની પગલોએ પાડી સંસારને હિમજળા એ આત્મધર્મોએ એની એ જ પરંપરામાં પ્રગટેલા હું આજે જોઉં છું, મહાત્મા ગાંધી-સત્ય પરમેશ્વરના સતત મોઢકને.

ગાંધીજીના રથૂધ જીવનની હોલવાતી જ્યોત મને ઢાઈ વિશિષ્ટ અવતારે ભળી ગયેલી દેખાય છે આ જૂનકાળની મહાજ્યોતમાં ને એમ બધાઈ જાય છે એક અખડ જ્યોતિની માંકળ, ને તેમાથી રુકુરી રહે છે આત્મધર્મના તખ્ત પર રમમાણ કરતા આ અવતારધારીઓ.

આ રજા એ પતિતપાવન રથુપતિ રાધવ રાગ રમે.

[૧]

મર્યાદા પુરુષોત્તમ

મુદ્દાન્મત્ત રાવણુના અભિમાનનો પાર નથી. કુદરતી શક્તિઓ એને વશ વર્તીને ચાલે છે. એના સામર્થ્યનાં ફળ પ્રેમ માટે વિપરીત આવે છે. એની હાકથી સુરંગણી પશુ કંપે છે. આ દશામાં વસુંધરા એકવાર સર્જનહાર પાસે જાય છે અને વિનવે છે: ‘પ્રભો! જગતમાં લોકોની માંગલ્યપરની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ છે. હું ભાર સહી શકતી નથી. આ દશા કેટલાં વર્ષો ચાલશે?’ સર્જનહાર દિલાસો આપતાં કહે છે: ‘વસુંધરા! અશ્રદ્ધાળુ ન થા. ધર્મની ફરી જાગૃતિ થશે અને પરમાત્મા પોતે અવતાર લેશે. એક એવા પુરુષ તારી જોદમાં પાકશે જેના જન્મથી પાપની ઘડી પૂરી થશે અને પુણ્યનો ઉદય થશે.’

ચૈત્ર શુક્લ નવમીનો એ દિન છે. દશરથે તંપસ્યા દ્વારા ધર્મનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો હતો. યજ્ઞપુરુષે વરદાનમાં ચૈતન્ય આપી દીધું. આકાશના મેઘ પર આશાતુર નજર માંડીને ખેઠેલા ખેડૂતની માફક પૃથ્વી પેલા અવતારી પુરુષની રાહ એવા લાગી. ગૃહો, ઉપગૃહો સાનુકૂળ થયા. ને ત્યારે કૌશલ્યાના પ્રસૂતિખંડમાંથી પુત્રજન્મની વધાઈ આવી. તે દિવસે સત્ય અને ધર્મમાં લોકની શ્રદ્ધા ખેસે છે. એ પછી સુમિત્રાને જોળે લક્ષ્મણ અને શંતુદ્ર અને દૈકેયીને જોળે ભરત જન્મે છે.

આ ખાળકોને કુલપતિ વસિષ્ઠ પોતે કેળવવાનો વિચાર રાખે છે, પણ વિશ્વામિત્ર આવીને દશરથ પાસેથી ધર્મરક્ષાર્થે

રામ-લક્ષ્મણની માગણી કરી જાય છે. ખંને જાય છે અને એક નવા જ પ્રકારનું શિક્ષણ તેમને મળવા માંડે છે. વિશ્વામિત્ર એમને હાથે રાક્ષસી તાટકાનો અને સુખાહુ-મારીચિનો વધ કરાવે છે. માર્ગે જતાં મિથિલા આગળ એક આશ્રમ આવે છે. ત્યાં એક શલ્યા પડી છે-પતિત ને હીન અવસ્થામાં. રામને પદસ્પર્શ તો શલ્યા અહલ્યાનું મૂળરૂપ ધારી રામને અભિવંદે છે. આ ખને છે અવતારી રામનું પ્રથમ પતિતોદ્ધારનું કાર્ય.

ને પછી મિથિલા નગરીનો જનક એની જગતકલ્યાણી પુત્રી સીતાનો સ્વયંવર રચે છે. રામ શિવધનુષનો ભંગ કરી સીતાને વરે છે, લક્ષ્મણ જનકની ખીજ પુત્રી હર્મિલાને વરે છે. ને અયોધ્યામાં દશરથના જીવનકાળે દરમિયાન રામના રાજ્યાભિષેકની અપૂર્વ એવી તૈયારી ચાલી રહે છે; સર્વ કોઈ મંગલ મનાવે છે. રામના પ્રત્યેની પ્રેમની લાગણી છતી થઈ રહે છે; પરંતુ દાસી મંથરા રાણી દૈકેયીના કાન ભેંસેલી માતૃહૃદય જાગૃત કરે છે. કહે છે: ‘દશરથ પાસે માર્ગો, ભરતનો રાજ્યાભિષેક ને રામનો ખાર વરસ વનવાસ.’

રાજ્યમાં હાહાકાર મચે છે. પ્રતિજ્ઞા-ખદ્ધ દશરથ કોઈ જ ખેલતી શકતા નથી, એમને દૈકેયીનું માગ્યું આપવું પડે છે. રામ વનવાસની તૈયારીઓ કરે છે. પતિ-સુખે સુખ માનનારી સીતા પાછળ જવા તલસે છે, તો ખાતુપ્રેમના ઉજ્જવલ પ્રતીક

સમો લક્ષ્મણ પણ સમવાં ધારે છે સરત દીન બની. વને સિધાવતા વડીલ બધુની પાકુકા યાચી તેની સ્થાપના કરી, કમને રાજ ચલાવે છે

ને વિકટ વનવાસના દિને આવી રહે છે છાણથી લીંપેલી ઘાસની ખૂપડીમાં, નદીના નીર ને અરણ્યવૃક્ષોના ફળો પર કુદરતને બોળે, એકવારના રાજ રામ ને શુલાબની જાજમ પર ચાલવા ટેવાયેલા સીતા સુખચેનમા દિવસો વિતાવે છે

પણ એ સુખ ઝાઝા સમય ટકવા નિર્ધાર્યું નથી કુદરત સત્તાલોહપ ને ઈર્ષ્યાથી રાવણને સિંશુકવેષે રામની કુટિર પર મોકલી આપે છે માયાની મૃતને મારવા મયેલા રામ-લક્ષ્મણની પાછળ રાવણ સીતાને ઉપાડી જાય છે, ને લઈ જાય છે એની અશોકવાટિકામાં ત્યાં એનાં મનામણા કરે છે. 'જનકી! મારી પટરાણી બનો, તમારા રામને તજ દો. વનમાં અથડાતા કુટાતા રામ કરતા રાવણની સપત્તિ ને કીર્તિ' એાછાં નથી '

પણ જગતમાતા સીતાને એ પ્રસોષનો વશ કરી શકતાં નથી જ્યારે બીજી બાજુ, સીતાની શોધમાં બ્યાકુળ બની નીકળેલા રામને સુખીવ હનુમાનનો મેળાપ થાય છે જટાપુ દ્વારને સીતાના અલંકારો દ્વારા સીતાની સાળ મળે છે વનના પ્રાણીઓ રામ-પ્રભુની સહાયતાએ આવે છે. ને લકાના સીમાડા પર અનાર્યત્વના નાશની નોખનો ગાજી રહે છે જે કાર્ય માટે રામે અવતાર ધારણ કર્યો એ ઘડી, એ અવસર આવી પહોંચ્યા છે જાણી ધરિત્રી પુલકે છે

ને પછી તેા સામસામાં સૈન્યો ગોઠવાય છે, દેવ સામે દાનવ, માનવતા

સામે પશુતા, આર્યત્વ સામે અનાર્યત્વ, માનવીમાં રહેલા શિવ સામે રાક્ષસમાં રહેલુ અમરજા આપડે છે. ધરણીને નર-બકાઓના ભોગ ધરાવાય છે - એક એક રાક્ષસ હણાય છે ને પૃથ્વીતા એક એક અણુમાં પ્રાણ મગટે છે. ને જ્યારે સકળ કુટુંબસંહારને અંતે જગતની નિષ્કૃષ્ટમાં નિષ્કૃષ્ટ આસુરી સપત્તિનો પરાજય થાય છે, ત્યારે જગતનાં સત્ય, શિવ ને સુદર સ્વરૂપો નવે સ્વરૂપે પ્રગટે છે યુગ: સુરાજ્યની સ્થાપના થાય છે. ધર્મચક્ર પ્રવર્તી રહે છે આર્યત્વનો જય થાય છે ને આત્માના સર્વોચ્ચ શુણ્ણ-સત્ય, ન્યાય, સદાચાર, આત્માવ, દયા, તિતિક્ષા ને પ્રેમ ફરી મૂર્તિમત બને છે જગજગતની સીતાનાં બધનો વૂટે છે અગ્નિમૃતથી પસાર થઈ એ ચારિત્ર્યશુદ્ધિનું પારણું આપે છે.

પણ લોકજીલ, અયોધ્યા પાછા ફરેલાં સીતાને માથે ચારિત્ર્યસંગનું આળ લીધું રાખે છે. લોકાનુરજક રામ, હૃદયમાં સુકુમાર લાગણીઓને દબાડીને પણ સીતાને વનવાસ મોકલે છે લવકુશની સાથે જનની, વિના વાકે, રાજસાને શિવે ચડાવી, ફરી રાજમહેલનો ત્યાગ કરી એકલી વનમાં સિધાવે છે. લક્ષ્મણ એને વિદાય આપે છે. એની આંખોમાં આંસુ છે, રામ પ્રત્યે એના હૃદયમાં રોષની ઠોઈ અટીક જતાળા પ્રગટી ઊઠે છે, પણ સાચી મિથ્યા થતુ નથી પ્રજા કાળે રાજ કરતા રાજ રામ, રાજવી તરીકે ધર્મ બળવતાં, નિર્દોષ પત્નીને અન્યાય કરી રહે છે

વર્ષો વીતે છે પ્રજાને ઉત્તર કરવા ને એનું જ ત્રય વાછવા રામ, હમેશ પ્રવૃત્ત રહે છે ને એ 'રામરાજ્ય'માં શુ હનુ ? સર્વ ધર્મો સપીને રહેતા ઠોઈને લય

નહોતો, પિતા પહેલાં પુત્ર મરતો નહિ, સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર પર્જન્ય વરસતાં ધરતી પુષ્પફળથી લચતી, પ્રજા સંતુષ્ટ બની રહેતી, ન્યાયનું સદાકાળ પાલન થતું. લોકો વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કાર્યપરાયણ રહેતા.

રાજા રામ હવે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભે છે. સીતાની સુવર્ણમૂર્તિ કુશળ સુવર્ણકારને શિલ્પી પાસે લેવાવે છે. યજ્ઞમાં આવે છે સુગ્રીવ ને વિશ્વીષણુ, તપોધન ઋષિઓ ને બ્રાહ્મણો, નટ ને નર્તિકા, ને દેશદેશના રાજવીઓ. અહીં વાલ્મીકિના પ્રેર્યા એમની સાથે આવે છે લવ ને કુશ. વાલ્મીકિએ એમને કહ્યું છે: 'તમારી કોઈ બોળબ માગે તો આપશો નહિ. કહેજે, ઋષિપુત્રો છીએ.'

વાલ્મીકિએ રચેલા અસૂતપૂર્વ કાવ્ય રામાયણનું ગાન ગાતા લવકુશ અયોધ્યાની ગલીઓમાં કે રાજમાર્ગો પર વિચરે છે. સૌનાં હૃદય એ ગાન સાંભળી થંભી જાય છે. આ બાળકોની દિવ્ય કાંતિ ને એમના ગીતનું કારણય રામને પણ રૂપશી રહે છે.

વાલ્મીકિ રામને લવકુશનો પરિચય આપે છે. સંતાનપ્રેમના ભૂખ્યા રામનું હૃદય વર્ષોની એક તીવ્ર ઝંખનાતૃષ્ણિતાથી ભરેલું છે, પણ તે સાથે એમને સંસારણું જાગે છે સીતાનું. વાલ્મીકિને પૂછે છે: 'સીતા ક્યાં છે? એ ને નિષ્પાપ હોય તો કાલે અહીં આવી શપથ દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરે.'

સીતા પધારે છે, સૌમ્ય, તપવ્રત ને સંયમથી ક્ષીણ. એમના દર્શને પધારે છે આખું અયોધ્યા ને તેમાં છે વસિષ્ઠ, જાળાસિ, વિશ્વામિત્ર ને કાશ્યપ, દુર્વાસા ને પરશુરામ, માર્કંડેય, નારદ ને ગૌતમ, રાક્ષસો ને વાનરો.

આ સૌના દેખતાં વાલ્મીકિ રામને ઉદ્બોધે છે: 'આ રહી સીતા, પહેલાં જોટલી જ એ સુવ્રતા ને ધર્મચારિણી છે. એના આ લવ ને કુશ તમારા પુત્રો છે. હું ઋષિ છું, પ્રયેતાનો દશમેા પુત્ર છું, અસત્ય ઉચ્ચરતો નથી. મારું વેણ ખોટું હોય તો આજ સુધીની મારી તપશ્રયા એળે જાઓ.'

રામ સૌના દેખતાં સાધ્વી સીતાની દીનભાવે ક્ષમા યાચે છે. સીતા પોતાનું સતીત્વ સિદ્ધ કરતાં કહે છે: 'સ્વપ્નેયે રાઘવ વિનાં જો અન્ય પુરુષનું મેં ચિંતવન કર્યું હોય, તો હે મા ભસ્મધરા! મને માર્ગ ન આપીશ. મનસા, વાચા ને કર્મણા મેં જો રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામનું જ અર્ચન કર્યું હોય, તો હે મા પૃથ્વી! મને માર્ગ આપ; જો મારું વચન સત્ય હોય, રામથી જો બીજા કોઈ પુરુષને હું જાણતી ન હોઈ તો હે મા ધરિત્રી! હું તારી પુત્રી સીતા તને આવાહન કરું છું, મને તારી ગોદમાં પાછી સમાવી લે.'

ધરતીનું હૃદય ફાટે છે, ને એ ચમત્કાર હજી તો ભોલેલી જનતા સમજે એ પહેલાં તો ધરતીપુત્રી સીતા ધરતીમાં સમાઈ જાય છે. ને ધરતીની ચિરાહો પાછી સંધાઈ જાય છે. એ વેળા રામના હૃદયનું દુઃખ શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ શકતું નથી. એ માત્ર બોલે છે: 'સીતે! સીતે!' ને એ શબ્દો પાછળની વેદના હૃદયનું સમગ્ર આકંઠ છતું કરી દે છે.

હવે રામ માટે કશું રહ્યું નથી. રાજ્ય સુખી છે, આબાદ છે, રાક્ષસોનો ભય હવે રહ્યો નથી. સીતા ચાલ્યાં ગયાં છે. હું પણ અવતારલીલા સંકેલી લઉં એમ માની એ દિવસો નિર્ગમે છે. ત્યાં કાળ

તાપસ રૂપે આવે છે. એમને કહે છે. જઈ રામ સમાધિ સાધે છે, એમ આ
'મહાત્મન' આપનો સમય પૂરો થયો છે. મર્યાદા પુરુષોત્તમ પૃથ્વી પરથી વિદીન
અશ્વદેવની આજ્ઞા છે, ખાછા ફરો '

રામ સર્વ સંકેલી લે છે કહે છે 'હું
સંજ્ઞ છું.' ને ચાલી નીકળે છે. હાથમાં
કુશ લઈને સ્વર્ગદ્વાર ભણી દોરતી
સરયૂ તરફ મહાપ્રસ્થાન કરે છે એમની
પાછળ જાય છે સરત ને શકુન્તલ; અયોધ્યોના
ઓ ને પુરુષો, પશુ ને પંખી, આને કાઈના
મનમાં કશું દુઃખ નથી, કશી ચિંતા નથી
સૌ સમજે છે કે રામનું અવતારકાર્ય
પૂરું થયું છે.

પ્રદ્યુમ્નસલિલા સુરયુતા જળમાં અડધે

એમના પદચિહ્નોના ઇતિહાસ ને
મર્મ હજી તો બુદ્ધિ ઉઠેલી રહે, ત્યાં તો
વર્ષોની એક વસુઝાર ઉતાવળે, ચાલી જાય
છે, ને અવકાશમાં મોરલીનો મધુર નાદ
સંભળાય છે ને એ સૂરને તાલ દેતો
નવજીવનની સાવના પ્રેરતો પાચજન્ય
શબ્દ બજી રહે છે, ને એની પાછળથી
એક પ્રેમશીર્ષથી ભરી મૂર્તિ ઊપસી આવે
છે એ છે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ

[૨]

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ

કુવિજનની ભાષામાં, મૂત્રલાની ફાળે
પાંચ હજાર વર્ષો ફૂદી જઈએ, તો એવા
સારતનાં દર્શન થાય છે જ્યાં અસર-
ભરી નદીઓના નીલા નીર વહેતા, ધરણી
હરિયાળીથી ઊભરાતી, ધાન્યના સંડારો
સરચક હતા, ઋષિજનો રાજ ચલાવતા,
રાજ્યોરસજી કરતા, બ્રાહ્મણો વિદ્યા ભણાવતા
ને વૈશ્યો વેપાર-વાણિજ્ય બળાવતા મજા
સુવાંજે સુખી હતી. પણ એ સુખ કંસને
રચતું નથી મસરા જરામ ધનું એને પીકળળ
છે. પિતા ઉબ્બસેને એ કેદમાં નાખી,
રાજધુરા પોતાના હાથમાં લઈ લે છે સગા-
વહાલાંએને પણ સંતાપવા માટે છે
પિતરાઈ બહેન દેવકી ને એના પતિ યાદવ
વસુદેવને પણ પોતાના શત્રુ ગણી એમને
કારાગારમાં ધકેલી દે છે. પણ ત્યારપછી
આકાશવાણી સંભળાય છે. 'દેવકીનો
આકાશ મુર્સ તારો પ્રાણુ લેશે' સત્તાશીલ

રાજ બીકણુ પણ હેાય છે કસ બીધો, એણે
એક પછી એક દેવકીના સાત સંતાનોના
પ્રાણુ હરી લીધા.

પ્રાવણુની અધારી રાત જામી છે.
કારાગારમાં અજગળ પથરાય છે. દેવકીનો
ગર્ભ છૂટે છે. પુત્ર જન્મે છે. આકાશુ એ
સંતાન છે કંસનો પ્રાણુ લેનાર એ સંતાન
છે એને બળવતું જ બોધે. કુદરત સહાય
કરે છે ચોક્કિયાતો ઊઘમા ચડી મથા છે.
કારાગારના દરવાજા ખૂલી જાય છે વસુદેવ
નવા જન્મેલા બાળકને લઈ ચાલી નીકળે
છે બે કાંઠે જમુના છલકાય છે, પણ
વસુદેવને મારગ મળી રહે છે. એ પહોંચે
છે ગોકુળ, નંદને ઘેર

નંદની પત્ની યશોદાને ત્યારે જ કંસ
અવતરી છે. ઇશ્વરી અવતાર જેવા બાળકનો
બહામાં નંદ વસુદેવને કંસા જોયે છે

સ્વયંવર ખોરંભે પડ્યો. કૃષ્ણ દ્વારકા તરફ સિધાન્યા.

પણ માર્ગે વળી જરાસંધ ભેટે છે. એનો મિત્ર કાળયવન શ્રીકૃષ્ણ પર આક્રમણ કરે છે, પણ હાર ખાય છે. શ્રીકૃષ્ણ મથુરાને ઊગારવા ગુજરાત તરફ સંચરે છે. દ્વારિકા શહેર વસાવે છે, ને શત્રુનો પ્રતિકાર કરવા પાછા ફરે છે. કાળયવનને સંહારે છે. એના કારાગારમાં કેદ પડેલી સુંદર રાજકુમારીઓને મુક્તિ અપાવે છે, અખૂટ સંપત્તિ મેળવે છે, તે લઈ દ્વારિકા જાય છે. ને દ્વારિકાને રૂડી રીતે સજાવે છે.

અહીં કાંઈ ઠરીઠામ થાય છે. ત્યાં સાહસવીરને રચે એવું કામ વંણમાણ્ય આવી પૂડે છે. મદનમનોહર ત્રિકેાકના નાથના પ્રેમમાં પડેલી રુકિમણી છૂપી પત્રિકા લખી પોતાને હરી જવા એમને તેડે છે. કૃષ્ણ જાય છે, રુકિમી બેઠે વળી યુદ્ધ થાય છે, એને હરાવે છે ને એની ખહેનની માગણીથી જીવતદાન દે છે.

નસીખમાં અનેક પત્નીઓ હશે તે સયાજીત યાદવને જાણવાન પણ પોતા-પોતાની પુત્રીઓ એમને વરાવે છે. ને બીજી અનેક ગોપીઓ અને રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી મુક્તિ પામેલી કુમારિકાઓ પણ એમને વરે છે.

પણ હવે જીવન પલટાય છે. પાંચાલના રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં એમને પાંડવોનો પરિચય થયો. તેઓ તેમના ફાઈના દીકરા થતા. સ્વયંવરમાં પાંડવોમાંનો અર્જુન દ્રૌપદીને વરે છે. દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની પત્ની બને છે. અર્જુન સાથેનો સંબંધ વધારવા કૃષ્ણ પોતાની સુસદ્રા એને વરાવે છે. ને ઇંદ્ર-પ્રસ્થમાં પાંડવોને રાજ્યની સ્થાપના

કરવામાં અનન્ય સહાય કરે છે. દ્રૌપદી ને પાંડવો સૌ એમને ગુરુભાવે પૂજે છે, મિત્ર-ભાવે ચાહે છે.

રાજ્યસ્થાપના પછી યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞની ઇચ્છા જન્મે છે, પણ કૃષ્ણ કહે છે : 'પૃથ્વી પર અસુરો જીવતાં યજ્ઞનું માહાત્મ્ય શું ? પ્રથમ એમને નિર્મૂલ કરો'. ને ભીમઅર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી જરાસંધનો નાશ કરે છે, કાશીરાજ ને પૌંડ્રકને નસાડી મૂકે છે. રાજસૂય યજ્ઞ હવે આરંભાય છે. યાજ્ઞવલ્કય છે, ભીમ-દ્રોણાચાર્ય છે, મહર્ષિ વ્યાસ છે. એમની હાજરી વાતાવરણને પવિત્ર બનાવે છે. પણ અગ્રપૂજા કેની કરવી ? પાંડવો શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ લે છે ને શિશુપાલ તેનો વિરોધ કરે છે, ચર્ચા વધે છે, વિખવાદ થવાની આણી ઉપર છે, એમાંથી યુદ્ધ જન્મે તો ય નવાઈ નહિ. શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર છોડી શિશુપાલનો વધ કરે છે. સભા દિગ્બળની બેચા કરે છે. સૌના મનમાં ભય પ્રવેશે છે. બધું શાંતિથી ઊકલી જાય છે.

પણ આ પછી કૌરવોનાં કાવતરાં રચાય છે. શકુનિ ને દુર્યોધન ડાહ્યા યુધિષ્ઠિરને ઘૂત રમાડી બધું જીતી લે છે-દ્રૌપદીને પણ જીતી લે છે. ને ભર કૌરવસભામાં એને આણી હાંશીકો દુઃશાસન એનાં ચીર ખેંચે છે. દ્રૌપદીની આર્દ્ર વિનીત વાણી સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ એનાં ચીર પૂરે છે. આ ચમત્કાર બેઈ દુઃશાસન અંખવાય છે. ઘૂતમાં હારેલા પાંડવોને ખાર વરસ વનવાસ ને એક વરસ અજ્ઞાતવાસ ભોગવવાનું કરે છે.

સુખદુઃખમાં પાંડવો લાંબાં તેર વર્ષ કાઢે છે, પણ દ્વેષી કૌરવો તેમને સાયપૂર જમીન પણ આપવા માગતા નથી. હાર

ખાવાને ખદસે લડી લેવું એ જ ઠીક છે, પરંતુ તે છતાં વિદિ થતી હોય તો કરી ભેવી એ આર્થ સુજનતાને અનુસરી પાંડવો શ્રીકૃષ્ણને હસ્તિનાપુર મોકલે છે. હસ્તિનાપુર જઈ તેઓ પાંડવોની વાજબી માગણીના પુરસ્કાર કરે છે, પણ કૌરવોને સત્તાનો કેક ચડ્યો છે તે ઊતરતો નથી 'બાઓ, એક હાથમા વિદિ ને બીજામાં મહાભારત યુદ્ધ લઈને આવ્યા હો તો અમે યુદ્ધ સ્વીકારીએ છીએ'. ને પછી તો ધર્મક્ષેત્ર-કુરક્ષેત્ર પર યુદ્ધ બંધ પાડવ-કૌરવોનાં એનો સામસામે ગોઠવાઈ ગયા ! શ ખભેરી, તૂરિ, ઝાંઝ, પખાજના નાદોથી આકાશની છાતી ચિરાવા લાગી સય કંઈ હત્યાકાડ પોતાનો ઓછાં પાંચરી કુરક્ષેત્ર પર ઊભો રહી ગયો શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞા લીધી 'હું અર્જુનના રથના ઘોડાઓની રાશ ઝાલીશ, રાત્ર નહિ પકડું'.

ને અર્જુનનો રથ રણભૂમિની વચમાં આવીને ઊભો રહે છે. ચારેકોર એ નજર ફેરવે છે તો ગુરુઓ, વડીલો, ભાઈઓ, કાકાઓ, મામાઓ, સાળાઓ, મિત્રોને દેખે છે 'આમને મારવાને હું અહીં આવ્યો છું ? આમને મારીને હું શુધ્ધીનું રાજ્ય મોજવવાનો છું ? ના, ના, શ્રીકૃષ્ણ, મને ન ખપે એ વિનય' એના હાથમાંથી ગાંડીવ સરકી બંધ છે, એને ગળે શોષ વળે છે, ગાંત્રો ગળે છે, વિવાદની છાયા એના પર ફેરી વળે છે.

શ્રીકૃષ્ણ જુએ છે, 'અર્જુનને આ વિવાદથી મુક્ત નહિ કરું તો મહા અનર્થ થશે.' ને જગતનો આ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વચિંતક રણભૂમિ પર અર્જુનને નીતિ અને ધર્મનો અમુલ્ય ઉપદેશ દે છે. અર્જુનને કર્મમાં પ્રેરવાના તેમા પ્રયત્નો છે, ને પરમાત્મસ્વરૂપની તેમા ઝાંખી છે. સશયાત્મા અર્જુનનો સશય

ટાળવા ભગવાન એને દિવ્યચક્ષુ આપી પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ હાખવે છે ને પોતાની દાદમાં દળાતા તત્ત્વોનું દર્શન કરાવે છે. અર્જુન કંપે છે 'જેને હું સખા, મિત્ર, વયસ્ય કહેતો તે આ વિરાટ સ્વરૂપ ! ના, ના, ભગવાન આપ કોણ છો ?' એ પૂછે છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે 'હું ત્રણે લોકોનો કાય કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો કાળ છું અહીં એકત્રિત થયેલા બધા યોદ્ધાઓને મેં મારી મૂક્યા છે. તારે થવાનું છે માત્ર નિમિત્ત' ને એટલું કહી એ પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરે છે નવી દૃષ્ટિ ને નવું જ્ઞાન પામેલો ઉત્સાહી અર્જુન પછી એક સાચા સુખદને જાણે તેમ યુદ્ધ એકી સે છે.

આ યુદ્ધની પાછળ સંહોદિત પ્રેરણા તરીકે શ્રીકૃષ્ણ રહે છે એ વ્યૂરો રચે છે, તેમ પાંડવો લડે છે, એ યુક્તિઓ પ્રયોજે છે તેમ પાંડવો વર્તે છે, એ સલાહ આપે છે તેમ પાંડવો ચાલે છે પરિણામે અઢાર દિવસના મહાયુદ્ધ પછી વીરશ્રી પાંડવોને વરે છે - પાંડવો ગાદીએ બેસે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ પૂરો કરી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા પાછા ફરે છે.

દ્વારિકાનાથને ઘરે સાદિપની આશ્રમનો જૂનો ગોઠિયો દીન હીન લિશક સુદામો આવે છે શ્રીકૃષ્ણ એનો અપૂર્વ વહાલથી સત્કાર કરે છે ને એની મનોકામના એને બધું ન થાય એ રીતે પૂરે છે ઋષિ, બ્રાહ્મણો ને અનાથના શ્રીકૃષ્ણ નાથ બની રહે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વહે યાદવો કીર્તિ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવને શિખરે પહેાંચે છે, પણ તે જીરવી શકતા નથી. મદ આવે છે ને મદિરા આવે છે ઘરક કાસ શરૂ થાય છે, આપસ-આપસમાં કલહ પ્રસરે છે ને તેમાંથી યુદ્ધ મડાય છે, ને યુદ્ધને પરિણામે ઘણા માંમાં બંધ છે.

શ્રીકૃષ્ણ આ સૌ જોઈ રહે છે. એમને લાગે છે કે પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થયું છે. ભક્ત ઉદ્ધવને ખોલાવી ખાકીના જ્ઞાનનું દાન કરે છે, ને દ્વારિકા છોડી જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે. શ્રમિત થઈ એક વૃક્ષને ટેકે લેત્યા છે, ત્યાં એમના ચરણકમલને કોઈ નાનું પ્રાણી માની કોઈ પારધી તીર છોડે છે. શ્રીકૃષ્ણ વિંધાય છે. એ જ પળને પોતાની નિર્વાણ પળ માની એ લીલા સંકેસે છે. દેહમાંથી કોઈ દિવ્ય જ્યોતિને પુજી બહાર નીકળી પ્રભાંડમાં વ્યાપી રહે છે, ને જાણિયું પાછળ પંડી રહે છે.

કરાલકોમલ, રુદ્રસૌમ્ય એવું પૂર્ણવતારનું

આ સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ વિલીન થાય છે.

જ્યોતિપુજેના રમણનો આ લખ્ખો સ્થળ બદલે છે; મથુરા ને ગોકુલની ગદ્દીઓમાંથી પ્રગટે છે રમણીય નગરી વૈશાકી. અઢીહજાર વર્ષની કાલાવધિ વીતી ચૂકી છે. માનવીના હૃદયમાંથી હજી અનાર્થત્વનો નાશ થયો નથી. ઈર્ષ્યા, મત્સર ને હિંસાના જેરથી ભરેલા નાગના કૂંડાડા હજી શમ્યા નથી. મૃતઃપ્રાય દશામાં પડેલા જગતને સંજીવની છાંટવા માટે, આત્માના વૈદ્ય જેવા બે ઓળા આકાશમાંથી ઊતરે છે. હાથમાં છે મૈત્રી, મુદ્દિતા ને કરુણાનાં અક્ષયપાત્રો. ધર્મ નવે સ્વરૂપે પ્રસરે છે.

[૩]

મહાવીર સ્વામી

ક્ષત્રિય કુંડશામના રાજ સિદ્ધાર્થ તથા વૈશાલીના રાજ ચેટકની બહેન ત્રિશલાને ત્યાં વિક્રમ સંવત પૂર્વે પાંચસો બેતાલીસ વર્ષ પહેલાં, ચૈત્ર સુદ તેરસને દિને મહાવીરનો વૈશાલીમાં જન્મ થાય છે.

વૈશાલી કેવી ? ઉત્કર્ષ પામેલી, સુલક્ષ, રમણીય, મનુષ્યોથી ભરેલી, પુષ્પવાટિકા ને ઉદ્યાનોથી પ્રકુલિત, દેવોની રાજધાનીનું અનુકરણ કરતી. મહાવીર આવા રમણીય નગરીમાં જન્મ્યા પછી ‘રાજ’ સિદ્ધાર્થનાં માનમરતબો વધતાં ચાલ્યાં, એટલે એમનું નામ ‘વર્ધમાન’ પાડ્યું. એમને મોટો ભાઈ હતો નંદીવર્ધન ને બહેન હતી સુદર્શના.

બાળપણમાંથી જ મહાવીર કર્તવ્ય-પરાયણતાના, સમયસૂચકતાના, નેહિંમતનાં સંસ્કાર દાખવે છે. બાળક મટી, નિશાળિયા બને છે ને ત્યાં સ્મરણશક્તિની ઉત્કટતા

વડે વ્યાકરણ જીસને ટેરવે કરી લે છે. શસ્ત્રવિદ્યામાં પણ પારંગત બને છે. ધીર-ધીરે ચન્દ્રની કળા પેરે વિકસતા જાય છે. જીવાનીને અંબાર ચહેરે લખાણી રહે છે. પણ હૃદયમાં સંસારની વિષમતા ઘર કરી ગઈ છે. આસપાસના રાજવીઓ માગાં મોકલે છે, ને એ માગાં પાછાં કાઢે છે. વસંતપુરના સમરવીર પુત્રી યશોદાનું માણું મોકલે છે. રૂપે, ગુણે ને કળાએ યશોદા સંપૂર્ણ છે. વર્ધમાને પરણી જવું જોઈએ એમ માતૃપિતા માને છે. મિત્રોને કહે છે, કે એને મનાવો ને વાસનાજેતા થવા નિર્માયલો વર્ધમાન ઉત્તર વાળે છે :

‘સંસારમાં હું ચારેકોર આનંદ, પ્રમોદ, દંસ, આડંબર ને મિથ્યાભિમાન જોઈ રહ્યો છું. જગતને મારે એમાંથી તારવું છે. મારું કર્તવ્ય પોકારે છે, કે દાસડાની ટોચ પર રહેલાં જલખિંદુ જેવા કામભોગો

ચંચળ છે તો મારે ક્ષીણ થતા દુઃકા આધુન્ય-
કાળમાં શા માટે ઠક્ક્યાભુમાર્જને ન જાણવો ?
સાંસારિક બંધનો ન હોય માનો રનેહ
હું જાણુ છું, પણ એ રનેહનું મા આનુ
જ્ઞાણ વળાવવા કેમ હવે છે ?' ને મા
આવીને કહે છે. 'મારા હૈયાને તારે
દુઃસવતુ ન જોઈએ' પુત્રની કર્તવ્યભાવના
પર માનો પ્રેમ જીત મેળવે છે સમ સેવાય
છે ને મહી તો વહેવાર વર્ધમાન સમજાવનને
અપનાવે છે પરિણામે પુત્રી જન્મે છે-
જેવી ગમે એવી-પ્રિયદર્શના જે મોટી થતાં
એના પણ સમ સેવાય છે

પણ વર્ધમાન આ છતાં સંસારમાં
હુમ્ત નથી થઈ જતો પેલી કર્તવ્યની કેડી
પરથી કોઈક અદીક સ્વર તો એમને
બાલાવ્યા જ કરતો હતો. કહેતો હતો 'આ
રાત્ર્યવેલવ, વિલાસ, આળાદી કયાં સુધી
બોગવીશ ? તારા ક્ષત્રિયો બે કેટલા ઊભા
છે ! કેવા દ્વેષમત્સરે ને આડબરે સળગે છે,
છે ક્ષત્રિય, પણ આચરણ ક્ષત્રિયનાં નથી'
આ અવાજ વર્ધમાનને પ્રેરે છે. એ સોને
સમથી નહીં પણ પ્રેમથી જીતવા માગે છે, ને
તે માટેના ઉપાય શોધવા બેસે છે દેવ ઉપાય
શોધી આપે છે. અઠ્ઠાવીસ વર્ષની એમની ઉમ્મરે
સિદ્ધાર્થ ને ત્રિશક્તિ મૃત્યુ પામે છે 'સહુ
મૃત્યુ ભાગી જ જાળ હવે અહીંથી ચાલ્યો
જઈશ - ને જગતજનોની ગલીમાં ભટક્યા
કરીશ.' પણ મોટાભાઈ નંદીવર્ધન વારે
છે, બે વરસ રોકાઈ જાય છે પણ સાથે-
સાથે ભવિષ્યના કંઠાર જીવન માટેનું પાયેય
પણ તૈયાર કરતા રહે છે સંસારની માયા-
જાળ, આ અપાર વૈશવ, આ પત્નીપ્રેમ
ને બાળકપ્રેમ સૌમાથી વૃત્તિઓને બેચી
સે છે ને ઉવટ માગશર માસની સુદ દસમે
વર્ધમાનને બધું ત્યાગી, દીક્ષિત થતા ને
જગતમાં શાશ્વત સુખની તલાશમાં નીકળી

પડતા વૈશાક્ષી જોઈ રહે છે વર્ધમાન ત્યાર-
થી મહાવીર બન્યા મહાવીરને જાગે એવા
અડગ મનઃપૂજા કર્યા 'દ્વેષથી દૂર રહીશ,
જીવમાત્ર પર અનુકંપા રાખીશ, શરીરની
ચિંતા કરીશ નહીં ને સુખ શોધીને જાપીશ'

માયા-મમતા માટે મનમંદિરનાં કમાડ
બંધ કરી, મહાવીર ચાક્ષી નીકળ્યા. એકલા,
માર્ગના અજાણુ ને આત્મ્યા-કુમ્ભાર ગામને
સીમાડે ત્યાં ધ્યાનસ્થ દશા અનુભવી,
પછી ગયા મોરાડ ગામે. અહીં થોડા તાપસો
વસે છે એમના કુલપતિ મહાવીરના પિતાના
મિત્ર હતા. મહાવીરને બોળખી, કુટિરે
આમંત્રે છે, આજુ કરી, ચોમાસુ ત્યાં જ
વિતાવવાનું કહે છે. રહેવા માટે ઘાસ-
છાયેલી એક ઝૂંપડી આપે છે.

ચોમાસુ છે એટલે હજી નવું ઘાસ
પૂરતા પ્રમાણમાં ઊગ્યું નથી આસપાસની
ગાયો ઘાસને અભાવે કુટિર પરનું ઘાસ
ચાવી જાય છે, એમને સાચવવા માટે
કુલપતિના શિષ્યોને ખેતી રહેવું પડે છે.
ને મહાવીર તો ઝૂંપડીમાં ધ્યાનસ્થ દશામાં
ઊભા જ રહે છે. જે પોતાનું જ્ઞાન શૂલી
ગયા છે તેને ગાયોનું જ્ઞાન કયાથી હોય ?
ચિંતાયેલા શિષ્યો કુલપતિને ફરિયાદ કરે છે
'આ કેવો આજસુ સમય છે, એને રહેવા
ઝૂંપડી આપી છે, તેને સાચવીને રાખવાની જે
પરવા કરતો નથી. એની વેઠ અમારે કરવી
પડે છે ?'

મહાવીરને કાને આ વાત આવી.
એમણે ત્યાંથી ચાક્ષી નીકળવાનું ધાધું જુને
પાંચ નિયમો ધારણ કર્યા (૧) જ્યાં અપ્રીતિ
થાય એવું હોય ત્યાં કદી વસવું નહિ (૨)
જ્યાં વસવું ત્યાં ધ્યાનમગ્ન જ રહેવું (૩)
મૌનાવસ્થા જાળવવી (૪) હાથમાં ભોજન
કરવું. (૫) કોઈની પ્રશંસા કરવી નહિ

ચાલી નીકળ્યા ને આવ્યા અસ્થિર ગામે. રાતવાસો કર્યો એક અવાવરા મંદિરમાં. ત્યાં લોક કહે છે, કે ભૂતપ્રેતનો ભય છે, ત્યાં જીવજંતુનો ને ઝેરી જીવોનો ભય છે; પણ જેણે અભય કેળવ્યો હતો તેને આની શી ચિંતા? ધ્યાનદશામાં રાત કાઢી, એ ઊપડી જાય છે શ્વેતાંબર તરફ. જતાં-જતાં બે માર્ગ ફરતા જુએ છે-એક દૂકા, બીજો લાંબો. પોતે પહેલે માર્ગે વળે છે. ત્યાં રમતા ગોવાળિયા વારે છે. કહે છે: 'મુનિ! આ તરફ ગયેલું કોઈ પાછું આવતું નથી. વચમાં એક આશ્રમમાં સાપ રહે છે, એ મચકર છે. આપ લાંબો માર્ગે જાઓ.'

પણ મુનિ તો મૃત્યુનો ભયને જીતવા નીકળ્યા હતા. એમણે તો આત્મોપમ્યની ભાવના ખીલવી હતી, એટલે આત્મવત્ત્વ સર્વ ભૂતોને જોતા. એ દૂકે માર્ગે જ આગળ વધે છે-માર્ગ શૂન્ય છે. કોઈ માનવીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. ચારેકોરથી સીધણું અવાજ આવ્યા કરે છે. જેની પાસે હૈયાની હામની મૂડી નથી તે અહીં હારી જ જાય. પણ મહાવીરને એવી ચિંતા નથી. એ આગળ વધ્યા જ જાય છે. ને છેવટ કનકખલ આશ્રમ પાસે આવી ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. માનવગંધી સાપ દોહ્યો આવે છે. આવીને મહાવીરને કરડણ જાય છે પણ પ્રતિકાર થતો નથી. ઊલટું મહાવીરનાં નયનોમાંથી કરુણાની ધારા વહી જાય છે. એમનો સૌમ્ય ભાવ સાપ પર ભૂરડી નાખે છે. એ પ્રેમાળતા પાસે એ નયનામૃત પશુ ઢળી પડે છે ને આવ્યો તેવો પાછો ચાલ્યો જાય છે. મહાવીર આગળ વધે છે, એમને જીવતા બેઈ લોકના આશ્રયને પાર રહેતો નથી ને પછી તો લોકો પણ એ રસ્તે જવા લાગે છે.

મહાવીરનું જીવન આવી અનેકાનેક

ચાતનાઓની લડીમાંથી તવાઈ-કસાઈ સફળતાથી પાર ઊતરે છે ને સુવર્ણતેજ ઝગઝગી રહે છે. રાજગૃહ પાસેના નાલંદામાં વણકરના ડહેલામાં સાધુ અખલીપુત્ર ગોશાળકનો ભેટો થાય છે. એનાથી એમની કાંતિ ને કીર્તિ સહાં જતાં નથી. એ ઉશ્કેરાય છે, ગાળો દે છે, બહેરમાં એની નિંદા કરે છે; છેવટ શારીરિક હુમલો કરે છે, પણ મહાવીર તો એ જ માઝામાં મહાલતા વિશાળપેટા સમદર જેવા ઊભા રહે છે. ગોશાળક તેમનું શિષ્યપદ સ્વીકારે છે. બેઠ પછી સાથે વિહાર કરે છે. નાનાં રાજ્યોની સરહદો પરથી પસાર થાય છે, ત્યાં લોકો ને જસૂસો વહેમાય છે. પર્વતપ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે, ત્યાં ચોર ધારી પકડાય છે, જંગલમાંથી પસાર થાય છે, ત્યાં અગ્નિની જ્વાળાઓ એમને ધ્યાનસ્થ દશામાં દગાડી જાય છે, પણ સર્વત્ર કોઈ ને કોઈ પરિચિત વ્યક્તિ મળી આવે છે. તે મહાવીરને પિછાની તેમની વહારે ચડે છે. મહાવીરને લાગે છે કે આમ તો મારી કસોટી અધૂરી રહે છે. કોઈ એવા પ્રદેશમાં જઈ જ્યાં મારું કોઈ ન હોય; જ્યાં કોઈ મને ઓળખતું ન હોય; જ્યાં મારું સત્ય આકરી એરણે ટિપાય.

લાઠ પ્રદેશ એવો હતો. ત્યાં અનાયો વસતા. મહાવીર ત્યાં ચાલી નીકળ્યા ને ત્યાં એમણે શું શું નથી સહું? ટાઢમાં અંગે વસ્ત્ર નથી ઓઢતા, જંગલોમાંથી પસાર થતાં જીવજંતુઓ એમના ઉઘાડા શરીરને ચૂસી ખાય છે. એમના નિવાસમાં કોઈક વાર અૂપડી તો કોઈક વાર લુહારની કોઢ, કોઈક વાર ઉધાન તો કોઈક વાર સ્મશાન. ને ત્યાં હજાર જાતની આપત્તિઓ આવી એમને ધ્યેયપથેથી ચળાવવા મથતી. લાઠ પ્રદેશના જંગલીઓને મન મહાવીર

રમતનો વિષય થઈ પડ્યા, ત્યાં સુધી કે એમને ઠરેડાવવા કૃતરાએને છૂટા મેલતા ને કૃતરા એમની માંસપેશીઓ ખેંચી કાઢતા, તે બેઈ તેઓ આનંદ પામતા ઉપરાંત ઈંટ, ધૂળ, મચ્છર, શૂંઝો, હાડકાંના ટુકડા, વગેરેનો માર તો જુદો. છતાં કૃતનિશ્ચય, સમસાવી, સત્યવ્રત મહાવીરનું મન અઠપ ને અઠોલ રહે છે. આમ ને આમ પરિશ્રમણ ચાલ્યા કરે છે. વૈશાલીમાં, વજ્રભૂમિમાં, શુભ્રભૂમિમાં, આવરતીમાં, દહભૂમિમાં, છમ્માણી ગામમાં, અપાપા નગરીમાં ને છેવટે ખાર વર્ષે જૂલક ગામમાં અહીં એ કરીકામ થાય છે. શાલવૃક્ષની ઢેકળ ગોઢેઢાસન વાળી ધ્યાનસ્થ થાય છે. વાતાવરણ સૌમ્ય છે. હૃદય ઘડાઈઘડાઈને, ટિપાઈટિપાઈ નવા ઘાટે ઘડાયું છે. અંતરના બડરિપુઓ ચાક્યા-હાર્યા નાસી ચૂક્યા છે, જગતની કોઈ વસ્તુમાં માયા-મમતા રહી નથી. સંસારની વિષમતા નજરે બેઈને જાતે માણી છાંધી છે ને એને દૂર કરવાનો પ્રકાશ સાપડી ચૂક્યો છે. સત્યરૂપી પરમેશ્વરની ઝાંખી એમને થઈ ચૂકી છે. લોકને કલ્યાણ-માર્ગે દોરવાનાર વિભૂતિમાં ઢાળી બેઈએ એવી બધી જ શુભસમૃદ્ધિ ભેગી કરી તેમણે લોકવૃદ્ધમાં વિચરવા માંડ્યું. જાત સાથે પુદ્ગલ કરીકરીને, વિષયોના સ્વરૂપને ખરાખર જાણી લઈને, સમતાને સમજીને ને આત્માને મક્કમ કરીને એમણે લોકોદ્ધારનો માર્ગ પકડ્યો.

ચારેકાર અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે, ધર્મની સાચી ભાવના કોઈ સમજતું નથી. આચાર-વિચારમાં સુમેળ નથી. માનવી-માનવી વચ્ચે સ્પર્શપર્શની કુદૃષ્ટ ભાવના પ્રવર્તી રહી છે. મહાવીરને એક પ્રસંગ મળી જાય છે.

મધ્યમાં નગરીમાં શ્રીમત, પ્રાણલુ

સોમિલાચાર્ય યજ્ઞ કરે છે. આર્યાવર્તના મોટા વિદ્વાનેને આમ ત્રે છે. ભગવાન મહાવીરને પોતાના ધર્મપ્રવર્તન માટે આ અનુકૂળ પ્રસંગ લાગે છે. પોતે જઈ પહોંચે છે વિદ્વાન ધર્મવેત્તાઓને વાદમાં પરાજય આપી સૌને પોતાના શિષ્યો બનાવી દીક્ષા આપે છે ને આમ સઘની રથાપના થાય છે. કોઈ પટધર બને છે, કોઈ ગણધર બને છે. સઘમાં સાધુ, સાધ્વી, આવક, માવિકાઓ બની સૌ ભણે છે. પાંચ અણુમત ને ખાર મહાનતના નિયમે અસ્તિત્વમાં આવે છે. વૈશાલી, કૌશાંબી, મગધ, ઉજ્જેણી, પોતનપુર વગેરેના રાજાઓ પણ આમાં ભણે છે ને આથી અહિંસા, સયમ, તપ વગેરેને વેગ મળે છે. જૈનધર્મ વાવેળે પ્રસરે છે.

ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં, જ્યાં નરમેધ, અશ્વમેધ, અજમેધ થતો ત્યાં હવે ડાગરથી કામ પૂરે. મત્તુ જ્યાં શત્રોને કશો ભાગ લેવાનો અધિકાર નહોતો ને પ્રાણલુપ્તત્રિયોના પૃથક્સ્વધી અસ્પૃશ્યોનો વર્ગ હોતો થતો જતો હતો, ત્યાં એમણે બળવો કર્યો, ત્રે આ ભેદભેદ મિટાવી નવી સમાજરચના દ્વારા વર્ણબંધનને દૂર કર્યું. ન કોઈ જાત, ન કોઈ નીચ, ન કોઈ શ્રીમત, ન કોઈ રાંક. 'સંધ' માં સૌ સમાન.

ભગવાને બોધ્યું. સાચું સુખ શેમાં છે ? અહિંસાના પરમ ધર્મમાં અહિંસા એટલે શું ? મન, વાણી, કર્મથી હિંસાનો ત્યાગ. જીવમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ એ સમભાવ પ્રગટે તો શું પરિણામ આવે ? ક્રોધ, કામ, મદ, મોહ, લોભ, મત્સર સૌ દૂર થઈ જાય.

ને પછી પ્રગટે છે ધર્મનો સિદ્ધાંત. સંસારમાં દેખાતી વિષમતા, જીવની સાંસી-નરસી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. એમાંથી છૂટવા

માટે જેટલો પુરુષાર્થ કરીએ તેટલો જીવનો ને સમાજનો વિકાસ. આ સિદ્ધાંત સાથે આવે છે સ્યાદવાદનો સિદ્ધાંત. દરેક વિષયને એ બાજુ હોય છે. તે બેઉનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વિતંડાવાદ જન્મે નહીં.

આ ખંડનાત્મક સિદ્ધાંતો ઉપરાંત મહાવીર પ્રભુનું દર્શન એક બળવાખોર તરીકે થાય છે તે અદ્ભુત છે. એ લહે છે પ્રથમ જાતિવાદ સામે. મસ્તકમુંડન, અરણ્યવાસથી કે ભગવાં વસ્ત્રોથી સાધુ પવાતું નથી. જેનામાં સમતા હોય તે શ્રમણ. પ્રજ્ઞચર્ય હોય તે બ્રાહ્મણ, જ્ઞાન હોય તે મુનિ, તપ હોય તે તાપસ. વર્ણવ્યવસ્થા જન્મગત નથી, કર્મગત છે.

ખીજી લડત એ માટે છે જડક્રિયાઓ સામે; ને એનું પરિણામ કલ્યાણમય આવ્યું. અહિંસક યજ્ઞ માટે એ કહે છે: જિ'દ્દગીના અગ્નિકુંડમાં મન, વચન, કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિરૂપ વાણીથી, શુભ પ્રવૃત્તિનું ઘી રેડીને શરીરરૂપ છાણું અને દુષ્કાર્યરૂપી લાકડાંને પ્રદીપ્ત કરીને શાંતિરૂપ પ્રશસ્ત હોમ ઋષિઓ નિત્ય કરે છે.

પ્રખર યુગ્મેશ છે વૈદક સંસ્કૃતિ, જે સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા વ્યક્ત થતી તે સામે. સંસ્કૃતને સ્થાને લોકભાષાને એ વાહન બનાવે છે. ને સમસ્ત જનવર્ગમાં બોલાતી ભાષાને મુખ્ય સ્થાન આપી લોકોનું

પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપિત કરે છે. સ્નાનમહિમા, સૂર્યચંદ્રગ્રહણ, દિશાપૂજા વગેરે રીતિઓ સામે જેહાદ જગાડી જનતાના હૃદયમાં સત્યજ્ઞાનનો પ્રદીપ એ પ્રગટાવે છે ને સાચા અર્થમાં ઉદ્ધારક બને છે. સ્ત્રીને પુરુષ સમાન પદની અધિકારિણી પણ એ જ બનાવે છે.

આમ વર્ષ પર વર્ષ વીતે છે. ત્રણ ત્રણ હાયકા સુધી સ્થળે સ્થળે અવિશ્રાંત પરિભ્રમણ કરી, અમૃતવર્ષા વાણી વહે એમણે અહિંસા, સત્ય, પ્રજ્ઞચર્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ વગેરેની સંસારમાં પ્રતિષ્ઠા કરી.

ભગવાનને ૭૨મું વર્ષ ચાલે છે. જીવન-કાર્ય પૂરું થયું એટલે જીવનલીલા સંકોરી લેવી બેઠાં એનું એમને જ્ઞાન થાય છે, એટલે છેલ્લી દેશના આરંભાય છે. પાવાનગરીમાં હસ્તિપાલ રાજાની જજ્ઞશાળા પર આસો વદ અમાસનું પ્રસાત ઊગે છે. સલા ચિકાર ભરાઈ ગઈ છે. કાશી-કોશલના ગણરાજા ભિરાજેલા છે. ભગવાનની વાણી પુષ્કરાવર્ત મેઘ જેવી વહી જાય છે. સાંજ થઈ, રાતનો પ્રથમ પ્રહર-ઊતર્યો, વીત્યો; ખીજો શરૂ થયો ને પૂરો થયો. ભગવાન હજી ચાલતા નથી. ત્રીજો પ્રહર શરૂ થયો ને એ વાણી થાકી. ભગવાન સમાધિસ્થ થયા. નિરંજન નિરાકાર સ્થિતિને પામ્યા, નિર્વાણને માર્ગે એમણે પ્રયાણ કર્યું. દિશાઓ એમના જયજયકારથી ગાજી ઊઠી. અંધારી રાતે તે દિવસે ઊજળી બની ગઈ.

[૪]

ભગવાન બુદ્ધ

રોહિણીને કહે. આવેલા કપિલવસ્તુના રાજા શુદ્ધોદનની રાણી મહામાયાને ૪૪મે વર્ષે જ્યારે એક સ્વપ્ન આવ્યું, ત્યારે સૂર્ય કંકડ રાશિનો થયો હતો. સ્વપ્નનું રહસ્ય બહુવા

ભેગા કરેલા બેધોઓએ રાજરાણીને કહ્યું: 'આ સ્વપ્ન મંગલ છે. એનું ફળ સુંદર આવશે.' ને ૪૫મે વર્ષે મહામાયાને ગર્ભ રહે છે. ફરશમે મહિને એ પિયર સંચરે છે.'

[માર્ગમા હુખિનિ વનમાં વિચારિ શ્રેવા રોકાય છે, ત્યાં જ સુંદર શાલવૃક્ષ નીચે બાળક અવતરે છે. 'કેવું' કેવી! કેવું સોહામણુ! વસંતપચમીનો એ દિન છે. સૃષ્ટિ હસી ઊડી છે. બાળકે અવતરતાં જ કુદરતની સુંદરતામાં વૃદ્ધિ કરી દીધી છે રાત્રીએ પોતાના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થતા નેઈ બાળકનું નામ સર્વાર્થસિદ્ધ કે સિદ્ધાર્થ રાખ્યું માતૃપક્ષ ગૌતમવશનો હોઈ તે બાળક ગૌતમ પણ કહેવાયો. એક વૃદ્ધ સન્યાસી આવી બાળકને પાયે પડી જાય છે. એને ખાતરી થઈ ગઈ છે, કે સમવાન બુદ્ધરૂપે જ આ બાળક અવતર્યો છે, ને સત્યધર્મનો પ્રચારક તે એ જ છે, માનવતાના વૃક્ષે ઊગેલું ઉત્તમ પુષ્પ તે એ જ છે, ને એની સૌરભે દશે દિશાઓ ફેરી ઊઠશે

માતમે દિવસે મહામાયાનું મૃત્યુ થાય છે. એની બહેન મહામજાવતીને બાળક સોંપી એ વિદાય થઈ છે. બાળક ઊછરતો જાય છે

રાજપુત્રના શિક્ષણનો આરંભ પણ હવે થાય છે, પણ કોઈ એને શુ શિક્ષણ આપે ? કેવી કુશાગ્રબુદ્ધિ! કેવી સતેજ સ્મરણશક્તિ! ન્યાયતર્ક જેવા વિષયોમાં પણ કેવું અસામાન્ય પાંડિત્ય! એ ધનુર્વિદ્યા યે શીખ્યો ને ધર્મવિદ્યા યે શીખ્યો

પણ એ સૌથી વિશેષ શીખવાનું તે એને એક જુદા જ પ્રસંગથી મળે છે એ શિક્ષણ છે કથાધર્મનું ખગીયામાં એકવાર ગૌતમ ટહેલે છે. ત્યાં તીરથી વિધાયેલું એક પખી એના પગ પાસે આવી પડે છે. એ એને ઊંચકી લે છે. તીર કાઢી નાખે છે. ત્યાં એ પખીનો ઘાતક દેવવ્રત આવે છે દેવવ્રત ગૌતમનો પિતરાઈ ભાઈ છે એ પખી માગે છે. ગૌતમ કહે છે 'પખીને

મારનાર કરતાં, પખીને જીવતદાન દેનારનો તેના પર વધુ અધિકાર છે.' દેવવ્રતની દાઢ આ પ્રસંગથી ખાટી થાય છે. એના મનમાં વેર ઊગે છે જ્યારે ક્યારે ગૌતમને આમાંથી જગતકરણનો એક મહામૂલો પાઠ સાપડે છે. જેણે કુખ કદી નેધું નથી, જેણે ચીસ કદી સાંભળી નથી, એની નજર સમક્ષ અનેકાનેક ચિત્રો ઊપસી આવે છે એવું અંત કરણ તત્ત્વચિંતન તરફ ઢળે છે

આ તત્ત્વચિંતનને પ્રુષ્ઠ કરનાર બીજો પ્રસંગ પણ તુરંત બને છે. પિતા નેડે રાજપુત્ર વસંતનો બહાર જોવા નીકળે છે. ત્યાં શું જુએ છે ? ખગીયામાં કૂસીની આસપાસ કાંટાની બાળ છે, એતરમાં ચાણૂકનો માર ખાતો બળક મંડમાંડ ડગ ભરી રહ્યો છે, સહેજ દૂર એક કાચડો ડીડીએને ખાઈ રહ્યો છે, એવામાં સાપ આવી કાચડાને ખાઈ જાય છે, આકાશમાંથી જતી સમડી સાપને નેઈ નીચે ઊતરી એને ઉપાડી જાય છે, ત્યાં સમડીનો શિકાર નેઈ ખુશ થયેલો શિકારી શરસંધાન કરી સમડીને વીધી દે છે ને લોહીની ધારા વહે છે, જીવનકલહનું આ અતિ દુર છતાં વાસ્તવિક સ્વરૂપ ગૌતમને વૈરાગ્ય તરફ લઈ જાય છે એ નિરાશ ને ઉદાસીન બની જાય છે.

ને જગત તે એવું જ વિચિત્ર ક્ષીલામય બની દોડ્યું જ જાય છે ગૌતમ રાજ્યની શોભા જોવા નીકળે છે ત્યાં આંધળા, દૂલા, લંગડા, વૃદ્ધ માણસોને જુએ છે બીજા માગતા નીરમે છે પોતાની આવી કથા-જનક સ્થિતિ છતાં કથાસાગરને નામે જીવતા નિહાળે છે 'એવું મર્નું વિમાસે છે કે, સુખનો અર્થ કુખ છે ? ચૌવનને અંત વરડાવે છે ? પ્રેમને અંત અલાભ છે ? પરમેશ્વરને પોકારનાર 'આ' પાંડિત્ય

કેમ ખીડાય છે ? ને ગૌતમનું મન ઘૂમી જાય છે.

રાજાને જાણ થાય છે ને એના ઉપાય એ યોગ્ય છે. રાજવૈભવને તૃણવત્ ગણી વૈરાગ્ય તરફ જતા પુત્રને એ સંસારસુખોમાં લપેટવા માગે છે. સુંદર રાજપ્રાસાદો, ફરતાં નીલકમલગીયાં સરોવરો, નવાં વસ્ત્રો ને આભૂષણો, સેવામાં સદાકાળ ઉપસ્થિત સેવકો, મનને પ્રહૃલિત કરવા માટે સુંદરીઓનાં ગાન, વાદ્ય ને નર્તન-પણ આ સૌ પાછળથી થે જરા, વ્યાધિ, મરણ ને શોકનું તત્ત્વજ્ઞાન જ ગૌતમ શોધી કાઢે છે.

એનાં લગ્ન લેવાય છે. સુંદર યશોધરા એની પત્ની બને છે. પતિનું ચિત્ત સંસારમાં નથી જાણી એને વીનવે છે: ‘મહારાજ, આપ આ શું કરો છો ?’

‘હું જગતને દુઃખે દુઃખી થવા માગું છું. મારા વૈભવો ત્યજી હું વનવાસ સ્વીકારવા માગું છું.’ ‘આપને આ અભાગણીની દયા નથી ?’

ગૌતમ મૌન રહે છે.

પણ પછી તો બીજો પાશ વધે છે. બાળકને જન્મ થાય છે. કપિલવસ્તુ આનંદમાં ડૂબ્યું છે, ત્યારે ગૌતમ ચિંતનને ચાકડે મનને ફેરવી રહ્યા છે. નહિ, નહિ, મારે છૂટવું જ બેઈએ.

કર્કે રાશિનો ચન્દ્ર આકાશમાં ચળકી રહ્યો છે: તારકનાં ટોળાં ટમટમી રહ્યાં છે: કોઈ અજબ પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે. જાણે દુઃખડૂપ્યા જગજગનોના કોઈ ઉદ્ધારકને સાદ દઈ રહ્યાં છે: ગૌતમ એ સાદ સાંભળે છે. યશોધરા મીઠી શુભાખી નિંદમાં પોલી છે. મોગરાની ચાદરમાં જાણે શુભાખીનો ઢગલો ઢાળ્યો છે. પાસે રાહુલ સૂતો છે, જાણે શુભાખીની કળી હસી રહી છે. આ સૌ

મારા માયાપાશ છે. તૂટે એ બંધનો, મને જવા દો જગતની ગલીઓમાં ને શોધવા દો જગદુદ્ધારનો કોઈ રાજમાર્ગ. ત્રણવાર એ પર્યંકની પ્રદક્ષિણા કરે છે ને ત્રણે વાર મન વૈરાગ્યનો જાપ જપે છે. એ ચાલી નીકળે છે પત્ની, પુત્ર, પિતા, પરિવાર ને સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરીને, સાથે સારથીને લે છે. કપિલવસ્તુથી ૪૫ કોશ પર અનોમાને કાંઠે સર્વનો ત્યાગ કરે છે. લગવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, ને છૂરીથી વાળ ઉચ્છેદી નાખે છે. આંખોમાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ સાથે સારથીને વિદાય આપે છે.

તે ચાલી નીકળે છે શૈલાલી તરફ. બ્રાહ્મણ આહાર કલામ વૈરાગ્યનો બાધ કરે છે ત્યાં જઈને એને ચરણે બેસે છે. પણ અંતિમ શાંતિ ને અંતિમ સત્યની પ્રાપ્તિ અહીં નહીં થાય માની, મગધના રાજગૃહ તરફ વળે છે. અહીં પાંડવશૈલ ટેકરી પર યોગીઓ તપ તપતા હતા તેમને ઉપદેશી પાછા ફરે છે. રસ્તે જાણ્યું કે મગધપતિ બિંબિસારે મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો છે, ને પશુઓનાં બલિદાન દઈ દેવોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાના છે. ગૌતમ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. રાજ આદરથી સત્કારે છે. પોતાનું ઘન ને સત્તા એને ચરણે મૂકે છે. ગૌતમ સ્મિત સાથે કહે છે: ‘રાજા! સંપત્તિ ચંચળ છે, તૃણા અનંત છે. દુઃખમાંથી હું મુક્તિનો માર્ગ શોધું છું. આપ આ યજ્ઞ કરો છો, પણ એમાં આ નિર્દોષ વાચાહીન પશુઓનું બલિદાન શા માટે ? અગ્નિ આપણને તાવે છે, એને નહિ તાવે ? આપણને દેહદુઃખ પીડે છે, એને નહિ પીડે ? તો પછી મહારાજ ! અહિંસક યજ્ઞ આરંભો. દયા, પ્રેમ ને તિતિક્ષાના વ્રતધારી બનો.’

રાજા એની દીક્ષા સ્વીકારે છે. પછી ગૌતમ સંચરે છે રાજગૃહ નગરના ઉદ્રક

બ્રાહ્મણ પાસે, ત્યાંથી અયા શીર્ષ પર્વતે, ત્યાંથી નૈરજનાને કાઢે, બધે જ્ઞાનના પ્રકાશની તલપ પૂરી કરવા મથે છે પણ જ્ઞાન એક જ થાય છે કે જ્ઞાનને ગાળ્યા વિના કાંઈ વળશે નહિ. તપ તપે છે, છ વર્ષ વીતે છે. શરીર ક્ષીણ થઈ છેવટ મૂર્છિત થાય છે. કોઈ શુદ્ધ ભક્તિ ગોવાળ આવીને દૂધ પાઈ ભજ્જતિમાં લાવે છે. ધીરેધીરે ઊઠી એ નદીએ નહાવા જાય છે, પણ નિર્ગતિને કારણ પડી જાય છે આવીને વટવૃક્ષ નીચે બેસે છે સુખતા આવીને ખીર પાઈ જાય છે-એનાથી કદાચ એને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એવી એની આધાર હતી' શરીરને ખૂબ કષ્ટ અપ્યું, પણ હવે શું? સતારના તાર બહુ બેચશુ તો તૂટી જશે, ને દીકરા રાખીશું તો સંગીત જ નહિ જન્મે, કોઈ મધ્યમ માર્ગ શોધવો રહ્યો

વસંતપૂનમનો દિન છે. વટવૃક્ષ નીચે તૃણ પાથરી ગૌતમ બેસે છે ને તત્ત્વચિંતનમાં ડૂબી જાય છે કુવાસનાઓનો અગ્રણી ને સાધુસંતોનો શત્રુ માર એની મોટી સેના સાથે ગૌતમના ચિંતને ઢોલાયમાન કરવા મથે છે, પણ મદ્દા, પ્રજ્ઞા ને ઉત્સાહ વડે એના અંત કરણનું પાત્ર છલોછલ ભરેલું છે તેને માર શું કરી શકે? મૃત્યુ મે શું કરી શકે? જગજગેતા કામદેવ અહીં પરાજય મામે છે પ્રભુિમાને ચદ્ર જન્મતને ચાંદનીની સુખતાથી નવડાવે છે, ધ્યાનદશા ચમત્તી જાય છે ચિંતનની ચરમ સીમા આવી પહોંચે છે. રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર થાય છે, ને ગૌતમ સમસંપ્રજ્ઞ બને છે ખીજે પ્રહર થાય છે ને સપૂર્ણ વિશ્વના જીવોનું જ્ઞાન સાથે છે ત્રીજે પ્રહર થાય છે ને જન્મ-મૃત્યુના કારણનું જ્ઞાન પ્રગટે છે ને ચોથે પ્રહરે જન્મતને 'પ્રજ્ઞ' સંપાદે છે ને પરમ અક્ષૌઠિક તત્ત્વની એ યોજ કરતા હતા

એ એમને જડી ચૂક્યું છે. તૃણના નાશ થયો છે. ચિત્તમાંથી અહંકાર લય પામ્યો છે આમ સાત દિવસ વીતે છે. દેવપુત્રા ત્યાં ઊતરે છે. બુદ્ધને ને જાધિવૃક્ષને ગંગાના નીરે સ્નાન કરાવે છે. માર આવીને કહે છે. 'ભગવન્ના હવે તો આપને જે ભોઈતું હતું તે મળ્યું, તો અવતારક્ષીલા સમેટો'

'ના, મારા આત્માની ઉત્પત્તિ મારું ધ્યેય નહોતું' મને લાધેલો આનંદનો ખંખનો હું જન્મતનાં જન્મને વહે ચી આપવા માગુ છું.'

બે માસ આ આનંદનિધિ સઘરી, તેના પર વિચાર કરી શ્રી ભગવાન બુદ્ધ, જગદુદ્ધારનું સ્વપ્ન લઈ સચડાં. માર્ગે વૈષ્ણવ સાધુ મળે છે, શિશુઓ મળે છે, ને ભગવાન કહે છે. 'મારે કોઈ પય નથી. હું જન્મતનાં કુખોનો ઉતાર કાઢવા નીકળ્યો છું કઠોર તપ ને અસંયમી ઉલ્લાસ બેને ત્યજ વચલો નિર્વાણપ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રહણ કરો અષ્ટાંગ માર્ગે ચાલો.' ને શિશુઓ ખીજધર્મની દીક્ષા પ્રહણ કરે છે. સચરતા સંચરતા ભગવાન રાજધાનીએ પહોંચે છે પિતા શુદ્ધોદન મહાસન્માન સાથે પુત્રને વધાવે છે દર્શનલેલા લોકનાં થોડાં ત્યાં ઊતરે છે વિહ્વળ યથોદરા ને પિતાસુખને તલસનો રાહુલ આવે છે. મહાપ્રજાપતિ પણ આવે છે સૌને બુદ્ધધર્મ દીક્ષા આપે છે.

ને આમ વનને ખાળેનો અગ્નિ પવનની સહાયે જેમ પસરતો જાય તેમ સિંધો દ્વારા બુદ્ધને ધર્મ પ્રસરતો ચાલેલો. પીડિતો ને મુમુક્ષુઓને એક જીવનાધાર જડી ગયો. સસારીઓને એમની જ સાધામાં, એઓ સમજે એ રીતે ઉપદેશ દઈ એ સન્માર્ગે વાળે છે ખેડતને કહે છે 'બાઈ! જાત

લોકોનાં અંતઃકરણ એ મારું ખેતર છે; પ્રજા મારું હળ છે, વીર્ય મારા ખળદ છે, ધર્મ મારો દંડ છે, ને શ્રદ્ધા મારું ખીજ છે. હું જ્ઞાનરૂપી હળ ફેરવી બધેથી અજ્ઞાનરૂપી કાંટા વીણી કાઢું છું ને ત્યાં શ્રદ્ધાખીજનું વાવેતર કરું છું. આ મારી ખેતીનો જે પાક થાય છે તેનું નામ નિર્વાણ.' કેવું સુંદર ને સચોટ રૂપક !

ખુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિભાપ્રજ્ઞા સર્વત્ર પ્રસરવા લાગી. ધર્મપ્રચાર થતો જ રહ્યો. લોકાપવાદથી એ ડરતા નહિ. વિરોધથી વિભાસણમાં પડતા નહિ. એમના અનુયાયીઓની સંખ્યા લાખોની થવા લાગી. અનેક શ્રીમંતોએ એમને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું, તો કેટલાકના અહંકાર ગળી ગયા ને તેમણે એ ધર્મધ્વજ નીચે રક્ષણ ખોળ્યું.

ખુદ્ધની દિનચર્યા સાદી હતી. સવારે પરોઢિયે ઊઠતા, ધ્યાનસ્થ થતા, વિહારની આસપાસ ફરતા, ગામમાં સિક્ષા માટે જતા, જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા સંતોષતા, બપોરે ભોજન લઈ વિશ્રાંતિ લેતા, પાછા ધ્યાનસ્થ થતા. સાંજે સિક્ષણરૂઢિએને ઉપદેશ દેતા. મધરાતે પોતાને જમણે પડે પગ પર પગ મૂકી, ઓશિકે હાથ દઈ સૂઈ રહેતા.

પણ હવે નિર્વાણકાળ નજીક આવ્યો છે એની એમને જાણ થાય છે. એકવાર પ્રાવા ગામે ચુંદ લુહારને ત્યાં શિષ્યો સાથે ભોજન લેવા બેઠા છે. લુહારે કાણ જાણે કેવી કુબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ એમને કાચું ને ઝેરમિશ્રિત ભોજન પીરસ્યું. આ જાણવા છતાં ભગવાન ભાવનું મૂકેલું આરોગી ગયા. ને પછી ઝેર ફેલાયું. વ્યાધિ ઊપડ્યો.

ભગવાને પ્રવૃત્તિશીલ આનંદને ખોલાવ્યો. 'આનંદ ! રડીશ નહિ. પણ હવે મારું મૃત્યુ નજીક છે. દેહે દેહનાં કર્મ પૂરાં કર્યાં લાગે છે. આ શાલવૃક્ષ હેઠળ શય્યા તૈયાર કર. મૃત્યુ તો પ્રકૃતિ છે. હું તને પ્રિય છું, પણ વસ્તુમાત્રનો વિયોગ છેવટે છે જ એટલું ન ભૂલીશ. ને જો, મારી પછી અધૂરું રહેલું તું પૂરું કરજે.'

ત્યાં તો લોકોનાં ટોળાં ભગવાનના દર્શને આવ્યાં. આનંદે કહ્યું : 'ભગવાન અંતિમ સમાધિમાં હવે જશે.' લોકો શોકવિહ્વળ થઈ ગયા. સૌને ભગવાનના ચરણની ધૂલિ લેવી હતી. સૌને પાવન થતું હતું. પણ આનંદે જેમતેમ સૌને વાર્યા.

પણ જીવનસર જેમણે તપવ્રતસંયમથી કાયાને કસેલી, તે પ્રભુની વાણી એમ ને એમ બંધ ન થઈ. એમણે છેવટે ઊંચે સ્વરે કહ્યું : 'મેં જે ધર્મ જીવનસર ઉપદેશ્યો છે તેને જ તમારો શાસક માનજો. બધી જ વસ્તુઓ ક્ષણભંગૂર છે. માટે દરેકે પોતાનાં કર્તવ્ય સાવંધ ચિત્તે કરવાં ને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો.'

બસ. ને આ પછી એ વાણી હમેશ માટે બંધ થઈ ગઈ. ખુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા.

છતાં જગત પર ખુદ્ધની છાયા સદાકાળ માટે અંકારી ગઈ. કવિજને ઉત્સાહપૂર્ણ ગીત ગાયું :

'લક્ષે ઊગ્યાં વિશ્વે નયન નમણું એ પ્રભુતણું.'

એ પ્રભુનાં નમણું નયનની ધારમાં પૂર્વ અંધોળે છે. પાંચસો વર્ષ પછી સારતવર્ષને પ્રશ્નિમ પડે પો ફાટે છે. આથમણી દિશામાં નવાં તેજ ચમકે છે ને બેથલહેમનું નામ ઇતિહાસમાં ટાંકવા ભગવાન મહાકાળ પ્રવૃત્ત થાય છે....

[૫]

ઈશુ ખ્રિસ્ત

યેહુદીઓના રાજા-ખીજા હેરોદની આસપાસ જ્યોતિષીઓ બેઠા છે એમનાં પ્રા આજે અખીર છે ગ્રહો-નક્ષત્રોની ચાલ જોઈ ને હેરોદનું રાશિચક્ર જોઈ તેઓ અખીરતાથી વહે છે 'આપનો દુશ્મન બેથલહેમમાં પેદા થઈ ચૂક્યો છે' હેરોદ ખીજે છે જોખીઓને કહ્યું 'જાઓ, એની તલાશ કરો'

આ તરફ ઠંડીને દૂર કરવાના સર્વ પ્રયત્નો કરવા, તાપણીની આસપાસ બેઠેલા સગવડો એક કૌતુક જીએ છે આકાશમાં તેજનો પુંજ રચાય છે, તેમાંથી સ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલા એક મૂર્તિ રચાય છે, એ મૂર્તિ બાહે છે, 'ખીજો નહી, હું ફ્રિસ્તો છું કહેવા આવ્યો છું કે તમારો ઉદ્ધારક આજે પેદા થઈ ચૂક્યો છે જામમાં, કોદમાં ખાણોતિયામાં લપેટા ખાળક તમને દેખાશે' ને વાત સાચી હતી મરિયમ ને જોસેફ ખાણોતિયામાં લપેટેલા ખાળક સાથે બેઠા હતા સૌએ આ ખાળકનાં દર્શન કર્યા ને જાતજાતની વાત કરતા વિખરાયા તો દિવસે બેથલહેમની એ ઢોર બાંધવાની ગમાણ ને પયમખર દાઉદના ખંડાનો જીવાન યુદ્ધને નાજરથ ગામની એની પત્ની મરિયમ ધન્ય બની ગયા ડિસેમ્બરની ૨૪-૨૫ની એ મધરાત હતી, એ ખાળકનું નામ ઈશુ રાખવામાં આવ્યું.

યેહુદીઓ ખ્રિસ્તને પ્રજા માનતા, ને તેથી યેહુદીઓના રાજાને આ નવા અવતાર માટે ચિંતા પેદા હતી એણે મોકલેલા જોખીઓ પૂર્વ તરફના તારાના સંકેતાનુસાર

ચાલતા-ચાલતા ઈશુના ઘર આગળ આવ્યા. ઈશુને પ્રજામાં કયા, તેને બેટો ધગને પછી પોતાને દેશ ચાલ્યા ગયા જોસેફ અને મરિયમને કાંઈક આતરણેરણ થઈ હશે એટલે તેઓ ઈશુને લઈ મિસર ગયા ને જ્યારે હેરોદના મૃત્યુની ખબર તેમને મળી ત્યારે જ પાછા નાઝરેથ ગામમાં આવી રહ્યાં.

અહીં ઈશુ હવે બેટો થયો જાય છે, શરીર ને મનની શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે કેળવતો જાય છે લોકો એ જોઈને દગ થાય છે એકવાર યરુશાલેમ પૂજાવિધિ માટે એ સૌ જોડે જાય છે, ને ટાળાંથી છૂટો પડી પ્રજાને મદિરે પહોંચી જાય છે. ત્યાં ધર્મચાર્યો સાથે ધાર્મિક ચર્ચા પર ચડી જાય છે કેટલીયે શોધખોળ બાદ એનાં માતૃપિતા એને મદિરમાંથી પકડી પાડે છે. કપડો આપે છે ઈશુની ધાર્મિકતા કાંઈથી સમજાતી નથી, ને તેથી અણસમજી લોક એને અવહેવાર અને વિચિત્ર કહે છે.

આમ ને આમ વર્ષો વીતે છે. એણે શું કંઈ હશે તેનો ઇતિહાસ અધકારમાં છે, પણ અધ્યાત્મિક સર્જક એણે મેળવી હશે એમાં શંકા નથી કેક ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એ જર્દન નદીને કિનારે રહેતા વિરજા ને ધર્મશીલ યોદ્ધાનને હાથે દીક્ષા લેવા જાય છે ઈશુના જન્મ પૂર્વે યોદ્ધાનને લોકો 'પરમેશ્વરનો પુત્ર' કહેતા, ને એ ખુલાસો કરતો કે પરમેશ્વરનો પુત્ર તો હવે અવતરવાનો છે હું તો એનો અગ્રદૂત છું. પૃથ્વી પરની એના દિગ્વિજયની સવાર માટે હું તૈયારીઓ કરી રહ્યો છું. -

યોહાન જગતના આ ભાવિ શ્રેષ્ઠ પુરુષને દીન ભાવે દીક્ષા આપે છે. જર્દનનાં નીરમાંથી ઇશુ ખહાર આવે છે ને એક ચમત્કાર થાય છે. એક શ્વેત કબૂતર અંતરીક્ષમાંથી ઊડતું આવીને ઇશુ પર છાંયો કરીને ઊભું રહે છે. પવિત્ર આત્માનું એ રૂપ હતું. યોહાન ગળગળો થાય છે ને સંક્તિભાવપૂર્વક આ દૃશ્ય જોઈ રહે છે. દિશાઓમાંથી એક ધ્વનિ આવે છે: ‘હે પુત્ર ! હું તારા પર પ્રસન્ન છું ! ઇશુ પરમેશ્વરનો પુત્ર ખની ગયો છે.’

પણ તેથી એ પ્રમાદ કેળવતો નથી. સાચા સંતના જીવન માટેની સઘળી તૈયારી એ આદરે છે. આત્માનું તત્ત્વ શીખે છે, સાધના કરે છે, પ્રત્યક્ષપ્રતીતની પ્રતિજ્ઞા લે છે, અહિંસક વૃત્તિ, પવિત્ર જીવન ને આત્મસાવનાનો પ્રચાર કરે છે. પણ સેતાન એની પૂઠે છે. આકરી તાવણીમાંથી એ પસાર થાય નહિ તો આત્મા ઘડાય કેમ? સેતાન એને ઘોર જંગલમાં ભયાનકે પશુ-પ્રાણીઓની વચ્ચે લઈ જઈ મૂકે છે. ચાલીસ દિવસના ઉપવાસ કરાવે છે, પણ પરમાત્મામાંની એની અટલ શ્રદ્ધા એને સંજીવની બક્ષે છે. સેતાન એને મંદિરના શિખર પરથી ભૂસડો મારવા કહે છે, પણ પરમાત્માની પરીક્ષા હોય નહિ કહી ઇશુ એને વારે છે. છેવટ સેતાન હારી જાય છે. આની અસર ખરે થાય છે. દેવદૂતો આવી ઇશુનો શ્રમ પરહરે છે, ને ચહ્વીઓ યોહાન કને જઈ ખાતરી કરી આવે છે કે ઇશુ ખરેખર પરમેશ્વરનો પુત્ર છે.

ને પછી તો લોકજીલ ને લોકકાને ઇશુની વાતો વિહરવા લાગી; ને ઇશુના અમૃતનીગળતા હાથો જે ચમત્કાર સર્જે છે તેથી લોકોની એનામાં શ્રદ્ધા દઢ થાય છે. એકવાર લશ્મસમારેલમાં એ દ્રાક્ષારસનાં

ખાલી થયેલાં પાત્રો પાણીથી ભરાવી તેનો દ્રાક્ષારસ ખનાવી દે છે; તો ખીજવાર એની પાસે રોગમુક્ત કરવાની યાચના કરતા રોગીને એ નીરોગી ખનાવી દે છે. અને આમ એની આસપાસ દીનખીડિતોનાં ટોળાં વળે છે. ઇશુ દીનનો નાથ ને પીડિતોનો તારણહાર બને છે. દીન, હીન ને પશ્ચાત્તાપ કરતા લોકોનો એ ઉદ્ધાર કરતો જાય છે. જિંચનીચના ભેદ વગર સૌ સાથે હળેમળે છે, હસેભેસે છે, ખાયપીએ છે ને પરમેશ્વરના પુત્ર તરીકે જીવનવહેવાર કરે છે. જકાતંદારો ને માછીમારોને યે શિષ્યોના સંઘમાં ભેળવે છે.

પણ પછી ઇશુ એક દિવસ પર્વત પર ચાલી જાય છે, કોઈ એકાંત સ્થળે રાત આખી પ્રાર્થનામાં ગાળે છે. અંતરને શુદ્ધ કરી અંતરતલને વધુ ને વધુ પ્રકાશ આપવા વીનવે છે. ખીજો દિવસ ઊગતાં ખાર શિષ્યોને બોલાવી પ્રવચન કરે છે. એ પ્રવચન ‘પર્વતપરનું પ્રવચન’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામે છે. એમાં એ શું કહે છે? જીવનનું સર્વ રહસ્ય એમાં એ કાલવે છે. ધર્મરાજ્યના સાચા અધિકારીઓ કાણ, સુદૈવ એટલે શું, ખોટાં સુખો કયાં, જગતનો પ્રાણ કાણ, ઈશ્વરના અકર નિયમો કયા, અહિંસા, શ્રદ્ધાનું માહાત્મ્ય અને પ્રભુનો માર્ગ કયો, ઈશ્વર તથા સેતાન કાણ, અવ્યભિચાર, નિર્મલ્સરતા, મનકર્મનો સંખંધ, અનાડખર, ખોટા સોગંદ ને સાચું શિષ્યત્વ એટલે શું-સૌ પર એ નીતિમય, ધાર્મિક, ઉદાત્ત ઉપદેશ આપે છે ને શિષ્યોને પણ પ્રભુના દિવ્ય રાજ્યમાં પ્રવેશ કરાવે છે.

હૃદયને, વર્ષાની વાદળીની માફક ખાલી કરી નાખી એ પાછો નિત્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ફરી એ જ ચમત્કારો : કુખંધ

સમુદ્રો શાંત કરે છે, પાણી પર થઈ ચાલી જાય છે, હસ્તરૂપશે પીડિતોને પીડામુક્ત કરે છે, પરમ શક્તિ લાગરસને મોતની ગોદમાંથી જીવકી લઈ જીવતદાન દે છે ગધેડા પર બેસી, યત્નશક્તિ જઈ, લોકોને સાવધોનો ઉમંગ છલકતો સત્કાર ઝીંખી, મંદિરમાં જઈ, ગુસ્સામાં જૂનું સાહિત્ય ફાવી ફઈ, પ્રભુની પ્રાર્થના માટેના મંદિરને પૂજારીએ છુટારોનો અડો ખનાવ્યો છે કહી, જૂના દસને ધર્મોધતા પર પ્રહાર કરે છે જૂના કરારને રવાને એ નવો કરાર રજૂ કરે છે એના વિરોધીઓ વળી ખળસળી જોડે છે. સગઠન સંધે છે. ઈશુના નાશની પેરવીઓ રચાય છે, ઈશુને કાને આ વાત પહોંચે છે-પણ એની નિત્યની શાંતિ એવી જ અઠ ધ છે; છતાં કાળના ઓળા એ દેખી શકે છે શિષ્યોને પાસે જોલાવે છે. અતીવ દીનતાથી એમના પગ પખાળી, આખમા પ્રેમ ને કરજાનાં આંસુ સાથે એ કહે છે

‘હે જાઓ, અમે તારાથી કદી વિમુખ નહિ થઈએ વહાલા શિષ્યો! મારી ખાંડાની ધાર પર તમે નહિ ચાલી શકો તમારામાનો જ એક જણ મારો દ્રોહ કરી મને શત્રુને સોપશે પિટર’ કાયનું વહાણુ વાતા ઘૂ મારો શિષ્ય. મટી જશે’ એને ગળે હૂમો ભરાય છે ને એના જોડથી શિષ્યોને માથે વીજળી તાટકે છે ઈશુને સાવિ દર્શન થઈ ચૂક્યું છે

ચહેર ખહાર એલિવની ટેકરી પર એ રાત આખી પ્રાર્થનામાં ગાળે છે શિષ્યો આખો ખેડતાં ખેડતાં અડધું જાગી, અડધું જીવમાં હળે છે ઈશુ આશીર્વાદમાં હાથ જોડ્યા કરે છે. એટલામાં યેહૂદા એક સરાસ ટોળી સાથે ત્યાં આવી ચઢ્યો. સૂકેત

મુજબ એણે ઈશુને સુખન કહ્યું. મુખીએ ઈશુને પકડ્યો મરખડ મચી ગઈ. પિટરે તરવાર કાઢી ઈશુએ પ્રસન્ન મુખમુદ્રા માથે કહ્યું ‘તલવાર મ્યાન કર, પિટર, જે તલવાર જિગામશે તે તલવારથી જ મરશે મારું મરણ જ મારી સેવા છે’

ને પછી તો ઈશુ પર એકાંતેરી સલા સમક્ષ મુકદ્દમો ચાલે છે. એના પર રાજદ્રોહ ને ઈશ્વરદ્રોહનો આરોપ મુકાય છે. સભા ફિટકાર વરસાવે છે, મોં પર ઢૂંકે છે, તમાચા મારે છે, ટેકડી કરે છે, ‘માગી નાખો, મારી નાખો’ની ખૂમો પાડે છે

યેસાહ પર્વની શરૂઆતને દિને પોતે નરહિસા ન કરવાને બહાને તેઓ ઈશુને રામન સૂખા પાસે મોકલી દે છે. ને રસ્તે યે ઈશુ પર લોકોની નફરત જિતે છે.

સૂખા પાસે તપાસ ચાલે છે મૂળે પૂછે છે

‘તું યહૂદીઓનો રાજા કહેવડાવે છે એ સાચું છે?’

‘હું જે રાજ્ય વિશે કહું છું તે પ્રભુનું આધ્યાત્મિક રાજ્ય છે. હું સત્યનો સાથી છું, સત્ય માટે જન્મેલો ને સત્ય ધર્મનો રાજા છું.’ આ જ બળમાંથી છટવા સૂખો એને હેરોહ પાસે મોકલે છે, પણ હેરોહ ઈશુની ટેકડી કરવાના ઇરાદાથી એના દેહ પર જૂનો પોશાક ઓઢાડી એને બાંધીને પાછો સૂખા પાસે મોકલે છે સૂખો યહૂદીઓને વીનવે છે ‘એને ફટકાની સજા કરો, માથે કાટાનો તાજ પહેરાવો, તમારી સામે જિમો રાખી એને તમાચા ને મુકા મારો બાકી તમારા રાજાને છું કેમ મારું?’

પણ લોક કહે છે: ‘અમારો કોઈ બાદશાહ સિવાય બીજો રાજા નથી ઈશુને કૃષ્ણ પર ટોકી દો’

ને ઈશુ મારાએના હાથમાં સોંપાય છે. ઈશુ જાય છે. લાકડાંનો મોટો કૂસ પોતાની ખાંધે ઉપાડી વધભૂમિ તરફ જાય છે. લોકોનું તોફાની ટોળું એની પાછળ એને કાંકરા મારતું, મશ્કરી કરતું, અપમાન કરતું, ચૂંકતું એની પાછળ જાય છે. જે હાથ અને પગ પર લાંબા ખીસા ઠોકાય છે ને કૂસ ઊભો થાય છે. મારાએને ઈશુનાં કપડાં ખુશખુશીમાં મળે છે. એએ સગવાનને પ્રાર્થે છે કે આવી તક એમને અનેકવાર મળે!

એ કૂસ પાસે કોણ હતું? ઈશુની મા, માશી ને ખીજ જે સ્ત્રીઓ ને ખાર શિષ્યોમાંનો નાનો યોહાન. હજી પ્રાણુ ટકી રહ્યો છે, ત્યારે ઈશુ લાંગણીથી છલકાતી વાણીમાં યોહાનને કહે છે: 'યોહાન! મારી માની સંભાળ લેજે. એને બહુ દુઃખ થશે. ઈશ્વર સોવું કસ્યાણુ કરે.'

ઈશુની વેદના અપાર છે. કલાકો વીતે છે પણ પ્રાણુ જતો નથી. છેવટ એક ચીસ પાડી દેવાય છે, ને અસ્ફુટ વાણી નીકળે છે: 'મારા પ્રભુ, મારા પ્રભુ, તે' મને આમ કેમ છોડી દીધો?'

ખાણુમાં ઊભેલી સ્ત્રીઓ દૂસકાં મૂકી રડી પડે છે. યોહાન આંખો ઢાંકી દે છે.

[૬]

મહંમદ પયગંબર

ઈ. સ. ૫૭૦માં અરબસ્તાનનું મક્કા ધન્ય ખન્યું. ત્યાં લગી હાસિમ વંશમાં હાસિમ મહંમદ પરદાદા અબુહુલાની નેક એરત અમીતાને પેટે પુત્ર જન્મે છે. એના જન્મ વેળા ચારે પાસે દિવ્ય તેજ પથરાય છે. ત્રણ ફિરસ્તાઓ આસમાનના ઘુમ્મટમાંથી ઊતરી આવી રૂપાનો કળશમાં ભરેલા દેવી

પણ હિંમત ધરી તેઓ ઊંચે ચડી એના સુકાતા ગળામાં દ્રાક્ષારસ રહે છે. થોડી વારે ઈશુ વળી પોકાર કરે છે: 'સગવાન! મારો આત્મા હવે તને સોંપું છું' ને એમ બોલી એના પ્રાણુ એ તજ દે છે.

એ નમતો પહોર હતો. પેસાહ પર્વ શરૂ થવાની તૈયારી હતી. વિધિપૂર્વકની દફનક્રિયા માટે સમય નહોતો. એક સકોતે એના શબનો કબજો મેળવ્યો ને એક તૈયાર કબરમાં તેને સુવાડી, કબરના મોં પર એક પથ્થર ઢાંકી દીધો.

ખીજ પ્રાણીઓનાં અજ્ઞાન ને દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે ધર્માત્મા ઈશુએ પ્રાણપર્ણ કર્યું. એના શરીરનો નહિ પણ જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા દ્વારા એના આત્માનો પુનર્જન્મ પૃથ્વી પર થયો હશે ને પૃથ્વી તેથી જ સમૃદ્ધ છે એમાં શંકા નથી.

વળી પચાસ દાયકાઓ વીતે છે.

સગવાન ખુદ્ર અને મહાવીરની માફક સમકાલીન નહિ, પણ ઈશુ પછી પાંચ દાયકે અવતરેલા હજરત મહંમદનાં તેજ પશ્ચિમ પડખાની પૃથ્વી પર પથરાતાં દેખાય છે. એ નવા ધર્મના ઉદયના પ્રાણ મુહૂર્તની આલસો ઝલુઝે છે.....

જળથી પુત્રને સ્નાન કરાવે છે ને આશીર્વાદ દઈ અલોપ થાય છે. આ ખાળક તે મહંમદ. જન્મ પૂર્વે પિતા મૃત્યુ પામે છે, ને પછી માતા મહંમદના ઉછેરનું કામ હુગરાળ મુલકમાં વસતી દાસી હલિમાને માથે આવે છે.

હલિમા તો મહંમદને પોતાને ઘરે લાવીને ન્યાસ થઈ જાય છે. એના અપડાની

આસપાસનાં ખાંડા ખીખી ભાંકે છે, ઝરા ને કૂવા પાણીથી છઠ્ઠી ભાંકે છે, એના ઘેટાના ટોળા ભિસરાઈ જાય છે પણ એકવાર ચમત્કાર ખને છે હલિમાના પુત્ર સાથે મહમદ રમતોરમતો કરે છે, ત્યાં આસ-માનમાંથી દેવદૂત જેપ્રાઈલ ભિતરી આવે છે. મહમદને ઘાસ પર સુવાડે છે, એડું હૃદય ખહાર કાઢે છે. એમાંથી જે કાંઈ ખૂરાઈ છે તે લઈ લે છે ને એને ખદલે જ્ઞાન, તેજ ને અજ્ઞા ભરે છે, ને હૃદય પાછું જાકવી દે છે હલિમાનો પુત્ર આ બેઈ ગસરાઈ જાય છે. એ જઈ માને વાત કરે છે, મા આવા ખાખકને સઘરવામા મુશ્કેલી ખાને છે મક્કા પાછું લઈ જાય છે, પણ મક્કાની હવા મહમદને મોડક નથી આવતી, એટલે જેમતેમ પાછી પોતાની સાથે લાવે છે

આમ છ વર્ષ વીત્યાં. મહમદની માતા અવસાન પામે છે દાદાને માથે ઉછરેના સાર આવે છે, પણ એ જૈફ છે ને દેંક સમયમાં મૃત્યુ પામે છે. જતા જતા પોતાના સાઈ અબુતાલિમના હાથમાં મહમદને સોપતા જાય છે. કાકા ગરીબ છે એટલે મહમદ ગુજરાન માટે પ્રમાણિક અમ શરૂ કરે છે ઠાર ચારે છે ને મોટો થઈ વેપાર-રાજગાર માટે છે સીરિયા ને યમેનની મુસાફરી ખેડે છે. મુસાફરીના સંકટો હસતે ક્રોધે દાઉદ ને મુસાની માફક સહી લે છે ને એને ખુદાના સાક્ષાત્કારની પૂર્વ તૈયારીઓ માને છે. આ પ્રવાસ એમને આરબોની નિયતિની લાળ આપે છે.

ને એ શુ જુએ છે આરબો જંગલી દશામાં છે એમનામાં તડ છે હરેક તડનો ઇંદોલુ જુદો છે બેઉ તડ એકમેકને તિરસ્કારે છે બેઉ તડને ડાઈ ખાસ ધર્મ, સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિ નથી. સ્ત્રીની દશા હીન હતી પતિ ને પિતાની મિલકતમાં તેનો જરા ય

અધિકાર ન હતો છાકરીઓને જીવતી દાટવામાં આવે છે જિંદગીનો હિસાસ, દારૂ પી, લૂટ કરી, જુગાર રમી તેઓ, માણી રહે છે એમના જીવન સુધારવાની એમને તાલાવેલી લાગે છે

મહમદ પ્રમાણિક છે એટલે લોકો એને અલઅમિન કહે છે. મક્કાની ખાદીબ નામની ખાઈ પચ્ચાસ વર્ષના જુવાનને પ્લાતાને ત્યાં મોકરીએ રાખે છે ધધો ખાલે છે, પ્રતિષ્ઠા જામે છે, ને એ સૌના કારણુપ ખાદીબ મહમદને માને છે. એના રૂપગુણ પર મુગ્ધ થઈ એની સાથે શાદી કરવા એ તૈમાર થાય છે ખાદીબ ઉમરે મંદર વર્ષ મોટી છે, પણ મહમદ શાદી કબૂલે છે. એમની ગરીબાઈ ફીટ છે. પણ ગરીબોના હિદ્દાર માટે અંખતુ હૃદય તો એટલું જ નમ્ર, એટલું જ દયાળુ રહે છે સાદાઈ એનો મુદ્રાલેખ છે. મનન ને ચિંતન એના દૈનિક કાર્યક્રમ છે.

ચાર ભતના આરબોમાં એકવારે કાળા મંદિરના પાક પથ્થર માટે ઝઘડો જામે છે એ પથ્થરને ત્યાંથી ખસેડી ખીજે લઈ જવાનો છે એ માટે કોણ હકદાર નક્કી થાય છે કે સવારે જે માણસ સૌથી પહેલો મંદિરમાં આવે તે પથ્થર ઉપાડે. ને તે માણસ નસીબબેગે મહમદ નોકળ છે. મહમદ એક ચાહર પાયરી, એના ચાર છડા, ચારે ભતના ચાર અબ્બીઓ પાસે પકડાવે છે ને ધુલ્લિપૂર્વક સમાધાન કરે છે.

મહમદની કાયા પર ત્રીસ વસત એનો ખહાર ખિલાવી ગઈ છે હવે એ એકાંતમાં જઈ ઉપવાસ, તપ, પ્રાર્થના ને ચિંતનમાં રત થાય છે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પાસેથી એમના ધર્મની કલ્પનાનું જ્ઞાન મેળવે છે, ને પછી અંતરકુરણ સાથે,

પરમેશ્વરી સ્વરૂપ પ્રગટ થતું જાય છે, પોતે એના પયગંબર છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરમેશ્વરનો આદેશ એને સંભળાય છે, દેહનું ને મનનું ભાન ભૂલે છે, તંદ્રામાં ઠલાઠા વીતી જાય છે. કાંઈકનો સાદ સાંભળે છે, આંખ ઉઘાડે છે, જુએ છે તે એક તેજબિંબ એની સામે ઊભું છે, એ મૂર્છિત બને છે, પણ પળ પછી શુદ્ધિમાં આવે છે. તેજબિંબ દેવદૂત છે. એ રેશમી વસ્ત્ર પર અક્ષર પાડીને લાવેલો છે. એ અક્ષર મહંમદ વાંચે છે. એ જ કુરાને શરીફ છે. દેવદૂત જેઠાઈલ કહે છે: 'મહંમદ, તું જ પરમેશ્વરનો પયગામધારી છે,' ને એટલું કહી અદશ્ય થઈ જાય છે.

પ્રથમ કાંપતો પણ પછી જાતને સંભાળતો મહંમદ ખાદીજને આ ચમત્કાર કહે છે. ખાદીજના આનંદનો પાર નથી. એ જઈને વરાકાને ખબર આપે છે. વરાકા એના પર ચોક્કસતાની મહોર મારે છે. ખાદીજ મહંમદની દીક્ષા લે છે, ને નોકર એક પણ એને પગલે ચાલે છે. મહંમદી ધર્મના આ બે પ્રથમ અનુયાયી.

મહંમદ હજરતે પ્રથમ ખાનગી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો ને પછી જાહેર રીતે એ કહેતા: 'ઈશ્વર એક છે ને હું તેનો પયગામ લાવ્યો છું. ઈશ્વર દરેક પ્રાણીનાં પાપ-પુણ્યની નોંધ રાખે છે. સદા સાચું બોલશે, નમ્ર રહેશે, સૂઝત્યાતું ભાણું ખાંધીને સ્વર્ગે સંચરશે, ન્યાયનો ઢંડ ઝાલશે, ખુદ્દિતું શાસન સ્વીકારશે ને મિત્રતા તો સત્ય પ્રભુની જ ખાંધશે.'

મક્કાની આસપાસ આરબોનાં ટોળાં ભાવિક લાવે મંદિરોમાં મૂર્તિની પૂજા કરી, પૂજારીને દ્રવ્યદાન દેતા. હજરતે એની સામે

બળવો કર્યો. પૂજારીઓએ પ્રથમ સમજાવટથી, પછી દાખથી, પછી ભેદથી ને પછી ઢંડથી કામ લીધું, પણ હજરતને ઈશ્વરદર્શન થાય છે.

અંધારી એવી રાત છે. શાંતિની ચાદર ઓઢી સૃષ્ટિ સૂતી છે. ત્યાં જેઠાઈલ આવે છે. કહે છે: 'હજરત ઊઠ, ચાલ મારી સાથે.' હજરત ઊઠે છે. જેઠાઈલ એને સફેદ ઘોડો પર બેસાડી યરુશાલેમ લઈ જાય છે. ત્યાં અબ્રાહામ, મુસા ને ઈશુ મળે છે. ત્યાંથી એને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. એક પછી એક છ સ્વર્ગો વિતાવે છે. છઠ્ઠા સ્વર્ગમાં મુસા બેઠો છે. હજરતને બોધ એના હૈયામાં હેતની સરવાળી ફૂટી નીકળે છે, ત્યાંથી સાતમા સ્વર્ગમાં આવે છે. અહીં અબ્રાહામ બેઠો છે, ને અસંખ્ય ફિરરતાઓ નામ-સંકીર્તન કરે છે, પંખીઓ કુરાનની અયાત પઠે છે. અહીંથી એ ઈશ્વરી સિંહાસન પાસે આવે છે. ઈશ્વર હજરતના હૈયા પર હાથ મૂકી એને પચાસ પ્રાર્થનાઓ કહે છે. હજરત આનંદી થઈ આવ્યા હતા તે માર્ગે પૃથ્વી પર પધારે છે.

પૃથ્વી પર પધારી એ સ્વર્ગની વાત લોકોને કહે છે. એમના અનુયાયીઓ ઈશ્વરી કરુણાથી અશ્રુભીના બને છે. ને મક્કાના કુરેશીઓ આને કદપનાની બનાવટ કહે છે. હજરત પોતાનો ઉપદેશ પોતાની અલૌકિક મીઠી વાણીમાં વહાવ્યા જાય છે ને ખીજ ખાજી કુરેશીઓ તેમનો જાન લેવાતું કાવતરું ચાલે છે, ને એ માટે ઉંમર નામનો એક પહાડી આદમીને તેમનો શિષ્ય બનાવે છે. ઉપરથી સૌ ધ્રુજતા પણ હજરતની પ્રેમમયી ઉદારચિત્ત મૂર્તિ બોધ ઉંમરે એના પગમાં ઢળી પડે છે.

ઉંમર એકવાર હજરતને કાપાના

મંદિરમાં લઈ ગયો ત્યાં ઇસ્લામની ક્રિયાઓ થઈ કુરેશીઓએ મનમાં વેર વસાવ્યું આ જ અરસામાં ખાદીબ ને કાકા અબુતાલિમનુ અવસાન થયું.

હજરતે છેવટ અબુબકરને લઈ મક્કાથી હિજરત કરી કુરેશીના મારાઓ એમની પાછળ પડ્યા. હજરત મદીના તરફ નાઠા. ત્યાંથી એક શુક્રામાં લપાયા, ને એ શુક્રાના પ્રવેશદ્વાર પર એક ઝાડ હાથ્યું, એની ડાળીઓ ફેલાઈ એના પર કબૂતરે માળો ને કરોળિયાએ જાળા બાધ્યાં મારાઓને એ શુક્રામાં ઠાઈ ઢાઈ શકે એવો અદેશો પણ ન આવ્યો.

મદીનાએ ધરિધરે હજરતનો અધિકાર સ્વીકાર્યો અહીં જ મઝહુદુ-ન-નળીનુ મંદિર બાધવામાં એમણે સાથ આપ્યો અહીં જ આયેષા સાથે ને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે એમનું લગ્ન થયું અધિકાર મળવા છતાં એમણે માદાર્થ ત્યજી નહિ રાજ સમૂહમાર્થના કરવાનો નિયમ પણ એમણે ચાલુ રાખ્યો ઇસ્લામનો પ્રચાર ચલે ગયો તેમ તેમ કુરેશીઓ વધુ હિજાત્તા ગયા છેવટ હજરતે ધર્મને ખાતર હાથમાં તલવાર પકડી સાધુ ચોદ્દો બન્યો એણે હાકલ કરી 'સત્ય ને ધર્મ માટે જે તલવાર પકડે છે તેમને સ્વર્ગ મળે છે જગતે મુસા, સોલોમન, ઇશુ જેવા અવતારીઓના જે હાલ કર્યા છે તે એઈ પરમેશ્વરે તલવાર સાથે મને પૃથ્વી પર મોકલ્યો છે. ખોટા તર્કો, ખોટી ધમકીઓ ને ખોટી પડિતાઈનો હ પ્રતિકાર કરીશ'

નેહુજરતે કુરેશીઓ સામે જેહાદ પો આ સામસામા યુદ્ધ એલામાં ખુદાનુદતમના જીત્યા, તે પછી હિજરાના અંકીર ફરડી એક લાખ ઇસ્લામીઓ સાથે

જીત્યું. ઇસ્લામનો પરચમ લહેરાવ્યો. કાળાની મૂર્તિઓ દૂર કરવાની આજ્ઞા કરી. કેલીઓને એ સમતાથી રાખતા. જેમનાં અતંકરણ પશ્ચાત્તાપ કરતાં તેમને ક્ષમા કરતા. વિદ્રેષીઓને પ્રેમભાવે જીતી પોતાના કરતા.

એ અરબસ્તાન જતે છે, ખ્રીસ, ઈરાનને ઇસ્લામ સ્વીકારવા લાયક છે ખ્રીસ નમ્રતાથી નહીં પાડે છે ને ઈરાન સત્તાનો છાક બતાવે છે. કુદરત ઈરાન પર રહે છે. હજરતની શાપવાણી ફળે છે ને ઈરાન છિન્નસિન્ન થઈ બચ છે.

પણ હવે એક કારમો પ્રસંગ બને છે. હજરતનો મુત્ર મૃત્યુ પામે છે એનું મન ખિન્ન થઈ બચ છે ધર્મપ્રચારના અનેક યુદ્ધો સામી છાતીએ એલ્યા પછી હવે એનો દેહ ન ખાઈ ગયો છે લાત્રે છે કે જિંદગીનો અસ્ત હવે પાસે છે.

ચાલો મક્કાની છેલ્લીવેલ્લી હજ કરવા ને એકલાખ ને સોળ હજરના સમૂહ સાથે એ જા પડે છે ઉપદેશની છેલ્લી વાણી એ ત્યારે કાઢે છે, ને ન્યાય, હયા, સપ, પ્રમાણિકતા, પ્રેમ, માનવતાના મહામંત્રો બોલે છે.

મક્કાથી મદીના પાછા ફરે છે, પણ હવે દેહે કૌવત ગુમાવી લીધું છે, છતાં અનુયાયીઓને ભેગા કરી છેલ્લી પ્રાર્થના ગુજારે છે, ને પછી એની આંખો બિડાય છે. પોતાની પાછળ આ જગતે રૂપારસમાં સાડાત્રણ રૂપિયા.

આ ધર્મપ્રચાર વેળા કઈક ચમત્કારો બને છે ગુસ્તાફને ત્યાં જતા એને એ સરદારો અટકાવે છે વરત વટોળ થાય છે, વૃક્ષો કંટેડાટ કરતા તૂટી પડે છે, આકાશમાં ધૂળના ગોટા ચડે છે, દિશાઓ ધૂધરી બને

અવતારવાણી

ધર્મગ્રંથોમાંથી વીણેલાં મોતી

જે અવતારી પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોથી આપણે પાવન થયા, તેમણે પ્રભાગ્રેહો ધર્મ શોડાંક સખ્દોમાં અહીં રજૂ કર્યા છે. એ પાંચ કે દસ હજાર વર્ષો પૂર્વે જે વાણી ઉચ્ચારવામાં આવી હતી તે આજના તમ જગત માટે પણ કેટલી ઉપયોગી છે? આજે પૂજ્ય ગાંધીજીની સ્મૃતિ સાથે આ ધર્મવાણીથી પાવન થઈએ.

[૧]

મનની શાંતિનો ઉપાય

શ્રી વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ ! મન વાસનામય છે; માટે દૈતવાસનાનો અત્યંત-પૂરેપૂરો ઉચ્છેદ, એ જ મનની શાંતિનો ઉપાય છે. ચિત્તનું ચેત્ય-દસ્ય પદાર્થો તરફ ઉન્મુખપણું, એ જ અનર્થરૂપ મનનું બીજ છે; તે જ વાસનાનો પ્રથમ અંકુર છે. એક બાળુ જેમ ભાસમાન પદાર્થો ધનતાને-દૃઢતાને પામ્યા, તેમ બીજી બાળુ ચિત્ પોતાની પૂર્ણતાને વીસરી જઈ, અસત્ મનોરૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ. પછી બાલિકા જેમ વૈતાલોને કલ્પીકલ્પીને વિસ્તાર્યા કરે છે, તેમ હજારો તુચ્છ વાસનારૂપી દોષ વડે મહિન થયેલી મનોવૃત્તિ મિથ્યા દુઃખ વિસ્તાર્યા કરે છે. વાસનાવાળું મન સ્વપ્નની પેઠે જગતમાં પણ મિથ્યા ગંધર્વનગરને સત જેવું જુએ છે. આમ મનની ઉગ્ર વાસના જ જીવના મોહનું મૂળ કારણ છે; માટે મહાપ્રયત્ન વડે પણ વાસનાને ઉન્મૂલ્ય કરવી. જેણે વિચાર વડે જીવની દૈતવાસના ઉખાડી નાખી છે, તેનો આત્મા વાદળાંવિનાના સૂર્યની પેઠે પ્રકાશે છે. [૧૧૦/૧-૧૩]

હે રામ ! તમને બ્યારે જ્ઞાનનો પરિપાક થશે, ત્યારે જગત પરિપૂર્ણ અહમરૂપે પ્રતીત થશે. સર્ગ એ અહમનું જ નામ છે, એવો તત્ત્વવેત્તાઓનો નિશ્ચય છે. મનોનાશ થવાથી સર્ગનો નાશ થાય છે. ચિત્તની શાંતિ થાય, ત્યારે સત જેવો

જણાતો સર્ગ અસત થાય છે, ને ચિત્તનો ઉદય થાય, ત્યારે પોતાની મેળે અસત સર્ગ પણ સત જેવો જણાય છે. [૧૧૬/૨૬-૩૩]

હે રામ ! આ મનને જ નર જાણો, દેહને નર ન જાણો. 'મને જે કંચુ' તે જ કંચુ' જાણવું. ને મને જે તળ્યું તે જ તળ્યું જાણવું. સર્વ જગત મનોમાત્ર છે. પૃથ્વીમંડળ મન છે, આકાશ મન છે અને વાયુ મન છે. જે મન તે તે પદાર્થ વિષે તે તે ભાવની યોજના ન કરે, તો પ્રત્યક્ષ સૂર્યાદિક પણ કંદાપિ પ્રકાશે નહીં. મન જેવા માટે ચક્ષુ થાય છે અને સાંભળવા માટે શ્રવણ થાય છે. મન ટૂંકાને દીર્ઘ કરે છે, સતને અસત કરે છે, મધુરને કડવું કરે છે ને શત્રુને મિત્ર બનાવે છે. વૃત્તિને અનુસરતાં મનને જે પ્રતિભાસ (સંકલ્પ) થાય છે, તે જ પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે છે. અર્થની વિપરીત કલ્પના કરવામાં મનના સામર્થ્યનું અન્ય શું વર્ણન કરું? સ્વાદવગરના અને ઉચ્છિષ્ટ એવા ફીના અધરોટા આદિને, રાગવંશ થઈ, મન અમૃત જેવા સ્વાદુ અને ઉત્તમ માને છે; પરંતુ વિવેકજગરૂક મન અમૃતને પણ અગ્રિય માને છે, 'સર્વ પદાર્થ અહમરૂપ છે', એવી રીતે અહમની પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર જેણે નથી કર્યો, એવા અજ્ઞાનોનું મન, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આકાર સહ પોતાનો અમત્કાર તેમને દર્શાવે છે; પણ તત્ત્વવેત્તાને દર્શાવતું નથી. [૧૧૦/૧૪-૩૦]

માટે જે પુરુષ વિષયાનુસંધાનમાં મનને સ્વદ્ય

પણ અવસર આપતો નથી તેનું મન, હાથી જેમ આશાન—અધનધાનમાં રિથર થઈને રહે, તેમ વિશ્વ પામે છે, એટલે કે રિથર થઈને રહે છે જેનું મન થોડું પણ ચનાપમાન થતું નથી, તેજ પરમાર્થત પુરુષ છે, બાકીના પુરુષોને તો કાલના કીડા જાણવા હે રામ ! જેનું મન રિથર થઈ એકત્ર રહે છે, તે ધ્યાન વડે બ્રહ્મરૂપ થયો એમ જાણવું. [૧૧૦/૧૨૪]

હે રામ ! આ ચિત્તરૂપી મહાવ્યાધિની શાંતિનું ઔષધ કહું છું. તે તમે સામળો તે ઔષધ આધીન છે, ખાતરી કરી નેચેલું છે, ને અવશ્ય પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે તેવું છે પોતાને પ્રિય એવા બાહ્ય વિષયને ત્યજી, પોતાની ટૂંકિઓના પ્રવાહને આત્માકાર કરી દેવારૂપ પુરુષાર્થ વડે ચિત્તરૂપી વેનાય જતાય છે. આમ મનોજન્યતા ઉપાયની પૂર્વબીકિકા ‘પ્રિય વિષયનો ત્યાગ’ છે માટે પ્રથમ તે પૂર્વબીકિકા દર કરવી જોઈએ જે પુરુષ પ્રિય વસ્તુ ત્યજી, વિશેષરહિત રહે છે, તે મનને છતી શકે છે [૧૧૧/૧-૩]

હે રામ ! અનુદેગ (ધૈર્ય) લક્ષ્મીનું મૂળ છે. અનુદેગથી જ મનોજન્ય સિદ્ધ થાય છે, માટે ઉદેગથી મનોજન્યનો પ્રયત્ન પડતો મૂંઝવે નહીં. જેમ પિતા પોતાના બાનકે પુત્રને શ્રેયસ્કર માર્ગમાં લગાડે છે, તેમ મનને પણ શ્રેયસ્કર પરમાત્મા વિશે લગાડવું. સકલ્પ આદિ મનોવૃત્તિઓ જ બ્રહ્મજનક તથા કુખપ્રદ છે બળતો અગારાના તાપથી શાંતિ ઇચ્છનાર પુરુષને કાષ્ટ દૂર કરવાથી ક્રમે કરી જેમ અગાર ક્ષીણ થઈ બરમરૂપે થયા બાદ તાપની શાંતિપૂર્વક આનંદ આપે છે, તેમ ક્રમે કરી ક્ષીણ થતું મન ક્ષય પામે છે ને પદ્મી અક્ષય આનંદ આપે છે માટે હે રામ ! પરમ પુરુષાર્થ વડે ચિત્તને નાશ કરી, બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થાઓ અબ્યાધ્ય અને જાપક પરમાત્માનો હૃદયમાં ઉદય થાય છે, ત્યારે મનોજન્ય થાય છે ને ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય

છે ' [૧૧૧/૨૨-૪૩]

શ્રીરામ પૂછે છે. ‘હે મહારાજ ! અતિ ચચત્ર મનની ચચનતા કે જે તેના તીવ્ર વેગનું કારણ છે, તે કેમ કરીને નિવારી શકાય ?’ [૧૧૨/૮]

શ્રી વસિષ્ઠ કહે છે. ‘હે રામ ! કાર્ત્ત્ત્વ્યજે ચચનતાવિનાનું મન જેવામાં આવતું નથી. જેમ અગ્નિનો ધર્મ ઉષ્ણતા છે, તેમ મનનો ધર્મ ચચનતા છે. ચચનતાવગરનું મન મૃત જ જાણવું અશ્વપત્ત, તેવું મન મન જે તપ તથા શાસ્ત્રના ક્ષત્રપ મોક્ષ કહેવાય છે, કારણ મનના લયથી જ કુખશાંતિ થાય છે, અને મનના મનન વડે જ પરમ કુખ પ્રાપ્ત થાય છે. મનની જે ચચનતા છે, તેજ અવિદ્યા કહેવાય છે, તેનુંજ બીજું નામ વાસના છે વિચાર વડે તેનો નાશ કરો [૧૧૨/૫-૧૧]

હે ‘રામ ! દૈત કે અદૈત જેનું અનુસંધાન દર થાય, તેમાં મન વિશ્રાંતિ પામે છે. સ્વાભાવિક રીતે અથવા શાસ્ત્રીય પ્રયત્નથી મનને જેમાં રાખીએ છીએ તેના દર અભ્યાસથી મન તે-રૂપ થઈ જાય છે. માટે તમે પુરુષાર્થનો આશ્રય લઈ, ચિત્ત વડે ચિત્તને વશ કરી, વિશેષરૂપ પામે અને શકારહિત થાઓ. સસારભાવના વડે સસારમાં ખૂચેલા મનને મન વડે જ બળાતકારે બહાર કઢાય છે મનને સસારથી બહાર કાઢવાનો એ જ ઉપાય છે, બીજો નથી. મન જ મનના દર નિગ્રહમાં સમર્થ છે રાજાના નિગ્રહમાં રાજા વિના અન્ય કોણ સમર્થ થાય ? સસારસમુદ્રમાં તણાતા અને તણાઈથી મગર વડે પકડાયેલા જોનોને તરવા માટે પોતાનું મન જ નૌકા છે જેણે મન વડે મનરૂપી દર બધતને છેદી, આત્મા મુક્ત કર્યો નથી, તે પુરુષનો આત્મા અન્ય વડે મુક્ત થતો નથી પહેલાના ભોગના સરસ્કારવાળી બાજી પદાર્થોની જે જે વાસના ઉત્પન્ન થાય, તેને તે તે પદાર્થોના વાસ્તવિક મિશ્રણપણાના અનુસંધાનથી દૂર કરવી. એ રીતે

અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે. વાસના ક્ષીણ થવાથી મન તથા અવિદ્યા ક્ષીણ થાય છે; મારે સર્વ ભોગોની વાસના ત્યજીને; ભેદબુદ્ધિ તજીને. ધૃષ્ટાદૃશ્ય એવો ભેદ દૂર થતાં, બાહ્ય પદાર્થોની ભાવના ન ઊઠેવી એને જ વાસનાક્ષય કહે છે, એને જ મનોનાશ કહે છે, એને એને જ અવિદ્યાનાશ કહે છે. [૧૧૨/૧૫-૨૪]

હે રામ! આ વાસના સર્વથા અસત્ય જ હિત્યન્ન થઈ છે. તેથી એ ચંદ્રની બ્રાંતિની પેડે, તેનો ત્યાગ કરી શકાય છે. અવિદ્યા, અવિદ્યેરી જનોમાં. પરમાર્થ સત્ય હોય તેમ, દૃઢ સંયેદી છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞો તો તેને વંધ્યાપુત્ર જેવી જાણે છે. હે રામ! તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, પરંતુ વિચાર વડે તત્ત્વજ્ઞ થાઓ. આકાશમાં જે ચંદ્ર નથી જ, પણ બ્રાન્તિ વડે મિથ્યા જોવામાં આવે છે. પરમાત્મા વિના જગતમાં વસ્તુ-અવસ્તુ કંઈ પણ નથી. જ્યારે સંપૂર્ણ જગત ઇંદ્રજાળની પેડે માયામય છે, તો પછી તેમાં આસ્થા કે રાગબુદ્ધિ શી? [૧૧૩/૧-૧૦]

હે રામ! જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી ઝાડળ નાશ પામે છે, તેમ આત્મપ્રકાશથી આ અવિદ્યા તંત્રાળ નાશ પામે છે. જ્યાં સુધી આત્મવિદ્યા હિત્યન્ન નથી થઈ, ત્યાં સુધી દેહાભિમાની હવને અવિદ્યા મહાદુઃખરૂપી કંટાથી ભરેલા સંસારમાં પંછાડે છે; પરંતુ સર્વવ્યાપી પરમાત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન થતાં એ અવિદ્યા પોતાની મેળે નાશ પામે છે. ઇચ્છા (કામ) માત્ર અવિદ્યા કહેવાય છે, તેનો નાશ મોક્ષ કહેવાય છે. ઇચ્છાનો નાશ અસંકલ્પ વડે સિદ્ધ થાય છે. જેમ આકાશમાં રાત્રિનો ક્ષય અને સૂર્યોદય એ જાને સાથે થતાં અંધારું નાશ પામે છે, તેમ વાસનાનો ક્ષય અને આત્માનો ઉદય એ જાને સાથે થતાં કામના-અવિદ્યા નાશ પામે છે. [૧૧૪/૨-૧૦]

(શ્રી 'યોગવાસિષ્ઠ'માંથી)

(૨)

યોગેશ્વરની વાણી

અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે: 'સાકારને પૂજનારા અને નિરાકારને પૂજનારા ભક્તોમાં વધારે સારા કોણ?' આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ભગવાન કહે છે: 'જેઓ મારા સાકાર રૂપનું શ્રદ્ધાપૂર્વક મનન કરે છે, તેમાં લીન થાય છે, તે શ્રદ્ધાળુ મારા ભક્ત છે. પણ જેઓ નિરાકાર તત્ત્વને ભજે છે અને તેને ભજવતા સારુ જેઓ ઈંદ્રિયોમાત્રનો સંયમ કરે છે, બધા હવો પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, તેમની સેવા કરે છે, કોઈને જીવંતીય નથી ગણતા તેઓ પણ મને પાર્થ છે; એટલે, જેમાં શ્રેષ્ઠ અમુક એમ ન કહેવાય. પણ નિરાકારની ભક્તિ શરીરધારીથી સંપૂર્ણ રીતે થવી અશક્ય ગણાય, નિરાકાર એ નિર્ગુણ છે. એટલે માણસની કલ્પનાથી પર છે. તેથી સહુ દેહધારી જાણે-અજ્ઞાણે સાકારના જ ભક્ત છે. એટલે તું તો મારા સાકાર વિશ્વરૂપમાં જ તારું મન પરાંવી દે. બધું તેની પાસે ધરી દે. પણ એ ન કરી શકાય તો ચિત્તના વિકારોને રોકવાનો અભ્યાસ પાડ, એટલે યમનિયમાદિનું પાલન કરી પ્રાણાયામઆસનાદિની મદદ લઈ મન ઉપર કાબૂ મેળવ. આમ પણ ન કરી શકતો હોય તો જે કંઈ કરે તે મારે જ સારુ કરે છે એવી ધારણાથી તારાં બધાં કામ કર; એટલે તારો મોહ, તારી મમતા બોળાં પડશે ને તેમ તેમ તું નિર્મળ-શુદ્ધ થતો જઈશ ને તારામાં ભક્તિરસ આવશે. આ પણ ન થઈ શકે તો કર્મમાત્રના ફળનો ભાગ કરી દે, એટલે કે ફળની ઇચ્છા છોડી દે. તારે ભાગે જે કામ આવી પડ્યું એ કર્યા કર. ફળનો સ્વામી માણસ થઈ જ નથી શકતો. ફળ ઉપબવવામાં થઈ અંગો ભેળાં થાય, ત્યારે તે ઊપજે છે, એટલે તું નિમિત્તમાત્ર જ થઈ જા. આ ચાર

રીત મેં 'બતાવી તેમા ચડતી-જીતરતી દોષ છે એમ ન મમજ. એમાંની જે કાંઈ તેથી વુ બક્તિનો રસ લઈ લે એવું લાગે છે, કે ઉપર જે યમનિયમ-પ્રાણાયામ-આસનાદિનો માર્ગ બતાવ્યો તેના કરતા અવશ્ય, મનન આદિ જ્ઞાનમાર્ગ સહેલો હોય, તેના કરતા ઉપામનારૂપ ધ્યાન સહેલું હોય, તે ધ્યાન કરતાં વળી કર્મ-કળત્યાગ સહેલો હોય; બધાને સારુ એક જ વસ્તુ સરખી રીતે સહેલી નથી હોતી ને દોષને તો બધા માર્ગો લેવા પડે છે, તે એબીજમા બળેલા તો છે જ. ન્યા ત્યાથી તારે તો ભક્ત થવું છે ને માર્ગે બક્તિ સધાય તે માર્ગે તે સાધી લે, ભક્ત કેને કહેવાય એ હું તો તને કહી દઉં ભક્ત દોષનો દેવ ન કરે, દોષના પ્રત્યે વેરભાવ ન રાખે, જીવમાત્ર સાથે મૈત્રી રાખે, જીવમાત્ર પ્રત્યે કરુણા દેખે, આમ કરવા મારુ મમતા મેલે. પોતે મરી ચત્યવત્ થઈ જાય. હું ખસુખ મરખા ગણે, દોષ દોષ કરે તેને ક્ષમા આપે, (એમ બાણીને કે પોતે પોતાના દોષો સારુ જગત પાસે ક્ષમાનો બૂખ્યો છે) સતોષી રહે, પોતાના શુભ નિશ્ચયોમાંથી કદી ડગે નહિ, મનબુદ્ધિથી માડીને બધું મને અર્પે એનાથી લોકોને ઉદ્દેગ ન થાય, તેઓ ન ડરે, તે પોતે લોકોથી ન હુ ખ માને કે ડરે, મારો ભક્ત હર્ષ, શોક, બય વગેરેથી મુક્ત હોય, તેને કયા પ્રકારની છાજ ન હોય, તે અપવિત્ર હોય, કુશળ હોય, તેણે મોટામોટા આરબો છોડ્યા હોય, નિશ્ચયમા દડ રહેતો છતો શુભ અને અશુભ પરિણામ બનેનો તે ત્યાગ કરે, એટલે કે તેને વિષે નિશ્ચિન રહે તેને શત્રુ કાણુ ને મિત્ર કાણુ? તેને માન શું? અપમાન શું? એ તો મૌન ધારણ કરી જે મળ્યું તેથી સતોષ પામી એકલો હોય નહિ એમ રહી વિદ્યારે અને બંદી સ્થિતિમા ગ્રિય થઈ રહે આ પ્રમાણે જે અદાવાન યર્મને વર્તે તે મારા પ્રિય ભક્ત છે.

પ્રશ્ન : 'ભક્ત આરબ નહિ કરે એટલે શું, તે એકાદ દષ્ટાંતથી સમજાવશો ?'

ઉત્તર : ભક્ત આરબ નહિ કરે એટલે કે દોષ પણ વ્યવમાયના તેણે ઘાટ નહિ ધણા હોય. વેપારી હોઈ આજે કાપડનો વેપાર કરે છે તો આવતી કાલે લાકડાંનો ઉમેરવાનો ઉદ્યમ કરે અથવા કાપડના વેપારમા જ આજે એક દુકાન છે, કાલે બીજી પાય કાઢીને બેસે એનું નામ આરબ. ભક્ત તેમાં ન પડે આ નિયમ એવાકાર્યમા પણ લાગુ પડે છે. આજે ખાદી મારફતે કરે છે તો કાલે ગાય મારફતે, પરમ દિવમે ખેતી મારફતે ને ત્રીથે દિવમે દાકતરી મારફતે, એમ સેવક પણ પછાડા ન મારે તેને બાગે જે આવે તે પૂરી રીતે કરી છૂટે ન્યા 'હું' ગયો ત્યા 'મારે' શું કરવાનું હોય? 'સતરને તાતણે મને હરજીએ બાધી, જેમ તાણે તેમ તેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની.' ભક્તના સર્વ આરબ ભગવાન રચે છે તેના બધા કર્મ પ્રવાહપ્રાપ્ત હોય તેથી તે 'સતુષ્ટો મેન કેનચિત્' રહે સર્વોરભત્યાગનો પણ આ જ અર્થ છે સર્વોરભ એટલે સર્વ પ્રવૃત્તિ કે કાર્ય નહિ પણ તે કરવાના વિચારો, ઘોડા ધડવા, તેનો ત્યાગ એટલે તે આરબો ન કરવા, ઘોડા ધડવાની ટેવ હોય તો છોડી દેવી 'ઇદમચ મયા લબ્ધ ઇમ પ્રાપ્ત્યે મનોરથમ્' આ આરભત્યાગથી ઝિલ્લો છે આમાં મને લાગે છે, કે તમારે પૂછવાનું બધું મમાઈ જાય છે બાકી રહ્યું હોય તો પછાજે

('બીલાબાધ'માંથી)

(૩)

મહાવીર સ્વામીનો ધર્મોપદેશ

૧ હે ગૌતમ 'હાલુમાત્ર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨ કાદવમાં ખૂચી ગયેલો હાથી જેમ કિનારો જોવા છતાં ટઠે આવી શકતો નથી,

તેમ કામગુણમાં આસક્ત થયેલા અમે સત્ય માર્ગ દેખવા છતાં તેને અનુસરી શકતા નથી.

૩. દાભડાની ટોચ પર રહેલાં જળજિંદુ જેવા ચંચળ કામભોગો છે, તે ક્ષીણ થતા ટૂંકા આયુષ્ય કાળમાં શા માટે કલ્યાણમાર્ગને ન જાણવો ?

૪. પાંચ ઈદ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા દુર્જન એવા આત્માને જીતવો એ ઉત્તમ છે; કારણ કે આત્મા જીત્યો તેણે સર્વ જીત્યું.

૫. કૈલાસ પર્વત જેવડા સોના અને રૂપાના અસંખ્ય પર્વતો કદાચ આપવામાં આવે, તોપણ લોભીને પૂરતા નથી; કારણ કે લોભીની ઇચ્છાઓ આકાશ જેવી અનંત છે.

૬. કાળ ઉતાવળો થાય છે, અને રાત્રિઓ જલદી પસાર થતી જાય છે. મનુષ્યોના કામભોગો પણ નિત્ય નથી. પક્ષીઓ જેમ ફળ ખરી ગયા પછી વૃક્ષને તજ દે છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગો પણ પુરુષને તજ દે છે.

૭. મહિનેમહિને લાખો ગાયો દેનારાના દાન કરતાં, કાંઈ ન આપનારાનું સંયમાચરણ શ્રેષ્ઠ છે.

૮. ‘આ મારું છે અને આ મારું નથી. આ મેં કયું’, અને આ નથી કયું.’ આ પ્રમાણે બળડતા જીવને રાત્રિ અને દિવસોરૂપી ચોરો ચોરી રહ્યા છે.

૯. આ લોકમાં જે શુદ્ધ અગ્નિની માફક પાપથી રહિત થઈ પૂજાયેલો છે, તેને જ કુશળ પુરુષો બ્રાહ્મણ કહે છે.

૧૦. જે ક્રોધથી, હાસ્યથી, લોભથી કે ભયથી અસત્ય બોલતો નથી, તેને બ્રાહ્મણ કહી શકાય.

૧૧. મસ્તકનું મૂંડન કરવાથી સાધુ થવાનું નથી. કુકારના ઉચ્ચારણથી બ્રાહ્મણ થવાનું

નથી તેમ અરણ્યવાસથી મુનિ થવાનું નથી કે ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યેથી સાધુ થવાનું નથી.

૧૨. સમભાવથી સાધુ થવાય છે; બ્રહ્મચર્યના પાલનથી બ્રાહ્મણ થવાય છે; જ્ઞાન હોય તે મુનિ અને તપસ્વી હોય તે તાપસ કહેવાય છે.

૧૩. વર્ણવ્યવસ્થા જન્મગત નથી, પણ કર્મગત છે. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર થવાય છે.

૧૪. કમળ પાણીમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પાણીથી લેવાતું નથી, તેમ વાસનાઓથી જે અલિપ્ત થાય તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે.

૧૫. જેમ ઈડામાંથી પક્ષી અને પક્ષીમાંથી ઈંડું એમ પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે, તે જ પ્રમાણે મોહમાંથી તૃષ્ણા અને તૃષ્ણામાંથી મોહ એમ પરસ્પર જન્યજનકભાવ મહાપુરુષોએ કહ્યો છે.

૧૬. જેને મોહ થતો નથી તેનું દુઃખ હણાયું છે; જેના હૃદયમાંથી તૃષ્ણાનો દાવાનળ ખૂઝ્યો છે તેનો મોહ હણાયો છે; અને જેનો લોભ હણાયો છે તેને આસક્તિ જેવું કશું નથી.

૧૭. જે માણસ પોતાનું દુઃખ જાણે છે, તે બહારનાનું દુઃખ જાણે છે અને જે બહારનાનું દુઃખ જાણે છે, તે પોતાનું દુઃખ જાણે છે. શાંતિને પામેલા સંયમીઓ બીજાની ઇડંસા કરી જીવવા નથી ઇચ્છતા.

૧૮. વિષયોના સ્વરૂપને જે બરાબર જાણે છે, તે સંસારને બરાબર જાણે છે; અને જે વિષયોનું સ્વરૂપ નથી જાણતો તે સંસારનું સ્વરૂપ પણ નથી જાણતો.

૧૯. હે ભાઈ ! તારી જાત સાથે જ યુદ્ધ કર. બહાર યુદ્ધ કરવાથી શું ? એના જેવી યુદ્ધને ચોખ્ખી બીજ વસ્તુ મળવી દુર્લભ છે.

૨૦. હે ભાઈ ! તું જ તારો મિત્ર છે; બહાર ક્યાં મિત્ર શોધે છે ? તારી પોતાની

જાતને જ નિગ્રહમાં રાખ, તો બધા હુ ઓમાથી
સુકત થઈ શકીશ.

૨૧. જગતમાં બધા સારા આરામ છે એમ
સમજીને, ત્યાંથી ઈંદ્રિયો હટાવીને, બંધમી પુરવે
નિતેન્દ્રિય થઈને વિચરવું જે પોતાના કાર્યો
સાધવા કષ્ટ છે, તેવા વીર પુરવે હમેશા જ્ઞાનીના
દશા પ્રમાણે પરાક્રમ કરવું

૨૨. એકબીજાની શરમથી કે બપથી
પાપકર્મ ન કરનાર શુ મુનિ કહેવાય? ખરો
મુનિ તો સમતાને બરાબર સમજીને, પોતાના
આત્માને નિર્મળ કરનારો હોય છે.

૨૩. જે મરણ હોય, મુમુક્ષુ હોય અને
અદબી હોય, તે જ સાચો અનગાર છે. જે
અદ્યાથી માણસ ગૃહત્યાગ કરે, તે જ શ્રદ્ધાને,
શુદ્ધાઓ અને આસક્તિ છોડી, હમેશા ટકાવી
રાખવી જોઈએ વીર પુરવો એ મહામાર્ગે જ
ચાલેલા છે

૨૪ 'આ મારું છે' એવો સંકલ્પ જે
છોડે છે તે મમત્વને છોડે છે જેને મમત્વ નથી,
તે જ મુનિ સાચો માર્ગદર્શક છે

૨૫ હે બાઈ! વિવેકપૂર્વક ચાલો,
વિવેકપૂર્વક જીભા રહે, વિવેકપૂર્વક બેસો,
વિવેકપૂર્વક મૂંઝો, વિવેકપૂર્વક બોળન કરો,
મને વિવેકપૂર્વક બોલો કોઈ પણ પ્રકારનું
ના વડે બંધન થશે નહિ.

૨૬ શરીરને નાવ, જીવને નાવિક અને
તે સસારને અમુક કહ્યો છે. મહર્ષિજનો આ
સારસમુદ્રને તરી જાય છે.

૨૭ ફુર્જમ સમાપ્તમાં સાખો યોદ્ધાઓને
તનાર, જે માત્ર પોતાના આત્મા પર વિજય
પાવે, તો તે તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિજય કહી શકાય.

૨૮. વિષયોના આશ્રપને જે બરાબર જાણે
તે સંસારને બરાબર જાણે છે અને જે
યોનું આશ્રપ નથી જાણતો, તે સસારનું

સ્વરૂપ પણ નથી જાણતો.

૨૯. પ્રમાણને બધે પ્રકારે બપ છે,
અપ્રમાણને કોઈ પ્રકારે બપ નથી.

૩૦ જગતના લોકોની કામનાઓનો પાર
નથી તેઓ ચાળણીમાં પાણી બરવાનો પ્રયત્ન
કરે છે

૩૧ પોતાને કે પરને માટે જે માણસ
પાપકર્મો કરે છે, તેના કળા નેને એકલાને જ
બોગવવા પડે છે તે વખતે બધુઓ બધુના
દાખવી શકતા નથી.

૩૨ પોતાની જાતને જીતવી જોઈએ.
પોતાની જાત જીતવી જ મુશ્કેલ છે. જો
પોતાની જાત જીતી છે, તે આલોક અને
પરલોકમાં સુખી થાય છે.

૩૩. સૂનેલાઓની વચ્ચે જાગૃત રહેવું.
તીવ્ર શુદ્ધિવાળા પડિત આયુષનો વિશ્વાસ ન
કરવો કાળ નિર્દય છે અને શરીર અપમાન છે,
માટે ભારત પક્ષીની પેઠે અપ્રમત રહેવું

૩૪ વાણીની ચતુરાઈ બચાવી શકતી નથી,
વિદ્યાનું શિક્ષણ પણ શી રીતે બચાવે? પોતાને
પડિત માનના મૂર્ખ લોકો પાપકર્મોમાં ખૂંચેલા
રહે છે

૩૫ દોષ અજ્ઞાની મનુષ્ય મહિનેમહિને
દાહની અણી પર રહે તેટલું અજ ખાઈને,
ઉમ તપ કરે, તોપણ તે માણસ સત્પુરવોએ
બતાવેલા ધર્મને અનુમરનારા મનુષ્યના સેળમાં
હિરમાને ય ન પહોંચે

૩૬. જેને મૃત્યુ માથે મિત્રતા છે, જે
તેના હાથમાંથી બાગી શકે છે, અથવા 'હું
મરવાનો નથી' એવું જે જાણે છે તે એવો
વિચાર કરી શકે, કે 'આ હું આવતી
કાલે કરીશ.'

('અમણ સમવાન મહાવીર'માંથી)

(૪)

ધર્મનાં પદો

જગનારાને રાત લાંબી લાગે છે, થાકેલાને જોજન જેટલું અંતર પણ લાંબું લાગે છે, સત્ધર્મને નહિ સમજતાં અજ્ઞાની માનવોને સંસાર લાંબો લાગે છે.

સાધકને પ્રોત્સાહ કરતાં ઉત્તમ કે પોતાની સમાન સહચરસાથી ન મળે, તો તેણે દૃઢપણે એકલા જ જીવન વિતાવવું; પરંતુ મૂઢ મનુષ્યોને સાથી ન કરવા.

‘પુત્રો મારા છે’, ‘ધન મારું છે’ એમ કહીકહીને મૂઢ મનુષ્ય હેરાન થાય છે; પરંતુ ખેતે જ પોતાનો નથી, ત્યાં પુત્રો કે ધન પોતાનું શાનું થઈ શકે?

જે મૂઢ મનુષ્ય પોતાની મૂઢતાને જાણે છે, તેને પંડિત કહી શકાય; અને જે મૂઢ પોતાને પંડિત માને છે, તેને મૂઢ કહી શકાય.

મૂઢ માનવી જીવતાં સુધી પણ પંડિતનો સમાગમ સેવે છતાં જેમ કડછી દાળના રસને જાણી શકતી નથી, તેમ તે ધર્મને જાણી શકતો નથી.

ડાહ્યો મનુષ્ય એ ઘડી પણ પંડિતનો સમાગમ સેવે એટલામાં જ જેમ જીભ દાળના રસને જાણે છે, તેમ તે ધર્મને સત્વર જાણી જાય છે.

દુષ્ટબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો શત્રુની સાથે વર્તતા હોય તેમ પોતાના આત્મા સાથે વર્તે છે. તેઓ જેનાં ફળ કડવાં હોય છે, એવાં પાપકર્મો કરતા રહે છે.

જે કર્મ કર્યા પછી પસ્તાવું પડે અને જેનું પરિણામ આંસુવાળે મોઢે રોતાંરોતાં ભોગવવું પડે, તે કર્મ કરવું સારું નથી.

જે કર્મ કર્યા પછી પસ્તાવું ન પડે અને

જેનું પરિણામ પ્રસન્ન ચિત્તે આનંદ સાથે ભોગવવાનું આવે, તે કર્મ કરવું સારું છે.

પાપનું ફળ ન્યાં સુધી પાકતું નથી, ત્યાં સુધી મૂઢ માણસ પાપને અધ જેવું મીઠું માને છે; પરંતુ બ્યારે પાપનું ફળ પાકી જાય છે, ત્યારે એ મૂઢ દુઃખ પામે છે.

કાઈ મૂઢ માનવ દર્ભની અણી ઉપર આવે. તેટલું ભોજન પ્રતિ માસે લે છતાં તે ધર્મને સમજનારા લોકોની સોળમી કળાને પણ લાયક થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ ગમે તેવું ધોર તપ તપનાર પણ ધર્મને સમજનારાની તોલે આવી શકતો નથી.

તાબું દૂધ જેમ અટ દઈને દહીં પાકે પામી શકતું નથી, તેમ તાબું કરેલું પાપકર્મ અટ દઈને પોતાનું ફળ આપી શકતું નથી; પરંતુ તે પાપકર્મ રાંખથી ઢંકાયેલા અગ્નિની પેઠે મૂઢ માણસને નિરંતર દગડાં રહે છે.

મૂઢ માણસની પંડિતાઈ ન્યાં સુધી અનર્થકારી નીવડે છે, ત્યાં સુધી એ માથું ફેડતી પંડિતાઈ તેની પવિત્રતાનો નાશ કરે છે.

મૂઢ ભિક્ષુ જે લાવના પોતાનામાં ન હોય તે પોતાનામાં છે એવું ઇચ્છે છે, ખીજા ભિક્ષુઓમાં પોતાનો માનમરતબો ઇચ્છે છે, ગૃહસ્થોનાં ઘરોમાં પોતાનું ઐશ્વર્ય અને ખીજાં કુલોમાં પોતાની પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છે છે.

તથા ગૃહસ્થો અને ભિક્ષુઓ બન્ને હું કરું તેને જ માને, મારું કલું જ કરે, મારી ‘હાએ હા પાડે’ એમ ઇચ્છે છે, તેઓ કાઈ પણ વિધિ કે નિષેધના કાર્યમાં અંથવા નાનાંમોટાં અર્થાં કર્યોમાં મારે જ વશ રહે એમ ઇચ્છે છે. એ પ્રમાણેના એ મૂઢ ભિક્ષુના સંકલ્પોને લીધે તેનાં તૃણા અને અભિમાન વધે છે.

માન-પૂજા વગેરેના લાભનો માર્ગ જુદો છે અને નિર્વાણનો માર્ગ જુદો છે. એ પ્રમાણે

એને બરાબર મમજી લઈને બુદ્ધનો શ્રાવક
એવો બિંદુ મંસારના માન-પૂજાને ન વાંછે અને
એકાન્તમાં રહીને અલિપ્ત રહેવાની વૃત્તિને ઠેળવે

દોષો બતાવનારને દોષના ધનનો બહાર
બતાવનાર જેવો સમજવો આપણને સુધારવા
સારુ નિમ્મલના વચનો કહેતો હોય એવા બુદ્ધિમાન
પડિનનો સમાગમ રાખવો. એવાના સમાગમથી
કંઈક થાય છે, પાપ થતું નથી

કપડો આપે, શાસન કરે, અસભ્ય પ્રવૃત્તિથી
અટકાવે-આવો મનુષ્ય સત્પુરુષોને પ્રિય વાગે છે
અને અસત્પુરુષોને-અર્થ પુરુષોને અપ્રિય લાગે છે.

પાપી મિત્રોની મોખા ન કરવી, અધમ
પુરુષોનો સમાગમ ન રાખવો, કદનાણુકર
મિત્રોની મોખા કરવી અને ઉત્તમ પુરુષોનો
સમાગમ રાખવો.

ધર્મમાં પ્રીતિવાળો મનુષ્ય પ્રસન્ન ચિત્તથી
સુખે સૂઈ શકે છે-રહી શકે છે પડિન પુરુષ,
આયોએ જણાવેલા માર્ગમાં હમેશા રમણુ કરે છે

પાણી વાળનારા પાણી વાળે છે, બાણુને
ઘડનારા બાણુને નમાવે છે-સીધું કરે છે,
સુનારો લાકડાને નમાવે છે એ જ પ્રમાણે,
પડિત-પુરુષો પોતાના આત્માનું દમન કરે છે

નક્કર પર્વત જેમ પવનથી કપતો નથી,
તેમ પડિત પુરુષ નિદા અને પ્રશ્ન સાથી કપતો
નથી, અર્થાત્ નિદાથી ગભરાતો નથી અને
પ્રશ્નમાંથી કુલમો નથી.

(‘ધર્મપદ-ધર્મ’ના પદોમાંથી)

(૫)

ઈશુની આર્પવાણી

ઈશુએ વાપરેલા નીચેના સુભાષિતો અને
દૃષ્ટિાં ધરોપની બાયાઓમાં તુલસીદાસની
ચોપાઈઓ અને દોહરાઓની જેમ પ્રસરી
ગયા છે

જૂના કપડા પર નવા કપડાનું થીંગડું ન
દેવાય, કારણ કે તેથી જૂના પર વધારે ખેંચ
પડે અને વધારે ચિરાય.

તેમ જ જૂના (આમડાના) ગાડવામાં નવો
દ્રક્ષામવ ન ભરાય; કારણ કે તેથી ગાડવો ફટિ
-અને આમવ દોળાઈ જાય.

ઈશ્વર જે જ્ઞાન મેટ્રાઓથી મંતાડે છે, તે
બાળકોને આપે છે.

રાત્રીમાં ઠૂટ હોય તો રાત્રી નાશ પામે,
નગરમાં હોય તો નગર, કુટુંબમાં હોય તો કુટુંબ.

સૈન્યના દારા સેતાનિવનનો નાશ ન થઈ શકે.
જે ઈશ્વરનો નથી, તે તેનો વિરોધી જ
કહેવાય જે સાથે રહી લણવામાં લગતો નથી,
તે ધાન્યને રંગદોળનારો જ ગણાય.

ઝંપત્તિનાંને પ્રભુના ધામમાં પેમવા કરતા
સોયના નાકામાંથી જાડને પસાર થવું વધારે
સહેલું છે

દાબિકનો ધર્મ કાઢી ગાળીને ઘાટ ગળા
જવા જેવો છે, અથવા વાગળુને બહારથી
અજળવાળીને અંદરથી ગડુ રાખવા જેવો છે;
અથવા બહારથી ઘોળેલી અને અંદર હાડકાં
માંસથી ભરેલી કબરો જેવો છે.

અને દાબિકો તેમના પૂર્વજોએ મારી
નાખેલા સતોની કબરો હવે પૂજે છે, પણ
પોતાના સમયના સતોને તેમની જેમ જ મારી
નાખે છે

દિવ રાત્ર પણ માની નમળી

દીવો સળગાવી કાઢી તેને ખાટના નીચે
સતાડે નહિ, પણ બધે પ્રકાશ પડે તે રીતે
વચ્ચે જોાવે. તેમ જ્ઞાન સંતાડી રાખવાનું ન હોય.

મીઠું જ મેણુ થાય તો તેને શાકી
સુધારાય ? તેમ મુખ્ય માણુસો જ મોળા પડે
તો શું કરી શકાય ?

સંત પોતાના ધરમાં પૂજતો નથી.

ભગવાનની ધૃચ્છા હોય તો નકામો ગણાયેલો પથરો. મંદિરને શિખરે જઈ ચડે છે.

સમૃદ્ધિમાંથી આપેલું દાન તંગીમાંથી આપેલા દાન આગળ નજીવું છે.

ઈશ્વરને સાં તે શ્રેષ્ઠ અને તેજ આગેવાન, જેની પરિચર્યા અને સેવા સૌથી વધારે.

(એક માણસે પોતાના ધરની વ્યવસ્થા કરી આવી પછી ઈશુના સાથી થવા ધૃચ્છા દર્શાવી. તેને ઈશુએ કહ્યું:)

હળ પર હાથ મૂક્યા પછી જે પાછું વળીને જુએ, તે ઈશ્વરના ધામનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.

ભણેલા અને ડાહ્યાઓથી ઈશ્વર જે સંતાડે છે, તે ખાળકોને દેખાડે છે.

દીકરો રોટી માગે તો કયો બાપ તેને પથરો આપશે? અથવા માછલી માગે તો સાપ આપશે? અને ઈંડું માગે તો વિંછી? તો ભગવાન તેથી યે વધુ કરે તેમાં શી નવાઈ? તમે નાશવંત વસ્તુ માગશો તો યે તે અવિનાશી વસ્તુ આપશે.

જે તકવાર ઉગામશે તે તકવારથી જ મરશે.

કેટલા વાગ્યે ચોર આવશે એમ જો માલિક જાણતો હોય તો ચોરી થવા દે નહિ, અને અમુક વાગ્યે જ ચોરથી સાવધ રહેવું એમ કોઈ સમય ખાંધી શકે નહિ.

ઈશ્વરનું ધામ આંખથી નિહાળી શકાય કે આંગળીથી ચીંધી શકાય એવું નથી. તે તમારી અંદર જ છે.

પુનર્જન્મ થયા વિના ઈશ્વરના ધામમાં જઈ શકાતું નથી. શરીરથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. આત્માથી આત્મા. પુનર્જન્મ એટલે શરીરનો નહિ, પણ આત્માનો [જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા દ્વારા].
(‘ઈશુ ખ્રિસ્ત’માંથી)

(૧)

મહમદ સાહેબનો ઉપદેશ

અમર લખે છે, મેં પેગંબરને પૂછ્યું, ‘ઈસ્લામ શી ચીજ છે?’ તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘વાણી પવિત્ર રાખવી અને અતિથિનો સત્કાર કરવો.’ મેં પૂછ્યું, ‘ઈમાન શી વસ્તુ છે?’ તેમણે કહ્યું, ‘ધીરજ ધરવી અને બીજાઓનું ભલું કરવું.’ —અહમદ

અમુ ઉમામા લખે છે, કોઈએ પૂછ્યું. ‘હે પેગંબર! ઈમાન શી ચીજ છે?’ તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘જ્યારે તને સત્કાર્ય કરતાં આનંદ થાય અને દુષ્કર્મ કરતાં દુઃખ થાય, ત્યારે તું ઈમાનદાર છે.’ તેણે પૂછ્યું, ‘અને પાપ શી વસ્તુ છે?’ ઉત્તર મળ્યો, ‘જે કોઈ કામ કરતાં તારા આત્માને આઘાત લાગે (તે પાપ છે) તે ન કરીશ.’ —અહમદ

મહમદ સાહેબે કહ્યું, ‘ઈમાન માણસને દરેક પ્રકારનો જીવન કરતાં અટકાવવા માટે છે. કોઈ મોમિન (ઈમાનદાર) કોઈ પર જીવન ન કરી શકે.’ —અમુ હુરેરા, અમુ દાગિદ

એક જણે પૂછ્યું, ‘હે પેગંબર! ઈસ્લામની સૌથી મોટી પિછાન કઈ છે?’ ઉત્તર મળ્યો, ‘ભૂખ્યાંને ભોજન આપવું અને જાણીતા કે અજાણ્યા સૌને સલામ કરવી.’ (અરબીમાં સલામનો અર્થ ‘સલામતી’ એટલે ભલું ઇચ્છવું એવો છે.) —મુસ્લિમ

મહમદ સાહેબે કહ્યું, ‘પોતાનો પાડોશી પાસે જ ભૂખ્યો પડ્યો હોય, ત્યારે પણ જે માણસ પોતે પેટ ભરીને ખાઈ લે છે તે મોમિન નથી.’ —ઐહકી

‘મોમિન તે છે જેના હાથમાં પોતાનો જન અને માલ સોંપીને સૌ નિશ્ચિંત રહે.’
—જુખારી, મુસ્લિમ

‘મોમિન થવાં માગતો હોય તો તારા પાડેશીનું બહુ કર, અને મુસ્લિમ થવા ઇચ્છતો હોય તો જે કંઈ તારે માટે સારુ માનતો હોય તે જ સૌને માટે સારુ માન અને બહુ હસીશ નહિ, દારણ કે ખરેખર, વધારે હમવાથી હૃદય કંડોર બની જાય છે’ —તિરમિઝી

‘બળવાન તે નથી જે બીજાઓને નીચે પાડી નાખે, આપણામા બળવાન તે છે, જે પોતાના શુભસાને કાબૂમા રાખે છે’

—જુખારી, મુન્ઝિમ

‘દાર્દએ પેગંબરને કહ્યું, ‘મુશરીફા(એક અલ્લા માથે બીજા દેવોને પ્રજનારા)ની વિરુદ્ધ અલ્લાને પ્રાર્થના કરો અને તેમને શાપ આપો.’ પેગંબરે જવાબ આપ્યો, ‘મને ફક્ત ઈલાહ જરવા મોકલવામા આવ્યો છે, શાપ દેવા નહિ’

—મુન્ઝિમ

‘દાર્દ પણ નશાની ઓળંગી ઉપયોગ કરવો એ સૌ પાપોનું પાપ છે.’ —રઝીન

મહમદ સાહેબની તતવારની મુઠ્ઠા પર આ શબ્દો કેતરેલા હતા, ‘જે તને અન્યાય કરે તેને તું ક્ષમા આપ, જે તને પોતાથી વિખૂટો કરે તેની સાથે મેળ કર, જે તારા પ્રત્યે ખુશી કરે તેના પ્રત્યે તું બતાર્ક કર, અને હમેશા સત્ય બોલ, પછી બસે તે તારી વિરુદ્ધ જતું હોય.’

—રઝીન

મૌ પ્રાણીઓ પરમાત્માનું કુદબ છે, અને ‘જે આ પરમાત્માના કુદબનું બહુ કરે છે તે પરમાત્માને મૌથી પ્રિય છે’ —બેહકી

મહમદ સાહેબે એકવાર કહ્યું, ‘મૃત્યુ પછી અલ્લા પૂછશે, ‘હે માનવ સત્તાન, હું બીમાર હતો અને તું મને જોવા નહોતો આવ્યો.’ માણસ કહેશે, ‘હે મારા રખ, હું તને જોવા કેવી રીતે આવી શકું? તું તો આખી દુનિયાનો માલિક છે’ અલ્લા ફરી પૂછશે, ‘હે માનવ

સત્તાન’ જે તારી પાસે બોજન માગ્યું હતું અને તે મને બોજન નહોતું આપ્યું.’ માણસ કહેશે, ‘હે મારા રખ’ તું તો આખી દુનિયાનો માલિક છે હું તને બોજન કેવી રીતે આપી શકું?’ અલ્લા પૂછશે, ‘હે માનવ સત્તાન’ જે તારી પાસે પાણી માગ્યું હતું અને તે મને પાણી નહોતું આપ્યું’ માણસ કહેશે, ‘હે મારા રખ’ હું તને પાણી કેવી રીતે આપી શકું? તું તો આખી દુનિયાનો માલિક છે’ પછી અલ્લા જવાબ આપશે, ‘શું તને ખબર નહોતી કે મારો એક બંદો બીમાર હતો? તું તેને જોવા ન ગયો તને ખબર નહોતી કે તું એને જોવા જત તો જરૂર મને તેની પાસે જોત? શું તને ખબર નહોતી કે મારા એક બંદાએ તારી પાસે બોજન માગ્યું હતું અને તે એને બોજન નહોતું આપ્યું? શું તને ખબર નહોતી કે તું એને બોજન આપત તો મને એની સાથે પામત? મારા એક બંદાએ તારી પાસે પાણી માગ્યું અને તે એને પાણી ન આપ્યું જો તું એને પાણી આપત તો ખરેખર તું મને તેની સાથે મેળવત.’

—મુન્ઝિમ

(‘હજરત મહમદ અને ઈસ્લામ’ માથી)

(૭)

અપો જરથુષ્ટ્રનું ધર્મનવનીત

૧. સર્વશક્તિમાન. સર્વજ્ઞ, વિશ્વનિર્માતા. ‘અહર મઝદ’ એનું અમે પૂજન કરીએ છીએ.

૨ મઝદનો ધર્મ એ જ સત્ય ધર્મ છે. અમારુ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે, કે ‘ધર્મમાર્ગ’ એક જ છે અને તે જ સત્યનો માર્ગ છે’

૩ પરમેશ્વરના પ્રેરિત પુણ્યશીલ જરથુષ્ટ્ર આ ઝગીપિ ધર્મ જગત ઉપર આપ્યો

૪ સદ્વિચાર, સચ્છબ્દ, અને સતકૃત્યો આ ત્રણ શબ્દોમા અમારા ધર્મતત્ત્વોનું રહસ્ય સમાય છે.

૫. અમારો પૂજ્ય અવતારમાં અષો જરથુષ્ટ્રે કહ્યું છે:

(અ) માનવતાનું અને જગતનું ધ્યેય વિકાસ જ છે.

(આ) સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનો સ્ત્રી-પુરુષને સરખો જ અધિકાર છે.

(ઈ) બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનાં કિરણોમાં સંચાર કરવાની સ્ત્રીપુરુષોને સરખી જ છૂટ છે.

(ઈ) બધા માણસો શ્રીમંત-ગરીબ, રાજા-પ્રજા એ સમાન દરજ્જાના હોઈ શાશ્વત જીવન ઉપર અને વિકાસ ઉપર તેમનો સરખો જ હક્ક છે, પણ જેને એ જીવન અને પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી હશે તેને સદ્ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈશે.

(ઉ) ધર્મશીલ માણસો સમતા, બંધુતા અને શાંતિ એ બધાં સ્વર્ગીય સામ્રાજ્યો આ જગતમાં સ્થાપન કરી શકશે.

અમે જરથુષ્ટ્રના અનુયાયીઓ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જેમણે વિકાસ તરફ જગતની પ્રગતિ કરી છે, તેમની યોગ્યતા અમને આવે. પુણ્યશીલ જરથુષ્ટ્રે વિકાસનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી દીધો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:

(અ) સત્ય અને ધાર્મિકતા એ જ અમારા આયુષ્યનું અખંડ ધ્યેય હોવું જોઈએ. અમારે તેને સંપૂર્ણતાના શિખરે લઈ જવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સવારે ઊઠ્યા પછી અને રાત્રે સૂતી વખતે અમે જે પ્રાર્થના બોલીએ છીએ તેમાં આજ તત્ત્વનું મંડન છે. ‘ધાર્મિકતા એ સર્વશ્રેષ્ઠ પુણ્ય છે.’ તે જ સૌખ્યનું નિધાન

છે. અત્યંત ધાર્મિક કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ સત્યની બાજુ પકડી ચાલનાર પુણ્યપુરુષ સુખ પામે છે.

(આ) મનમાં સદ્વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુખી પરમેશ્વરે આપેલી બુદ્ધિને શિક્ષણથી પૂર્ણતા તરફ દોરી જવી. આપણું મન સદ્વ્રત થઈને અહર મઝદમાં શાંતિથી વિસીન થાય, ત્યારે પૂર્ણજ્ઞાનનું તેજ આપણને માર્ગદર્શક થશે. પછી સદ્વિચાર, સચ્છબ્દ અને સત્કૃત્યોના આચરણમાં જ આપણે તત્પર રહીશું.

(ઈ) દાન, નિષ્ઠા, પ્રેમ અને લોકસેવા એ આપણા વિકાસ માટે જરૂરી છે. આત્મોત્તરિ અને લોકસેવા એ એકંદ્ર જ છે.

(ઈ) સમાજમાં ઊંચનીચ, શ્રેષ્ઠકનિષ્ઠ આવાં બધાંએને કલ્યાણકારક થાય એવી રીતની શાસનસંસ્થા સ્થાપવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરમેશ્વરનાં બધાં જ સંતાનોને સમતાથી રાખવાં એ જ ખરો ધર્મ છે. આથી જ દૈવી સામ્રાજ્ય પૃથ્વી પર ચાલુ થશે.

(ઉ) શરીર એ આઘ ધર્મસાધન છે, માટે તેની પૂર્ણપણે સંભાળ રાખવી, તેમ જ જનહિતની દૃષ્ટિથી આપણું ઘર, આપણો સમાજ, અને આપણો દેશ રોગવિનાનો કરવા ખરા દિલથી મહેનત કરવી જરૂરની છે.

(ઝ) ઉપરનાં તરવે પ્રમાણે ચાલી, જીવનનું સાર્થક કરવું એટલે આ જગતમાં માણસનો પૂર્ણવિકાસ થશે અને જડદેહનો ત્યાગ કર્યા પછી ગીતનિવાસમાં અહર મઝદની સાથે કાયમનો આનંદોપભોગ લેનાં તે પરમપદ મેળવશે.

(‘એશિયાના ધર્મદીપકો’માંથી)

સત્યવીર સોફેટિસ

લેખક

શ્રી. રામનારાયણ ના પાઠક

શ્રી પાઠકે જ્યારે આ કથા લખી મોકલી, ત્યારે પૂજ્ય બાપુનો દેહ આપણી વચ્ચે હરતોફરતો હતો. આજે માઠી માઠીમા મળી અર્ધ છ અને આત્માનો પ્રકાર વિશ્વમા વ્યાપી ગયો છે. આ સત્યવીરની કથા વર્ષો પહેલાં પૂજ્ય બાપુએ લખી હતી એ કથાને અતે, મૃત્યુ પહેલાના સોફેટિસના નિવેદનને અતે પૂજ્ય બાપુએ જે અભિલાષા સેવી હતી તે એમના શબ્દોમાં જ વાચીએ ૧૯૦૮માં પૂજ્ય બાપુએ એ કથાને છોડે લખ્યું હતું.

‘આ ઐતિહાસિક વાત છે, એટલે કે બનેલો બતાવ છે જેમ સોફેટિસે અત સુધી નીતિ નળવી, અને મોતની ભેટ આશક જેમ માચકને મળે તેમ કરી, તેણે નીતિબળ અમારા-વાચનારને અને અમને પણ પ્રાપ્ત થાય એવું અમે ખુદાની પાસે માગીએ છીએ ને વાચકો પણ તેમ માને તેમ હજીએ છીએ. સોફેટિસના જયન અને તેની રહેણીનો વારંવાર વિચાર કરવા અમે બધાને સત્યવીએ છીએ.’

‘અતિ મહાપુરુષ, નીતિવાન, વીર સોફેટિસ ૪ સ. પૂર્વે ૪૭૧ની સાલમા થઈ ગયો તે ગ્રીસ દેશમાં જન્મ્યો હતો અને તેની જિંદગી નીતિના ને પરાંપકારનાં કામો કરવામા અર્ધ હતી તેની નીતિ, તેના ગુણો કેટલાક અદેખા માણ્યો ન દેખી શક્યા, તેથી તેની ઉપર ખોટા તકોમતો મૂકવા લાગ્યા. સોફેટિસ ખુદાથી (ઈશ્વરથી) બહુ ડરીને ચાલતારો હતો, તેથી માણસોની લીકાની દરકાર થોડી કરતો. તેને મોતનો બધ ન હતો, પોતે સુધારક હતો અને ગ્રીસની રાજધાની-એથેન્સના લોકોમા જે સડો નાખણ થયો હતો તે કાઢવાને તે મથતો. તેમ કરતાં ઘણા લોકોના મંબધમા તે આવતો. જુવાનિયાઓના મન ઉપર તેણે બહુ સારી અમર કરી હતી, અને તેઓના ટોળા તેની પાછળ કરતા. આથી કેટલાક લુટારાઓને લૂટવાનું મળતું ને બધ થયું. માણસોને બગાડીને જેઓ પોતાની કમાણી કરતા તેઓની કમાણીમાં હરકત પહોંચવા લાગી.’

‘પરિણામે મહાજન મડળે તેને ઝેર પીને મરવાની સજા કરી.’

‘આ વીર પુરુષ પોતે ઝેર પીને મરણ પામ્યો અને જે નિવસે તે ઝેર પીવાનો હતો તે જ દહાડે તેણે શરીરના નાશવતપણા ઉપર અને જીવના અમરપણા ઉપર પોતાના મિત્ર-સાગરીત આગળ વ્યાખ્યાન કરેલું એમ કહેવાય છે કે ઝેર લેનાની છેલ્લી ઘડી સુધી સોફેટિસ જરાય ડગ્યો નહિ. અને તેણે હસમુખે ચહેરે તે પીધેલું પોતાને જે વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું છેલ્લું વાક્ય મોકલીને, જેમ આપણે શરબતનો પ્યાલો રગથી પીએ તેમ તેણે ઝેરનો પ્યાલો રગથી પીધો.’

‘આજે દુનિયા સોફેટિસને મનારે છે તેના શિક્ષણથી લાખો માણસને કાપડો થયો છે તેની ઉપર તકોમત મૂકનારને અને તેને સજા આપનારને દુનિયા વખોડે છે. સોફેટિસ તો અમર થઈ ગયો છે અને તેના નામથી ગ્રીસ પકાયેલું છે.’

ગાંધીજી

‘સને ૧૯૦૬, ઇંગ્લિશ એપિનીયન માટે લખાયેલ ‘એક સત્યવીરની કથા’માં]

લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં ગ્રીસની રાજધાની એથેન્સમાં સોક્રેટિસનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ શિક્ષી હતો. સોક્રેટિસ પણ મૂર્તિઓ ઘડવાનું કામ કરતો. પથ્થરમાં નાના અણીદાર ટાંકણા વહે એ મૂર્તિઓ કોતરતો તે જ પ્રમાણે સમાજના લોકોનાં મગજ ઉપર પોતાની સત્યશોધક, તીવ્ર ખુદ્દિથી ઘાટ મૂડતો. વૃદ્ધો સોક્રેટિસની ઘડેલી મૂર્તિઓ ભારે ક્રિમત આપીને ખરીદતા અને જુવાનો સોક્રેટિસના અનુભવની એરણુ ઉપર ઘડાયેલા વિચારો વિનામૂલ્યે પોતાના અતઃકરણમાં સંઘરતા. ધર્માધિકારીઓ, રાજકર્તાઓ અને પૈસાદારોનાં મહાલયો સોક્રેટિસની શિક્ષપદ્ધતિઓથી શોભતાં, જ્યારે જુવાનો અને આમવર્ગના લોકોનાં હૃદય-મંદિરમાં સોક્રેટિસની વિચારમૂર્તિઓ વિરાજતી.

સોક્રેટિસની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેની શિક્ષપદ્ધતિ નમૂનેદાર બનવા લાગી અને શિક્ષક તરીકે એની ખ્યાતિ વધવા લાગી. સોક્રેટિસનો ખરો રસ શિક્ષપદ્ધતિ નહીં પણ જીવનકળા ખીસવવાનો હોવાથી જોતજોતામાં એની નામના એક શિક્ષક તરીકે સમાજસુધારક તરીકે જામવા લાગી.

સવારમાં મૂર્તિઓ ઘડવા ખેસતો હોય ત્યાં બારણે આવીને કોઈનો પોકાર પડે: ‘સોક્રેટિસ સાહેબ છે કે?’ અને તરત જવાબમાં અવાજ આવે: ‘આવો!’ ટાંકણું નીચે મૂકીને સોક્રેટિસ બહાર આવે અને તરત આવનાર સાથે વાતો વળગે. પથ્થરની મૂર્તિઓ ઘડવાનું બાજુએ રહે અને પેલાના ચિત્તમાં સોક્રેટિસના સદ્વિચારની મૂર્તિ ઘડાવા લાગે.

આનો સૌથી પહેલો વિરોધ સોક્રેટિસની સ્ત્રીએ ઉઠાવ્યો. આમ રોજ દિવસમાં દસ

વાર, ગાંમના ‘રખડુ’ જુવાનિયા આવીને કામ પકડું મુકાવે એ એનાથી સહન થઈ શક્યું નહીં. ઘરમાં ખાવાના સાંસા પડવા લાગ્યા. એટલે એણે સોક્રેટિસને અને જુવાનિયાને ઉધડા લેવાનું શરૂ કર્યું. સોક્રેટિસ તો એ વિરોધને કાન દીધા વિના પોતાની વાતોમાં મશગૂલ રહેતો, પણ જુવાનિયાને એ અકરુન લાગતું. એકવાર સોક્રેટિસ હજી ટાંકણું લઈને મૂર્તિ ઘડવા ખેસતો હતો ત્યાં ચારપાંચ જુવાનો આવ્યા અને પોતાનાં માખાપ વિરુદ્ધ ક્રિયાદ કરવા લાગ્યા. સોક્રેટિસ એમને સમજાવવા લાગ્યો કે ‘માખાપ, સ્ત્રીપુત્ર અને પોતાના દેહ કરતાં ય સત્ય વિશિષ્ટ છે, માટે એને વફાદાર રહેતું...’

એટલામાં રસોડામાંથી એની સ્ત્રી વાઘણની પેટે બહાર આવી અને તાડૂકી: ‘તમને તે કોઈને શરમ છે કે નહિ? કેટલીવાર નાક વાઢ્યું? તમે તો નવરા છો પણ આને તો ખાયડીછોકરાનું પૂરું કરવું છે. જાઓ, બહાર નીકળો મારા ઘરમાંથી.’ સોક્રેટિસે શાંતિથી જાણે જોયું. એ દષ્ટિમાં કરુણા ભરી હતી. પોતાની સ્ત્રીનાં ક્રોધભર્યાં વચનોથી એને દુઃખ થતું હતું. એનું અજ્ઞાન ટાળવા એ અંતરમાં મૂક પ્રાર્થના કરતો હતો. પણ પેલા જુવાનિયાઓને આ હુમલો અસહ્ય થઈ પડ્યો. સોક્રેટિસે કહ્યું: ‘ચાલો આપણે સામા બગીચામાં જઈને ખેસીએ.’

આગળ સોક્રેટિસ અને પાછળ જુવાનો, જેવા ઘરની બહાર નીકળ્યા તેવું જ ઉપરથી ગંદું પાણી ઢાળાયું. સોક્રેટિસે એની જ પ્રેમળ દૃષ્ટિથી પાછું ફરી જોયું. એની સ્ત્રીએ ક્રોધાવેશમાં એકું પાણી ફેંક્યું હતું! ‘જુવાનેક સામે જોઈને એ ખાલ્યો: ‘આટલી ગાજવીજ પછી વરસાદ તો થવો જ જોઈએ ને!’

તે દિવસે ખગીયામાં જીવાનોએ સોફેટિસના બાંધવચનો સાંભળ્યાં તે કરતાં એણે જીના કોષ સામે જે ધૈર્ય બતાવ્યું, તેની અસર એમનાં અંતઃકરણ ઉપર વધારે થઈ.

સોફેટિસ- પોતાની જીને સમજાવવા મળે તો કે 'માણસ એ પ્રમાણિક અમ કહે તો એને કદી ભૂખે પેટે સૂવું પડતું નથી' એનો સ્વાતંત્ર્ય માફેટિસને અનેકવાર થયો. એકવાર સોફેટિસ ખનરમાં ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં ખત્રે ખાજુની દુકાનેથી દુકાનદારો કહી રહ્યા હતા 'કેમ શાઈ, આપને શું ભેઈએ? કેમ સાહેબ શું આપુ?' સાંભળીને સોફેટિસ જિમે રહી ગયો અને આકાશ સામે નજર કરી, ખનને હાથ ઊંચા કરી ગદગદ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો 'હે પ્રભો! તે આ દુનિયામાં માણસને ભેઈએ તે કરતાં ય કેટલી વધારે વસ્તુઓ નિપજવી છે!' આવી અમર મદ્દાએ જીવાનોમાં પ્રેરતો.

પોતાની જીના વિરોધ સોફેટિસ પ્રેમ અને મદ્દાથી શમાવતો. પણ જીવાનોમાં સત્યપ્રીતિ વધવા લાગી અને સત્યાચરણનું ખળ આપ્યું એટલે તેઓ પોતાનાં માખાપો આમળ ખરી વાત બેધડકમણે કહેવા લાગ્યા. ધર્મોપકારીઓ ત્યાગ, તપ અને સયગનો ઉપદેશ આપતા હોય એ વખતે મદ્દરમાં જ તેમની સામે ઊભા થઈને જીવાનો કહેવા લાગ્યા 'તમે મોટા રાજમહેલમાં વસો છો, છત્રીપલગમાં પોઢો છો, ખરીખજુરખાં પર સત્તા ચલાવો છો, એમાં ત્યાગ, તપ, સયમ અને ખાતૃભાવ કયાં આવ્યાં? તમે લોકો કશી છો.'

એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાન અમજીવીએને શુભામ તરીકે રિખાવતા સત્તાધીશોને પણ એમણે આકરાં વેલું સંભળાવ્યું.

સોળા અને થોડી બુદ્ધિવાળા લોકોને બુદ્ધિખળ અને ધનખળથી છેતરી તાલેવંત ખનેલા ધર્મોપદેશો, સત્તાધારીઓ અને ધનવાનોને તેમના જ હીકરાઓએ ખરા શખ્દો કહેવા માઝ્યા એ અસહ્ય થઈ પડ્યા. દુનિયામાં સાચી વાત ડાઈવી સહન થતી નથી આંધળાને આંધળો ન કહેવાય એને 'સૂરદાસ' કહેતું પડે, નહિતર કહેશે: 'તારો ખાપ આંધળો!' જીવાનોને કટવનાર સોફેટિસ છે એમ જાણી એ લોકોનો રોષ સોફેટિસ પર ઊતર્યો. સોફેટિસને છોડ્યોક જાળો દેવાનું એમણે શરૂ કર્યું. સોફેટિસને તો ગાળો કે ખુશામત, સ્તુતિ કે નિંદા ખધું સરખું હતું એ તો અપમાનને હસી કાઢતો અને જાળોને ખળી જતો.

સામાન્ય જનસમૂહ ખીક અને સ્વાર્થને હીધે સત્તાધીશો સામે જાહેરમાં કશું બોલી ન શકે, પણ સાચી વાત તો તેઓ મનમાં સમજતા હોય છે અને ધર્મોપદેશો એના અમલ કરવાનું ખળ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. સોફેટિસની વાત આમવર્ગને ખરી લાગતી, તેથી તેમના મનમાંથી ધર્મોપકારીઓ, રાજકર્તાઓ અને ધનવાનો તરફનું માન અને પ્રેમ ઓછા થવા લાગ્યા. તેમની નામચૂડમાંથી તેઓ એક પછી એક છૂટવા લાગ્યા. જમરાજના હડ, ભૂતપ્રેતના વહેમ, જાંતરમંતર, સ્વર્ગ, નરક એ બધું સ્વાર્થ-સાધુઓએ ઊભું કરેલું તૂટ છે એમ તેઓ સમજવા લાગ્યા. એટલે ધર્મોપકારીઓ અને રાજકર્તાઓને ઘેર જે ટકશાળ પડતી તે બધ થઈ, એટલું જ નહિ તેમની સત્તાનો પણ કેટલાક જીવાનો ધંકાર કરવા લાગ્યા.

શાસ્ત્રીઓએ સોફેટિસને ચર્ચા માટે આહવાન આપ્યું. શાસ્ત્રચર્ચા કરવાનો સોફેટિસને શોખ ન હતો છતાં તે શાસ્ત્રીઓ

સાથે ચર્ચામાં ઊતર્યો અને ખરો ધર્મ સમજાઈ, પ્રમાણિકતા, બ્રાતૃભાવ, ભૂતદયા છે, ઈર્મકાંડ નથી એમ ખતાવી આપ્યું. આમ ચર્ચામાં હાર થવાથી ધર્માધિકારીઓ વધુ છંછેડાયા.

એ જમાનામાં રાજકર્તાઓ કરતાં ધર્માધિકારીની સત્તા વિશેષ હતી. ચાલુ સંપ્રદાયથી વિરુદ્ધ જનારને ધર્માધિકારીઓ દેહાંતદંડ સુધીની શિક્ષા કરાવતા. સોફ્ટિસને પકડીને પૂરી દેવો જોઈ એ એમ એ લોકોને લાગતું હતું, પણ એકદમ તેમની હિંમત ચાલતી ન હતી. જુવાનો અને સામાન્ય જનતા સોફ્ટિસને દિલથી ચાહતાં હતાં; એટલે એની ઉપર હાથ ઉપાડતાં વિચાર થઈ પડ્યો.

સોફ્ટિસે સદ્વિચારોનો પ્રચાર કરી ધર્મની સેવા કરી હતી તે જ રીતે એક શહેરી તરીકે પણ એણે પોતાની ફરજ અદા કરી હતી.

એથેન્સમાં પ્રજાતંત્ર રાજ્યસત્તા પર હતું, ત્યારે સોફ્ટિસ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયો હતો. સૂબાઓના હુકમનું એ ખરાખર પાલન કરતો. એકવાર સૂબાએ એને એવી જગ્યાએ નીમ્યો કે જ્યાં મોતનો ભય હતો. છતાં સોફ્ટિસ કશો વિરોધ ન ઉઠાવતાં એ જગ્યા પર ગયો. કાળે કરીને એથેન્સમાં કેટલાક સ્વાર્થપટુ, સત્તાલોભી માણસોએ પ્રજાતંત્ર ઉખેડી નાખ્યું અને તેની જગ્યાએ મૂઠીભર માણસો સત્તા પર ચડી બેઠાં. લીસન નામના એક સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીએ એની સામે જેહાદ જગાવી. પેલા સત્તાધીશોએ લીસનને બળવાખોર ઠરાવી દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી અને તેને પકડી લાવવા સોફ્ટિસને આજ્ઞા કરી.

એ વખતે સત્તાધીશોનું જોર અને આપ-ખુદી એટલાં પ્રબળ હતાં કે એમના હુકમનો ભંગ કરનારને મોતની સજા થતી. સોફ્ટિસે તેની લેશમાત્ર પરવા ન કરતાં સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું: ‘લીસનને હું નિર્દોષ માનું છું. એને પકડવા મારાથી નહિ જઈ શકાય.’

આવો જવાબ સાંભળીને સત્તાધારીઓનાં મગજ ભમી ગયાં. સોફ્ટિસને પકડીને ગાળીએ મારવાનો એમને વિચાર આવ્યો. પણ સોફ્ટિસ ઉપર વોરન્ટ નીકળે તે પહેલાં પ્રજાતંત્રવાદીઓનો વિજય થયો અને આપખુદ સત્તા તૂટી પડી.

ત્યારપછી સોફ્ટિસનું મન રાજ્યકાર-ભારમાંથી ઊઠી ગયું. પ્રજાતંત્ર આવવા છતાં ખટપટો ચાલુ જ હતો. અને સ્વાર્થનું જોર દિન પ્રતિદિન વધતું જ જતું હતું. એટલે સોફ્ટિસ એમાંથી નીકળી ગયો.

ફરી પાછું પુરાણ મતવાદીઓનું જોર વધ્યું અને સ્વાર્થસાધુઓ સત્તા પર આવ્યા. આ વખતે તેમણે નવા વિચારો ફેલાવનાર સોફ્ટિસને મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દેવાનો વિચાર કર્યો. ધર્માધિક્ષો, રાજકર્તાઓ અને શ્રીમંતો સૌએ મળીને પોતાનો માર્ગ સાફ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સોફ્ટિસની વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારનાં તહોમતો ઊભાં કર્યાં અને એથેન્સના કાયદા પ્રમાણે મહાજનમંડળ આગળ એનો કેસ ચલાવવા એને પકડવાનું વોરન્ટ કાઢ્યું.

સોફ્ટિસ સામે ચાલીને કચેરીમાં હાજર થયો. સિત્તેર વર્ષમાં એણે કદી કચેરીનાં ખાસનાં જોયાં ન હતાં. સલાલોળા ગામડિયા જેવો એ ફરિયાદીના પિંજરામાં જઈને ઊભો રહ્યો. કચેરી આખી પ્રેક્ષકોથી ચિત્તાર ભરાઈ ગઈ હતી. લોકોને એમ હતું કે સોફ્ટિસ કંઈક એવા અજબ

જવાબો આપશે નથી મહાજનના સભ્યો નિરુત્તર બની એને છોડી મૂકશે પણ સામે જિયાં આસનો પર, મોટા ઝખ્ખા ચડાવી બેઠેલા ન્યાયાધીશો, ધર્મોપકારીઓ અને મહાજનના જૂઠ્ઠાઓએ સોફિસ્ટિસને પૂરો કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે જેની ભરાઈ ગઈ બધા સભ્યો આવી ગયા, એટલે ન્યાય કરનારનો આવેવાન મેલીટસ હોમો થયો અને સોફિસ્ટિસ ઉપર એકલા કરેલાં તહોમતો છટાદાર સાધામાં એણે રજૂ કર્યાં એની ઉપર સરકારી વકીલે કાયદાના આધાર ટાક્યા સાંભળનારના મન ઉપર પળવૂર એવી છાપ પડે કે સોફિસ્ટિસ એથેન્સવાસીઓ માટે મહા-સમ કરે ડાકુ સમાન બેખર્ચી માણસ છે અને એને એક દિવસ પણ જીવતો રહેવા દેવો ન બેઈએ સોફિસ્ટિસ ઉપર તહોમતો મુકાઈ ગયા પછી બચાવમાં કંઈ કહેવું હોય તો કહેવા સોફિસ્ટિસને ફરમાન થયું. પોતાના બચાવમાં સોફિસ્ટિસે જે સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા તે એના સાથી શેટોએ મોઢી લીધેલા આજે જગત આજુ' એ વચનો યાદ કરે છે એમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે આપણે એમાંથી થોડાં મોટીબિડુઓ અહીં ઉતારશું

‘હે એથેન્સના લોકો! મારી ઉપર તહોમત મૂકનારાના બોલથી તમે દેટલા દોરવાઈ ગયા છો તેની મને ખબર નથી, પણ તેમનો વચન એવા મરમવાળાં અને સાચા દેખાતા હતાં કે હું પોતે મારું જાન ભૂલી ગયેલો છતાં હું કહીશ કે તેઓ જે બોલ્યા છે તે જુઠ્ઠાણ છે, તેઓ કહે છે કે તમારે મારા છટાદાર સામણથી બોળવાઈ ન જવું છટા તો તેઓ વાપરે છે મને છટા આવડતી નથી. પણ જે સત્યને તેઓ છટા કહેતા હોય તો તે મારામાં છે એ

હું કબૂલ કરું છું’

‘આપણામાં જે સીધી વધારે જ્ઞાની કહેવાય છે તેવા લોકોને હું મળ્યો. તેમને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા, તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ જ્ઞાની નથી પણ જ્ઞાનનો ડાળજ કરે છે, આ વસ્તુ મેં તેમને બતાવી તેથી તેઓ મારી ઉપર ચિડાયા ને મારા વેશ બન્યા સાચી વાત કહેવાથી હું કડવો થયો છું; છતાં તેમને મેં કહેલું ને તમને પણ જણ્યું છે, કે આપણે અતર્થામી વિષે બહુ ઓછું બહીએ છીએ. તેનું જ્ઞાન ઘડું એ જ ખરું જ્ઞાન છે.

‘હું ઘણા કવિઓને-સેબકોને મળ્યો છું પણ તેઓ પોતાનું લખાણ મને ખરા અર્થમાં સમજાવી શક્યા નથી કલાકારોને હુજરી લોકોની મેં મુલાકાત લીધી છે, તેઓ હુજરકળામાં નિપુણ છે ખરા; પરંતુ તેમને પોતાની એ કળાનું જુમાન દેવાથી તેઓ ખરું સત્ય પામી શકતા નથી. આ વાત મેં તેમને ખુલ્લી રીતે કહી, તેથી તેઓ પણ મારા પર ગુસ્સે થયા હવે તમે સમજી શકશો કે મારી ઉપર તહોમત મૂકનારની સખ્યા કેમ વધી કેટલાકે તો બીજું કશું તહોમત ન મળ્યું’ તેથી ‘આ માણસ દરેક બાબતમાં હિટા હોતરે છે એમ કહીને ફરિયાદ નોંધાવી’

સીધી મોટા વિરોધી મેલીટસ હતો તેથી સોફિસ્ટિસે ભરી સલા વચ્ચે મેલીટસને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

સોફિસ્ટિસ ‘મેલીટસ, તમને નથી લાગતું કે જુવાનિયાઓને બને તેટલા સદ્ગુણી બનાવવા બેઈએ ?’

મેલીટસ ‘મને તેમ લાગે છે’

સોફિસ્ટિસ: ‘જુવાનોને સદ્ગુણી કેવું બનાવે છે ?’

મેલીટસ : 'કાયદાઓ.'

સોક્રેટિસ : 'તેઓને કાણ સારા કરે છે ?'

મેલીટસ : 'ન્યાયાધીશો.'

સોક્રેટિસ : 'શું ન્યાયની ગાદીએ બેઠેલા સદ્ગુણ શીખવી શકે ?'

મેલીટસ : 'જરૂર.'

સોક્રેટિસ : 'બધાં કે તેમનામાંના થોડા એક ?'

મેલીટસ : 'બધા.'

સોક્રેટિસ : 'ઠીક, આ અહીં સાંભળવા માન્યા છે તેઓ એવું શિક્ષણ આપી શકે શકે ?'

મેલીટસ : 'તેઓ પણ આપી શકે.'

સોક્રેટિસ : 'ત્યારે શું એથેન્સના સઘળા લોકો સદ્ગુણ શીખવી શકે અને માત્ર હું જ એક જુવાનોને બગાડું છું ?'

મેલીટસ : 'મારું એમ જ કહેવું છે.'

આવા હડહડતા જુદા જવાબો સાંભળી સોક્રેટિસ તાજુબ બન્યો છતાં એણે મેલીટસને વધારે સવાલો પૂછ્યા :

સોક્રેટિસ : 'ખરાબની સોબતથી માણસ બગડે ખરો કે ?'

મેલીટસ : 'હા.'

સોક્રેટિસ : 'કોઈ માણસ બાળી બેઠને ખરાબ થવાનું ઇચ્છે ?'

મેલીટસ : 'એ હું કેમ કહી શકું ?'

સોક્રેટિસ : 'ઠીક, હું જુવાનોને બાળી બેઠને બગાડું છું કે અબણ્યે ?'

મેલીટસ : 'તમે બાળી બેઠને બગાડો છો.'

સોક્રેટિસ : 'એમ તમારાથી કેમ કહી

શકાય ? તમે જુવાન છો, હું વૃદ્ધ છું. હું બીજાને બગાડું તો પોતે પણ બગડું એટલું ન સમજી શકું એમ તમે માનો છો ?'

આમ કહીને સોક્રેટિસે મેલીટસની ધૂધી પાંગળી દલીલને સાવ ઉડાડી મૂકી, તોપણ મેલીટસ પોતાની વાતને વળગી રહ્યો. તેથી સોક્રેટિસે કહ્યું : 'મેલીટસ અને તેના મિત્રોએ મારી ઉપર મૂકેલાં તહોમત બિડી બંધ છે. પણ તેઓ બેરાવર છે. ઝાઝા છે, એટલે અદેખાઈ કરીને મને ગુનેગાર ઠરાવશે, તો મને નવાઈ નહીં લાગે. ઘણા ભક્ષા માણસો ઉપર એ રીતે વીતેલી છે તેમ મારી ઉપર વીતશે અને સવિધ્યમાં બીજાઓ ઉપર પણ વીત્યા કરશે. એનું મને દુઃખ નથી.'

'કદાચ તમે મને કહેશો કે સોક્રેટિસ, તમે તમારો આ ઉપદેશ આપવાનો ધંધો છોડી દો, તો અમે તમને સજા ન કરીએ. તો હું તમને કહીશ કે 'હું એથેન્સના લોકો ! તમને હું માન આપું છું, તમને ચાહું છું પણ તમારે તાબે થવા કરતાં પ્રભુને તાબે થવાનું હું વધારે પસંદ કરીશ. અને મારા છેલ્લા શ્વાસ સુધી મને જે ખરું લાગે છે તે કહ્યા કરીશ'. આમ કહીને સોક્રેટિસ પળવાર શ્વાસ ખાવા અટક્યો અને પછી આગળ બોલ્યો :

'એથેન્સ નગરીના ઉત્તમ લોકો સાંભળો, તમે પ્રખ્યાત શહેરમાં વસો છો, બળવાન ગણુઓ છો, ડાહ્યામાં ખપેો છો; છતાં પૈસાદાર થવા માગો છો. પૈસા મેળવવા કંઈક કાળાંધોળાં કરો છો. તમે મોટા અધિકાર મેળવવાની, કીર્તિ મેળવવાની કાળજી રાખો છો, એમ કરતાં તમને શરમ નથી આવતી ? તમને તમારા અગત્યની, તમારા સત્યની દરકાર નથી. તમારું જીવન કેમ ઉન્નત થાય તેનું તમને ભાન નથી.

હું તમને ફરીફરીને વીનવું છું કે તમે જનમાલની દરકાર ઓછી રાખો, પણ તમારા આત્માની ખૂબ સંભાળ રાખો. સદ્ગુણ દોલતમાંથી પેદા નહીં થાય પણ સદ્ગુણ હશે, તે પૈસો અને દુન્યવી દરેક ચીજ મળી રહેશે.

‘હું જોહુ છું તેથી તમે ચિડાતા નહીં. મારા વચન ઈમાનપૂર્વક સાંભળજો. એમાં તમને લાલ છે, મને તમે મોતની સજા કરશો. તેથી મને કશું નુકસાન થવાનું નથી મને એલીટસ કે બીબા કેઈ નુકસાન કરી શકનાર નથી મને નુકસાન કરવાની તેમનામાં તાકાત નથી સારા માણસને તેનાથી ઊતરતો માણસ નુકસાન કરી શકે જ નહીં.’

‘વળી મોતનો મને ભય નથી. મોત વિષે કંઈ બીક રાખવા જેવું છે એમ કહેજો. જલ્મ ? મોત એ માણસને સૌથી વધારે લાભકારક વસ્તુ છે એમ કેમ ન માનવું ? માણસો મોતથી ડરે છે. કેમ જો મોત ખરાબ વસ્તુ છે એની તેમને ખબર હોય ! આપણે જે જાણતા નથી તે જાણવાનો ફાંકો રાખવો એથી મોટું અજ્ઞાન કયું ?’

આટલું આટલું કહેવા છતાં સોકેટિસને જેહાતદ ડની સજા કરવામાં આવી, એ સાંભળીને તે જ વખતે સોકેટિસે એકડકપણે કહ્યું

‘તમે આવી સજા ન કરી હોત તોપણ મારે હવે વધારે વખત જીવવાનું ન હતું ખરું થોડો વખત માટે તમે એક દિવસ માણસને મોતની સજા કરીને અપજ્ઞના ધણી થયા છો. કદાચ મેં તમારી આજ્ઞા હાકી હાકીયા વાપરી હોત અને તમારી દયા માગી હોત તો હું છૂટી જાત, પણ મોતમાંથી બચવા માટે જમે તેવા ઉપાયો લેવા એ માણસને છાજતું નથી

લડાઈમાં હથિયાર મૂકી શરતે શરણ બંધ તે બધી બંધ છે પણ તેને આપણે હીચકારો કહીએ છીએ તે જ પ્રમાણે મોતમાંથી બચવા અનીતિના ઉપાય લે તે નામદં ગણાય. અનીતિમાંથી બચવું તે મોતમાંથી બચવા કરતાં મુશ્કેલ છે.’

‘તમે મને મોતની સજા કરી છે હું હવે આ દુનિયા છોડીશ મારા સામા પછે સત્ય છોડ્યું ગણાશે. મને દૂર કરીને તમે અનીતિના પગલા ભરી શકશો જ એમ માનતા નહિ તમને હવે કોઈ કપડો નહિ આપે એવું પણ ન માનશો.. હવે મને મરવાની જગ્યાએ લઈ જાય તે પરેલાં જેમને મારા જોલ ઉપર વિશ્વાસ છે તેમને જે શબ્દ કહીશ. એટલે જેમને મારા જોલ સાંભળવા હોય તે ઊભા રહે મોતનો અર્થ જેવું હું સમજ્યો છું તે તમને કહી સંભળાવું જોઈ. મોતને કુખરૂપ માને છે તેઓ ભૂલ કરે છે. મૃત્યુના જે પરિણામ આવી શકે એક તો માણસ મરી જાય પછી તેનો કંઈ લાભ રહેતો નથી તેડ ચેતન પણ નાશ પામે છે અથવા આત્મા એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જાય છે હવે જો પહેલું પરિણામ ખરાં હોય ને ચેતનમાત્રનો નાશ થતો હોય, તો એ તો એક મહાનિદ્રા જેવું થયું. નિદ્રાને આપણે સુખરૂપ માનીએ છીએ તો મૃત્યુ જે મોટી હિલ છે તે વધારે સુખરૂપ ગણાવી એઈએ જો એમ માનીએ કે મર્યા પછી જીવ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જાય છે, તો મારા પહેલા મૃત્યુ પામેલા જ્યાં ગયા છે ત્યાં જ મારે જવાનું થશે ત્યાં મને શુદ્ધ ન્યાય મળશે જ્યાં મહાકવિ હોમર ગયેલ છે, બીબા સંત પુરષો ગયા છે ત્યાં જવાનું થાય તે મોટું લાભ ગણાય.’

‘એટલું તો તમે ચોક્કસ યાદ રાખજો કે નીતિવાન માણસને જીવતાં કે મરતાં

દુઃખ હોય જ નહીં. તેવા માણસને પ્રભુ કદી છોડતો જ નથી. સત્યાગ્રહીને સદો સુખી જાણવો. મરીને આ શરીરની જંજળમાંથી છૂટવામાં મને કશું દુઃખ નથી. મને સજ કરનારા તરફ કે આરોપ મૂકનાર તરફ મને ગુસ્સો નથી.’

‘હવે તમારી પાસે મારી છેલ્લી માગણી એ છે કે મારાં છોકરાં મોટાં થયા પછી જો નીતિનો માર્ગ ચૂકે અને સદ્ગુણ કરતાં ધનદોલત તથા ખીજ દુન્યવી ચીજને વહાલી ગણે, જો તેમનામાં કંઈ ન હોય તે છતાં પોતાને મોટા માને તો જેમ મેં તમને એવાં કારણો સારુ ઠપકો આપ્યો છે અને ચેતવ્યા છે તેમ તમે પણ તેમને સજ કરજો. આમ કરશે તો તમે મારી ઉપર અને મારાં છોકરાં પર હાથ રાખ્યો એમ ગણીશ.’

‘ચાલો હવે જવાનો વખત થયો છે, મારે મરવાનો અને તમારે આ દુનિયામાં રહેવાનો. પણ બેમાંથી કોની સ્થિતિ વધુ સારી ગણવી તે તો માત્ર ખુદા-ઈશ્વર જ કહી શકે.’

આટલું બોલીને મહાન સત્યાગ્રહી સોડેટિસે

ઝેરનો પ્યાલો હાથમાં લીધો અને આપણે શરબત પીએ તેમ લહેરથી ગટગટાવી ગયે અને અમર બન્યો.

સંસારનાં ઝેર પીવાં એ સંત સુધારકોના જીવનનું પરમ કર્તવ્ય છે. અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં થયેલા વીર સોડેટિસથી માંડીને આજે મહાત્મા ગાંધી સુધીના સમાજના મહાન શિક્ષકોએ ઝેરના ઘૂંટડા પીધા છે. સંત તુકારામ કહે છે તેમ ‘તુકારામ મહેળે તોચિ સંત સોયિ જગાચે આઘાત.’

એ જ પ્રમાણે ઝેરના ઘૂંટડા પીતાં-પીતાં સક્ત કવિ મીરાંબાઈ એ રંગથી ગાયું:

‘ઝેર તો પીધાં જાણીજાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં જાણીજાણી.’

જગતનાં રાગદ્વેષનાં ઝેર પીને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર સેંકડો સંતોમાં મહાન સોડેટિસ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. સંતો મૂર્તિ તપસા ધાર્યે છે. એ ઉપનિષદનું ઋષિવાક્ય પોતાના જીવનદ્વારા સિદ્ધ કરનાર સત્યાગ્રહી સોડેટિસ, અઢી હજાર વર્ષ થયાં છતાં એના સત્યથી જગતને સન્માર્ગે દોરી રહ્યો છે, પ્રેરી રહ્યો છે, ટકાવી રહ્યો છે.

★

આપનો ગ્રાહક નંબર

આ માસિકના રેપર ઉપર સરનામાની જે ચીઠ્ઠી ચોઢેલી છે તેના ઉપર આપેલા આપના નવા ગ્રાહક નંબરની નોંધ લેવાની અને પત્ર-વ્યવહારમાં એ નંબર જણાવવાની વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક

ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ

લેખક :

શ્રી. જી. રામચંદ્રન

‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો ગાંધીતીર્થની યાત્રા તો એના પ્રથમ અંકથી જ કરે છે પહેલાં અંકમાં શ્રી વાલજીભાઈએ ‘પ્રેમપથ’નું દર્શન કરાવ્યું હતું એ પછી શ્રી રામચંદ્રને આશ્રયેલા પ્રસંગોનું પાન આપણે કરીએ છીએ કોને ખબર હતી કે હવે તો એકેય ગ્રંથ પ્રસંગ આપણને પ્રાપ્ત થવાનો નથી અને આપણે જાતે જ એમના જીવનસૂત્રના એકાદ દિશાને ઝીલીને સાચો માનવધર્મ આચરવાનો છે? એ માનવધર્મ સમજવામાં આ પ્રસંગો આપણે દોરો બને.

[૫]

ખીમારની સુશ્રૂષા તો ગાંધીજીની જ. ક્યાંથી એ વિદ્યા એમણે પ્રાપ્ત કરી એ એક રહસ્ય છે. એટલું સાચું કે કોઈ પણ ‘નર્સિંગ રહસ્ય’માં એમણે શિક્ષણ લીધું નથી ઘણીયે અન્ય બાબતોની માફક, જીવનમાં નર્સિંગની જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ હઈ, એમણે એનો અભ્યાસ કર્યો સાબરમતી આશ્રમમાં ખીમાર સર્વે એમની સીધી દેખરેખ નીચે ને સલાહ હેઠળ આવતા દાક્તરોની જો કે સલાહ લેવામાં આવતી ખરી, પરંતુ ખીમારોની માવજત ગાંધીજી જાતે જ કરતા. એટલે જ તો ખાસ કરીને આશ્રમનો યુવાન વર્ગ મજાકમાં કહેતો :

‘સાઈ, રોજ ને રોજ બાપુજી બેવા હોય, એમના ઠેંક વચનામૃતનું પાન કરવું હોય, ઘોડીક એમની રમૂજનો લાભ લેવો હોય તો ખીમાર પડી, પથારીવશ બને કે બેડો પાર !’

કારણ ગાંધીજી ખીમારની પાસે રોજ જતા, પ્રત્યેક પથારી આગળ ઘોડી કાણે આળતા, વસ્તુઓની કાળજીપૂર્વક દેખરેખ રાખતા, ને હર્દી પાસે એકાદ બે હાસ્ય-

લહરી ઉડાવવાનું ચૂકતા નહિ ગમે તેવા મહત્વના કાર્યમાં પણ ખીમારની આ મુલાકાત લેવાનું એ ભૂલતા નહિ.

આશ્રમના એક યુવાન વિદ્યાર્થીને સત્રહણી થઈ ગઈ કેમે કરતાંયે આશ્રમનો ખોરાક એને લાવે જ નહિ, કોફીનું એને જખખર વ્યસન હતું. પણ આશ્રમમાં તો કોફી ક્યાંથી મળે? ત્યાં તો કોફીની સખત મનાઈ!

દિવસો જતાં એની તબિયત ધીમેધીમે સુધરવા લાગી હતી રોગ હટવા માંડ્યો હતો રોજના નિત્યનિયમ મુજબ ગાંધીજી આવીને એની ખખરખતર પૂછી જતા હતા. આ ખેચાર મિનિટો હર્દીખિચારને અખૂટ સજિવીની બક્ષી જતી.

માંદગીમાંથી સુધરતી જતી એ સ્થિતિ હરમિયાન પ્રમાણિકતાથી મળેલી એક કપ કોફીની એને અજબ તાલાવેલી લાગી. એક દિવસ એ પથારીમાં પડ્યો હતો, ત્યારે જૂની સ્મૃતિ જાગી. સાબરમતી આશ્રમથી સેંકડો માઈલ દૂર આવેલા કક્ષિણ દિશાના પેતાના એક ઘરમાં એ રહેતો હતો ત્યારે

હા, કેટલી બધી કોફી પીતો! સ્વાદિષ્ટ, મિષ્ટ, મધુર એવી એ કોફીનાં સ્વપ્નેમાં વિદ્યાર્થી હોયો હોતો, ત્યાં જ ગાંધીજીની પાવડીઓનો આવકારદાયક ખટખટ અવાજ એને કાને પડ્યો, થયું કે હમણાં ખાંપુ આવશે. અને એકાદ મિનિટમાં તો રહમેશની હસમુખી ને પ્રેરક ગાંધીજીની મૂર્તિ એની સમક્ષ હાજર થઈ ગઈ.

મદ્રાસી યુવાનને એમણે પ્રેમાળ નયને નિહાળ્યો. ‘હવે તો તબિયત તદ્દન સુધારા પર લાગે છે. ભૂખખૂખ પણ ઠીક ઊભરી હશે. બોલ ત્યારે શું લઈશ? હં...હં... ગરમાગરમ ઉપમા કે ઢોંસા?’

આ બંને મદ્રાસી બાંધ પદાર્થો યુવાનને અત્યંત પ્રિય હતા તે ગાંધીજી બળતા હતા. ગાંધીજી હસતા હતા. યુવાનના મગજમાં ઝડપથી એક વિચાર ઝબકી ગયો. અત્યંત ઉતાવળે એના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા!

‘એકાદ કપ કોફી મળી શકે ખરી?’

ખૂબ મોટેથી હાસ્ય વેરતા ગાંધીજી બોલ્યા: ‘રે, પરતાવો નહિ કરનારા દુષ્ટ! એ જ તારે જે શું તરત જ પેલા વિદ્યાર્થીના મુખપર તરવરી રહેલો સાશંક મનોભાવ દેખી ગાંધીજીએ કહ્યું:

‘બેલાશક, બેલાશક. તારી પ્રિય કોફી તો મળશે જ. નરમ કોફી તારા કોઠાને શાતા આપશે. પણ સાથે ખાવાનું શું લઈશ? મોનું છું કે ઉપમા કે ઢોંસા કરતાં તો અહીં કોઈને ફાવશે નહિ. હાં... પણ કોફી સાથે ગરમાગરમ ટોસ્ટ સરસ પડશે! હમણાં જ ટ્રે મોકલું છું હોં...’

તે પછી સ્નેહભર્યા વિદાયશબ્દો બાદ, ગાંધીજી ઓરડી છોડી ગયા.

છોકરો ઉત્સુકતાથી રાહ બેતો રહ્યો. આવું મોટું લાગ્ય પોતાનું હોઈ શકે એમ માની જ ન શક્યો. સાબરમતી આશ્રમમાં કોફી!—અબ્રહ્મણ્યમ્ અબ્રહ્મણ્યમ્ અને તે જે ખુદ ગાંધીજી બંતે જ મોકલવાના!

‘વૃદ્ધ ગવર્નર’ ધૂની નહોતા. પ્રેમાળ પણ વણા હતા એમ ઉપકારવશ ને ઉત્કંઠ પેલો છોકરો વિચારતો રહ્યો.

ખીમારોની આ ઝૂંપડીઓથી ઠીકઠીક દૂર આશ્રમને પેલે છેડે ગાંધીજીની ઝૂંપડી હતી.

શું થશે એ સારી રીતે પેલો વિચારી શકતો હતો.

‘ખાપુજી કસ્તૂરબા પાસે રસોડામાં જશે ને...ને કોફી ટોસ્ટ મોકલવાનું કહેશે... પણ આ તો ક્વખત હતો. રસોડું બંધ હશે...કામકાજથી પરવારી બા નિરાંતે આરામ કરતાં હશે...ગાંધીજીને વિનાકારણ વધારેપડતો એ ત્રાસ નહિ તો શું?’

વીસેક મિનિટ પસાર થઈ ગઈ.

સાંભળો! સાંભળો! શેનો છે પેલો અવાજ?

પુનઃ ગાંધીજીની પાવડીઓ રણકી ઊઠી છે. શા માટે ગાંધીજી પાછા આવતા હતા? પાછળથી વિચાર કરી કોફી પડતી તો નહિ-મૂકવામાં આવી હોય?

ખાપડો અત્યંત હતાશ થઈ ગયો.

પણ ખુદ ગાંધીજી એ પછી તો હાજર થયા! હાથમાં સફેદ ખાદીના નેપકીનથી ઢાંકેલી ટ્રે હતી!

મોટા મોટા ડોળા ફાડી છોકરો બેવા લાગ્યો. અરે, પણ ખરેખર બન્યું શું?

ગાંધીજી બોલ્યા: ‘ભાઈ, આ રહી કોફી ને આ તારો ટોસ્ટ. બેજે હં, કોફી

મેં જાતે જ બનાવી છે અરુઘા મદ્રાસીની માફક તુ મને યે સરમ કોફી બનાવતા આવડે છે એવું પ્રમાણપત્ર આપશે કે ?'

બધું એડુજીને અને કોફી, મદ્રાસના રાબજીને !

[૬]

‘અરે, પણ બીજા કોઈ સાથે કોફી કેમ ન મોકલી ? મારે માટે આપને જાતે તસ્દી લેવી પડી એથી મને અત્યંત કુખ થાય છે, બાપુજી !’ બોલતી વખતે શરમથી વિદ્યાર્થીનો અવાજ એકદમ ધીમો પડી ગયો હતો.

‘બસ બસ હવે કોફી ઠંડી થઈ કે પછી એમા સક્ષીવાર શો રહેવાનો ? ઠંડી કોફી તને ઝકસાન કરશે ‘બા’ આરામ કરતા હતાં એટલે એમને કેવી રીતે સિકાડું ?’ અને પછી અત્યંત ઝડપથી એમણે બોલ્યું, ‘ઠીક ત્યારે, જઈશ હવે ટ્રે લઈ જવા તો કોઈ પણ આવી જશે’

આમ બોલી ગાંધીજી ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયા.

કોફી વિશેષ ઠંડક નહોતી-છતાં ય મધુર તો હતી જ અમૃતના પાનની માફક પ્રેમથી પેસેા મદ્રાસી કેફીને આસ્વાદી રહ્યો હતો, પણ એનું મન અસ્વસ્થ હતું

એનાં મન ચક્ષુ સમક્ષ ચિત્ર ખડું થઈ ગયું

બાપુજીએ જાતે રસોડું બોલ્યું. એ રૂંદવ ચેતા-યો રે, રે આ કેફી બનાવી ને ને. આ ટોસ્ટ પણ કવેળા બીજાને ત્રામ નહિ દેવા ! એ જાને જ બધું લઈને અહીં આ વ્યા વિચારો એને કચડી રહ્યા હતા !

આશ્રમમા ચા-કેફીની બધી તો હતી જ છતાં યે, મહેમાનો કાજે રસોડામા ચોડો ચા-કેફી આણીને રાખી મૂકવાનું કસ્તૂરબા જીલતાં નહિ ચા બેઈ એ દીન-

ગાંધીજીનું દૈનિક નિશ્ચયપણું તો સર્વને વિદિત છે બાપુ આમ તો પ્રેમાળ પણ ઠંડક યે ખરા એમની નજીક જોડલા રહીએ તેટલી વધુ ઠંડક શિસ્ત પાળવી પડે, એટલે જ કદાચ ગાંધીજી પોતાને કાજે આટલા બન નિર્દય થઈ શકે છે અસહિષ્ણુ તો એ મુદ્દસે ન હતા ‘કોઈ કહી યે મારો વિરોધ ન કરે’ એવું કહી યે એમને લાગ્યું નથી, એટલું જ નહિ, ઊલટું વિરોધ કરનારને એ પ્રોત્સાહન આપે છે અને છતાં લોકો વિરોધ કરતા અચકાય છે. કારણ આવા વિરોધીઓને પોતાના કરતાં યે ગાંધીજી ઉપર વધુ વિશ્વાસ હોય છે પણ સત્યાગ્રહ આશ્રમમા આ નિયમનો એક જ અપવાદ હતો, એ હતી એમની અત્યંત નિકટની વ્યક્તિ-એમની સહધર્મચારિણી.

માતાના અર્થમા, આશ્રમમાં હંમેશા એમને ‘બા’ કહેવામા આવતા. સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં બા ઠીંગણાં ને તોરી વૃદ્ધા લાગે. એવી જ હતી એમની તેજધાર આંખો, ઠંકશ અવાજ ને સખતાઈથી બીડેલા હોઠ થવું હોય ત્યારે બા અત્યંત પ્રેમાળ બની શકતા, કચિત્ સખત ને ઠંડક પણ. ગાંધીજીની ઝૂપામા, તેમજ રસોડામાં પણ, એમના અતીવ ઠંડક રાજ્યની આજુ વરતતી પણ બિચારાને થણું જ કામ રહેતું એમના મહાન પ્રતિ તથા પીત્રો ઉપરાંત આશ્રમના આતરે ૨૦ માણસોની એમને રસોઈ કરવી પડતી ને જમાવવા પડતા. આમ નો ૨૧મમા બસો’ક આદમી હશે. એમન જમવાની રજવડ જુદેજુદે રસોડે થતી.

એમાંથી આટલા બાને ભાગે આવ્યા હતા.

પોતાના રસોડામાં બા માત્ર દેખરેખ જ નહોતાં રાખતાં. એ મુખ્ય રાંધનારાં પણ હતાં. હા, બીજા મદદનીશ હતા ખરા, પણ મુખ્ય કાર્ય એમને જ સંભાળવાનું રહેતું. એ દિવસોમાં બા એટલે અખૂટ કિત, ચપળતા ને ગણનાપાત્ર ગતિને વાહ. જેમ એમની શક્તિ અદ્ભુત હતી, તેમ ક્વચિત્ એમને ગુસ્સો પણ એવો જ; એટલે રસોડામાં એમના મદદનીશ તરીકે કાર્ય કરવું સહેલી વાત નહોતી. વધારેમાં વધારે એ કામ લેતાં. આળસ કે કંટાળા વિના એ જાતે પણ મિનિટે મિનિટને સમય જાળવતાં. એમના આ ઉત્તમ દાખલા પ્રમાણે મદદનીશ કાર્યકરોને વર્તવાની ફરજ પાડતાં. કામમાં જરાક બેદરકારી થા સુસ્તી આવી કે આવી જ બન્યું સમજવું.

એક વખત ત્રાવણકોરના એક છોકરાને એમના મદદનીશ તરીકે નીમવામાં આવ્યો. રસોડાનું કાર્ય પ્રથમ તો એને ચિકાશવાળું ને એવું બધું લાગ્યું પણ પછી એણે સારી પ્રગતિ કરી, બાને ઘણું જ સંતોષ આપ્યો. રસોડામાં બા ને એ બંને આબાદ હજી ગયાં.

રસોડા વિભાગ પર ગાંધીજીની સતત ખારીક નજર રહેતી. છોકરાના કાર્ય માટે અનેક વખત એમણે મુખારકબાદી આપી હતી. ભારતવર્ષના રાજકારણને જાણનાર રસોઈઘરનું રાજકારણ પણ આબાદ જાણતો હતો !

પણ એક જ વાતમાં બાને ગાંધીજી સાથે કોઈ કોઈ વખત અથડામણ જાગતી. એવે પ્રસંગે ગાંધીજી થોડાઘણા ગભરાતા, કારણ ન્યાય બાને પક્ષે હતો. થવાનું તો શું હતું પણ તે સમયના 'હિંદની

રાજકીય રાજધાની' સમા આશ્રમમાં અણધાર્યા પુષ્કળ અતિથિઓ ઘણી વખત આવી ચઢતા. જુદાજુદા રસોડામાં એ અતિથિઓની વહેંચણી થઈ જતી. પણ બાને ભાગે વાજબી કરતાં હરહંમેશ મહેમાનોને મોટો હિસ્સો આવતો. એમાંથી આટલા બધા અતિથિઓ, અને તે યે આગળથી-કોઈ પણ જાતની વરધી આપ્યા વિનાના ! બાને આવે વખત ક્વચિત્ ગુસ્સો ચઢતો-ખાનગીમાં હૈયાવરાળ એ ઠાલવતાં. એવે પ્રસંગે ગાંધીજી ઘણી જ નરમાશથી અને કળથી વર્તતા, બાની ત્યારે એમને થોડીઘણી બીક રહેતી !

એક દિવસ બપોરે જમ્યા બાદ, ઘોડા-કર્યા પછી બા તથા એમના મદદનીશ રસોડું બંધ કર્યું ત્યારે આવું ફરીવાર બન્યું. બા ઘણું જ થાકી ગયાં હતાં. અને આવા રગડખોરામાં તે કોણ ન થાકે ? સંભવ છે એમની તબિયત પણ કદાચ સારી નહિ હોય. પોતાના ખંડમાં જઈ એ આડાં પડ્યાં હતાં. ગાંધીજી ઝડપથી રસોડે આવ્યા ને રસોડું છોડવાને તૈયાર પેલા ત્રાવણકોરી છોકરાને પાસે બોલાવ્યા. સૂતેલાં બાને ખસેલ ન પહોંચાડવા ધીમે અવાજે એ બોલ્યા :

‘એકાદ કલાકમાં કેટલાક માનવતા મહેમાનો આવનાર છે. પાંડિત મોતીલાલ નહેરુ પણ એમાં છે. એ સૌ માટે રસોઈ બેઈ એ !’

બાની ઓરડી તરફ દષ્ટિ નાખી, હોઠ પર આંગળી મૂકી એ બોલ્યા :

‘એને ઉઠાડીશ નહિ. કુસુમને બોલાવજે. ચૂલો ચેતાવજે. શાકભાજી સમારજે. રોટલીને લોટ ખાંધજે. ને જરૂર પડે ત્યારે જ બાને બોલાવજે. ને ધ્યાન

રાખ, બાને રોપ ચઢે એવું કશું યે કરીશ નહિ બા મારા પર ગુસ્સો નહિ થાય નો ઈનામને પાત્ર ગણાઈશ સમજ્યો કે ?

કોઈ નિર્દોષ કાવતરાખોરનો સાવ ગાંધીજીના મુખ પર ધસી આવ્યો અધ-વચ્ચે એચિતા જ બા બજે અને મારા પર પારવિનાનો ગુસ્સો કરે એવી એમને ગસરામણ હતી.

કુસુમ અને આ યુવાન મદદનીશ અવાજ ન થાય એવી હલકથી રસોડું ખોલ્યું. ચૂસો ચેત્યો શાકભાજી સમારાયા રોટલીની ઠણક પછુ તૈયાર થઈ ગઈ પ. છુ રે, નમીખનુ કરવું ને, એવામાં જ એક યાજી જમીન પર પટકાઈ પડી અવાજથી બા સફળા બગી ગયાં એમને થયું રસોડામાં નક્કી આગમની બિહીએ ધાંધલ મચાવ્યું છે ઠોડતે પગે એ અદર આવ્યા ત્યાની સર્વ તૈયારી ભેઈને એ તો દિંગ જ થઈ ગયા. આ બધું શું હવું તે બજુવા એમણે પ્રશ્ન કર્યો અવાજમાં કઠોરતા હતી. કુસુમ અને પેલા યુવાને નમ્રતાથી વાત કહી સંસળાવી

‘પણ મને કેમ ન બોલાવી ?’ બાએ પૂછ્યું, ‘આ વધારાની વ્યવસ્થા હું ન કરી શકું’ એમ તમને લાગે છે ?’

‘ના રે બા ના, એવું તો કઈ જ નથી’ યુવાને પુનઃ સમજણ પાડવા માંડી, ‘બધું તૈયાર થયા પછી જ તમને બોલાવવાની અમારી ઈચ્છા હતી’

બા અણેજ સારી રીતે બજુતાં નહિ ને પેલા ઠાકરાને શુજરાતીનું પૂરું જ્ઞાન નહોતું મધુર હસતાં બાએ પોતાની સાંભી-પૂટી અણેજમાં કહ્યું

‘તું જે ઘણું જ થાકેલા શા માટે તે ધાર્યું-હું જ વધારે કામ કરી શકે ને હું

વધારાનું નહિ ?’ ત્યારબાદ તો બધું ખરાબર પાર બીત્યું.

એકાદા વિચાર કરતાં યે વધુ લોડા બિતરવાની બાની શક્તિ હતી એ તરત જ સમજી ગયાં કે આ સંઘળી રચના ગાંધીજીને જ આસારી છે

રાત્રે પ્રાર્થના બાદ, બધા અતિથિઓ વિખેરાયા ત્યારે, એકદમ એચિંતા જ એ બાપુ સમક્ષ હાજર થઈ ગયા

કેડ પર બને હાથ ટેકવી, મસ્તીખોર આંખે બોલ્યાં :

‘મારા વિના એ લોકોને જ કામ કરવાનું તમે કેમ કહ્યું વાત ? હું આજસુની પીર છું એવું શું તમને લાગ્યું ?’

આંખની ચમક સાથે ગાંધીજીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો

‘આવી વખતે મને તમારી બધું જ બીક લાગે છે એની શું તમને નથી ખબર બા ?’

અને બા એકદમ માનવામાં ન આવે એટલે મોટેથી ખડખડાટ હસી પડ્યાં-બજે કહેતા ન હોય શું તમે ? અને તે જે મારાથી બીનારા ?

પણ ખરું પૂછા તો એ જ વાત સાચી હતી ગાંધીજીને કદાચ કોઈની જે ભીતિ નહિ હોય, પણ જો કોઈથી જે એ બીતા હોય તો, સંસવ છે, કે માત્ર બેઠી ફડીની, આ કોઈનાથી જે ન કબામ એવી આ નારીથી જ, એમના પતિ થોડાઘણા જે ગસરાતા હતા !

[૭]

ગાંધીજી ચિદખરબમાં હતા. પ્રચંડ શોકસમૂહને અજબ કુનેહથી ત્યારે એમણે થાપ આપી-અને નિયત કાર્યક્રમ માટે પોતે પ્રગમાળા જ ચાંસી નીકળ્યા. એક રીતે ભેઈએ તો ગાંધીજીના જીવનમાં લોકો

મોટા ત્રાસ સમાન છે. ગાંધીજીને એમણે કહીયે શાંતિથી જ પવાંદીધા નથી. મહાત્માજી દેખાયા કે તુરત જનતાનો પ્રવાહ એમના તરફ એકસરખો વહ્યો જવાનો. મુદ્દલે સમજ પડતી નથી—આ તે ગણિતશાસ્ત્રનો કયો નિયમ છે ! કે ગુરુત્વાકર્ષણનું પરિણામ છે ? કેટલીક વાર તેા ઉત્સાહી લોકગંગાનું આ પૂર ભયંકર સ્વરૂપ પકડે છે. એમનાં દર્શન કાળે, એમને અર્થ દેવા જનતા ગાંડધેલી ખની જાય છે. પરંતુ આવી ગિરદીના ત્રાસમાંથી ચે ગાંધીજી અત્યંત સિક્તથી આબાદ નીકળી ગયા છે.

ચિદંબરમ્માંનો એ દિવસ કંઈ ખાસ સારો નહોતો.

વિધાર્થી મંડળ સમક્ષ પ્રવચન કરવાને ગાંધીજી મોટરમાં અન્નમખાઈ યુનિવર્સિટી તરફ હંકારી જતા હતા. મોટરમાં સાથે એકા હતા, ડૉ. ટી. એસ. રાજન.

યુનિવર્સિટીથી અડધોક માઈલ દૂર, ગામની નાનકડી ખડકીના રસ્તા પર હજારો લોકોની ઠસેઠસ ગિરદી જમી હતી. માર્ગ રુધાયો હતો. ગાંધીજીની રાહ બેતા લોકો ઊભા હતા. મંડળના બીજા સભ્યેવાળી બીજી બે મોટરો ગાંધીજીની મોટરને અનુસરતી હતી.

— અને લોકોએ ગાંધીજીની મોટર અટકાવી.

‘શેની છે ખધી ધમાલ ?’ ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

લોકમેદનીને નાયક પોતાનો કેસ રજૂ કરવા ખહાર આવ્યો, કહ્યું :

‘ઊંચ વર્ણના બ્રાહ્મણો હરિજનો સાથે એક પંગને ખેસી જમે એવા એક ભોજન-સમારંભની મેં અને મારા મિત્રોએ યોજના કરી હતી. આપની ચિદંબરમ્ની

મુલાકાતના આનમાં ગોઠવાયેલી આ મિજબાની, આને માટે જ બાધેલા એક વિશિષ્ટ મંડપમાં અત્યારે પણ ચાલુ છે. સ્થાન અત્યંત નજીક છે. અમારી સૌને આપને અત્યંત નમ્ર વિનંતી છે કે એક ક્ષણ માટે મોટરમાંથી ઊતરો અને નજરો— નજર આ પ્રસંગ નિહાળો.’

ગાંધીજી ડૉ. રાજન તરફ ફર્યાને પૂછ્યું :

‘યુનિવર્સિટીમાં ક્યારે પહોંચવું બેઠાએ ?’

‘માત્ર દસ જ મિનિટ બકી છે, બાપુ !’

‘આજના દિવસના કાર્યક્રમમાં આ સહભોજન હતું કે નહિ ?’

‘જી, ના !’

ગાંધીજીએ ડૉ. રાજનને વિનંતી કરી :

‘બાકીની દસ મિનિટમાં એક કાર્યક્રમ મદદ ભાગ લેવાનો છે. અને આ કાર્યક્રમ તો પાછળથી વધારાનો ઉમેરાયેલો છે, એવું લોકોને સમજાવીને કહો.’

પણ આવું કારણ જનતાએ સ્વીકાર્યું જ નહિ. અને એક મિનિટ માટે પણ મોટરમાંથી ઊતરી જવાનું એમણે દબાણ કર્યું.

ખહાર ડૉ. રાજન લોકોને ચપળ દલીલોથી સમજાવી રહ્યા હતા. લોકમિજબને ગાંધીજી પામી ગયા. તે દરમિયાન મોટરને બીજે ખારણેથી બાપુ સરેકી ગયા. યુનિવર્સિટીને માર્ગે અતીવ ઝડપથી જવા માટે એમણે આમ કર્યું હતું. શું થઈ રહ્યું હતું તેની કલ્પના સરખી ચે ટોળાને આવી નહિ. પોતાનો દોષ તેઓ ડૉ. રાજન પર ઢાળતા હતા. ડૉ. રાજનનો જ બધો વાંક હતો એમ એમનું માનવું હતું.

આ તક ગાંધીજીએ આબાદ કુડપી એકદમ તે ટોળાની બહાર નીકળી ગયા પાછળમાની એક મોટર તુરત-આગળ આવી, એમને અંદર સીધા અને યુનિવર્સિટી તરફ હાકારી ગઈ છેક ત્યારે જ સોકોના દેવાનમા આપુ કે શિકાર તો હાથથી છટકી ગયો હતો. એટલે 'મહાત્માજીકી જય'ના પરિચિત જયઘોષ સાથે સોકો મોટર પાછળ દોડ્યા, પરંતુ ગાંધીજીને ઘઈ જનારી મોટર તો ઠીકઠીક દૂર નીકળી ગઈ હતી

ગાંધીજીએ પાછળ જોયું અને કોઈ મોટા પિકેટ પ્રસંગમાંથી મુક્ત થનાર આનંદી નિશાળિયાની માફક એ પોતાના હાથ હલાવતા હતા.

એમણે ડૉ. રાજનને હીકા અહિંસાની

દૃષ્ટિ જોઈ એ તો એમના પર વીતી રહેલો આ પ્રસંગ મુદ્દલે સમાધાનકારક નહોતો. કોપિત માનવસમુદાય પોતાનો રોષ ડૉ. રાજન પર ઠાલવતો હતો. અમાથી બચવા માટે એ પોતાની મુઠ્ઠીનો ભેરદાર ઉપયોગ કરતા હતા પરંતુ એ વખતે હિંસા અને અહિંસાના હકની માગણીનો નિવેદો લાવવાની બાપુજીને કુરસદ નહોતી. ધૂળના ગોટેગોટ ઉરોડતી એમની મોટર જતી હતી

• યુનિવર્સિટી સંઘની સભામાં પહોંચતાં એમને માત્ર એક જ મિનિટનું મોડું થયું હતું સાવજની શરૂઆતમાં જ મોડું થયા બદલ એમણે એતાઓની માફી માગી.

ગાંધીજી અને એમના ઘડિયાળની કોઈ અભેદ મૈત્રી છે સદ્ગુણોમાં નિયમિતતાને બાપુ સોથી વધુ મહત્વનું સ્થાન આપે છે.

★

પત્ર પ્રસાદ*

['પોતે નિર્દોષ છે ને પોતિસે પોતા ઉપર બોટા આરોપ મૂક્યો છે એમ એક જણ કહે છે તો એનું શું કરવું ? હિંસા ફાટી નીકળી છે, એટલે આપે ૧૨૫ થી ઓછા તો નહિ જ પણ ૧૫૦ વર્ષની જિજ્ઞાસા રાખવી ઘટે 'આમ લખ્યું' હતું તેનો બાપુએ લખેલો જવાબ છે. એની લેણી બાપુની છે એવી જ રાખી છે]

ચિ. વાલજી. નિરપરાધિને શિક્ષા તે ઈતિમ સમાન છે, ને અપરાધી તો શિક્ષા માર્ફત કરેલું કરજ ચોડુક અદા કરે છે એટલે બેચે નિર્ભય થઈને વગર વકીલે અદાલત આગળ ઉભાવતું છે. લખાણ તપાસીશ ઈશ્વરને ખપ હશે તો ૧૨૫ ના ૧૫૦ કરશે ને અપ ખૂચી જશે હશે તો આજ પણ કૌપાડી જાય રામ રાખે તેમ રહીયે.

તા ૨૭ ૭-૪૩ }
ત દિ }

બાપુના -
આરોપવાદ

* બાપુએ પોતાના અતેવાગી શ્રી વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ ઉપર લખેલા પત્ર : કપતી નોંધ શ્રી. વાલજીમાઈની પોતાની છે

પારસમણિના સ્પર્શે

સંપાદક :

શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

સ્વ. મહાદેવભાઈ પછી ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો ગુજરાતની પાસે રહી કરવાનું પવિત્ર કાર્ય શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે કર્યું છે. એમણે વીણીવીણીને મોતી એકઠાં કર્યાં છે. ગાંધીજી વિષે લખાયેલા ને વેરવિખેર પહેલા અનેક લેખો એમણે એકત્ર કર્યા છે. ગાંધીજી વિષે ખીજી ભાષાઓમાં લખાયેલા લેખોનાં ભાષાંતરો કર્યાં છે અને ખાસ પરિશ્રમ લઈને ગાંધીજીના સહવાસમાં આવેલા ગુજરાતના લોકસેવકોના અનુભવો પણ એમણે મેળવી ગ્રંથરથ કર્યા છે. અહીં એમના પરિશ્રમના ફળરૂપ થોડાક પ્રસંગો રજૂ કરીએ છીએ. આને એ વાંચીએ ને એમાંથી બળ મેળવીએ.

આ પ્રસંગો ‘ગાંધીજીનાં જીવનપ્રસંગ’ અને ‘ગાંધીજીના સમાગમ’માંથી લીધા છે.

*

: ત્રિસિસ માલી એહામ પોલાક :

ખીજ એક પ્રસંગે જમવાટાણે એક નાનકડો રુમૂજ બનાવ બન્યો, તેની એ પ્રસંગ સાથે સંબંધ ધરાવનાર સહુની ઉપર ભારે અસર પડી. ખાળકોની સાથે ગાંધીજી કેવી રીતે કામ લેતા, ને ખાળકોને સંયમ શીખવવાની રીત વિષે એમનો કેવો ખ્યાલ હતો, એ પણ આ પ્રસંગ પરથી દેખાઈ આવ્યું.

ઘણાં નાનાં છોકરાં કરે છે એમ એક ખાળકને ખાવા પરથી ઊઠવાનું ગમતું નહિ. જે ચીજો-એને સૌથી વધારે ભાવી હોય તે એ વધારે ને વધારે માગ્યા જ કરે; અને તેમ કરતાં કોઈ ટોકવા બંધે તો રિસાય કે તોફાન કરે. ગાંધીજી એને સમજાવવાને પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા હતા. પણ સાવ નાનું ખાળક રહ્યું; એટલે એની ભૂખ પર પિતાની દલીલ શાની અસર કરે? આખરે એક દિવસ સાંજે ખાપુએ એને કહી દીધું કે, ‘તારે જેટલું ખાતું હોય તેટલું ખા.’ ખીજાંઓને કહ્યું કે ‘કોઈએ એને ખાતો અટકાવવો કે ટોકવો નહિ.’ જમણુ તો ચાલ્યું. આ ખાળક હંમેશની ઢબે બેઠો

હતો. ખવાય એટલું ખાઈ રહ્યા પછી ટેબલ પર માથું મૂકીને ઊંઘી ગયો. અમે બધાં જમી રહ્યાં તો-યે ટેબલ સાફ કરવામાં ન આવ્યું. એટલામાં ખાળક ઊંઘી ઊઠ્યો. ખાપુ કહે: ‘હજી કંઈ બેઈએ છે?’ ખાળકે હા પાડી, ને ફરી ખાવા માંડ્યું. અમે ટેબલ આગળ બેસી રહ્યાં. કોઈએ ખાળકને ખાવામાં જરા પણ ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું નહિ, ને વાતોમાં વખત પસાર કર્યો. છેવટે ભાઈસાહેબથી કશું ગળે ઉતારાય એવું રહ્યું નહિ. પેટ ઠાંસાઠાંસ ભરાયું હતું; એટલે રડવા માંડ્યું. ગાંધીજીએ એના તરફ જરાયે ધ્યાન ન આપ્યું. ખા એને લેવા જતાં હતાં તેમને રોક્યાં. ખાળક થોડીક વાર તો ધીરોધીરો રડ્યો, ને એણે ફરી ઊંઘી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ પેટમાં બેચેની વધવા લાગી, ને છેવટે એને ઉપાડીને લઈ જવો પડ્યો. ગાંધીજીએ બહુ જ હેતથી, ધીરે રહીને એને પોતાના હાથમાં ઊંચકી, મેઢે લઈ જઈ પથારીમાં સુવાડ્યો; ને ખાને સોંપ્યો. લગભગ આખી રાત એની બેચેની ચાલુ રહી. પણ તે દિવસનો પાક એ કદી ભૂલ્યો નહિ. જમતી વેળા જે ચીજ

આપવાની ના પાડવામા આવે તે તેણે
માગી હોય એવું ફરી કહી બન્યું નહિ

‘ઈંડિયન એપીનિયન’ પત્ર દર
અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ થતું તેનો અંક છાપવા
ને રવાના કરવાનો દિવસ આવે ત્યારે
આશ્રમના એકેએક માણસને કામ કરવા
બોલાવવામાં આવતું. ગાંધીજી ને પોલાક
છેક છેવટની ઘડીએ આપવાનાં લેખ કે
નોંધ લખતા કે સુધારતા હોય છાપનારા
છાપવામાં પડ્યા હોય અમે જે બાકી રહ્યાં
તેમનાથી કશું ખાસ કામ ન થઈ શકે એમ
હોય, એટલે સચા પરથી નકસો છપાઈને
હિતરે તેની ઘડી વાળવાનું ને તેના પર
સરનામાના કાગળ વીંટાળવાનું કામ અમે
કરીએ.

છાપખાનામાં આ વેળા એન્જિનથી
ચાલનારો સચો નહોતો તેલચત્ર (એઈલ-
એન્જિન) હતું, પણ તે એકવાર ખરે લખતે
ખોટકી પડ્યું હતું. પછી આગળ જતા
એન્જિન ચલાવવાનું ઈરાદાપૂર્વક બંધ
કરવામાં આવેલું હોય વતી ચલાવવાનું
એક ચક્ર રાખેલું, ને તેના વડે ગુદ્રલુચ ત્રને
પ્રતિ આપી શકાય એવી બોલવણ કરેલી,
ને હાથ-ચક્રનો હાથો ફેરવવાને બે ગથેડા
રાખેલા.* પણ ગાંધીજી તે માણસે પોતાનું
કામ પોતે કરી લેવું બોધે એમ માનનારા
રહ્યા; એટલે તેમણે આ વ્યવસ્થા પણ
થોડા વખતમાં બદલી, અને અંક છપાવનારો
હોય તે દિવસે થોડા કલાકને માટે ચાર
જખરી ગુલુ બાઈઓને મજૂરલુ તરીકે
રોકવામા આવતી તેમાંની બેઓની બેડી
વારાફરતી હાથો ફેરવતી, ને બીજી બેડી
એટલે વખત આરામ લેતી આ ઉપરાંત

દરેક મશીન આશ્રમવાસી-ગાંધીજી સુદ્ધા-
વારાફરતી હાથો ફેરવતા, ને એ રીતે
છાપાની નકસો છપાતી.

સચો ફેરવનારા કામની સાથે આનંદ
પણ કરતા દરેક જણને અંક વેળાસર
કાઢવાની સારે હોશ હોમ એમ દેખાતું.
એટલે રાતે બમે તેટલા થોડા સુધી કામ
કરવું પડે, તોપણ કોઈ બબડતું કે કચવાતું
નહિ ઉલ્લી નકસો છપાઈને વળાઈ રહેતાં
મધરાત ન પડે એવું તો કેવચિત જ બને,
ઘણીવાર તો એવી થે ઘણું મુડું થાય.
કામ પૂરું થયે અમે બધા ટોળે વળીને
મુખ્ય ઘર તરફ જઈએ, ને ગાંધીજી અને
બાને તેમના ઘરનાં બારણા સુધી પહોંચાડીએ
ત્યાં રાતને માટે વિદાયની આપણે થાય;
ને દરેક જણ પોતપોતાના રહેઠાણ તરફ
ચાકથી હોથપોથ થયેલું, પણ મનમાં
સંતોષ ઘડને બધ

વંકીકમડળમા તેમજ અસંલિખર્મમા
ગાંધીજીએ ઘણા કુશળ વંકીક તરીકે સારી
નામના મેળવી હતી. ન્યાયાધીશોના મનમાં
પણ એમના પ્રત્યે સારેમાં સારે આદર
હોતો. આફ્રિકામાં ઘણું કામ હોય ત્યારે
ગાંધીજી અને મારા પતિ સાંજે ઘેર કેસોની
ચર્ચા ચલાવે કાયદાની ઘણી અટપટી
ગૂચોની ચર્ચા વખતે હાજર રહેતી કેટલી-
કવાર કોઈ કેસમાં રહેલા કાયદાના મુદ્દાને
ક્ષીધે નહીં, પણ ગાંધીજીના મન પર એને
વિષે જે છાપ પડી હોય તેને ક્ષીધે, એમાં
રસ પડતો એવો એક કેસ નીચે આપ્યો છે:

વસ્તુ નાની ને નજીવી હતી એક માણસ
પર ચોરીનું તહેમત મુકાયું હતું, ને તેણે
ગાંધીજીને પોતાનો બચાવ કરવાની વિનંતી
કરી હાજર રહે એમ કહેવા તે આવેશો.
ગાંધીજી પર કામનો હકપારનો બોલો પડતો

* ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ માં થોડો સંખ્યાનો
ઉલ્લેખ છે — અનુવાદક

હતા એ મારા પતિની જાણમાં હતું. એટલે રવિવારે જ્યારે મન ને શરીરને આરામ આપી તેના થાક ઉતારવો જોઈએ ત્યારે પણ ગાંધીજી અસીલને મળે એ સામે તેમણે રાવ ખાધી. ગાંધીજીના જવાબમાં હળવો પણ સોંસરો ઊતરી જાય એવો ઠપકો ભરેલો હતો:

‘જે માણસ પર આકૃત આવી પડી હોય તેને રવિવારનો આરામ ન સૂઝે! આ માણસ દુખી ને ચિંતાતુર છે. આ કેસમાં જેમ તે ગુનેગાર છે, તેમ ગુનેગાર હોય તો પણ હું એને મળવાની ના કેમ પાડી શકું?’

એકવાર અમુક વખત સુધી ઑફિસના હિસાબ સંભાળવાનું કામ મારા પતિને માથે હતું. તેમણે જ્યુ કે એક અસીલની પાસે ઘણીવાર ઉઘરાણી કરવામાં આવેલી, છતાં ગાંધીજીની ફીની ઘણી મોટી રકમ તેને માથે ચડી ગઈ હતી પેટાની જેપરવાઈ ખડું ભારે હતી. એટલે મારા પતિએ પૈસાની નોટિસ ઘડી કાઢી; દેવું જલદી ભરપાઈ ન થાય તો દાનો કરવાની ધમકી આપી, ને કાગળ ગાંધીજી પાસે સહી માટે મૂક્યો. પણ ગાંધીજીએ તો એમને બોલાવ્યા ને કહ્યું:

‘અસીલોના કહેવાથી તેમની વતી હું ગમે તેમ કરતો હોઉં, પણ મારું પોતાનું ક્ષેત્ર વસૂલ કરવા હું કાયદાનો આશરો કદી લેતો નથી. એની તમને ખબર નથી? માણસને ધમકી આપીને કે ખળજખરી વાપરીને પ્રામાણિક બનાવી શકાતો નથી. એટલે અસીલ જે રાજીખુશીથી પૈસા ન આપે તો, એની પાસેથી તત્કાળ ફી ન લીધી ને ક્ષેત્ર ચડવા દીધું એમાં મેં કરેલી મૂર્ખાઈ ને અગમચેતીના અસાવ માટે મારે સહન કરવું રહ્યું.’

મિત્રાચારીમાં વિવેકને કેટલું સ્થાન છે ને તે કેટલે અંશે ઉપયોગી છે એની વાત અમારી વચ્ચે એક દિવસ ચાલતી હતી. મેં કહ્યું કે ‘હું કોઈ માણસને પ્રિય છું એટલા માટે, કોઈ અજાણ્યા પ્રત્યે ખતાવાય એટલો વિવેક મારી પ્રત્યે ખતાવવાની જરૂર નથી, એ વિચાર મને તો રચતો નથી.’

ગાંધીજી કહે: ‘પણ પ્રેમ અને મિત્રતાનો વિશેષ અધિકાર જ એ છે કે તેને ખંહારનો વિવેક ખતાવવા પછું રહેતું નથી.’

‘ખંહારનો વિવેક ખતાવવો એમ હું નથી કહેતી. પણ, દાખલા તરીકે કોઈ માણસ પોતાની પત્નિને માટે ઊડીને ખારણું ઉઘાડવા ન જતો હોય. છતાં તેણે પરાયા માણસને માટે એવી રીતે ખારણું ઉઘાડવું એ યોગ્ય શા સારું ગણાવું જોઈએ?’

‘પણ માણસને પોતીકાંનો વિચાર હંમેશાં કર્યો કરવો નથી પડતો. પોતીકાં માણસ એ તેનું પોતાનું અંગ છે.’

મેં વાંધો લેતાં કહ્યું: ‘એ દલીલ મારા હૃદયને રચે છે પણ મગજને રચતી નથી.’

ગાંધીજી કહે: ‘તો તમારું મગજ ખગડેલું કહેવાય. મેં તમને ઘણીવાર કહ્યું છે. તમારે એના પર વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ.’ કહીને ગાંધીજી હસ્યા.

મેં કહ્યું: ‘હું મનક નથી કરતી. તમારો ખરેખરો વિચાર શો છે તે હું જાણવા માગું છું.’

‘માણસ પોતાના હાથનો વિચાર કરે છે ખરો? કે એના તરફ ખાસ ધ્યાન આપે છે? બેશક નહિ જ એ એનું પોતાનું અંગ છે, ને શરીરના ખીજ ભાગોની સાથે એની સંભાળ લેવાય જ છે. આપણાં

નજીકમાં નજીકનો સમાની સ્થિતિ એના જેવી છે. તેઓ આપણા અંગ જ છે તેમને આપણે ભૂલી જઈએ છીએ એવો આભાસ કદાચ થાય, પણ વસ્તુતઃ તે નિરતર આપણા ધ્વનનમાં હોય જ છે.

‘મને લાગે છે, કોઈ સહેજ દરના માણસની પેઠે મારો પણ વિચાર રખાય એ મને કેટલીકવાર ગમે જોઈ મારે વિષે પ્રેમ ધરાવતા હોય તેઓ મને પોતાના શરીરનું અચેતન અંગ ગણી મને કોરે મૂકી દે એ મને ગમે નહિ!’

ગાંધીજી કહે, ‘તો પછી તમારે શું બોલ્યો છો?’

‘પ્રેમીજનો મારા તરફ દુર્લભ કરે એટલે સુધી એમના પ્રેમની કિંમત આપવી મને પસંદ નથી મને તો લાગે છે કે હું બીજા માણસને ચાહું છું એટલા માટે મારે એને મારી સારામાં મારી બાજુ ખતાવવી બોઈએ, તેમ જ નાનીનાની વાતોમાં જે વિવેક ને વિનયની અપેક્ષા રાખવાનો પ્રેમ અને મિત્રતાને હક છે તે વિવેક ને વિનય ખતાવવાની તકો માણસે જોળવી બોઈએ.’

‘પણ તમે બીજના હૃદયને સાવ જણતાં હો, તો પછી એ વિષે તમને કહેવું કે તમને તે ખતાવવું બોઈએ એમ તમે ઇચ્છો ખરા?’

મે કહ્યું, ‘હા, ઇચ્છું છું.’

‘એને અમેદ કે તાદાત્મ્ય ન કહેવાય સાચા પ્રેમમાં એવા અમેદ કે તાદાત્મ્ય હોવાં જ બોઈએ!’

મે કહ્યું, ‘મને લાગે છે આપણે ઊંડા પાણીમાં ઊતરતાં જઈએ છીએ પાછા ચરતીતથી જ આરંભ કરીએ મે કહેલું, ને ફરી કહું છું, કે જો આપણા વિવેકના પ્રથમ અધિકારી છે તેમના પ્રત્યે વિચાર-

પૂર્વક વિવેક ને સંયમ હાખવવાની પરવા ન રાખવી, ને પરામા માણસો બેઠે જ હસીને બોલવું, એ અયોગ્ય છે. હું એમ ખનવું બોલું છું ને મને ખેદ થાય છે, કેમ કે હું એને વાજબી ગણતી નથી.’

‘તો પછી તેનો વિચાર કરીને અકળાવાનું મૂકી દો!’ ગાંધીજીએ ઉવટનો જવાબ આપતા કહ્યું.

એક દિવસ સાંજે જોહાનીમખર્જના મેસોનિક હોલમાં ફિફીઓ તથા તેમના પ્રત્યે સમસાવ ધરાવનારાઓની એક મોટી સભા સરાઈ હતી હોલ ચિકાર ઘઈ ગયો હતો, એક તેસ જગા ખાલી નહોતી, ને લોકોતે બહાર બારણામાં ને ચોટલા પર ઊભા રહેવું પડેલું ગાંધીજી મુખ્ય વક્તા હતા. તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં બધે તેમને સાંભળવા લોકોનું ટોળું ઊભડતું, મલા પૂરી થયે ગાંધીજી વ્યાસપીઠ પરથી ઊતર્યા, ને તેમણે થોડાક લોકો બેઠે કંઈક વાતો કરી, પછી તેઓ ને હું સાથે બહાર નીકળ્યાં અમે બહારને ફરવાને પહોંચ્યાં ત્યાં અધારામાં એક માણસને ઊભેલો મે બોલો ગાંધીજીની નજર પણ તેના પર ખાસ પડી હોય એમ લાગ્યું, કેમ કે તેઓ સીધા પેલા માણસની ખાસે ગયા, તેના હાથમાં પોતાનો હાથ ભેરવી લીધો, ને તેને શાંત, સ્વસ્થ ને ગભીર અવાજે કંઈક કહેવા લાગ્યા પેલો સણસર ખચકાયો, ને પછી વળીને ગાંધીજીની બેઠે ચાલવા લાગ્યો હું એમની બીજી બાજુએ ચાલવા લાગી એ રીતે અમે આંખો મહોલ્લો વટાવી ગયાં એ બે જણાંની વાત કરતા હતા તે હું સાંભળી શકત તોયે મને તે સમજત નહિ પણ હું તે સાંભળી જ શકતી નહોતી, કેમ કે બંને જણ બહુ જ ધીરે અવાજે

ખાલતા હતા. મહાદલાને છેડા આવ્યો ત્યાં પેલો માણસ ગાંધીજીના હાથમાં કશુંક આપીને ચાલતો થયો. આ આખા ખનાવથી હું કંઈક મૂંઝવણમાં પડી હતી. પેલો ગયો એટલે મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું : 'એને શું બેઠવું હતું—કંઈ ખાસ માગણી કરવા આવેલો શું ?'

ગાંધીજી કહે : 'હા, એ મારો જીવ લેવા આવ્યો હતો.'

'તમારો જીવ લેવા ?' હું બોલી બિઠી. 'તમારો જીવ લેવા ? કેવું સયાનક ! એ પાગલ છે શું ?'

'ના, એ માને છે કે હું અમારા સોડાની બેઠે દગો કરી રહ્યો છું, હું સરકાર બેઠે ખટપટમાં સળી હિંદીઓનું અહિત કરવા માણું છું, ને છતાં તેમનો મિત્ર ને નેતા હોવાનો ડોળ કરું છું.'

'પણ એમ માનવું એ નરી દુષ્ટતા છે, એ સયાનક વાત છે,' હું બેરથી બોલી. 'એવો માણસ વિશ્વાસપાત્ર નથી. એને તો પોલીસ પાસે પકડાવવો બેઠ્યો. તમે એને આ રીતે જવા શા સારુ દીધો ! પાગલ હોવો બેઠ્યો એ !'

ગાંધીજી કહે : 'ના, પાગલ નથી; માત્ર વહેમાયેલો જ છે. અને તમે બેયું કે મેં એની સાથે વાત કરી તે પછી એણે છરો મારા હાથમાં આપી દીધો. એ જ છરો એણે મારા પણ ચલાવવા ધાર્યો હતો.'

'તેણે તમને અંધારામાં ઘા કર્યો હતો. હું.....'

ગાંધીજી વચ્ચે જ બોલી બિઠ્યા : 'એટલાં બધાં ગભરાઈ ન જાઓ. એના મનમાં તો એમ હતું, કે આને મારું; પણ એમ કરવાની ખરેખરી હિંમત એનામાં નહોતી: એણે મને માનેલો એટલો

ખૂરો હું હોઉં તો મરવાને જ લાયક ગણાઉં. હવે એ આ વિષે વધારે ફિકર નહિ કરે. આ ફિરસો તો ખૂરો થયો. હું નથી માનતો એ માણસ હવે ફરી મને ઘાયલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. મેં એને પોલીસ પાસે પકડાવ્યો હોત તો એ મારો શત્રુ બનત. પણ હવે તો એ મારો મિત્ર બનશે.'

*

: અમૃતલાલ વિકલદાસ ઠક્કર :

સુને ૧૯૨૬ની સાલમાં એક વખત હું નિરાશાના સાણસામાં સપડાયો હતો. દેશની રાજકીય સ્થિતિ સુધરતી તો નહોતી, પણ બિલટી બગડતી ચાલી હતી. રાજકીય નેતાઓ આપસઆપસમાં મતભેદ કરીને લડતા હતા. ભીલ સેવા મંડળનું કાર્ય, જેમાં હું ચારેક વરસથી પડ્યો હતો, તેમાં પણ ખાસ પ્રગતિ દેખાઈ આવતી નહોતી, આવી નિરાશાની ધૂનમાં હું એક રાત્રે ગાંધીજી પાસે ગયો, અને કહ્યું : 'મેં તો વિચાર કર્યો છે કે બધું બહેર કામકાજ, ભીલસેવાનું કામ, સારત સેવક સમાજ વગેરે મૂકી દઈને હરદ્વાર, બદરીકેદાર કે એવે કોઈ સ્થળે જઈને બેસી બઉં, અને ધર્મધ્યાનમાં જ બાકીનાં વર્ષો કાઢું.' આમ કહીને મેં મારું હૈયું ઠાલ્યું. ગાંધીજી થોડો વખત શાંત રહ્યા. પછી કહ્યું : 'ઠક્કરબાપા ! (ત્યાં સુધીમાં તેમણે મને બાપા તરીકે છાપી દીધો હતો.)—દેશમાં આટલું બધું કામ પડ્યું છે તે વખતે તમને આવું ક્યાંથી સૂઝ્યું ? સાર્વજનિક કામના ઢગલા પડ્યા છે. તમે તો તે કામને વરલા છો. તેથી તમારાથી ભીલોની, હરિજનોની વગેરે પ્રવૃત્તિ છોડાય જ કેમ ? એ તો મર્યે જ છૂટે, તે પહેલાં નહિ.' હું તે

ટાઢોબોળ થઈ ગયો. ચાળીસેક વર્ષ પૂર્વે મારા પિતાને ઘરકસેશને કે જરીબાઈને કારણે આવી કલ્પના આવી હતી, અને તેથી સાવનગરથી મથુરા-જઈને પાંચસાત દિવસમાં તેઓ પાછા આવ્યા હતા, એ પ્રસંગ નજર આગળ તરી આવ્યો. આ વાતને આજે સમગ્ર વીસ વરસ થયાં છે. પણ ફરી મને આવો જાડો વિચાર ઠલી આવ્યો નથી.

પૂજ્ય કસ્તુરબા ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે આગાખાન મહેલમાં-ખદીખાનામાં-ગુજરી અયાં સાઈ દેવદાસે તેમની બધી ક્રિયા પૂનામાં કરી. તેમના અરિય સઈને પ્રયાગ જતા મુખાઈ છોતરાને થોડા જ મિત્રો પાસે તેમની ચાદગીરીના ફડની વાત કરી તે સદુએ ઉપાડી સીધી પછી દિલ્હી ગયા બાદ ધનિકો પાસે તે વાત મૂકતાં તેમણે ઠીક ટેકો આપ્યો. પચોતેર સાખની મોટી રકમની વિનતી આમજનતા પાસે મુકાઈ ઈશ્વરકૃપાએ ગાંધીજી તે જ વર્ષના મે માસમાં છૂટ્યા નિધિ એકઠો કરવાના કાર્મમાં મુશ્કેલીઓ હતી તે આથી ટળી ગઈ. નિધિનો ઉપયોગ 'સ્ત્રીબાળકો' માટે કરવાનો નિશ્ચય તો પ્રથમથી હતો, પણ હવે તે 'ગામડાનાં જ સ્ત્રીબાળકો' માટે સીમિત થયો. ગઈ રેટિયાબારશે ૭૫ સાખની ચેક્કીને બદલે ૮૦ સાખના ચેકો ગાંધીજી પાસે સેવાજામમાં રજૂ થયા તે તેમણે સ્વીકાર્યા રકમ પૂરી થશે કે નહિ તે વિષેની અનેક આશંકાઓ દૂર થઈ, એટલું જ નહીં પણ નિધિ બધું કરવામાં આવ્યો ત્યારે, કુલ આંકડો ૧ કરોડ ૨૮ લાખનો થયો. ઘણી વખત આદર્યા અધૂરા રહે છે,

પણ આમાં તો હરિની મહેરથી માગ્યા કરતા ઘોઢા ઉપરાંત મળ્યા -

નિધિમાંથી કરવાનાં અનેક કાર્યોને અર્જે અનેક ટ્રસ્ટીઓની તથા કાર્યકારિણી સમિતિની સલાઓમાં ચર્ચા થાય છે—થઈ. ગઈ ઠોઈ ઠોઈ વખત તો ગાંધીજી કહે : 'હું તો પૈસા દાખીને બેસી જઈ' એવો છું, પણ બપડવા નહીં દઉં. એમ મારી પાસે તમે છતાવળે છતાવળે યોજનાઓ ન મંજૂર કરાવો. ઓફિસખર્ચામાં ને ફરનીચરમાં પૈસા વેડફી નહીં નાખવા ભલે શરૂઆતમાં જરા વાર વાગે ' પણ ઠોઈ વખત કળે, ઠોઈ વખત કરજરીને, ઠોઈ વખત લાડકા દેવદાસની સહાયતા લઈને, અમે તો મંજૂરીઓ મેળવી લઈએ ' એમિલ ૧૯૪૫માં એક રાત્રે મુખાઈના બિરલા હાઉસમાં થોડા મિત્રોની હાજરીમાં ગાંધીજીએ કહ્યું : 'જુઓ. કમરબાપા, આ પૈસા ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે વાપરવાના છે જ; પણ તેનો વહીવટ પણ સ્ત્રીઓ કરતી થઈ જાય તો સારું સ્ત્રીઓનું દરદ સ્ત્રીઓ જ સમજે આપણે તેમને માર્ગ બતાવીએ, યોજના કરી દઈએ, અને તેમને કાર્ય કરતાં શીખવીએ શીખતાં તે ભૂલ કરે, કામ કદાચ બગાડે, પૈસા વધારે ખર્ચે, તો એ હરકત નહીં પણ આપણે બને બેઠા છીએ, હયાત છીએ, ત્યાં સુધીમા, એટલે કે જતા પહેલાં, સ્ત્રીઓને સોંપવા શક્તિમાન થઈએ, તો ઘણું કામ થયું કહેવાય ' આટલો હિચક આશય, મમતાનો ત્યાગ, અને સ્ત્રીજાતિનું સન્માન કયાંથી ભેગા થઈ જાય ? હું તો વિચાર કરતોકરતો ઘેર જઈ-સૂઈ ગયો. આ શબ્દો હજી મારા કાનમાં અનેક વેળા ધુન્ધા કરે છે.

: ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ :

આશ્રમમાં એક પ્રછી એક ચિત્રવિચિત્ર માનવીઓ આવ્યે જતાં હતાં. એક બપોરે એક નવા એમ. એ. એલ. એલ. બી ગયા, ને કહેવા લાગ્યા: ‘સાહેબ, મારા લાયક કંઈ કામ ખતાવો’. ગાંધીજી કહે: ‘આવો, આ ઘઉં વીણો’. પોતે પણ તે વખતે ઘઉં વીણતા હતાં, ને દળવા જવાની તૈયારીમાં હતા. પેલા એમ. એ. એલ. એલ. બી. તો ડઘાઈ જ ગયા. કોલર, ટાઈ, પાટલૂન અને પાઘડી પહેરેલાં, એટલે એક તો પલાંડી વાળીને ખેસવાનું જ મુશ્કેલ હતું. તેમાં યે અરથો કલાક થયો છતાં ગાંધીજી એમને ‘રહેવા દો’ એમ પણ કહે નહીં. આખરે પરસેવાથી રેખરેખ થયેલા ઊઝા, ને કહ્યું: ‘સાહેબ, હવે રજા લઉં છું!’ ગાંધીજી કહે: ‘પધારો’. આ વાતનો સાંજની પ્રાર્થનામાં ગાંધીજીએ ઉલ્લેખ કર્યો, ને કહ્યું: ‘હું એ લાઈનો દોષ કાઢતો નથી. નવી કેળવણીએ બધાને હાથકામની મહત્તા સમજતા અટકાવ્યા છે. આવા બહુ લાઈઓ મારી પાસે આવે છે. હમણાં હું કંઈ રાજકીય મંડળ કાઢું કે છાત્ર કાઢું તો એવા મન્ત્રી થવા ઉત્સુક હોય છે. પણ હું એવું કંઈ કરતો નથી. કરું તો અહીં ઘોડાગાડીઓની હાર બમે, સલાઓ થાય, ચર્ચાઓ થાય, અને ઘોડો માને કે સ્વરાજ આવ્યું, સ્વરાજ આવ્યું. પણ મને એ પદ્ધતિએ કામ કરવું ગમતું નથી. હું બહુ નાનો માણસ છું, અને દેશ બહુ મોટો છે. પણ મારું માને તો હું એને સાચા કાર્યની દિશા સુઝાડું ખરો’.

*

: રવિશંકર મહારાજ :

૧૯૨૯માં ગાંધીજી કાચા અનાજનો પ્રયોગ કરતા હતા, ત્યારે મેં પણ તે પ્રયોગમાં ભાગ લીધેલો. ગાંધીજીએ ઘોડા

દિવસ કાચું અનાજ ખાધું, અને મરડાનું દર્દ થયું તેથી શરીર સાવ લગ્ડી ગયું. મને ખાસ હરકત નહોતી આવી. કાચું અનાજ ખાતાં એક મહિને તો મને થયેલો: એ અરસામાં એક વખત કંઈક કામસર હું તેમની પાસે ગયો. તેમને બોલવાની શક્તિ નહોતી, એટલે કાંઈએ તેમની સાથે વાત ન કરવી એવો નિયમ થયેલો. છતાં તેમણે મને પૂછ્યું: ‘તમારું શરીર કેમ રહે છે?’ મેં કહ્યું: ‘ખાપુજી, ઠીક છે.’ (વાત ન કરવી બેઠાં, પણ પૂછે એટલે નિરુપાયે ઉત્તર આપવો પડે.) પછી કહે: ‘વજન કેટલું ઘટ્યું?’ મેં કહ્યું: ‘પોણા શેર. પણ થોડી અશક્તિ દેખાય છે.’ તેમણે પૂછ્યું: ‘શું કામ કરવાનું હોય છે?’ મેં કહ્યું: ‘આખો દિવસ કાંતું છું. સફાઈનું કામ કરવાનું આવે છે તે કરું છું.’ ગાંધીજી: ‘એટલું કામ તો થાય છે ને?’ મેં હા પાડી. ગાંધીજી: ‘તો પછી વધારે બળની ઇચ્છા શા માટે રાખો છો? તમને ખબર છે કે બપવિનાનું બળ એકઠું થાય તો શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે ને આત્માનો નાશ કરે છે? હું તો અક્રિયામાં રહેતો ત્યારે ૨૧ માઈલ ચક્ષીને વકીલાત કરવા જતો. અને શનિવારે તો ૪૨ માઈલ ચાલતો. સવારમાં વહેલો ઊઠીને, સાંજની રાતે કરેલી હોય તે, ને સાથે લિખ્તો મુરખો ખાંધીને ચાલતો. રસ્તામાં પાણીનો ઝરો આવતો ત્યાં બારેબાર સ્નાન કરી, ઓફિસે જઈ, સાથે આણેલું ભાતું ખાઈને કામ કરતો. શનિવાર ખાદ કરતાં ખાંડીના દિવસ સાંજના ગાડીમાં પાછો જતો. શનિવારે જવા-આવવાના મળી ૪૨ માઈલ ચાલવાનું થાય. એટલે શરીર પાસે જેટલું કામ લેવાનું હોય તેટલા જ બળની ઇચ્છા રાખવી.’

*

: પંડિત મુખલાલજી :

જીલ્લાવાલા બાગના હત્યાકાંડ પછી તે વિષેની એક તપાસમિતિ રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી નિમાયેલી, તેમાં ગાંધીજી હતા એનો રિપોર્ટ લખાયા પછી તેઓ-સ્મરણ પ્રમાણે-કાશીથી અમદાવાદ પાછા ફરેલા વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું હું આશ્રેથી અમદાવાદ આવેલો, તે ગાંધીજીના દર્શન અર્થે આશ્રમમાં ગયો. હવે આશ્રમ સાબરમતી કાબૂી આવ્યો હતો મારી સાથે બે મિત્રો હતા તેમાંના એક જૈન પંડિત હતા. ગાંધીજી બેઠા 'હતા તે ઓરડામાં અમે ગયા શ્રી મહાદેવભાઈ નજીકમાં પોતાનું કામ કરતા હતા ગાંધીજીએ ત્રાંત સ્વરે પણ ખડખડાટ હાસ્ય સાથે 'આવો' એવા શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું 'મેં' કહ્યું 'આપે' તો બહુ જ યાકેલા છો સેવાઈ ગયા' લાગે છે તો ક્યાંક મહિનો દોઢ મહિનો પૂરો આરામ કાં ન કરો? આપે તો પંજાબના ભ્રમણમાં અને રિપોર્ટ લખવામાં બહુ મમ અને ઉબગરા કર્યા છે 'તેમણે તરત જ કહ્યું. 'એમ કંઈ અજગરની પેઠે પડ્યા રહી શરીર પંપાળ્યા કરામ છે?' મેં મારી સાથેના મિત્રની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું. 'તેઓ પંડિત છે ને જૈન સાધુઓને સલાવે છે' ગાંધીજી એમની લાક્ષણિક શૈલીએ હસીને કહે. 'ત્યારે તો એ ભાઈ અગ્નિને બાળે છે, એમ ને?' ઉપરના તેમના બને જવાબે મને વિચારમાં નાંખી જ દીધો હતો પણ તે વખતે શહેરમાંથી ગાંધીજી પાસે અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવીને સરકાર સાથેની ભાવિ લડતમાં પોતાના સ્થાન વિષે પૂછી રહ્યા હતા એ ઉત્તેજક વાતાવરણમાં એક કોલેજિયન વિદ્યાર્થીને ગાંધીજીએ કહેલું તે

હજી પણ મારા કાનમાં યુગલું હું સાંભળું છું તે વાક્ય એટલું જ હવે કે 'તમે જીવાન છો અને હું જીવાનીમાં નિર્દોષ આનંદ કેમ લેવો એનો રસ્તો તમને બતાવી રહ્યો છું.'.

*

• કલાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર :

૧૯૧૫માં ગાંધીજી દિંદુરૂતાન આવ્યા પછી ઘોડા જ દિવસમાં શાંતિનિકેતન આવેલા, કેમ કે દિનિક્ષ આશ્રમથી આવેલી મડળી ત્યાં હતી હું પણ તે વેળા-સ્વતંત્ર રીતે ત્યાં ગયેલો. ગાંધીજી આવ્યા તે દિવસે મોડી રાત સુધી અમે વાતો કરી સવારે છાડીને પ્રાથના પછી અમે મજૂરી કરવા ગયા ત્યાંથી પાછા આવીને ભેઈએ તો અમારે માટે નાસ્તો, ફળ વગેરે બધું કાપી કરીને જુદીજુદી થાળીઓમાં પીરસી રાખેલું. અમે તો બધા કામે ગયેલા; પછી માની પેઠે આ બધી મહેનત કાણે કરી? મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું (એ વખતે હું એમની સાથે અંગ્રેજીમાં જ બોલતો) 'આ બધું કાણે કર્યું?' તેમણે કહ્યું: 'કેમ? મેં કર્યું છે' મેં સંકોચથી કહ્યું. 'આપે કેમ કર્યું? આપ બધી તૈયારી કરો, ને અમે બેઠાબેઠા ખાઈએ, એ મને સારું નથી લાગતું' 'કેમ, એમાં શો વાધો છે?' મેં કહ્યું 'આપ જેવાની સેવા સેવા જેટલી લાયકાત અમારામાં હોવી બોધ્યે ને।' એનો એમણે જે જવાબ આપ્યો તેને માટે હું તૈયાર ન હતો, મેં અંગ્રેજીમાં કહેલું કે 'We must deserve it' એ સાબળતા તેમણે સાવ સ્વાભાવિકપણે કહ્યું 'Which is a fact' (એટલે કે તમે એને માટે લાયક છો જ) હું એમની સાથે બેઈ રહ્યો. તેમણે હસતાહસતા કહ્યું 'તમે બધા કામે ગયા હતા, ને નાસ્તો કરીને પાછા

કામે ચડી જશે. મારી પાસે હુરસદ હતી. એટલે મેં તમારો વખત ખચાવ્યો. એક કલાક કામ કરીને આવો નાસ્તો કરવાની લાયકાત તમે મેળવી જ છે.' મારો કહેવાનો સાવ તો એ હતો કે આવા મોટા નેતા અને સત્પુરુષની સેવા લેવા જેટલી લાયકાત અમારામાં હોવી જોઈએ ને! એ સાવ એમના મગજ સુધી પહોંચ્યો જ નહીં. તેઓ તો માણુસર્માત્ર પ્રત્યે સમદષ્ટિથી જોનારા રહ્યા. તેથી એમની નજરે તો મેં સેવા કરી એટલે હું એમની સેવા લેવાને હકદાર બની જ ગયો.

૧૯૧૮માં મજૂરોની હડતાળને અંગે ગાંધીજીએ ઉપવાસનો નિશ્ચય કર્યો એની વાત સાંભળી મહાદેવસાઈએ અને મેં એમની સાથે ઉપવાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. મહાદેવસાઈએ ગાંધીજી પાસે જઈ પોતાનો વિચાર તેમને જણાવ્યો. ગાંધીજીએ એમને મનાવી બેસાડ્યા, પણ મહાદેવસાઈએ માન્યું નહીં. ચર્ચા ને દલીલોના વખત નહોતો. ગાંધીજીએ કડકાઈથી કહ્યું: 'મહાદેવ, તમારો ધર્મ શો છે એ પણ હું જાણું છું. અત્યારે તમારે ખાવું જોઈએ. મારી વાત નહીં માનો તો હું તમારું મોં નહીં જોઉં.' મહાદેવસાઈ ગમગીન ચહેરે મારી પાસે આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા: 'ખાપુ, મારું મોં ન જુએ તો હું જીવું કેવી રીતે?' મેં કહ્યું: 'ખાપુ તો આપણા અંતરાત્મા જેવા છો. તેઓ કહે કે ખાવું જોઈએ, તો આપણે ખાવું. ખાઈને જ આંખણે આપણી કસોટી થવા દેવી.' મારું નામ પણ ગાંધીજી પાસે ગયું હતું. હું તેમની પાસે ગયો ને કહ્યું: 'મહાદેવસાઈએ મને ખધું કહ્યું છે. અમે અંનેએ ખાવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. માત્ર હું ખજૂર ને પાણી પર રહીશ. પણ એને

આપના ઉપવાસની સાથે કશો સંબંધ નથી. એ મારો સ્વતંત્ર પ્રયોગ છે.' ગાંધીજીના મનમાં કદી શંકા નથી આવતી. તેમણે તરત જ કહ્યું: 'ઠીક છે, તમારો પ્રયોગ ભલે ચાલતો.' મેં સાથે જ એવો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર રાખેલો. મને ડર હતો કે ગાંધીજી શંકા ઉઠાવશે કે આણે ચાલાકીથી નવો રસ્તો કાઢ્યો. પણ તેમણે જરા પણ શંકા ન ઉઠાવી એ જોઈ મને સંતોષ થયો. એ જ રીતે તેમણે અનસૂયાબહેનને પણ ઉપવાસ કરતાં રોક્યાં. સાંજે પ્રાર્થનામાં કહ્યું: 'મારી સાથે તમે લોકો ઉપવાસ કરશો તો તેથી મારી શક્તિ વધવાની નથી પણ ઘટવાની છે. બિલટી તમારી ચિન્તા મને થયા કરશે. એટલે તમારો ધર્મ તો એ છે કે સારી પેઢે ખાઈને મારી સાથે કામ કર્યા કરો. આ ઉપવાસમાં મારો દેહ પડે તો તમારે શોક કરવાનો નથી. આશ્રમ-જીવનમાં મિષ્ટાન્ન ખનાવીને ખાવાનો અવકાશ હોય, તો તે દિવસે તમારે મિષ્ટાન્ન ખનાવીને ખાવું જોઈએ. મારા સાથી મારી સાથે ઉપવાસ કરવા જોસે તો મારું ખધું કામ અટકી જાય, ને હું કદી ઉપવાસ કરી જ ન શકું.'

મહાદેવસાઈ ગાંધીજી સાથે બેડાયા ત્યારબાદ થોડે દિવસે અમે 'વાતો કરતા હતા. મહાદેવસાઈ કહે: 'ખાપુ એક જગ્યાએ મળવા ગએલા ત્યાં તેઓ ખુરસી પર બેઠા, ને હું ભોંય પર બેઠો. ખાપુ કહે: 'આ ખરાબર નથી. મારી પાસે આ બીજી ખુરસી પર બેસો.' મારી હિંમત ન ચાલી. એટલે ખાપુ ઠપકો આપીને કહે: 'આ જમાનાની રીતસાત પણ તમારે શીખવી જોઈએ. માટે બેઠો, ને ખુરસી પર બેસો.' હું શરમાતો શરમાતો બેસી ગયો. મેં કહ્યું: 'નવવધૂની

પેઠે ને !'

મહાદેવસાઈ ખાસેથી જ સાંસળેલી એક બીજી વાત છે. ઉત્તર હિંદમાં મહાદેવ-સાઈ ગાંધીજી સાથે મુસાફરી કરતા હતા. ચાલતી ઝાડીએ લખવાનો મહાવરો ગાંધીજીને છે, ને મહાદેવસાઈને પણ હતો. એક દિવસ રાતે મોડા સુધી મહાદેવસાઈ-એ લખ્યું, ને કામ પૂરું કરીને જ સુઈ ગયા. સવારે વહેલા ઊઠવું એમને માટે અશક્ય હતું. સવારે જગ્યા ત્યારે જ્યે કે ગાંધીજીએ સ્ટેશનની વેટિંગ રૂમમાં જઈને મહાદેવસાઈ માટે ચા, દૂધ, ખાડ, પાઉરોટી, માખણ વગેરે મગાવી તાસકમાં તૈયાર રાખ્યું છે. ગાંધીજી પોતે તો ચા નથી પીતા, પણ મહાદેવસાઈ ચા પીએ છે એની એમને ખબર હતી. એટલે તેઓ આ તૈયારી રાખીને મહાદેવસાઈના જગવાની રાહ જોતા બેઠા હતા. મહાદેવ-સાઈ જગ્યા ત્યારે આ જોઈને શરમાઈ ગયા પોતે ચા પીએ છે એ ભેદ ગાંધીજી આગળ ખૂલી ગયો, એથી વધારે સંકોચ થયો. પણ ગાંધીજીએ મીઠીમીઠી વાતોથી એમનો સંકોચ દૂર કર્યો, ને કહ્યું કે 'રાતનો યાક પણ ઊતરવો જોઈએ ના !'

*

: નરહરિ પરીખ.

અમીનમમાં અમે રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરી તે વખતે ગાંધીજી ચ પારણમાં હતા સ્થાપના થયા પછી એકાદ મહિને તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા તે વખતે બધા શિક્ષકો સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પોતાના મનોરથો વિષે તો વાતો કરી જ તે

• જોડનિવાસ દરમ્યાન હિંદુવાનીમા લખેલા ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોના અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક-માથી ઉદ્ધૃત

ઉપરાત ઠેટલીક અગત વાતો પણ કરી કુટુંબના વડીલ કુટુંબનાં બાળકોને કોઈવાર ઘરના ઓરડાની વાત કરે તેમ તેમણે શરૂ કર્યું

'તમે સૌ મારી સાથે જોડાયા છો, અને તમે હરેકે તમારા નિર્વોદ્ધર્મ માટે અમુક અમુક રકમ સેવાનું નક્કી કર્યું છે તમે નક્કી કરેલી રકમો તો ખરાખર છે; પણ એક વાત તમારે સમજી લેવી જોઈએ એવો સમય પણ આવે કે હું એ પ્રમાણે તમને ન આપી શકું. કારણ હું સત્યાગ્રહી રહ્યો અને સત્યાગ્રહી એટલે બડખોર રાજ્યની સામે જ બડ કરું એમ નહિ, સમાજ સામે પણ પ્રસંગ આવ્યે બડ કરું. તે વખતે આ બધા મિત્રો મદદ કરે છે તે ન પણ કરે એટલું જ નહિ, પણ સોફા પથરા મારે અને મારી પર ઢૂકવા પણ તૈયાર થાય. તો પણ મને તો સાચી વાત લાગી હોય તે હું ન જ છોડું, મિત્રો મદદ ન કરે તો મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવવાનો વખત આવે તે વખતે તમે પણ મારી સાથે મજૂરી કરવા તૈયાર થાઓ, તો જે મળે તે આપણે સૌ વહેળી ખાઈએ પણ તમે તે વખતે મને છોડી જાઓ, તો હું તમારો દોષ નહિ કાઢું મારું દિલ પણ તમારી ટીકા નહિ કરે હા, જો આવો પ્રસંગ અમુક વખત પછી આવે, અને તમે જઈને એમ કહો કે 'આ માણસ સાથે જવામા અમારા આટલાં વર્ષે બન્યાં, એટલા અમે પાછળ પડી ગયા,' તો મારું દિલ તમારી ટીકા કરે ખરું. માટે એક વસ્તુ ખરાખર સમજી લેજો નિર્વોદ્ધર્મ તમે સેવાનું નક્કી કર્યું છે તે પ્રમાણે આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ, પણ હમેશા આપી જ શકીશ એમ ન માનશો. અત્યારે આપણી પાસે બેઠમાં અમુક રકમ જમા

છે. તે ઉપરાંત, આફ્રિકાથી હું નીકળ્યો તે વખતે ભેટો મળેલી તે લગભગ વીસેક હજાર રૂપિયાની છે. આપણું માસિક ખર્ચ અત્યારે લગભગ પંદરસો રૂપિયા છે. એટલે આ રકમ તો થોડા વખતમાં પૂરી થઈ જશે. અને પછી કશી મદદ ન મળે તો કાં તો મારી સાથે મજૂર બનવું, અથવા તમને ઠીક લાગે તે રૂસ્તે જવું. હું તો માતું છુંજ કે તમે બધા કાંઈ પડી પેપડીના ખાનારા નથી. એટલે તમે મને છોડી જશો તોપણ, કોઈ પણ વખતે સમાજમાં તમારી કિંમત છે જ. અહીં તમે લો છો તેના કરતાં વધારે તમને કોઈ પણ વખતે મળી જ શકે પણ મારી વાત સમજી લેવી ઠીક છે; કારણ અહીં ખંડખોરની સાથે તમે પાનાં પાડો છો.'

પછી અમારા બધાની પત્નીઓને બોલાવી. તેમનાં નામકામ પૂછ્યાં, આડો-અવળો વિનોદ કર્યો. પછી પૂછ્યું કે 'તમે બધી તમારા પતિઓની પાછળ ઢસડાઈને આવી છો કે સમજીને આવી છો? તમને આ આશ્રમમાં રહેવું ન ગમતું હોય, અને તમારા પતિ આવ્યા છે એટલે પરાણે અહીં આવી હો, તો મને કહી દેજો. હું તમારા પતિને રબ આપી દઈશ, અને કહીશ કે 'તમારી પત્નીને સમજાવી, રાજી કરીને આવો. ત્યાં સુધી હું તમને નથી સંઘરવાનો.' જો કે હું તો એવું ઇચ્છું છું કે તમે પોતે જ આ આશ્રમને તમારું ઘર માનો. એટલે સુધી કે તમારા પતિ આશ્રમમાંથી જવાનું કહે, તોપણ તમે એમને કહી દો કે 'તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. મારું ઘર તો આ આશ્રમ જ છે.' મારી એક બીજી વાત પણ તમારે સમજી લેવાની છે. હું લડવૈયો છું. હું તો

સરકાર સામે લડું, અને લોકો સામે પણ લડું. અને મારી લડવાની રીત કેવી છે એ જાણો છો? સાધારણ લડાઈઓમાં તો દુશ્મન અથવા વિરોધી પક્ષના માણસોને મારવાના હોય; એટલે તેમની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવવાનું આવે, મારી લડાઈમાં દુશ્મન કે વિરોધી કોઈ નથી. એટલે કોઈને મારવાપણું છે જ નહિ; પોતે જ મરવાનું. આપણા પક્ષના માણસોની સ્ત્રીઓને વિધવા બનવું પડે ખરું. એવી મારી રીત છે. આવું ઝટઝટ મરવાનું કંઈ રહે નથી પશું. પણ મારી સાથે જેલ તો નસીબમાં લખેલી જ માનજો. તમારા પતિઓ જ જેલમાં બંધ એમ નહિ, પણ હું તમનેય મોકલું. આ બધું સમજી લઈને મને હા કહેજો. મારી આ વાત તમને ન ગમે તો અહીં ન રહેવું. તમારા પતિને લઈને અહીંથી ચાલ્યા જવું. એ જવાની ના પાડશે તો હું એને રબ આપી દઈશ અને તમારી સાથે મોકલી દઈશ.'

મહાદેવસાઈનો એક પ્રસંગ છે. તે ૧૯૧૭માં ચંપારણમાં તાબજ ગાંધીજી પાસે આવેલા હતા. ત્યાં ગાંધીજીએ એકવાર એમને રોટલ બનાવવાનું કહ્યું. મહાદેવસાઈથી ના ન પડાઈ. વળી તે દિવસે મહાદેવસાઈની વરસગાંઠ હતી. વરસગાંઠને દિવસે પોતાના હાથની રોટલી બવડાવવાનું બને એ સદ્સાગ્ય, અને રોટલી બનાવતાં આવડે નહિ એની મૂંઝવણ. જિંદગીમાં કદી ચૂલા આગળ બેઠેલા નહિ. એટલે આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી, ને થોડાંક આંસુ લેટમાં પણ ભળ્યાં. ત્યાં તો ગાંધીજીએ આવીને એમની આ દશાં જોઈ, ને કહ્યું: 'ચાલો. હું તમને રોટલી બનાવતાં શીખવું.' કહી નાહીને આવ્યા, ને રોટલીની

કંઈક બનાવવાંથી માડાને તે શેકવા સુધીની ક્રિયાઓ શીખવી (એટલું જ નહિ, પણ મગની હાળ કેમ ધોવાય, ટપાલની ટિકિટ પરનીડિયા પર અમુક જ જગ્યાએ કાળજી-પૂર્વક કેમ ચોરાય, વગેરે અનેક વસ્તુઓ ગાંધીજીએ એમને શીખવેલી) -

પછી મહાદેવસાહેબે દુર્ગાબહેનને કાગળ લખ્યો. પોતાને માથે રાખવાનું આપ્યું છે એ જણાવ્યું, અને હાળશાકમા શી તથા કેટલો મસાલો નાખવો એ પુછાવ્યું એના જવાબમાં દુર્ગાબહેન બને જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પણ ત્યારપછી મહાદેવસાહેબ રોટલી બનાવવામાં ખારગત થયા કૂલીને ખરાબર જોળ દડો થાય અને તેના ઉપર એક પણ કાળો ડાઘ ન હોય એવી રોટલીને અમારા મડળમાં અમે 'ચાઈના સિલ્ક' કહીએ છીએ. મહાદેવને એવી ચાઈના સિલ્કનો બહુ શોખ હતો. એમણે પોતે એવી ચાઈના સિલ્ક રોટલી બનાવવામાં સારી કુશળતા મેળવેલી.

*

: ઇમનલાલ નણસાઈ જોશી :

૧૯૨૮-૨૯માં હું સાબરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમ—ઉદ્યોગ મંદિરનો મંત્રી હતો. તે દરમિયાન ગાંધીજી સાથે અનેક પ્રસંગે થયેલી છટીબાઈ વાનોમાધી કેટલીક અહીં ઉતારી છે.

શ્રી દેવદાસ એક વખત દિલ્હીની ખમિયા મિલિયામાં કાતણુપી જણના સિદ્ધક તરીકે કામ કરતા હતા તે વખતે તેઓ તેમના સનીખ—શ્રી હરિલાલના નાના દીકરા—રમિકને પણ સાથે લઈ ગયા હતા. તેને ટાઈફોઈડ થયો, તે જીવલેણ નીવડ્યો. તેના અવસાનના ખબર આશ્રમમાં આવ્યા, તેને ખીજે દિવસે સવારે હું

રાખેતા મુજબ ગાંધીજી સાથે ફરવા ગયો ત્યારે તેમણે અમેજી અને કેશી વેંકટેને લગતી વાનો કરી આવા ટાઈફોઈડ તાવમાં પણ ઘણા ડોક્ટરો દરદીને દૂધ આપવાનો આશ્રહ રાખે છે એ ખરાબર નથી. નિસર્જોપચાર પ્રમાણે આવા તાવમાં દૂધ તો અપાય જ નહિ થોડીક વાર પછી કહે- ' છેલ્લા ઘડીએ હોજરી કામ કરતી બધે થઈ ગઈ હોય ત્યારે પણ, ઈજેક્શન દ્વારા ફરદીઓને ખોરાક આપવામાં ડોક્ટરો માને છે. ' એના એકજે હાખલા આપી પછી કહેવા લાગ્યા.

' ઇમનલાલ, આટલી વસ્તુ તમે ઉદ્યોગ-મંદિરની રોજનીશીમાં નોધી રાખજો હું બેથુઈ થઈ ગયો હોઉં ને મરવા પડ્યો હોઉં ત્યારે, તમે તેવા મોટા કુશળ વૈદો કે ડોક્ટરો સારપૂર્વક કહેતા હોય તોપણ કૃત્રિમ રીતે ખોરાક આપી મને જિવાડવાનો પ્રયત્ન કરવા દેશો નહિ ઈજેક્શન યા શુદ્ધ વાટે મારા શરીરને ખોરાક ન અપાવા દેશો. આ વાત ઊપડી જ છે ત્યારે બીજી પણ બે વાત કહી લઉં. મને જ્ઞાનમાં લાવવા માટે કોઈ ડોક્ટર ખાન્ડી કે ખીજે હાજર શરીરે ચોપડવાનું કહે તો તમે તેની સામે ઝૂઝજો તમને ખાધા કે વેદિયાનો શિરપાવ ડોક્ટરો કે વૈદો આપે તોપણ-તમે મારા વારસ છો, નજીકના સગા છો, એ વધારે સમજો, એમ માની-મારા બેજ્ઞાન થયેલા શરીરને હાડ ન જ અડે તે માટે કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરજો અને છેલ્લું, મારો દેહ જ્યાં પડે ત્યાં જ, એટલે કે તે જ ગામમાં, અમિસત્કાર કરજો મારા રાખને કોઈ પણ ખીજે સ્થળે લઈ જવાનો આશ્રહ રાખવાનો નથી '

આ ત્રણેય વસ્તુ મારી તે દિવસની વાસરીમાં લખી રાખી હતી પણ ૧૯૩૩માં

આશ્રમ વીંખાઈ જતાં એ વાસરી રહેતકે થઈ ગઈ છે. એટલે ગાંધીજીના ચોક્કસ શબ્દો ટાંકી શકાયા નથી, પણ તેનો સાવાર્થ આપ્યો છે.

ગાંધીજીના કેટલાક કાગળો મારી પાસે છે. તેમાંના એકમાં પોતાના આ કોધને વધે તેમણે જે લખ્યું છે તેનો ઉતારો અહીં આપવા જેવો છે. ‘ખરી વાત જ એ છે કે સ્વસ્થતા કોઈની ખતાવી મળતી નથી. પોતાની અંદરથી નીકળવી જોઈએ. હું પોતે અત્યારે કોધરાક્ષસની સામે ઝૂઝી રહ્યો છું. નિકટવર્તી કોઈથી કંઈ ભૂલ થઈ કે મારી ઉપર કોધરિપુએ સવારી કરી જ છે. એ શરીર અને મન ખંનેની નખખાઈ સૂચવે છે. મન સ્તાવ ઉદાસીન થયું હોય, તે શરીરની નિર્જળતા તેને શું કરે? બુદ્ધિ આ જાણે છે. હૃદયને તેનો સ્પર્શ નથી થયો. પણ કોઈ દહાડો એ કોધને પણ ગયે છૂટકો છે.....પણ જેમ મારી મેળે જ ઈશ્વરકૃપા મેળવવી રહી છે તેમ જ તમારે કરવું રહ્યું છે. આપણે જેમાં કશો ફેર ન જાણીએ. ખંનેને એક જ આત્મા છે. ખંનેમાં પશુતા રહેલી છે. મૂર્છા જાય તો પશુતા જાય.—ખાપુના આશીર્વાદ’ (૧૬-૯-૨૯)

ચૂરવડા જેલમાં મને કેમ મૂકવામાં આવેલો તે હું કહી ગયો. પણ હું તો સાવ અણુવડ માણસ રહ્યો. માલિસ કરતાં જન્મારામાં શીખેલો નહિ. ખોરાકના પ્રયોગને ક્ષીધે ગાંધીજીની તખ્તિયત લથડી હતી. પગની પિંડીની માલિસ કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. મેં ગરમ તેલ ક્ષીધું. આંગળાં વડે પિંડી પર તેલ ચોળ્યું; ને આંગળાંથી પગ ઘસવા ને દખાવવા લાગ્યો. ગાંધીજી કહે: ‘છગનલાલ, માલિસ આમ

ન થાય, હથેળીથી થાય.’ એમ કહી મારી પિંડી પર હથેળીથી માલિસ કરી મને પદાર્થપાઠ આપ્યો. સરદાર સાહેબ ખાણમાં ખેઠાખેઠા પરખીડિયાં ખનાવતા હતા. હું તો શરમાઈને ભોંયભેગો થઈ ગયો. પાંચ મહિનામાં થોડુંક માલિસ કરતાં શીખ્યો. ગાંધીજીની છાતી પર માલિસ કરતાં તે પરના વાળ તણાતા. મારા કરતાં કેદી હજમ માલિસ કરવામાં અનેકગણો હોશિયાર. મારા જેવા અણુવડ કરતાં એ માલિસ કરે તો સારું, એમ સરદાર સાહેબને લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ગાંધીજીએ મારો એ ‘અધિકાર’ ખીળ કોઈને લેવા દીધો જ નહિ. એ વખતે મેં બેયું કે ગાંધીજી સાથે જ ગુડાકેશ છે. છાતી પર વીસ મિનિટ કે અડધો કલાક મેં માલિસ કર્યું છે; ને એ દરમ્યાન વજીયે વાર તેમને ઘસઘસાટ ઊંઘતાં બેયા છે.

સાબરમતીમાં ગાંધીજી કકડતી ટાઢમાં પણ નદીકાંઠે ‘હૃદયકુંજ’ નામ ફળિયામાં સૂઈ જતા. ૧૯૨૯ના શિયાળામાં એક રાતે હિમ પડ્યું. છતાં તેમણે ખાટલો ન

÷ સતત પ્રવાસના દિવસોમાં મોટરમાં ફરવાનું હોય ત્યારે ગાંધીજી મોટરની પાછલી ખેંક પર સૂઈ જાય, ને એક ગામથી બીજા ગામ પહોંચતાં વચગાળાનો વખત મળે તેટલામાં કંકડે કંકડે ઊંઘવું લેણું પૂરું કરે. ૧૯૩૪માં ત્રાવણકોરના આવા પ્રવાસ દરમ્યાન મોટરમાં શ્રી. દક્ષરણાયા ને હું સાથે હતા. એકવાર પાછલે પહોરે ગાંધીજી ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા, ને પાંચ મિનિટમાં ગામડું પસાર થયું એટલે પાછા સૂઈ જતાં કહે: ‘મારા જેવો ઊંઘનારો કોઈ જોયો છે?’—સંપાદક

x સાબરમતી આશ્રમમાં ગાંધીજીના નિવાસ-સ્થાનને ‘હૃદયકુંજ’ એ નામ આપવામાં આવેલું.—સંપાદક

ખસેડાવ્યો। માત કાળની પ્રાર્થના અમે અતિશય ઠંડી લાગવાથી ખુલામાં ન કરતા ઓશરી પર કરી ગાંધીજી સવારમાં ગરમ પાણી પી, છ વાગે નિયમ પ્રમાણે ફરવા નીકળ્યા આશ્રમનો મંત્રી હોવાથી હું પણ તેમની સાથે ફરવા જતો ચ પલમાં ટાઢને લીધે પગ ન ચેસે શરીર ઠંડીથી ધ્રુજવા લાગ્યું પણ ગાંધીજી તો નિયમ પ્રમાણે સાબરમતી જેલના દરવાજાના થાસલાને લાકડી અડાક્યા બાદ જ પાછા ફર્યા આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે પપૈયાના ઝાડ હિમથી બળેલાં બેમાં ડૂડીતું પાણી કરીને હિમ થઈ ગયેલું તે ખરકના કકડા બાળકો એ ખતાવ્યા ત્યારે ગાંધીજીને ખાતરી થઈ કે આશ્રમમાં રાતે ૪૪° કે તેથી નીચે પારો છોતરો હશે એવી ટાઢમાં પણ તેઓ રાતે ખુલામાં સૂઈ ગયેલા એ જ ખરા આશ્ચર્યની વાત હતી

*

રામજીભાઈ નાંધાભાઈ પટેલ

૧૯૨૮ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં મહાસલાના અધિવેશન સાથે ચરખા સંઘ તરફથી ખાલી પ્રદર્શન પણ ભરાવાનું હતું પ્રદર્શનને અંગે મારે ચિત્રો, આલેખ અને આકડા તૈયાર કરવાના હતા વાંચ્યા સિવાય પણ બેનાર તરત સમજી શકે તેવા ચિત્રો ને આલેખ તેમ જ કરવાનું નક્કી કર્યું આશ્રમમાં એવો ચિત્રકાર મળે નહિ, એટલે બહારના ચિત્રકારને કામ સોંપાયું ચિત્રો તૈયાર થઈને આ યા, ને ખાર ચિત્રોનું રૂ ૧૨૦ બિય આપ્યું લાહોર જવા ઊપડતા પહેલાં હું ગાંધીજીને મળવા ગયો ચિત્રો, આલેખ, આકડા વગેરે બધું તેમને ખતાવ્યું અધી સામગ્રી બેઈ તેમને સંતોષ થયો 'ચિત્રો બહુ સારાં છે કેલે ચીતરી આપ્યાં'

આશ્રમમાં આવો કોઈ ચિત્રકાર છે ? વગેરે પૂછપરછ કરી મેં કહ્યું 'અહીં તો કોઈ ચિત્રકાર નથી શહેરમાં તૈયાર કરાવ્યાં છે' ગાંધીજી 'શુ ખરચ આવ્યું ?' મેં કહ્યું 'દરેક ચિત્રના રૂ ૧૦ પ્રમાણે રૂ ૧૨૦ આપ્યા છે' મારો આ જવાબ સાંભળી તેમને દુખ થયાનું તેમના મોઢા પરથી હું બેઈ શક્યો તેમણે કહ્યું 'આ ચિત્રો તો કોઈ શ્રીમતનાં ઘરમાં શોમે એવા છે શ્રીમતો કલાકારો ને ચિત્રકારોને આટલા બધા નાણાં આપી શકે આપણે તો દરિદ્રનારાયણના પ્રતિનિધિ રહ્યા તેમને આટલું ભારે ખર્ચ કરીને ચિત્રો તૈયાર કરવાનું કેમ ચોસાય ? રૂપિયો એ તો દરિદ્રનારાયણની મૂર્તિ તે માટે તો ઓછામાં ઓછું ખરચે ચિત્રો તૈયાર કરાવવો બેઈએ ખાલી પ્રદર્શન માટે તો કોઈને કહ્યું હોત કે 'આટલાં ચિત્રો ફોરી આપવા તમારી સેવા આપો,' તો કોઈને કોઈ આપણને મળી રહેત' વચમાં તેમણે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'કેટલા દિવસમાં આ ચિત્રો વગેરે તૈયાર કર્યા ?' મેં કહ્યું કે 'બારેક દિવસ થયા હશે' એટલે તો ગાંધીજીની વાગ્ધારા ચાલી 'આ તો રોજના રૂ ૧૦ મહેનતાણના પક્ષા આજે હિંદુસ્તાનમાં કેટલા માણસોને રોજના રૂ ૧૦ મળે છે ? કાતનાર-પી જનાર વલુકરને કેટલું મહેનતાણું મળે છે ? વલુકરને રોજના કેટલા આના મહેનતાણના મળે છે તે આપણા અહીંના વલુકરોને પૂછ્યું છે ? આ ગરીબ મુલકમાં તો કોઈ ભૂખે ન મરે એવી રીતે મજૂરીના દર ગોઠવવા બેઈએ' એટલામાં શ્રી રામજીભાઈ વલુકર આવ્યા ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'રામજી, રોજનું કેટલા વાર વળો છો, ને રોજ કેટલું મળે છે ?' રામજીભાઈ કહે 'બાપુ, મહિને માડમાં રૂ ૩

૧૫-૨૦ મળે છે. સાથે એક કામ કરનાર હોય તો જ ૧૫-૨૦ મળે; નહીં તો તેથી પણ ઓછું મળે, એટલે ગાંધીજીએ આગળ કહેવા માંડ્યું: 'બુઓ, આ રામજી આખો દિવસ કામ કરે તોયે તેને આઠ આના પણ પૂરા ન મળે; અને એક ચિત્રકારને રોજના રૂ. ૧૦ મળે; એ કેવો બિઠો ન્યાયા મારું ચાલે તો હું કલાકના એક આના પ્રમાણે સહુ કોઈના મજૂરીના દર કરાવું; પછી તે વકીલ હોય કે ડોક્ટર હોય, મોટો સરકારી અમલદાર હોય કે પોલીસ હોય. આ દેશમાં દરેક જણે આઠ કલાક કામ કરવું જોઈએ. ઘરમાં કામ કરી શકે એવા દરેક જણે-પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-કામ કરવું જોઈએ.'

*

: પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર :

૧૯૩૨ના ગાંધીજીના ઉપવાસ પછી ચરવડા જેલના દરવાજા હરિજનસેવકો માટે ખુલ્લા થયા હતા. ગુજરાત-કાઠિયાવાડની હરિજનપ્રવૃત્તિને અંગે તેમની સલાહ લેવા શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ સાથે હું ગયો હતો. પ્રખ્યાત આંખાના ઝાડ નીચે વાતો ચાલતી હતી. તે વખતે જેલના એક અમલદાર પણ આવીને બેઠેલા હતા. પાસે નાની સગડી પર ગાંધીજી માટે એક કેદી ખરદાસી પાણી ગરમ કરતો હતો. પાણી પૂરતું તપી રહેતાં તેણે સગડી પરથી વાસણ ઉતારી લીધું. પણ નાની સગડીમાં થોડાક જ કોલસા બળતા ગાંધીજીએ ઠીકા; એટલે લાગલા વાતમાં વિક્ષેપ પાડી ખરદાસીને સગડી હોલવી નાખવાની સૂચના કરી. જેલ અમલદારે મળકે કરીને કહ્યું: 'કોલસા સરકારી છે, આપ તેની આંટલી ચિંતા શા માટે કરો છો?' ગાંધીજીએ તરત જ

ઉત્તર આપ્યો: 'ના, એ તો જાહેર પ્રજાનાં નાણાંના કોલસા છે.'

૧૯૩૪માં હરિજનયાત્રા દરમ્યાન એકવાર ત્રીજા વર્ગના રૂબામાં ગાંધીજીની સાથે ફરતી એક નાની બાળાએ મને પૂછ્યું: 'મારી કેટલી ટિકિટ લીધી છે?' મેં કહ્યું: 'અડધી.' બાળાની ઉંમર બાર વરસ ઉપરની હશે તે વાત મારા ધ્યાન બહાર ગઈ હતી. તરત જ ગાંધીજીએ સૂચના આપી: 'હવે પછીને સ્ટેશને બાકીની અડધી ટિકિટનાં નાણાં ચૂકવી દેજો.'

૧૯૪૪માં એક હરિજનભાઈના કેસને અંગે ગાંધીજીની સલાહ લેવાની મને તક મળી. મેં કહ્યું: 'શુદ્ધ સત્યને વળગી રહીએ તો કેસ આગળ ચલાવીને જિતોડવાની આશા વકીલો આપતા નથી.' ગાંધીજી કહે: 'ભાઈ, સત્યને ભોગે તો, આપણે ફાંસીએ લટકતા હોઈએ તેમાંથી પણ ખચવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ.'

હરિજનયાત્રાના દિવસોમાં ગાંધીજીને એકવાર માથાના વાળ કપાવવાના હતા. કપાતા વાળને પલાંઈ પર એકઠા કરવાના ઉદ્દેશથી મારી પાસે છાપું માગ્યું. મેં ભૂલથી એમ માન્યું કે હજમત ચાલુ હોય તે દરમ્યાન તાજા છાપા પર નજર નાખવાની તેમની ઇચ્છા હશે. તેથી મેં તે દિવસનું છાપું આપ્યું. ગાંધીજીને મૌન હતું, એટલે તે છાપા પર તેમણે વાળ પડવા તો દીધા. પણ હજમતને અંતે મને લેખી સૂચના આપી કે 'વાળ યોગ્ય જગ્યાએ નાખી દેવા, છાપું ખબરી નાખવું, અને પછી યોગ્ય જગ્યાએ મૂકી દેવું.'

*

કુમારી વનમાળા નરહરિ પરીખ :

મુંડાખળેશ્વરમાં એક દિવસ ખપેરે હું ગાધીજીને પગે ઘી ઘસતી હતી તેઓ 'હિંમત્તા હતા એટલામાં એમણે 'નેરથી હાથ હલાવ્યો આજ ઉઘાડીને પાછા સરહિઘમાં પડી ગયા જગ્યા એટલે મેં હાથ હલાવવાનું કારણ પૂછ્યું એમને સ્વપ્ન આપ્યું હતું ખપેરે તેઓ બોલતા નથી, એટલે એક પરતી ઉપર એમણે પોતાનું સ્વપ્ન લખી આપ્યું. પરતી હતી ટાઈપ કરવાના ઝીણા કાગળની. પાછળનું લખેલું બધું બીજી બાજુ ફૂટ્યું હતું, એના ઉપર એમણે પેનસિલથી લખ્યું. એટલું વાચતાં મને બહુ મુશ્કેલી પડી હું ઠઈ પણ બોલ્યા વગર ત્યાંથી ચાલી ગઈ પછી રૂપાલમાં આવેલાં પરખીડિયાને ફાડીને કરેલી જાડી અને એકસરખી પરતી લઈ આવી ગાધીજી પાસે મૂકી, અને એમની જૂની પરતી લઈ લીધી તેમણે ઊંચું બેસ્યું, અને હાથના ઈશારાથી પૂછ્યું. 'કેમ?' મેં કહ્યું 'બાપુજી, તમે કાગળ બચાવો છો, પણ અમારી તો આખો ફૂટે છે!' પેલી, ઝીણા કાગળની પરતી મારા હાથમાં જ હતી ગાધીજી કહે 'એ મને પાછી આપ' મેં કહ્યું 'ના, આ હું નવી લાવી રેના પર તમે લખો' ગાધીજી કહે 'ના, હું પહેલી મારી પરતી પાછી લાવ. પછી તને કહું' મારે નદ્દટકે હાથમાંની પરતી આપવી પડી એમાંથી જ એક ઝીણા કાગળ લઈ એની ઉપર એમણે શાહીથી લખ્યું 'હું જાણું છું કે મારે શાહીથી લખવું જોઈએ એને માટે આ પરતી જવાબદાર નથી પણ હું છું હવે હું શાહીથી લખીશ પણ આ પરતી તો હું રાખીશ જ' મેં કહ્યું : 'તમારે હવે આવી પરતી નહિ

વાપરવાની. હું હમેશાં સારી આવી જઈશ.' આંતુ તો ત્યારપહેલાં ઘણાં કંઈ હશે. પણ કેાણ જણે કયાથી ગાધીજી ખરેખર પરતી શોખી જ કાઢે છે કાં તો ખરાબ રીતે ફાટેલા પરખીડિયાની દોય, કાં તો પાતળા કાગળની દોય ગાધીજીની ઘણીયે અગત્યની વાતો આવી પડેલી ઉપર જ લખાય આપણે એની નકલ કરી લઈએ એ જુદી વાત પણ આપણને એમના જ હસ્તાક્ષરમાં એ રાખવાનું મન થાય એ જો તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

નીનાં છાકરાને ભેટ આપવાની કાંઈ વાત નીકળે ત્યારે બહેન મનુએ કહેલો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે એણે ખરેખર જાણના સાઈની નાની બેબી માટે એક ચાદીનો ઘૂંચરો ને ચાદીનો પ્યાસો ભેટ મોકલ્યા. સુશીલાબહેને એ બંને ચીજો ગાધીજીને બતાવી મનુ તો તે વખતે ત્યાં હાજર નહોતી એટલે ગાધીજીએ પ્યાસો ને ઘૂંચરો પાછાં મોકલ્યાં, અને એક ચિઠ્ઠી લખી કે 'હવે તને મનુડી કેમ કહેવાશે? હું તો મનુબહેન બની ગઈ! હું તો આ બેઈને છોડવી છિઓ છું ચાદીનો ઘૂંચરો અને પ્યાસો તને શોભે? હું બેબીને બગાડવા માગે છે? પણ મારા દેખતાં હું એને નહિ બગાડી શકે છું' ઇચ્છું કે આ ઘૂંચરો ને પ્યાસો હું તારી પાસે જ રાખે એ તને યાદ રહેશે આપણને ગરીબને આવી ભેટ આપવી ન શોભે અને લેવી પણ ન શોભે'

*

નારાયણ અહાદેવ દેમાઈ :

બાપુજી માથેની અમારી ખરી દોસ્તી તો જમી જ્યારે તેઓ યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે. દર અઠવાડિયે એકવાર આમમના તેમના 'વહાલાં પખીડાં'ને તેઓ અચૂક

કાગળ લખતા. અમને કાગળ લખતાં નહોતું આવડતું. શીખવાની કશી ખાસ ઇચ્છા યે નહોતી. અમારા સંગીતશિક્ષક અમારા વતી કાગળ લખી આપતા. એમાં પ્રશ્નોની પરંપરા ચાલે. અમારા લાંબાલાંબા કાગળો બધા અને બાપુજી અમને દૂંકા ને ટચ જવાળો આપે તે અમને ગમતું નહિ. એક વખત મેં કાગળમાં પૂછ્યું: 'બાપુજી, ગીતામાં અર્જુન જ્યારે એક શ્લોક પૂછે છે ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાન એનો લાંબો જવાબ આપે છે. પણ અમે તો બધાંયે તમને લાંબો કાગળ લખી પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ. તેનો જવાબ તમે એક બે લીટીમાં કેમ પતાવી

દે છે ?'

આ પ્રશ્નની બુદ્ધિમતા વિષે મોટેરાંએ પાસેથી અમે પ્રશંસા સાંભળી હતી. એટલે મને થયું કે ખરેખર જ મેં કંઈક ભારે પ્રશ્ન પૂછી દીધો છે. મારી સાથે બીજા કેટલાય ગોઠિયા આ પ્રશ્નના જવાબની રાહ આદરતાપૂર્વક બેઠા રહ્યા હતા.

આખરે અઠવાડિયું પૂરું થયું. બાપુજીને કાગળ આવ્યો. બીજાંઓના કાગળથી આ વખતે મારા પર જુદો કાગળ હતો, તેમાં લખ્યું હતું: 'તારો પ્રશ્ન તો ખરાખર છે, પણ કૃષ્ણ ભગવાનને એક અર્જુન હતો, અને મને તો તમે કેટલાય છો, તેનું શું ?'

★

હરિદ્રનારાયણ બાપુ

હરિદ્રનારાયણ બાપુનાં દર્શન દીનદુઃખિયાંના આંસુના બિંદુમાં થાય છે, બાપુ ત્યાં તો જીવતા જ છે ને ?

નિશદ્દિન દરશનકાળ ભમ્યો મંદિર, મસ્જિદ, અગિયારી, ગગનચૂંબી મહોલાત, ઝરુખા, બાગબગીચા બારી; ઢૂંઢી વળ્યો નદી, ખેત, ગ્રામ, તીરથ, ગિરિ, ગૌડરં ઘેરાં, પણ મળ્યા તમો નવ કહીં પ્રભુ ઓ પૃથ્વી કેરા.

ત્યાં વાળ ભજનની ભેર એક હરિજન ઝૂંપડીએ, અંતર પુલકિત ભયું: ચાલ, મોહનને મળીએ; પણ ભક્ત વદ્યા: નરસિંહ આજ નહિ અહીંઆં આવ્યા, બે પલ્લે રડી રહી વૃદ્ધા, નાથ અમ સ્વર્ગ સિધાવ્યા.

નેત્રશૂન્ય જે નયન વૃદ્ધાનાં દડદડ ભરખમ વહેતાં, ને વહન થકી એક વિશ્વપ્રેમીની કથા અનેરી કહેતાં; તે અશ્રુબિંદુના તેજ મહીં તુજ તેજ મહોન નિહાળ્યું, રે હરિદ્રનારાયણ બાપુ! તુજ સત્ય સ્વરૂપ મેં ભાળ્યું.

મધુભાઈ પટેલ

બાપુની જીવનકલા

લેખક :

શ્રી. ધનરયામદાસ ખીરલા

પરમ પૂજ્ય બાપુએ ૭૧મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે શ્રી ખીરલાજીએ એમના જીવન અને ઉપદેશ વિષે પોતાના અંતરમાં પડેલી છાપ 'બાપુ' નામના પુસ્તક દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. સ્વ મહાદેવભાઈએ આ પુસ્તકની બારે પ્રસાસા કરેલી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો એ પુસ્તકના થોડાંક અંવર્તરણો વાંચીને એ પ્રસાસામાં ભક્તિભાવે સામેલ થશે એવા અમને વિશ્વાસ છે. શ્રી ખીરલાજીએ પરમ પૂજ્ય બાપુને બહુ નજીકથી જોયા છે, અને એમના જીવનનો મર્મ સાચો ને સારી રીતે સમજ્યા છે તેની પ્રતીતિ એ પુસ્તકમાંના આ પ્રસંગોમાંથી મળી રહે છે.

મૂને યાદ આવે છે કે ગાંધીજીના પ્રથમ દર્શને મારામાં સારી ચેઠે કૌતૂહલ પેદા થયું. એક સાફ સફેદ અગરખુ, ઘોતિયું, માથે કાઠિયાવાડી ફેટો, અડવાણુ પગ, આ એમનો પોશાક હતો. અમે લોકોએ બહુ ધામધૂમથી એમનું સ્વાગત કર્યું, એમની ગાડી હાથે ખેંચીને એમનું સરઘસ કાઢ્યું. પણ સ્વાગતમાં જ એમની ઢબ અને ખીજ હતી. હું એમની ગાડી પાછળ સાઈસની જગ્યાએ બેસી રહીને, ઘાટા પાડીને 'કર્મવીર ગાંધીની જય' પ્રોકારતો હતો. ગાંધીજીની પાસે બેઠેલા તેમના સાથીએ મને કહ્યું. "ઝતિશ્રુત જામત પ્રાપ્ય વરણિશોષત. (બેઠો, બેઠો થાઓ અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો પાસે જઈને સમજ લો.) એમ પોકારે, ગાંધીજી એથી પ્રસન્ન થશે." મેં પણ મારો બોલ બદલી નાખ્યો.

પણ ગાંધીજીને આ બધી વસ્તુઓમાં કંઈ રસ નહોતો એમ જણાતું હતું. એમના વ્યાખ્યાનમાં પણ એક જાતની નીરસતા હતી. નહોતો એમાં જુસ્સો, નહોતી કંઈ

અસાધારણતા કે નહોતી એમાં ઉપદેશ દેવાની વ્યાસ-વૃત્તિ. અવાજમાં નહોતો આરોહ કે નહોતો અવરોહ, બસ એક જ રાગ અને એક જ સૂર. પણ આ નીરસતા નીચે દબાયેલી એક ચમક હતી, જે શ્રીતાઓ પર છાપ પાડતી હતી.

૧૯૩૨ના સત્યાગ્રહની સમાપ્તિ પછી, ઘણું કરીને ૧૯૩૪ની વાત છે. લોર્ડ વિલિંગ્ડન પર મેં દબાણ કર્યું, કે આપ આ રીતે ગાંધીજીથી દૂર ન જાઓ, એમને મળો, એમને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો, એમાં જ ભારત અને ઈંગ્લેંડ બનેલું કલ્યાણ છે. પણ વાઈસરોય પર એની કંઈ અસર ન થઈ. એમને ભય હતો, કે ગાંધીજી ક્યાંક તેમને ફસાવી તો ન દે! તે માનતા હતા કે ગાંધીજીનો વિશ્વાસ ન કરી શકાય. મને ખબર છે, કે હિંદી વલરે પણ વાઈસરોય પર, ગાંધીજી સાથે મેળાપ રાખવા દબાણ કર્યું હતું, પણ એ બધું નિષ્ફળ ગયું હતું. મળવા કરવાનો સંબંધ અવિનનના ગયા પછી જે તુલ્યો તે

વિનવિથગોના આવતા સુધી સંઘાઈ ન શક્યો.

મારી સમજ પ્રમાણે, જે ગાંધીજી પર નિર્ભય થઈને વિશ્વાસ રાખી શકાય, એમના પર વાઈસરોય વિલિંગ્ડનનો વિશ્વાસ નહોતો ! વાઈસરોયે કહ્યું : 'એ એટલા ચતુર છે, બોલવામાં એટલા મીઠા છે, એમના શબ્દો એટલા દ્વિઅર્થી હોય છે, કે જ્યાં સુધી હું એમના શબ્દપાશમાં ફસાઈ જ નહઉં ત્યાં સુધી મને ખબર પણ ન પડે કે હું ફસાઈ ગયો છું. એટલે મારે માટે નિર્ભય માર્ગ તો એ જ છે કે હું એમને ન મળું, એમનાથી દૂર જ રહું.'

મેં એકવાર કુતૂહલથી ગાંધીજીને પૂછ્યું કે આપ આપના કયા કાર્ય વિષે કહી શકો, કે 'ખસ, આ મારું કાર્ય મારાં બધાં કાર્યોના કળશરૂપ છે?'

ગાંધીજી તરત એનો ઉત્તર ન આપી શક્યા. એમને એક પળ-ખસ એક જ પળ-અચકાવું પડ્યું, કેમ કે તેઓ ઝટપટ કશેા ઉત્તર આપી શકે એમ નહોતું. સમુદ્રને પૂછો, કે કયું એવું ખાસ પાણી છે કે જેણે તને સાગર બનાવ્યો, તો સમુદ્ર શો ઉત્તર દેશે?

ગાંધીજીએ કહ્યું : 'સૌથી મોટું કામ કહેવું હોય તો ખાદી અને હરિજન કાર્ય.'

મને આ ઉત્તર કંઈ બહુ પસંદ ન પડ્યો, તેથી મેં સૂચવ્યું, 'અને અહિંસા ? શું આપની સૌથી મોટી લેટ અહિંસા નથી?'

'હા, છે જ. પણ એ તો મારા દરેક કામમાં એતપ્રોત છે. પણ જો સમષ્ટિ

અહિંસાથી વ્યષ્ટિ કાર્ય બુદ્ધ પાડો તો હું કહીશ-ખાદી અને હરિજન-કાર્ય, એ મારાં શ્રેષ્ઠતમ કાર્ય છે. અહિંસા તો બધું મારી માળાના મણકાઓનો દોરો છે; મારાં બધાં કામોમાં એ એતપ્રોત છે.'

કહે છે, કે બાળપણમાં ગાંધીજીને ભૂતનો ડર લાગતો, તેથી વેળાકેવેળાએ અંધારામાં જતાં એ ડરતા. પણ એમની બાઈ નોકર રંલાએ એમને બતાવ્યું, કે રામનામની શક્તિ એવી છે કે એના ઉચ્ચારણથી ભૂત લાગી જાય છે. બાળક ગાંધીને આ એક નવું શસ્ત્ર મળ્યું અને એમાં શ્રદ્ધા જામતી ગઈ. શરૂમાં જે શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા હતી, જ્ઞાનવિહીન હતી, એ ધીરે-ધીરે જ્ઞાનયુક્ત થવા લાગી અને પછીથી એ શ્રદ્ધાની પાછળ અનુભવ પણ એકઠો થવા લાગ્યો.

મેં જોયું છે, કે ગાંધીજી બ્યારે ભેઠે છે, ખેસે છે, બગાસું ખાય છે કે આળસ મરડે છે, ત્યારે લાંબો શ્વાસ લઈને 'હે રામ, હે રામ' એમ બોલે છે. મેં ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે, કે એમના એ 'હે રામ, હે રામ'માં કંઈક આહ હોય છે, કંઈક કરુણા હોય છે, કંઈક શાંત હોય છે. એ વિષે મેં મારાં મનમાં વિચાર્યું છે કે શું એ એમ કહેતા હશે કે, 'હે રામ, હવે આ બુદ્ધને ઘાંચીના બળદની માફક, શા માટે તે જોડી રાખ્યો છે ? જે કરવું હોય તે જલદી કર. જે કામને માટે મને સોંપ્યો છે તેની પૂર્ણાહુતિમાં વિલગ શા માટે ?'

થોડાં વરસ પહેલાંની વાત છે. બક્ષ ગણાતા એક સન્નને ગાંધીજીને લખ્યું ‘મને રાત્રે એક સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં મેં શ્રીકૃષ્ણને જોયા. તેમણે મને કહ્યું ‘ગાંધીને કહે કે, હવે એનો અત નજીક આવી ગયો છે, એટલે બધાં કામકાજ છોડીને હવે ઈશ્વરભજનમાં લાગી જવું જોઈએ.’ ગાંધીજીએ એ મિત્રને લખ્યું, ‘ભાઈ, હું તો એક પળ પણ ઈશ્વરભજનને નથી વીસરતો; મારે માટે લોકસેવા જ ઈશ્વરભજન છે. વળી અંત નજીક આવી જાય ત્યારે જ શું આપણે ઈશ્વરભજન કરીએ? હું તો માનું છું, કે આપણે જન્મીએ છીએ તે જ દિવસથી આપણી ગરદન યમરાજના હાથમાં છે તો ઈશ્વરભજન કરવા માટે આપણે ઘડપણ સુધી શું કામ થોભીએ? ઈશ્વરભજન તો દરેક અવસ્થામાં આપણે કરવું જોઈએ.’

લંડનમાં કામ કરતાં કરતાં રાતના બે સુધી વાગી જતા. સવારે ચાર વાગ્યે પ્રાર્થના કરીને, નવ વાગતામાં ફરીકરીને, જમીપરવારીને પાછુ કામે લાગવું પડતું. ચાર કલાકથી વધારે ઊંડા ભાગ્યે જ કદી મળતી હતી. આથી ગાંધીજીએ પરિપદમાં જ, જ્યારે વ્યાખ્યાનો ચાલતા હોય ત્યારે, ખુરસી પર બેઠેબેઠે આખો મીચી લઈ ઊંધ લેવાનું શરૂ કર્યું. ‘મેં ટોક્યા, મોટા-મોટા લોકો બેઠા હોય, વ્યાખ્યાનો ચાલતા હોય, અને આપ ઊંધતા હો, એ સારું નથી લાગતું.’

જુવાબ મળ્યો, ‘ત્યારે શું ઉભાગરો કરીને અહીં જ બીમાર પડવું? અને એક પણ મહત્ત્વનું વ્યાખ્યાન મેં ન સાંભળ્યું

હોય એવું તમે કદી જોયું છે?’ આ વાત ખરી હતી.

અહીં પણ વિવેકનો એમનો ગજ કંઈ જુદો જ હતો. કોણ જાણે કંઈ વૃત્તિ કામ કરી રહી હતી? જ્યાં કોઈ મહત્ત્વની વ્યક્તિ બોલવા બેઠે કે ગાંધીજી ચડ્યાખો ખોલી દેતા અને એ ભાષણ પૂરું થાય કે પાછા ઊંડી લેતા.

• ગાંધીજીને મેં પ્રથમ જોયા ત્યારથી મારો એમનો સળધ અતૂટ ચાલુ રહ્યો છે. શરૂઆતનાં કેટલાક વરસ હું એમની પાસે ટીકાવૃત્તિથી જતો, એમનાં છિદ્રો શોધવાની કેશિશ કરતો; કાનુ કે નવજીવાનોના આરાધ્ય લોકમાન્યની ખ્યાતિને એમની ખ્યાતિ ટક્કર મારવા મડી હતી, એ મને ગમતું નહોતું. પણ છિદ્ર શોધવા માટે હું જેમ જેમ ઊંડો બિતર્યો, તેમ તેમ મારે નિરાશ થવું પડ્યું. અને થોડા વખતમાં એ ટીકાવૃત્તિ આદરમાં પલટાઈ ગઈ, અને પછી આદરે ભક્તિનું રૂપ લઈ લીધું. વાત એમ છે, કે ગાંધીજીનો સ્વભાવ જ એવો છે કે કોઈ વિરલો જ એમના સસર્ગથી પ્રભાવિત થયા વગર જાય.

જામત અવસ્થામાં કદી ન ઠરીએ એવા, ન કરવા જેવા કામો આપણે સ્વભાવસ્થામાં કરી બેસીએ છીએ. પરંતુ શરીરની જામત અવસ્થામાં પણ મનની સુષુપ્તિની દશા રહે છે એટલે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક નિહાળીને અધ્યયન કરનારા મનુષ્યને, આવી (મનની સુષુપ્તિની) આધ્યાત્મિક બેહોશીમાં થતાં કામો ઉપરથી, તત્કાલ કેટલું તેલ છે એનું માપ મળી જાય છે.

ગાંધીજી સાથે મારો પચીસ વરસથી સંસર્ગ છે. મેં બહુ નજીકથી, સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર દ્વારા, એમનો અભ્યાસ કર્યો છે. ટીકાકાર બનીને એમનાં છિદ્ર શોધ્યાં છે. પણ એમને મેં કદી સૂતેલા જોયા નથી. જાણે તેઓ દરેક પળે જાગ્રત હોય એમ લાગે છે. એટલે જ્યારે તેઓ કહે છે, કે 'મારી દરેક પળ ઈશ્વરસેવામાં વ્યતીત થાય છે,' ત્યારે એમાં મને કંઈ અતિશયોક્તિ નથી દેખાતી. આવું કયળ અભિમાનની નિશાની નથી; કારણ કે ગાંધીજી દ્રષ્ટા બનીને જ પોતાની સમાલોચના કરે છે. કોઈ જો દ્રષ્ટા બનીને પોતાની જાતને જુએ, તો પછી તે પારકાને વર્ણવતો હોય કે પોતાને, એમાં કંઈ ભેદ નથી રહેતો. અને તે પોતા વિષેનું વિવરણ પણ, પારકાનું વિવેચન કરતો હોય તેટલો જ સંકેતરહિત થઈને કરી શકે છે.

ચરોડામાં જ્યારે તેમણે ઉપવાસ પર ઉપવાસ કરવા માંડ્યા, ત્યારે મને લાગ્યું કે કદાચ તેઓ એમ વિચાર કરતા હશે, કે, 'હું ઘરડો થઈને હવે જવાનો તો છું જ તો લડતોલડતો કેમ ન જાઉં?' મેં એમને એક રીતનો લગભગ ઠપકો આપતાં કહ્યું: 'આપે જીવીને દેશનું ભવું કર્યું, પણ હવે મરવાનું છે એટલે મૃત્યુથી પણ આપ દેશને ફાયદો કરવા માગો છો.' એમણે કહ્યું: 'એવી કલ્પનામાત્ર પણ અભિમાન છે; કેમ કે કરવું, કરાવવું, ન કરાવવું, એ ઈશ્વરનું ક્ષેત્ર છે. એ બાબતમાં આપણે મનમાં કશી યોજના દોરીએ તો તેમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વની

અવહેલના થાય અને આપણું અભિમાન પુરવાર થાય.' મને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું; અહંકારનો એમણે કેટલો સુધી નાશ કર્યો છે, એની મને ખબર પડી.

'કાછ દદાં કર વરસણા મન ચંગા મુલમિદ્ધ; રણસૂરા જગવહ્નમા સો મ વિરલા વિદ્ધ।'*

અહંકારથી ગાંધીજી આટલા દૂર છે એની ખબર તો એમના અંતરમાં ડોકિયું કરીએ તો જ પડે.

હરિજન સેવક સંઘના દરેક કાર્યકર્તાએ એક પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. એ પ્રતિજ્ઞાની મતલબ એવી છે, કે 'હું મારા જીવનમાં જીતનીચનો ભેદ નહિ માનું.' આ પ્રતિજ્ઞા લેવાનો સમય આવ્યો ત્યારે મેં તે લેવા ના પાડી. મેં કહ્યું: 'કેવળ જન્મના અકસ્માતને લીધે કોઈ જીતનીચ નથી એ તો હું સહેજે માની શકું. પણ એક માણસ ચોર છે, દુષ્ટ છે, પાપી છે, એનાં પાપકર્મ પ્રત્યક્ષ છે; અને મારામાં એ દુર્ગુણો નથી, તેનું અભિમાન હું ન કરું, તોપણ 'હું અસુકથી સારો છું' એવું જ્ઞાન થયા વગર તો મને કેમ રહી શકે? એનો અર્થ એ છે, કે હું દ્રષ્ટા થઈને પણ, અસુકથી હું જીવો છું, અસુકથી નીવો છું, એમ માની શકું છું.'

આ/દલીલ એમણે મંજૂર ન કરી, એટલે મેં સુદાની દલીલ રજૂ કરી, 'આપનો જ દાખલો લો. આપ મારા કરતાં ઈશ્વરની વધારે નજીક છો. હવે

* નિશ્વળ કચ્છવાળો, દાની હાથવાળો, નિર્મળ મનવાળો, મધુર વાણીવાળો, રણથૂરા અને જગવહ્નલ એવા તો મેં કોઈ વિરલ જ જોયા.

આપનામાં અભિમાન ન હોય તોયે આપ જિંચા છો અને હું નીચો છું, એ વસ્તુ ભૂલી જશો ?'

‘પણ આ વાત જ ખરી નથી. જ્યાં સુધી આપણે સુકામ પર ન પહોંચીએ ત્યાં સુધી ઠોણ કઠી શકે કે ઈશ્વરની નજીક ઠોણ છે અને દૂર ઠોણ છે? જે દૂર દેખાય છે તે નજીક હોઈ શકે, અને જે નજીક દેખાય છે તે દૂર પણ હોઈ શકે. હું એકવાર હિંદુસ્તાનથી આફ્રિકા જતો હતો. વખતસર સ્ટીમર પર ન પહોંચી શક્યો લગર ઉઠાવી લેવામા આવ્યું હતું, એટલે એક હોડીમા બેસાડીને મને સ્ટીમર સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યો. પણ તોફાન એટલું હતું કે કેટલીયે વાર મારી હોડી સ્ટીમરને અથડાઈને દૂર ખસી ગઈ. અતે જેમ તેમ કરીને મને સ્ટીમર પર ચડાવ્યો. પણ એવો સહવે ચ હતો, કે જેમ હોડી ઘણીવાર સ્ટીમર સાથે અથડાઈ અથડાઈને દૂર ખસી જતી, તેમ તે દૂર જ રહી જત અને હું સ્ટીમર પર ન પણ ચડી શકત હોડી સ્ટીમરને અડી એટલા જ ઉપરથી શું આપણે કહી શકીએ કે આપણે સ્ટીમર પાસે પહોંચી ગયા? નજીક પહોંચીને પણ દૂર આદ્યા જઈ શકાય છે તો પછી, હું ઈશ્વરની વધારે નજીક છું અને અસુક માણસ મારાથી દૂર છે, એમ કેમ માની લઉં? એવી કલ્પના જ ભ્રમભૂલક છે અને અહંકારથી ભરેલી છે.’

આ ક્લીલ મને સુંદર લાગી તેનાથી વધારે સુંદર તો એ લાગ્યું, કે ગાંધીજી કેટલી હદ સુધી બાંધત છે! રાજાનો વેશ લેનાર ઠળાકાર પોતાના વેશથી મોહિત

નથી થતો. ગાંધીજી પોતાની મોટાઈમાં બેલાન નથી અહંકાર મોહનું બીજું નામ છે જાત્રત માણસને મોહ કેવો, અહંકાર કેવો? આથી જ ગાંધીજી કોઈ કોઈ વાર વગર સકેચે આત્મશ્રદ્ધા પણ કરી બેસે છે ‘હું પ્રચારશાસ્ત્રનો પડિત છું, ખતકારિત્વમા હું નિપુણ છું, હું પાકો વાણિયો છું, હું શરીરશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી છું; મારો દાવો છે કે હું આડમીસ વરંસથી ગીતા અનુસાર આચરણ કરતો આવ્યો છું. (આ એમણે ઇ. સ. ૧૯૨૬માં લખ્યું હતું) હું સત્યનો પૂનરી છું, મારું જીવન અહંનિંશ ઈશ્વરસેવામા વીતે છે.’ બીજા કોઈના મોઢામાંથી આ શબ્દો નીકળે તો એમાં અહંકારની ગંધ આવે, પણ ગાંધીજીના શબ્દોમા ન આવે, કારણ કે ગાંધીજી તટસ્થ થઈને પોતાની સમાલોચના કરે છે.

આશ્રમ પણ એક અજળ મંડળી છે એને શબ્દમેળો કહેવો જોઈએ ત્યાં કેટલી જાતના તો દરદી છે, જેમની ચિદ્વિસામાં ગાંધીજી ખાસ રસ લે છે પણ ખસા જ ખાપુ પાછળ પાગલ છે મે એક દિવસ જોયું, કે એક દરદીને શિયાળામા ચોદવા સારું રળઈ જનંતી હતી. ખાની જૂની પુરાણી સાડીઓ લાવવામા આવી ગાંધીજીએ તે પોતાને હાથે માપી, કેટલું કપડું જશે તેનો અઢાજ કાઢવામાં આવ્યો. રજાઈની અંદર રૂને બઢલે જૂનાં છાપાંના એક પર એક થર પાથરીને કપડા સાથે તે સિવાતા હતા ગાંધીજીએ ગધુ કામ તેમા રસ

લઈને કરાવ્યું. મને કહ્યું કે, છાપાં રૂ. કરતાં વધારે ગરમ છે.

મને થયું કે, શું એમનો અમૂલ્ય સમય આવાં કામોમાં જવો જોઈએ? મેં મળકમાં કહ્યું: ‘દેશના મોટામાં મોટા પ્રશ્નો કરતાં આશ્રમનાં આ કામોમાં આપને વધારે રસ હોય એમ જણાય છે.’

‘વધારે તો નહિ, પણ એમ કહો કે, એટલો જ રસ છે.’

હું ચૂપ થઈ ગયો, કેમ કે ગાંધીજીએ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો હતો, મળકમાં નહિ. પણ વાત સાચી છે. એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય, કે ગાંધીજી તદ્દિન ગંભીર પ્રશ્નો પર વિચાર કર્યા કરે તો પછી તેમને જરા પણ આરામ ન મળે. આશ્રમ એમને માટે કદાચ પરોપકાર અને ખેલની મિશ્રિત પ્રયોગશાળા છે. આશ્રમ ગાંધીજીનું કુટુંબ છે. મહાનમાં મહાન માણસને પણ કુટુંબસુખની ઇચ્છા હોય છે. એમ તો આખું વિશ્વ ગાંધીજીનું કુટુંબ છે, પણ આશ્રમકુટુંબની એમના પર વિશેષ જવાબદારી છે. એ જવાબદારી તેઓ મોહરહિત થઈને નિભાવે છે.

થોડા દિવસ પહેલાંની વાત છે. વાઈસરોયને મળવા માટે ગાંધીજી દિલ્હી આવ્યા હતા. પણ સેવાશ્રમ પાછા ફરવાની તેમને તાલાવેલી લાગી હતી. પાછા પહોંચી જવા માટે એક પ્રકારની અધીરાઈ દેખાતી હતી. અંતે જ્યારે એમણે જોયું કે જલદી પાછા નહિ જવાય, ત્યારે તેમણે મહાદેવભાઈને ઝટ સેવાશ્રમ

પાછા ફરવા કહ્યું: કામ તો ખૂબ પડેલું જ હતું. આટલો મોટો પ્રશ્ન સામે પડેલો હોવા છતાં તેઓ પોતે પાછા ફરવાની ઉતાવળ કેમ કરી શકે અથવા મહાદેવભાઈને એકાએક પાછા કેમ મોકલી શકે, એ મને ન સમજાયું. મેં કહ્યું: ‘આટલું મોટું કામ હોવા છતાં મહાદેવભાઈને પાછા મોકલવાની આ ઉતાવળ મને બહુ ઠીક નથી લાગતી.’

‘પણ મારી જવાબદારીનો તો ખ્યાલ કરો,’ ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘હું તો સેવાશ્રમમાં એક દોશું લઈને બેઠો છું. ત્યાં દરદીઓ તો છે જ, પણ ત્યાં ગાંડપણેય છે. કોઈ કોઈ વાર તો મનમાં થાય છે, કે બસ હવે બધાંને છોડી દઉં અને કેવળ મહાદેવને જ પાસે રાખું. બા ઇચ્છે તો તે પણ રહે. પણ બધાંને છોડી દઉં તો તો જવાબદારીમાંથી હું હટી જાઉં. પણ જ્યાં સુધી આ ટોળાંની જવાબદારી લઈને બેઠો છું, ત્યાં સુધી તો મારે તે જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ. આથી જ, મારું શરીર તો દિલ્હીમાં છે, પણ મારું મન સેવાશ્રમમાં છે.’

ગાંધીજીને ત્યાં એકેએક પૈસાનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે. બચપણથી જ પૈસાનો હિસાબ ધ્યાનપૂર્વક રાખવાની એમને ટેવ છે. તેઓ વ્યવસ્થાપ્રિય છે. એ પણ એમની નાનપણની જ ટેવ છે. આથી એમની ઝૂંપડી સાફસૂફ, લીંપીચૂંપી અને વ્યવસ્થિત છે. કેડમાં કચ્છ છે તે પણ વ્યવસ્થિત. એક વાઈસરોયે કહ્યું, કે ગાંધીજી બુદ્ધા તો છે, પણ એમની ચામડી યુવકોની ચામડી જેવી સુંવાળી છે.

તેઓ સ્વાસ્થ્યનું પૂરેપૂરું જતન કરે છે એ ખરી વાત છે. દરેક વસ્તુમાં ઠરકસર કરવામા આવે છે ઠાગગપનોમા ખોસેલી કોઈ ટાંકણી આવી તો તે કાઢીને રાખી લેવામાં આવે છે

ગાંધીજી હડત્ત જતા હતા ત્યારે સ્ટીમર પર એક ગોરા તેમને રોજ કંઈ ને કંઈ ગાળો સભળાવી જતો એક દિવસ તેણે ગાંધીજી વિષે કંઈક વ્યંગપૂર્ણ કવિતા લખી, અને તે લઈને ગાંધીજી પાસે આવ્યો તેણે ગાંધીજીને તે પાનાં આપ્યા એટલે તેમણે ચૂપચાપ પાનાં ફાડીને કચરાની ટોંપલીમા ફેંટી દીધા અને તેમા ખોસેલી ટાંકણી સાચવીને કાઢી લઈ પોતાની ડાબીમા મૂકી પેલા ગોરાએ કહ્યું 'ગાંધી, વાચો તો ખરા, તેમા કંઈક તો સાર છે'

'હા, જે સાર હતો તે તો મેં ડાબીમા મૂકી દીધો છે' આ સાંભળીને ખંધા હસી પડ્યા અને પેલો અંગ્રેજ ખસિયાણો પડી ગયો.

મેં જોયું છે કે, જરૂરની નાનકડી વસ્તુ પણ ગાંધીજી કદી શુભાવતા નથી. એકેંક બાજે વારતા દોરીના કટકા સાચવીને રાખે છે, અને જરૂર પડતા મહિનાઓ પછી સાવધાનીથી કાઢે છે. એમના રેટિયા નીચે રાખવાનો કાળા કપડાનો એક નાનકડો ટુકડો આજ લગભગ ખાર વરસથી આલેતો જોઈ છુ. લોકોના આવેલા પત્રોમાથી કોરો ભાગ કાપીને તેના પરખીડ્યા બનાવડાપીને તેનો ઉપયોગ કરે છે આ દૃશ્ય એક મોટામાં મોટા મજબૂતીચૂસને પણ ટપી જાય છે.

ગાંધીજીની દિનચર્યા પણ વ્યવસ્થિત છે. એકેએક મિનિટનો ઉપયોગ થાય છે. બહારથી બહુ ખારે ટપાલ આવે છે, તેના જવાબ આપવા પડે છે. ઘણું ખરું તેઓ ખાતાખાતા પણ વાંચે છે. કોઈ કોઈ વાર ખાતી વખતે વાતચીતને માટે પણ કોઈને સમય આપે છે. કરવાનો સમય પણ નકામો નથી જતો.

ગાંધીજી ઘણુંખરું ચાર વાગ્યે ઊઠે છે. ઊઠતાજ હાથ-મો ધોયા પછી પ્રાર્થના થાય છે પછી શૌચાદિથી પરવારીને સાત વાગ્યે કંઈક હલકો નાસ્તો હોંપ છે. ત્યાર પછી ફરવાનું હોય છે. પડી તે કામે લાગે છે. લગભગ નવ વાગ્યે તેણે માલિશ કરાવે છે, પણ માલિશ વખતેય કામે ચાલુ રહે છે. પછી સ્નાનથી પરવારીને અગિયાર વાગ્યે જમે છે પછી એક વાગ્યા સુધી કામ કરીને જરા સૂએ છે લગભગ દોઢ વાગ્યે ઊઠીને ફરી શૌચ જાય છે. તે વખતે પણ કંઈક કામ તો ચાલુજ હોય છે. શૌચ પછી પેટ પર માટીનો પાટો બાંધીને થોડો આરામ લે છે, પણ સૂતા-સૂતાય કામ ચાલતું હોય છે ચારેક વાગ્યે કાતવા બેસે છે પછી લખનાનાંચવાનું કામ હોય છે. પાંચેક વાગ્યે સાંજનું વાનું હોય છે ત્યારપછી ફરવાનું, માત્ર વાગ્યે પ્રાર્થના, પછી કંઈક કામ, અને પછી નવ સાડાનવ વાગ્યે તે સૂઈ જાય છે

જરૂર હોય ત્યારે રાત્રે બે વાગ્યે પણ ઊઠીને કામ શરૂ કરે છે એમનો ખોરાક સીધાસાદો છે, પણ તેમા એકમે વરસે ફેરફાર થતો રહે છે એક સમયે તેઓ કેવળ મગફળી અને ગોળ ખાઈને રહેતા.

ઘણાં વરસો પહેલાં મેં જોયેલું, કે દૂધનો બિલકુલ ત્યાગ કરીને એને બદલે તેઓ રોજ એકસોથી વધારે બદામ ખાતા. થોડાં વરસ પહેલાં એકવાર રોટી છોડીને લગભગ એકસો પેશી ખજૂર ખાતા પણ જોયેલા. એ જ રીતે એક જમાનામાં રોટી વધારે ખાતા, ફળ ઓછાં ખાતા. ખોરાકમાં આ ભતના પ્રયોગો અને ફેરફારો ચાલ્યા જ કરે છે. થોડાં જ વરસ પહેલાં લીમડાનાં કાચાં પાન અને આમલીનો પ્રયોગ બહુ જોરથી ચાલતો હતો. પણ પાછળથી તે છોડી દીધો. કાચા અનાજનો પ્રયોગ પણ ખીમાર થઈને છોડ્યો.

આ બધાં પ્રયોગો દરેક માણસને માટે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. આજકાલ ગાંધીજીનો ખોરાક ખૂબ શેકેલી પાતળી લૂખી રોટલી, ઉકાળેલું શાક, ગોળ, લસણ અને ફળ છે. દરેક વસ્તુમાં થોડો સોડા નાખે છે. સોડા સ્વાસ્થ્ય માટે સારી વસ્તુ છે, એવો એમનો અભિપ્રાય છે. એક દિવસમાં પાંચથી વધારે વસ્તુઓ ગાંધીજી નથી ખાતા. આ ગણતરીમાં મીઠાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

જીવવાનીમાં ગાંધીજી રોજના પચાસ પચાસ માઉલિ પણ ચાલ્યા છે; પરંતુ લકડપણમાં પણ એમણે ફરવાનો બ્યાયામ કરી છોડ્યો નથી. તેઓ કોઈ વાર કહે છે કે, ‘ખાવાનું એક દિવસ ન મળે તો લલે, જાંબળી મળે તો ફિકર નહિ, પણ ફરવાનું ન મળે તો ખીમારી આવી જાય.’ રોજ એક કલાક સુધી પેટ પર માટીનો બાંધો ગાંધી રાખે છે. એવું પણ બહુ

માહાત્મ્ય જણાવે છે.

ઉઘનું એમ છે કે, જ્યારે તેઓ ઇચ્છે ત્યારે જાંબી શકે છે. ગાંધી-અર્વિન કરાર વખતનું મને સ્મરણ છે. કેટલાક અંગ્રેજોએ મારે ત્યાં ગાંધીજીને મળવાનું નક્કી કર્યું હતું. નિયત સમય પહેલાં પંદર મિનિટે ગાંધીજી આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: ‘મને આજે જાંબી જરૂર છે. જરા જાંબી લઉં.’ મેં કહ્યું: ‘ઉઘવાનો સમય કયાં છે? પંદર મિનિટ જ બાકી છે.’ એમણે કહ્યું: ‘પંદર મિનિટ તો ઘણી છે.’ તરત જ ખાટ પર સૂઈ ગયા અને એક મિનિટમાં જ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા. સૌથી આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે પંદર મિનિટ પછી પોતાની મેળે જ જાગી ઊઠ્યા. મેં એકવાર કહ્યું: ‘આપનામાં ઉઘવાની શક્તિ અદ્ભુત છે.’ ગાંધીજીએ કહ્યું: ‘જો દિવસે ઉઘ પરથી મારો કાળૂ ગયો તે દિવસે એમ જાણો કે મારો દેહાંત થશે.’

થોડા જ દિવસ પહેલાં એક મોટા ચીની સબજને એમને પૂછ્યું: ‘આપ આપના જીવતાં હિંદને આજાદ થયેલું જોવાની આશા સેવો છો?’ ‘હા, સેવું તો છું. ઇન્ધરને મારી પાસે હજી વધારે કામ સેવું હશે તો જરૂર મારા જીવન-કાળમાં હિંદ સ્વતંત્ર થશે. પણ તે પહેલાં ઇન્ધર મને ઉઠાવી લે તો તેથી પણ મને હંખ નહિ પહોંચે.’

પણ ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું હશે તે કોણ કહી શકે?

‘કો જાને કહી શકે?’

શબ્દો અધૂરા પડ્યા

[ગુજરાતની કવિતાનું રહન]

પરમ પૂજ્ય બાપુના મૃત્યુસમાચારે તો પચ્ચરો પણ પિતૃભાગ્યા છે, ન્યારે અહીં તો રત્ન ચર્ચા છે દ્રવતા, શૂરતા, કષ્ટતા કવિહૃદયો 'અખંડ આનંદ'ના ઠેટલાક વાચકોને આ કાવ્યોની કોઈ કોઈ પંક્તિઓ સમજવી અધરી પડશે, છતાં તેનું પ્રમાણ ધણુ ઓછુ છે એટલે અર્થ આપી કાવ્યનું સંગીત ઓછું કરવાનું યોગ્ય નથી માન્યુ આમ છતાં કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ ચોટા શબ્દોમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આ કવિઓ ગુજરાતના સુપ્રતિષ્ઠ કવિઓ છે અને એ સૌએ સરસ્વતીના કપાસકો સાથે પૂજ્ય બાપુને અંજલિ આપી છે.

થંભો હવે નિષ્ફળ અશ્વ મારાં

પ્રથમ તો કવિનું હૃદય મૂછ જાડે છે પણ ધામેધામે એને લાગવા ખોટું છે કે બાપુને આવાં આસુ ધ્રુ ગમે, એ તો ચાહે છે પોતે પ્રગટાવેલા યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ, એ યજ્ઞ આપણે ચાહુ નહિ રાખીએ તો ખીચું કોણ રાખશે?

બહુ થયું!

થંભો હવે નિષ્ફળ અશ્વ મારાં,
નિસ્તેજ આ લોચનના ઢિનારા
ભિંભવીને સાધવું શું હવે છે?

અન્ધારી સંઘિ તણી કન્દરામાં
યુગો થકી અડવડતા મનુષ્યને
ઢેરી પરમ સત્યની ચીધવાને
એછેક જેણે પણ આસુ ઢેરી
ને જિંદગીની કણીએ કણીને
જલાવીને જાતની જ્યોત પાથરી,
તે હીપ માનવ્ય તણે અગ્નિત્યો,
ને આમ, આવી રીત, રામ ધાતા
ક્યાંથી કહો ધારવી ઉર સાતા!

એને હવે મગલ સ્વપ્ન એક.
પાગો તણા સંઘિપુરાણ ધાણા
ઉખેડીને આ પ્રભુની ધરામાં
પુચ્ચે તનું નહન નવ્ય રોપણ ..

ને કસ ને રાવણ આદિ મૌએ
જેની કને સૌમ્ય હતાં હીસન્તા
એવા મહાશીવણ આસુરી બળો
સામે હતા, હોય, સદાય એણે
આમુષ્યના આદિમ પ્હોરથી તે
છેલ્લી સણે. સુધી અદમ્ય તેજે
જૂઝ્યા કંઈ સ્વપ્નની સિદ્ધિ અર્થે ...

ને હાય ન્યારે, -એ સાધનાના
ઠારે ઉધાતા કિરણો શુભાખી
ખાધી રક્ષા'તા જ્ય તોરણોને
હોડી રહેલી મુગ ઢેરી મંગતા
મૌતી તણા બાહુ રક્ષા હતા સૂરો....

ત્યા થંભો પરંતુ સુજ અશ્વ હાવ
નિસ્તેજ આ લોચનપે નકામા
રૌબલ્યની આખપને ચરાવતાં ...

જો, એ તપસ્યા-હુબળાં શરીરને
ત્યાગી ઊભા થોગી તમારી સામે
ઉચ્ચારતા અમૃત-ધાર વાણી :
“લે ચાલ, અશ્વ લૂછીને સવેળા-
મેં આદરેલો હજુ બાકી જંગ,
પૂરો કરી એક તું રાખ રંગ !
કોને રહે, જો અહીં આ રહ્યો હું
પહેલાં હતો તેમ જ તારી સંગ !

બાણે તું, જંગમાં સત ને અહિંસા
સંસ્થાપવા કાજ અનેક વાર
હૈયે ભરી વજ્ર, ધરી મુખે સ્મિત,
મેં ગટગટાવ્યા વખના કટોરા....
ને તું....નિહાળી મુજ જોણિયાને
ભૂમિ, ઢળેલું....ઢળી આમ બાયે....
તો સાધના મારી શું વ્યર્થ એ બધી !

ના ના મને અશ્વની સસ્તી અંજલિ
આપી રખે છેતરતો તું આત્મને !

હું તો ચહું જીવનવીર એવા
લાખો, કરોડો, લૂછી અશ્વને જે
હૈયે ધરી ધૈર્ય ધરિત્રી કેરું
ને શેષ કેરી સજીને સહિષ્ણુતા
સીંચી સિંચી શોભિત શુદ્ધ ઉરના
મેં આદરેલા રણ યજ્ઞકેરી
પૂર્ણાહુતિ પ્રાણપણે જ સાવ”

તેથી હવે નિષ્કળ અશ્વ મારાં,
થલો શમેો આ ડૂસકાં તમે સૌ :
ને વેદનાને ઉરમાં વહીને
ચાલો હવે આતમ રામ મારા.....

—કરસનદાસ માણેક

*

વિજય માનવ્યનો

હૈયું લાંગી પડે એવો આઘાત લાગ્યો છે. ગાંધી - જતાં શું
ગયું તેની કલ્પના કરતાં તો સર્વસ્વ ગયું એમ જ લાગે છે,
ગાંધીજીની મહત્તાનાં દર્શન થાય છે અને તે પછી એમના બલિદાનનું
રહસ્ય સમજવા માંડે છે. માનવતાનો વિજય નીરખી ચિત્ત શાંતિ
અનુભવે છે.

આજ નયનો ! રડો !

હૃદય ! લાંગી પડો !

પૃથ્વી પેટાળના કાળના કોરડા શા
ધરાકમ્પ સૌ સામટા ગડગડો !

આજ આકાશના ધૂમટ નીચે પડો !

સૂર્ય ને ચંદ્ર ને તારલા સૌ ટળો !

આજ ગાંધી ગયા !

જેહણે માટીથી સંતુજ મહેકાવિયા,

જેહણે પંકથી પંકજો ખીલવ્યાં,

જેહણે ત્રસ્ત વિધ્વસ્ત માનવઉરે

સ્નેહ ને સત્યનાં

અભય કારુણ્યનાં અમૃતો સીંચિયાં,

જેહનો કર અડચે

દીન, કંગાળ, એટી, અધોરી, અમે ભગિયા

પામિયા મુક્તિની મંગળા,

તેહ ગાંધી ગયા.

આજના જગતમાં

દ્વેષ ને કલેશના

સ્ત્રાર્થ ને અધમતાના બળી

સતત દાવાનળો બ્યાં રહ્યાં

તેહ આ જગતમાં

ગાંધી તો અમૃતની એક વર્ષો હતા,

માનવી હૃદયની ભવ્ય આશા હતા,
સત્ય સશુદ્ધની અચલ શ્રદ્ધા હતા,
પ્રેમમય ચેતના દેહધારી હતા,
માનવીજગતનું હૃદય ગાધી હતા,
હૃદયનું સત્ય સવિવેક ગાધી હતા,
અભય, કારણ્ય ને કાવ્ય ગાધી હતા,
સ્નેહનું સારસવંસ્વ ગાધી હતા.
તેહને તેં હણી, આજ એ માનવી !
માનવીહૃદયને મૂર્ખ ! નાખ્યું હણી !

શત્રુ જેતું ન'તું વિશ્વમાં કોઈ ચે,
શત્રુ તેને શુ રે તાહરો તુ ગણે ?
દેવ જેને ન'તો જગતમાં કોઈનો,
તેહનાં બુદ્ધ ને કુદ્ધ કમલો સમા,
લોચને દેવ તે દેશકેરો દીઠો ?
મૂર્ખ રે માનવી ! જાણુનો તું નથી
તે શુ નાખ્યું કરી ?

કલેશકાયર, ધનાયેલ, હીણાયલી
માનવીજાતિ રે ! ક્યા જયે રાંકડી
પામવા પ્રાણની પુણ્ય સંજીવની
'રાંકડી' -મે કહ્યું ?

ગાંધી શા પુરુષને જેહ પ્રકટાવીને
વતંભાને બની પરમ મહિમામયી
તેહને મે કહી 'રાંકડી' ?

ના, નહિ, રાંકડી ના.

તુ તો મૃતિ સૌભાગ્યની.

ગાંધી તો ભવ્ય કો વિજય તારો હતો,
ગાંધીનું મૃત્યુ ચે વિજય તારો બનો !
વીરને મૃત્યુ શું આથી હો ચે બુદ્ધ ?
કલ્પ્યું જાયે બીજું મૃત્યુ શું ગાંધીનું ?
દેવી કો હિસની ગોળી હૈયે ઝીલી,
શાન્તિ ને શાન્તિની દિવ્યતા દાખવી,

રામ હે ! રામ હે !

પોલી ગાંધી ગયા !

અમર આજે બયા !

પ્રેમ ને દેવની, શાન્તિ ને વૈરની,
જ્ઞાન-અજ્ઞાનની, તેજ ને તિમિરની
આદિથી જગતમાં જામતી યાદી.
તેમહીં આજ ફરીવાર ગાંધી વડે
વિજયગાથા રચાઈ શી માનવ્યની !

• દેવ ને વૈરની ચપલ છાયા તણે
પ્રેમમય સત્યની દીપ્તિ શાશ્વત અગે,
દીપ્તિ એ દૃષ્ટિમા સતત જે રાખતી
વૈષ્ણવી ભાવના આજ વિજયી બની.
દેહનું મૃત્યુ તે મૃત્યુ સાચુ નથી,
મૃત્યુ તે જીવનનો અન્ત સાચો નથી,
કોક દુષ્ટદિએ મત્સ્ય જે માગખું
વીધ્યુ તે હિંદનું હૃદય ગાધી નથી.

ગાંધી તો એ રહ્યા ! આર્ષ દ્રષ્ટા સમા
પ્રેમબર નયનમય કોઈ ઈશુના સમા,
શાશ્વ ને સત્યથી,
દેવ ને પ્રેમથી,

વૈરની જ્વાળને શાન્ત નિર્વૈરથી
શમવવા મંત્ર માનવ્યના શુભતા,
મૃત્યુના તિમિરથી અમર તેજે જતા !

નયન ! તો ના રડો !

હૃદય ! ધીરજ ધરો !

પૃથ્વીપેટાળના કોરડા શા

ધરંકર્મ ! શાન્તિ ધરો !

સૂર્ય ને ચંદ્ર ને તારલા, સૌ અગે !
ગાંધીનું જીવન તે વિજય છે જીવનનો !
ગાંધીનું મૃત્યુ છે વિજય માનવ્યનો !

—મનાશુભલાલ ખેરેશી

ગયા બાપુ !

બાપુના જતાં આપણે કેવાં રંક બની ગયાં છીએ અને બાપુ
જતાં શું શું ગયું છે તે કવિ આંસુભરી આંખે ગાય છે.

મોટા ઘરનો મોલ તૂટ્યો આ ? કે બહાણનો ફૂવા-થંભ !
ફાટ્યો પહાડનો પહાડ હિમાલય ? કે આ કો ઘોર ભૂ-કંપ ?

બની ભોમ ગાંધી વિનાની !
તૂટી હાય ! દાંડી ધરાની !

સાગર આખો ઘોર ખેડીને નાથ્યા ઝંઝાવાત,
હાથવેંત જ્યાં આવ્યો કિનારો ત્યાં આ શો રે આઘાત !

ખરાબે લાવી પછાડી
મૃત્યુ, તે નાવ અમારી !

ગયા બાપુ ! ઋત ગયું શું ? ગયા પ્રેમ ને ત્યાગ ?
ગયા ગાંધી ! સત્ય ગયું શું ? ગયા શીલ-સોહાગ ?

મનુકુળભાણ ભુંસાયો ?
ધરાનો પ્રાણ હણાયો ?

મૃત્યુ, આજ હા ! જીતી ગયું 'તું', સભર તારો અંક !
અમ પ્રતિ તું જીવે હવે શે ? આજ અમે સૌ રંક !—

નોધારાંતે ગાદ કો લેશે ?
બાપુ વિના હુંક કો દેશે ?

—સ્નેહરશ્મિ

*

રડો ન મુજ મૃત્યુને !

બાપુનો આત્મા જાણે તો આંસુ સારતા જગતને શું કહે તેની
કલ્પના કરીને કવિ આપણને આશ્વાસન આપે છે ને બાપુને
કહે છે કે અમે અમારી દીનતાને જ રડી રહ્યા છીએ, એવું જ હોય
તો કેવું સારું !

“રડો ન મુજ મૃત્યુને ! હરખ માય આ છાતીમાં
ન રે !—કયમ તમે ય તો હરખતાં ન હૈયામહા ?
વીંધાયું ઉર તેથી કેવળ શું રક્તધારા છૂટી,
અને નહિ શું પ્રેમધારે ઊછળી અરે કે રડો ?
હું શું બલિદાન આ મુજ પવિત્ર પૂરું ન કે ?
અધૂરપ દિઠી શું કે મુજ અક્ષમ્ય તેથી રડો ?

તમે શું હરખાત બે ભય ધરી ભલે ભીરતા
અવાક અસહાય હું હૃદયમાં રહી સત્યને
શ્વસ્થાં કરત ભૂતલે ! મરણથી છૂટ્યો સત્યને
ગળે વિષમ બે હતો કંઈક કાળ દૂરો ! થયું
સુણે પ્રગટ સત્ય : વૈર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ જ !
હસે ઈશુ, હસે જીઓ મુકલ, સૌમ્ય સંતો હસે.”
“અમે ન રહીએ, પિતા, મરણ આપણું પાવન,
કલંકમય દૈન્યનું નિજ રહી રહ્યા જીવન.”

—ઉમાશંકર જોશી

બાપુકી બિદા

આ હિંદી કાવ્ય ગુજરાતી કવિએ રચ્યું છે એમા બારેબાર
રેફના બરી છે, બાપુ આપણને ઓડીને ક્યા મવા, એ કંપીને
કવિએ કરોડોની વતી આશુ સાધ્યા છે, બાપા હિંદી છે
પણ સરળ છે

(સુસદ્ધ)

કહાં ચલે બાપુજી હમસેં, મુહ મરોડ ચલે બાપુ !
આજ હમેં ઈસ હાલતમે, ક્યા હમકો ઓડ ચલે બાપુ !

જીગજીગકી નિરમલ જ્યોતિ સા જીવન ધન્ય, તુમહારાં થા,
જન્મ લિયા સમકાલ હમેં, ફિર જીવન ધન્ય હમારાં થા,
અજબ અલૌકિક આત્મ-તેજકા, અવનિ મેં ઉજિયારાં થા,
હમ સે દીન દુઃખીજનકા, મુખદાયક એક સહારાં થા,

બિલખત ભારત માતા કે તનમન કો તોડ ચલે બાપુ !

આજ હમેં ઈસ હાલતમે, ક્યા હમકો ઓડ ચલે બાપુ !—૧

જીવનકી દરકાર નહિ, કુછ મૃત્યુકી પરવાહ નહિ,
મુખ—સંપત્ત કી ચાહ નહિ, કુછ દુઃખદરદોં કી આહ નહિ,
દામ નહિ મુખ—ધામ નહિ આરામ—નામ હમરાહ નહિ,
રાહ નિરંતર રામનામકી, ઓર કિસીકી રાહ નહિ,

કાતિલ કી ગોલીકી સન્મુખ દો કર જોડ ચલે બાપુ !

આજ હમેં ઈસ હાલતમે, ક્યા હમકો ઓડ ચલે બાપુ !—૨

પતિત—પાવન આપ પધારે પતિત પાવન કરને કો,
દીન દુઃખી દુરબલ કલિતોં કે દુઃખ દરદોં કે હરને કો,
કર્મધોગ કા મર્મ ખતાને, ધર્મ—ધ્વજના કો ધરને કો,
જગવ્યાપી એરી પશુતા મેં, માનવતા કો બરને કો,

આહા ! હમારી આશા કે તારો કે તોડ ચલે બાપુ !

આજ હમે ઈસ હાલતમે ક્યા, હમકો છોડ ચલે બાપુ !—૩

શાહ કહું પતશાહ કહું, ક્યા શાહનકે સરદાર કહું,
એક અકિંચન રંગ કહું, ચા કુબેરકા ભંડાર કહું,
સૌમ્ય સુકામલ પુષ્પ કહું, ક્યા ભીષણ વળ પ્રહાર કહું,
સેવક સંત મહંત કહું, નર-નારાયણ અવતાર કહું,

કહા કહું અંધાર-પિછોડા અખ તો ઓડ ચલે બાપુ !

આજ હમે ઈસ હાલતમે ક્યા હમકો છોડ ચલે બાપુ !—૪

આજ હમારા અમેલ મોતી કિસ પાગલને છીન લિયા ?
ભારતકા સૌભાગ્ય-સિતારા, કિસ કાતિલને ખીન લિયા ?
પાંખ પસારી હમને તો ફિર, ફિરને પાખે હીન કિયા ?
ઉત્તમ શીશ હમારા ફિરને, દુનિયાભરમે દીન કિયા ?

કિસ કારન મુખ મોડ લિયા, અખ કિસકી ઔર ચલે બાપુ !

આજ હમે ઈસ હાલતમે ક્યા હમકો છોડ ચલે બાપુ !—૫

પુણ્યલોક પુણ્યાત્મા મેરે મહાત્મા મહેમાન ચલે,
અલ્પ સમયમે આઝાદીકા, અપૂર્વ દે કર દોન ચલે,
આત્મ-ત્યાગ સે અમર શહીદાકે બનકર સુદાન ચલે,
અવનિ-પદ સે અંતરીક્ષમે હોકર અંતરે ધ્યાન ચલે,

જુમ રહે જખ આફત કે બાદલ ઘનઘોર ચલે બાપુ !

આજ હમે ઈસ હાલતમે ક્યા હમકો છોડ ચલે બાપુ !—૬

રાજ ચલે મહારાજ ચલે, સખ રાજન કે અધિરાજ ચલે,
રણશૂરન શિરતાજ ચલે, સખ સ્વતંત્રતા કે સાજ ચલે,
પ્રેમ-ધર્મકી પાજ ચલે, હુમ સત્ય-અહિંસા કાજ ચલે,
આજ ગરીબનિવાજ ચલે, વહ જીવન-મુક્ત જહાજ ચલે,

માનવ કુલકે મુગટ મણિ, સુર કે સિર મોર ચલે બાપુ !

આજ હમે ઈસ હાલતમે ક્યા, હમકો છોડ ચલે બાપુ !—૭

કહાં ચલે બાપુજી નવયુગકે નિર્માતા કહાં ચલે ?
કહાં ચલે ભારત કે પ્યારે ભાગ્યાવધાતા કહાં ચલે ?
કહાં ચલે મોટે મહિપતિઓંકે માંધાતા કહાં ચલે ?
કહાં ચલે મેરે મનમોહન મુક્તિદાતા કહાં ચલે ?

દૃઢ્ય ભગ્ન માતા કો શેર, દલેજ કોર ચલે બાપુ !

આજ હમે ઈસ હાલતમે, ક્યા હમકો છોડ ચલે બાપુ !—૮

જીવનસીલા શાન્ત ભઈ અમ ચરખા પૂછી સત કહાં ?
આપ અમર મૃત્યુંજય બાપુ આપ કહાં જમદૂત કહાં ?
હુમ સે ગ્રેમી પિતા કહાં, હુમ પાગલ પૂત દપૂત કહાં ?
વિપ વઢલ કે કીર કહાં, હુમ અવનિકે અવધૂત કહાં ?

હીન જગત કે જીવન સેં જીવનકો જોડ ચલે બાપુ !

આજ હુમેં ઈસ હાલતમે, ક્યા હુમકો છોડ ચલે બાપુ !—૯

બીસર ગઈ સખ છુદ્દ હમારી, હુમેં ન બીસરના બાપુ !
આપ કમા કે સાગર પ્યારે, હુમેં કમા કરના બાપુ !
હારત માતા કી આરતકો, અંતરમેં ધરના બાપુ !
બિદા આખરી બિદા દયામય, દયા મયા રાખના બાપુ !

કહાં ચલે બાપુજી હુમ સે મુઠ મરોડ ચલે બાપુ !

આજ હુમેં ઈસ હાલતમે, ક્યા હુમકો છોડ ચલે બાપુ !—૧૦

—હુસેરાય કારાણી

શરમ ! શરમ !

આ કાવ્ય જુદા જ ભાવો પ્રગટ કરે છે કવિનું અતર રોષથી
ધમચગી ભેદયું છે બાપુના પ્રાણને જવાવવા કુદરતના જરૂરિયાત કોઈ
તત્ત્વોએ પ્રવાન ન કર્યા ? કિરતાર પણ સૂઈ ગયા ? કરોડો જીવોએ
જિવાડનાર માનવમેષને ન સાચવી સંકષો ? આ રોષની પાછળ
આમુષોના ધોધ વહે છે

(રોળાટત)

શરમ શરમ કિરતાર કાળ ચક્કરના ધારી !
તું કરે કામ આ જગત વિષે અવિચારી;
કઈ કુત્સલક ક્ષણજીવ પશુપખી, માનવ તું ધારે,
એ કીટ કેટિથી મહાન આત્મને તું ન ઉગારે ?
શરમ શરમ પ્રહ્લાંડ સજંતા પ્રહ્લા તમને !
એક અમર પુરુષ છિન લિયો લાજ ના લાગી તમને ?
તે પચતસ્ત્વથી વધુ એક કદી શોધી નેયું ?
રે જુગજુગ જૂનું જીવન વૃથા તે આણું જોયું !
શરમ શરમ શિવશકર ! કંટક મારગ નાખ્યા,
તેં વિપ્લવમા અપરાધ કદી નવ રાખ્યા;
શું યોગીજન તણી જોડે સ્વર્ગમાં ફૂલી,
આમંત્રણ દીધું અનન્ય લોક-વિમૂતિ ?

શરમ શરમ રે વિશ્વ ! બ્યોમ વાદળની નીચે
તું ઊભું રહ્યું મૂલહીન-જીવનઅમૃત નવ સીંચે
એક મૃતાત્મના તન ઉપર, જે હતો જગનો તારો ?
અખ અંધકારમાં અથડાતા આદમને નથી સહારો.

શરમ શરમ રે સૃષ્ટિ ! તાહરા નિયમો ખૂરા,
જીવ જીવને હણે, કરે કદી ક્ષણમાં પૂરા;
રે ધરધર કંઈ અપવાદ દે નહિ સહુને મરવા,
કંઈ સંજીવની સરજવ મૃત્યુથી કદા ઊગરવા.

શરમ શરમ જગલોક ! આજ સહુ અશ્રુ સારો,
તુજ બુદ્ધિ-સન્ધી શસ્ત્ર : તીર, બંદૂક, કટારો;
જે થકી શત્રુ ને મિત્ર સ્વાર્થ લડતાં પરવાયો,
રે મહાત્મન હણતાં પાપી હાથ નવ હાયો !

શરમ શરમ ભૂમિ લરતખંડ ! તુજ નામ લળ્યું,
તુજ મુક્તિતણા કંઈ પ્રથમ પૃષ્ઠ પર કલંક છાંયું;
કંઈ સહસ્ર સાલ સુધીય સંત એવા નવ લાંબે,
જે જગત પ્રેમને એક તાંતણે બાંધે.

શરમ શરમ હિમગિરિ ! હિમાચલ નામ શે રાખ્યું ?
તેં પ્રલયકાળથી પ્રથમ જરી ના લવિષે લાખ્યું ?
ક્યાંથી લખે તું શ્વસુર શિવ-સંહારક કેરો ?
રે ઊંચો વધ્યો અનર્થ, આવતો ચમ નવ ઘેરો !

શરમ-શરમ જમુનાજી ! પતિત પાવન કરનારી;
તું ખાલપણ લઈ જતા વસુને પથ ધરનારી;
રે ધિક્ ધિક્ તુજને આજ કૃષ્ણ સમ 'મોહન' ખાળ્યો
તુજ તટ પર, ચમને જતાં જરી નવ ડાયો !

શરમ શરમ મહારાષ્ટ્ર ! સરજિયા જ્યાંહી શિવાજી,
ત્યાંહી ભૂત ભયાનક ભયો ખગાડી લારત ખાજી !
રે શૂરવીરતા નવ સૂઝી લોમનું રક્ષણ કરવા !
ધિક્ પ્રગટી પશુતા રાષ્ટ્રપિતાનું ભક્ષણ કરવા !

શરમ શરમ રે ધરમ હિંદુ ! પાતક તે' બહોયું' !
 સંજનજૂના તુજ સંસ્કૃતિ-તરે પર વિષેક્ષણ મહોયું';
 તુજ વેદ, પુરાણ ને કમ', ન્યાય, નીતિ-કચમ વિસરાયાં
 રે શ્રદ્ધ ! મહાત્મન હણ્યો, જાણુ ખીજ-પતન વવાયાં !

શરમ શરમ ધિક્, કલમ ! મરણની કથા ચીતરતી,
 તુજ રેખરેખ નિત રહો હૃદયની બ્યથા નિતરતી,
 રે તાત આજ મુજ ગયો, માત ભારત રહી રાઈ,
 અમ અપગ સહુ સંતાન, સહારો અજ નવ ફેઈ !

—ગોપાલન

વન્દના

કવિએ બાપુના જીવનનું કીર્તન કર્યું છે આપણી પ્રાચીન
 પ્રજાની અનુસાર મહા-આત્માને, પરમ-આત્માને પ્રણામ કર્યો છે.

સેવા યેન કૃતા પિતૃ શ્રવણવદ્ યાત્યે સ્વકીયે મુદા
 હિન્દૂનાં કૃત આફ્રિકાનિઘસતાં નીતં સ્વમધ્યે ઘય. ।
 ધાર્ષ્ણ્યં ચ તથૈવ સર્વજનતાશુદ્યૂષણાયપિતં
 તં ઘન્દે મનુદેહધારિણમહં ગાન્ધ્યાશ્ચદેવં પરમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—જેમણે બાપુવારસ્યામા શ્રવણની માફક પોતાના પિતાશ્રીની સેવા કરી,
 જેમણે પોતાની યુવાવસ્થા દક્ષિણ આફ્રિકામા રહેનારા હિંદીઓ માટે ખર્ચ્યો, અને જેમણે
 પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા મનુષ્યમાત્રની સેવા અર્થે અર્પી એવા મનુષ્યદેહધારી ગાંધી નામના
 પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. (૧)

હિંસાયાં પ્રતિમુખ્ય માર્ગમશુભં માર્ગો ન્વહિંસાત્મકો
 દિવ્યં ચાસદ્ધકારરૂપમતુલ શસ્ત્રં શિવં વર્ણિતમ્ ।
 સત્યાશ્ચયસ્ય વિમોર્ચ આયુરશિલં દ્વારાચનાયાનયત્
 તં ઘન્દે મનુદેહધારિણમહં ગાન્ધ્યાશ્ચદેવં પરમ્ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—જેમણે હિંસાના અશુભ માર્ગનો ભાગ લીધો જગતને અહિંસાત્મક માર્ગનું
 દર્શન કરાવ્યું, જેમણે માનવજાતને અસદ્ધકાર નામનું કલ્યાણકારી અનુપમ શસ્ત્ર દર્શાવ્યું
 અને જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન 'સત્ય'ની આરાધના અર્થે જ વિતાવ્યું એવા મનુષ્ય-
 દેહધારી ગાંધી નામના પરમાત્માને હું અણામ કરું છું. (૨)

ત્યક્તં યેન ગૃહં સ્વવાન્ધવગણઃ સ્નિગ્ધં કુટુમ્બં સ્વકં
 નો દદ્રા કુશદેહયષ્ટિરથવા સ્વાર્થોઽપિ નો ચિન્તિતઃ ।
 ઇત્થં યેન પરાર્થમર્પિતમભૂત્ સ્વસ્યાશ્ચિલં જીવિતં
 તં વન્દે મનુદેહધારિણમહં ગાન્ધ્યાખ્યદેવં પરમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—જેમણે (દેશોદ્ધાર માટે) ઘર છોડ્યું, સગાંવહાણાં છોડ્યાં, સ્નેહાળ કુટુંબનો ત્યાગ કર્યો, પોતાની સુકલકડી કાયાની પણ દરકાર ન કરી, કે પોતાના સ્વાર્થનો કદાપિ વિચાર સરખો પણ ન કર્યો—અને જેમણે આ પ્રમાણે પોતાનું આખું જીવન પરાર્થે અર્પણ કર્યું એવા મનુષ્યદેહધારી ગાંધી નામના પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. (૩)

દદ્રા જન્મભુવં નિજાં નિગહિતાં વૈદેશિકૈર્વન્ધનૈ-
 શ્વેતોઽદ્યુત યસ્ય રાત્રિદિવસં નિદ્રાં ન ચઃ પ્રાપ્તવાન્ ।
 મુક્તાં તામકરોદ્ ય એવ સુસુતશ્ચિત્રં વિના વિગ્રહં
 તં વન્દે મનુદેહધારિણમહં ગાન્ધ્યાખ્યદેવં પરમ્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—પોતાની માતૃભૂમિને પરદેશીઓની શુદ્ધાભીનાં અંધનોથી જડડાએલી નેઝને જેમનું ચિત્ત રાત્રિદિવસ અસ્વસ્થ રહેતું અને તેથી જ સુખે નિદ્રા પણ લઈ શકતા નહોતા, એવા જે (હિંદુ માતાના) સુપુત્રે તેને આશ્ચર્યપૂર્વક—યુદ્ધ કર્યા વિના કે લોહી રેણાં વિના મુક્ત કરી, એવા મનુષ્યદેહધારી ગાંધી નામના પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. (૪)

એક્યં મુસ્લિમહિન્દુજાતિજનુષાં નૃણાં કલિં કુર્વતા-
 માસીત્સાધયિતું સદા પ્રયતનં પ્રાણાર્પણેનાપ્યહો ।
 નીચોઞ્ચાભિધકલ્પનાઽપિ હૃદયે નાસીત્કદા યસ્ય વૈ
 તં વન્દે મનુદેહધારિણમહં ગાન્ધ્યાખ્યદેવં પરમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—પરસ્પર અઘડતી હિંદુ અને મુસ્લિમ જાતિમાં એકેય સાધવા માટે હંમેશાં જેમના પ્રયાસો હતા, અને જેને માટે તેઓ પોતાનો પ્રાણ પણ આપવા તૈયાર હતા, તેમ જ જેમના હૃદયમાં આ નીચ (હરિજન) અને આ હિન્દુ (બ્રાહ્મણ) એ નામની કલ્પના પણ નહોતી એવા મનુષ્યદેહધારી ગાંધી નામના પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. (૫)

—પ્રો. અરુણોદય નટવરલાલ જાની.

એમ. એ (કાવ્યતીર્થ)

નાવનો સુકાની

આ ખીલમાં પણ એજ વેદના વ્યક્ત થઈ છે, જે આખી
સુરિએ તા. ૩૦મીની સાજ ને રાતે અનુભવી છે આપણા પ્રાચીન
ભજનોની યાદ આપે એવું આ ગીત કે જે થકી ભવ એમ છે

નહોતાં ભણ્યા રે બાપુ ! તારા આવાં પ્રયાણ
ઓ રે ભારતના પ્રાણ !
મધદરિયે નાવ થભી, છોડી ચાલ્યો સુકાન-
ઓ રે ભારતના પ્રાણ !
લાખો નયનોની આશ, કોટિ ઉરનો ઉન્નમ,
બુઝાયો દીપ, આજે નીરખુ હૈયાં હતાશ
થંભી, અવની આઘાતે, ઝખાતુ આસમાન-ઓ રે
તારી હાકેથી બાપુ ! દિગ્ગાળો ડોલિયા ને
ડોલ્યા રે બુઝીઓના તાજ,
સતની સમયેર વીઝી ચાલ્યો તું સત ! તારો
આલમમા ગાજિયો અવાજ-ઓ રે
તારા તપથી અહીં જગ્યા ગોધેરાં સુકિતગાન-ઓ રે
પ્રલયના પૂર સામે જિભો તું પાળ બાંધી,
દુનિયા થઈ દગ, બાપુ ! જિભો રોકીને આધી.
તારા આતમના તેજે થભાવ્યા તે તુકાન-ઓ રે
ચાલ્યો રે તપસી કરીને કાયાનાં પિંજર ખાલી
ઓ રે ઓ રે ઓની કાયાના પિંજર ખાલી,
છેલ્લી આહુતિ થઈને હસ મારો જાય હાલી.
શા શા સ્વપ્નો અધૂરા મેલી કીધાં પ્રયાણ-ઓ રે
વિશ્વના તાત ! હજવે ગાધીને ગોદ લેજો,
જાણી ના જિદગીમાં એણે તે શાંતિ દેજો.
આવે છે તારો પાસે ધરતીનો તારણહાર,
આવે છે રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાનો સરજનહાર,
સૃષ્ટિ સરજીને તે ના દીકાં આવાં ભલિદાન-ઓ રે
મધદરિયે નાવ થભી, છોડી ચાલ્યો સુકાન-ઓ રે

—નાથાલાલ દવે

ધરિત્રીનું રદન

તા. ડગ્ગીની રાત્રિએ ધરિત્રીએ કેવું રદન કર્યું હશે તેની
કવિએ કરેલી કલ્પનામાં અતિશયોક્તિ નહિ પણ અલ્પોક્તિ જ
હશે. એ રાતે ધરતી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી હતી.

સૂની રજનીમાં ધરતીનાં ટૂસકાં સૂણાયાં !
આકાશે ઇન્દ્રનાં જળ લોચનો ખિડાયાં !
સૂની રજનીમાં ધરતીનાં ટૂસકાં સૂણાયાં !

યંખીનાં જાન ન'તાં,
પણે સૂમસામ હતાં,

હવામાં લાખ લાખ હીળકાં સમાયાં !
સૂની રજનીમાં ધરતીનાં ટૂસકાં સૂણાયાં !

નીરવતા છાઈ હતી,
શોકિત વનરાઈ હતી,

ઝરણાંથી કેન્દન ના કારમાં ઢળાયાં !
સૂની રજનીમાં ધરતીનાં ટૂસકાં સૂણાયાં !

ઈશુ ને સુકેતુની
આવી ગઈ યાદ જુની,

આંખોમાં આંસુના ઘોઘ ઊલરાયા !
સૂની રજનીમાં ધરતીનાં ટૂસકાં સૂણાયાં !

હૈયાના હીર સીંચી
અનુપમ પ્રતિભાઓ રચી;
મહેકાવતી વિંધ્યાગ
અણભૂલ ફૂલવેલ લચી;

છેદી કચરી કૃતમ્ભ ! લઈ સુગંધ, કાયા !
યુગતમના હારક ! તેજ ઓલવાયા !
સૂની રજનીમાં ધરતીનાં ટૂસકાં સૂણાયાં !

—‘શશિન્’ ઓઝા

પ્રેમભક્તિની અંજલિ

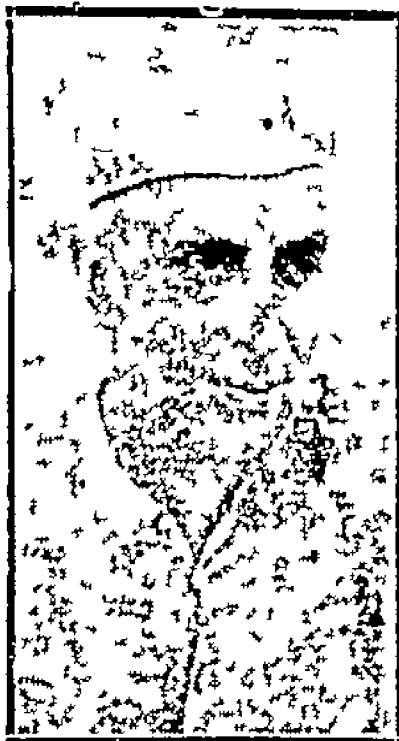
પરમ પૂજ્ય બાપુના દેહ ઉપર આખા જમતે આસુ સાર્યાં છે એ આશુના સાગરનું દર્શન કરાવવાનું અહીં શક્ય જ નથી અહીં તો આપણા જીવનને પ્રેરણા આપનારી બ્યઝિઓની અજલિએ માથી ઘોડાકે જિંદુઓ એકઠા કર્યા છે, આ જિંદુઓ દ્વારા આપણે સાગરને નીરખીએ અને પૂજ્ય બાપુનો બિાજ વઠાવવાનો જેવો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમની આજ્ઞા વઠાવવાનો આપણે ધર્મ સમજીએ

★

હિંતી તવારીખના

અરધી સગી જેટલા ગાગાને
છાઈને એ વિરાટ પુરુષ
ઊભો છે એ વિરાટપણ
કેવળ શરીરનું કે દેહનું નથી,
દિનનું અને આત્માનું જે

જેને જેને, જે મ્મ
ચીજને એમણે સ્પર્શ કર્યો
તેને એમણે કષ્ટક ઉપયોગી,
કષ્ટક મહત્વની ને યોગ્યતા
ચીજના પદ્મની નાખી
તેમણે જે કષ્ટ કર્યું તેમાથી
સગીન ફળો નીપજ્યા
ગીતાના ઉપદેશ મુજબ
રાગદોષથી રહિત થઈ એમણે
ફળની આસન્ધિ રાખ્યા

વિના પરિશ્રમ થયો, તપ
આદ્યું, અને તેથી તેમને
અત્યંત ઘડા ફળ પણ મળ્યા
એમનું વય જેમ જેમ
વધતું ગયું તેમ તેમ તેમને
દેહ જાણે કે તેમા વસના
અત્યંત મમર્થ આત્માનું
કેવળ વાહન બની. રહ્યો
એમના તરફ જોતા કે એમની
વાણી સામગતા એમના
દેહનું વિસ્મરણ થઈ જતું
અને તેથી એઓ ને સ્થળ
પર બેસતા તે પૂમનું મંદિર
બની જતું અને એઓ ને
ભૂમિ પર ચાલતા તે પવિત્ર
બની જતી

એમના મૃત્યુમા પણ એક અતેરી ભવનતા હતી અને સંપૂર્ણ ફળા હતી જે જાતના
એ માણસ હતા, જે પ્રકારનું જીવન એમણે ગાળ્યું હતું તેના વિકાસના શિખર પર એ મૃત્યુ
ફળશરૂપ બન્યું અરે, એ મૃત્યુથી એમના જીવનનો બોધ વધારે સ્પષ્ટ થયો વધારે અસરકારક
બન્યો પોતાની સર્વ શક્તિ જે વખતે સોજે ફળાએ ખીલીને કામ આપતી હતી તે વખતે
અને જે પહે એમણે મરવાનું માગી લીધું હોત તે પ્રાર્થનાની પહે એમનું મૃત્યુ આન્યુ જે
કાર્યમા તેમણે મૂર્ણ સમર્પણના ભાવથી હમેશ એકધારી ચીવટથી કાર્ય કર્યું હતું અને
પાછલા એક વરસથી જે વધારે ગાળા દરમિયાન જેને માટે એમણે વિશેષ કાર્ય કર્યું તે
એકતાના કાર્યમા એઓ ખપી ગયા ને શહીદ થયા માણસમાત્રે જે રીતે મરવાની
કામના રાખવી જોઈએ તેમ એમનું એકાએક મૃત્યુ થયું જીવનમા સામર્થ્ય અને સત્તાને
સર્વોચ્ચ શિખરે એમનો દેહ પહો અને તેથી આપણા માનસમા અને આપણા યુગના
માનસમા કદી ન ભુસાય એવું, કદી જાણુ ન પડે એવું તેમનું ચિત્ર અંકિત થઈ ગયું
એ ચિત્ર કદી જાણુ પડનાર નથી.

—જવાહરલાલ નહેરૂ

આજનો પ્રસંગ આપણા માટે દુઃખનો છે પણ ગુસ્સાનો નથી. એમની નિંદગી દરમિયાન તો આપણે એમના યોધપાકને ને અનુસર્યા, પણ એમ ન કહેવાય કે તેમના મૃત્યુ પછી પણ આપણે એમને નથી અનુસર્યા. તો તો આપણા નામને મોટો બદા લાગી જશે.

હવે તો આપણા બધાની કસોટી છે, આપણે બધા અડગ બિભા રહીએ અને તે પણ આપણી હરોળમાં કોઈ પણ પ્રકારના ભાગલા વિના મક્કમ રીતે. છેવટના હિંદનો જે બોજ આપણે ઉપાડવાનો છે એ બેહદ છે. અમને બધાને જે આ મહાન પુરુષનો સાથ ન હોત તો અમારા બધાની કુમ્મરો ભાંગી ગઈ હોત. હવે એ સહારો ચાલ્યો ગયો છે. છતાંય ગાંધીજી તો હરહંમેશ અમારી સાથે જ હશે; કારણ કે એમની તાલીમ અને ભવ્ય આદર્શો હરહંમેશ અમારી આગળ હશે.

હા, દિવ ના ખોતા. હિંમત ન હારતા. સહુ એકત્ર બની ખડા રહેને અને ગાંધીજીએ અધૂરાં મંડેલાં કાવતે પૂરાં કરને.

—સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

બાપુનું સાન્નિધ્ય જેમ આપણને છેવટે મળ્યુંત બનાવીને જ છૂટા પાડતું તેમ એમનું મરણ પણ આપણને મળ્યુંત બનાવનારું થાયો. પડેલો વિવાદ અને અંધકાર અને પછી ઉત્સાહ અને પ્રકાશ એમ એમના જીવનમાં થતું. તેમ જ એમના અવસાનથીયે પડેલો વિવાદ અને અંધકાર લાગે છે તે થોડા દિવસ પછી ઉત્સાહ અને પ્રકાશ તથા કર્મપરાયણતામાં ફેરવાઈ જશે એવી આશા રાખું છું. આમ જ

बुर्वज्ञेवह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાલા

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ આખી નિંદગી સુધી વિવિધ પ્રકારની ઉત્કટ તપશ્ચર્યા વડે હિંદુસ્તાનની સેવા કરી છે. પરંતુ એ સેવામંદિરના કળશરૂપ પોતાના વીરોચિત મરણ વડે એમણે હિંદુસ્તાનની, હિંદુ ધર્મની, હિંદુ સમાજની અને અખિલ માનવજાતિની પણ દિવ્ય સેવા કરી છે. જીવનનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય ચૂકવી દીધા પછી મરણનું પણ પૂરેપૂરું મૂલ્ય ચૂકવી મહાત્મા હવે સુક્રતામાં બન્યા છે.

કાકા કાલેલકર

ગાંધીજીના આદર્શો સિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં આપણે આપણી જાતને સમર્પણ કરીએ તો વેરઝેર અને પરસ્પર વહેમની લાગણીથી ભરેલા વાતાવરણમાં રહી દ્રોષી કંઘડા, આર્થિક લોભ અને સત્તા કબજે કરવાની મહત્વાકાંક્ષા વગેરેથી બળાજળી રહેલી આ દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપવાને અર્થે આપણે ઘણું કપરું કામ પાર પાડવાનું છે, ઘણું આકરું તપ કરવાનું છે.

જે. સી. કુમારસ્વામી

અમારી માનવ નયબાઈ છતાં પણ, ચોગરદમ આજે વિવાદ વિંટળાયેલો હોવા છતાં, અમારે પણ ભયમાત્રને અંખેરી કાઢવો જોઈએ, અને સત્ય-અહિંસાનાં અનુપમ શસ્ત્રો ધારીને સુદ આગળ લેવું જોઈએ.

અમૃતકેર

બાપુ ત્રેમ અને કરુણાના સાગર હતા, પણ અનિષ્ટ સામેની તેમની બુદ્ધિશક્તિ તે દ્વેષર હતા. બાપુએ અંતરના અનિષ્ટ પર વિનય મેળવ્યો હતો તેથી બહારના અનિષ્ટો સામે તે ઝૂમી શકતા હતા. આપણી સામે જે ઉચિત અને મહાભારત કાર્ય પડેલું છે તેને માટે લાયક બનવાને ઈશ્વર આપણને શુદ્ધ કરે.

મીરાંબહેન

અમારા ગત જન્મોના કાર્મિક પુણ્યને કારણે જેમની આસપાસ અમે એકદા મંથ્યાં અને જેમના ચરણો સેવ્યા તે અમારા મહાન ગુરના ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન જીવવાને ઈશ્વર અમને બળ આપે.

સુશીલા નચ્ચર

દરેક પોતાના હૃદયમાં પૂછે, 'બાપુ જીવતા છે કે નહિ?' જેમને એના જન્માત્મની ખાતરી ન હોય તે આના લીલા રહી જેમને એના જન્માત્મની ખાતરી છે એમને નિહાળે કામના દગ સામે પડ્યા છે, એટલે હૈયું મન્યુત કરીને રાહ જોતા ન જીભા રહીએ. આપણી કસોટી છે—માપુ મરી ન શકે.

જે. પી. પી.

મન્ય અને અસત્યની મનાતન સાહમારીનો કાયદો જ છે કે સત્ય તેમાં આખડુ જ રહે અને એ રીતે પોતે સદાનું એક માત્ર વિનયી અદ્વૈત રહે. બાપુજી એ યુદ્ધના મહારથી હતા એમાં પલો છે તો એમનો દેહ જ; એ નહિ. દેહના પસાર—સાગરમાં એવાઓ તો દીવાદાંડીપ ચર્ચને માનવોને સતેજ રાખે છે.

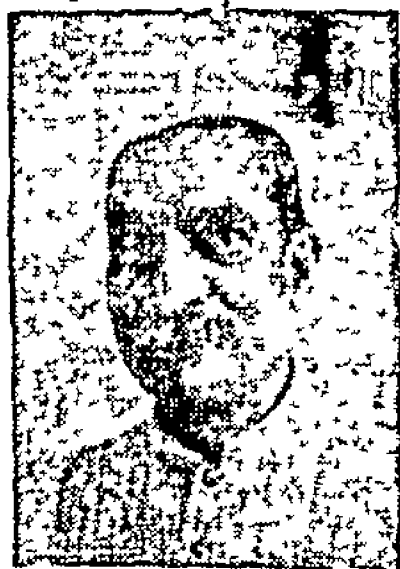
મગનભાઈ કેસાઈ

જે મહાપુરુષે જીવનઆપુ સેવામાં ગાળ્યું હોય, તેમનું અવસાન થાય તો દાને કુ ખ ન થાય? પણ પૂ. બાપુજી મર્યાદા નથી. ખરી રીતે એમનું મૃત્યુ મરી ગયું છે.

રવિશંકર મહાગજ

બાપુ તો આપણને કામનો મોટો વારસો સોંપતા ગયા છે અને એ વારસાને દીપાવેલો એ જ બાપુની સાચી ભક્તિ છે એમ નહિ!

નાનાભાઈ ભટ્ટ

ઉ

ગાંધીજીએ હંમેશાં પોતાના શરીરને ઓળંગમાં ઓળખ મહત્ત્વ આપ્યું હતું, જે ગોળીએ તેમનું હૃદય વીંધી નાખ્યું તેણે હિંદુ ધર્મનું હૃદય વીંધી નાખ્યું છે. દરેક હિંદુ જાગૃત થાય અને પોતાનું અત કરણ તપાસે અને જુએ કે ત્યાં કોમવાદ કે ઝેરથી અસંગતતાનું પાપ છે કે કેમ? આ મહત્ત્વ સૌ કોઈ સુક્ત બને. પોતાની ટુટીઓની અવગણના કરવી અને ખીમના છિરો અને અને પાપ જોવા એ એક સામાજિક પાપ છે.

જો હૃદયે જીવુ હશે તો તે સત્ય અને અહિંસાના માર્ગે જ જીવી શકશે એ જ માર્ગ આપણને અસાધ્ય મન્ય પજ હજી સુરાન્ય ફર છે જો સુરાન્ય જોઈતું હોય તો આપણે સૌએ નિમ્ન, આત્મભોગ અને સેવાના કદરૂ માર્ગે જવું પડશે.

ગાંધીજીનું મહાન બલિદાન આપણને જાગૃત કરે અને તેમાં જ આપણા દેશની મુક્તિ છે આપણે સત્તાના ત્રેમ અને ઐહિક લાભના પ્રલોભનો ત્યાગ કરીએ, આપણી પાસેથી ગાંધીજીનો આત્મા આ ત્યાગ માગી રહ્યો છે.

—ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

ગાંધીજી તો ગયા, હવે બધી જવાબદારી આપણા ખભા ઉપર આવી છે. એમની મળત એમણે પૂરી કરી, આપણી મળત તો હવે શરૂ થાય છે. દુઃખને કોઈ સીમા નથી; પરંતુ આંસુ સારવાથી શુ મળશે? ગાંધીજીનું જીવન ખુદી કિતાબ જેવું આપણી સામે પડ્યું છે. આપણે એ વાંચ્યું છે. અને ફરીફરીને વાંચી શકીએ એમ છીએ. ગાંધીજીનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂરું કરવાનો નિશ્ચય કરીએ તો જ એમના નેતૃત્વને આપણે લાયક હતા એમ દરે.

આજે વાતાવરણમાં ઝેર ભરેલું છે, આપણે એ દૂર કરવું જોઈએ. ગાંધીજી આપણા પિતા હતા, આપણે એમના પુત્ર તરીકે એમનો વારસો જળવશું કે આંસુ પાડીને બેસી રહીશું? આપણી મળત આપણે સફળતાથી પૂરી કરવી છે માટે હતાશા છોડવી જોઈએ અને નિત્ય એમનું સ્મરણ રાખી આજે કદમ કરવાં જોઈએ.

—મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ

અંધકારમાં પણ આપણે અચળ રહીએ, કારણ કે એ પ્રકાશ આપણને પ્રેરણા આપતો રહેશે.

શ્રી. અરવિંદ ઘોષ

મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણના સાચા ભેર હતા, માનવીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા. એમના જવાથી માનવજાતિને હાંમેશની ખોટ પડી છે.

નામદાર આગાખાન

આપણા યુગના સૌથી મહાન, શુદ્ધ અને પ્રેરણા આપતા માણસને એક પાગલ માનવીને હાથે સહન કરવું પડ્યું એ હકીકત દેખાડી જાય છે કે, સોક્રેટિસને ઝેર પીવું પડ્યું ને નિસસ ક્રાઈસ્ટને વધરથાને ચડવું પડ્યું તે સમય પછી વીતેલા વખત દરમ્યાન હજી આપણે સુધર્યા નથી.

રાધાકૃષ્ણન

મહાત્માજીનો કોઈ વાળ સરખો યે વાંકો કરે એ અકલ્પ્ય હતું. એક મહારાષ્ટ્રીએ એ ઘોર પાપ ક્યું. એક-વ્યક્તિએ કરેલા આ પાપમાંથી પ્રજાને ઉગારી શકાય માટે 'મે' ઉપવાસ દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

સાને ગુરુજી

આપણા આ અંધકારમય દિવસોમાં એક માત્ર આપ જ આશાનું કિરણ હતા.

સરહદના ગાંધી

જે પવિત્ર ધ્યેય માટે આપ મૃત્યુ પામ્યા છે તે ધ્યેય માટેની મારી અવિરત સેવા આપવાનું હું આથી જાહેર કરું છું.

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

મહાત્મા ગાંધીજીએ વિશ્વનાં રાષ્ટ્રોમાં હિંદને ગૌરવપ્રદ સ્થાન અપાવ્યું છે.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ

દેશ આજે અનાથ બન્યો છે અને હવે શું થશે તે કેવળ ઈશ્વર જ જાણે છે. મહાત્માજીનું અવસાન થયું છે. આવા દેશપિતા ફરી ક્યારે આવશે?

શરતચંદ્ર બોઝ

વર્ગભેદ સામે એ લજા ને મયો. ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત ગાંધીવાની કે કોંગ્રેસમાં જ સીમાબદ્ધ નહોતો. એ તો હતા રાષ્ટ્રની પ્રેરણા. કોઈ પણ 'વાદ' સાથે એમને સાકળી શકાય નહિ. એ હતા આપણા રાષ્ટ્રપિતા—જેણે માનવતાનો વિશ્વસિદ્ધાંત ઉપદેશ્યો ને એજ પ્રમાણે વર્તી આપણે આંતરિક ખોજ કરીએ ને ગાંધીજીએ બાતાવેલા માર્ગે ચાલીએ.

અચ્યુત પદવર્ધન

મહાત્માની શક્તિદીનો બોધપાત્ર એ છે કે એના જીવનસંદેશનો ઉમદા મર્મ માત્ર રાષ્ટ્રવાદમાં જ સમાઈ રહ્યો નહોતો. સાખ્ય માટે ગમે તેવા સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ તો ચાલે એ બદ્ધ ગવાયેલી ઉક્તિને એમણે અહિંસાના સિદ્ધાંતના પરિપાકન દ્વારા નકારી છે એ જ છે બાપુનો જીવન સંદેશ.

એમ એન. રાય

બ્યારે જગતમાં હિંસાના સાગરો હીનોહો અલ્પતા હતા, ત્યારે ગાંધીજી એક ખડકની માફક અહિંસાની પડખે અડગ બિભા હતા.

ગાંધીજી ગીતામાં જણાવેલા એક આદર્શ કમચોગી હતા. તેઓના દિવમાં કુ ખીઓ પ્રત્યે પૂરેપૂરી કરણતા હતી. સૈકાઓ વહી જરી તેમ તેમ ગૌતમ શુદ્ધ અને ઈશુ ખ્રિસ્તની માફક એમનો પ્રભાવ વધતો રહેશે અને સ્ત્રી-પુરુષોના આત્મા વધુ ને વધુ વિશુદ્ધ થતા રહેશે.

ડૉ. કલ્પુ

ગાંધીજી એક મહાન માનવ હતા. તેમણે હિંદુ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા જીવન અર્ચ્યું છે અને હિંદુ-મુસ્લિમ અક્ય માટે જીવનનું અર્ચિદાન આપ્યું છે એમના અધૂરા રહેલા કાર્યને તેમની રીતે પૂર્ણ કરવાનું, અને સપૂર્ણ અને સરસ રીતે પૂર્ણ કરવાનું કામ આપણા બધાનું છે.

સર તેજબહાદુર સમુ

મહાત્મા ગાંધી ભારતના સાચા પ્રાણ હતા હુમાયુન કબીર

સોક્રેટિસ અને ક્રાઇસ્ટના જેવું એમનું મૃત્યુ હતું, આપણે તો એમને માટે ગૌરવ લેવું જોઈએ. કૃષ્ણ જેમ પારધીના બાણથી મૈરણ પામ્યા હતા તેવું ગાંધીજીનું મૃત્યુ થયું આપણે એમને માટે ખેદ ન કરવો જોઈએ. પણ આપણી ભૂલો સુધારી એમને લાપક બનવું જોઈએ.

વાત્સીકિ ના ના કહેના રણા અને પેના કુર પારધીએ કી ચની જોડીમાથી એકને માર્યું અને કી ચીને જે કુ ખ મયેજી તેવા કુ ખમા આજે હિંદુસ્તાન ફૂળી ગયું છે. આ કરણ ઘટના જોઈને વાત્સીકિનું દેયું જે શબ્દોમાં દક્ષવાધુ તેના સંગીત અને સ્વરૂપે શ્રી રામચંદ્રની કથાને મંગીન અને સ્વરૂપ આપ્યું. આપણા વહાલા બાપુ સત્ય અને અહિંસા કે પ્રેમને માટે કુર્યાન થયા, તે કરણ પ્રસંગે કુ ખનું જે આભ દાટયું તેના નાદના મેળમાં આપણો ઇતિહાસ-હિંદની બાતી કથા રચાઓ. સદ્ગતના આત્માની શાંતિ બગડે એવું કોઈ આપણે ન કરીએ.

—શ્રી. રાજગોપાલાચારી

આને અમે જે નિરાશ થઈએ, અને એમ માની બેસીએ કે એઓ ગયા એટલે બધું થ ગયું તો તો અમે દ્રોહી જેવા જ ગણાઈએ !

અમે મહાત્માજીના જીવંત પ્રતીક છીએ. અમે એમના સૈનિક છીએ, અમારો ધ્વજ સત્યનો છે, અમારી ઢાલ અહિંસાની છે, અમારી તલવાર અધ્યાયની તલવાર છે, જે તલવાર લોહી પીધા વિના જીત મેળવે છે. આપણા માલિકને પગલે આપણે નહીં ચાલીએ ? આપણા બાપુને આપણે નહીં અનુસરીએ ? આપણે એમના સૈનિક નહીં થઈએ ? એમનો જંગ વિજયવંતો નહીં બનાવીએ ? મહાત્માજીનો સંપૂર્ણ સંદેશો જગતને આપણે શું ન આપી રહીએ ? ભલે એમનો અવાજ ફરીવાર ઉચ્ચારણ ન કરે, પણ આપણે શું કરોડો અવાજો નથી જે અવાજોથી એમનો સંદેશો જગતને પહોંચાડી શકીએ ? અને આપણાં સમકાલીનોના જગતમાં જ નહીં પણ પેદાનપેદી પર્યંતના જગતને શું આપણે એ સંદેશો ન સંભળાવી શકીએ ?

—શ્રીમતી સરોજિની દેવી

એમનામાં માનવતા, આંતરરાષ્ટ્રીય બિરાદરી અને ‘એક વિશ્વ’ ની ભાવનાદષ્ટિ હતી. આપણે એમને જે ચાહતા, માન આપતા, લાગણી અનુભવતા તે આજે જે શોક અનુભવીએ છીએ તેનું વર્ણન કરવા આપણી પાસે શબ્દો નથી.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

દુનિયાએ ઘણાંયે સંત અને ઘણાંયે નેતા નેયા હશે પણ એટ્ટીસાથે પયગંબર અને સંત હોવા છતાં નમ્રાતિનમ્ર માનવી રહ્યા હોય એવી ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિનો માનવઇતિહાસમાં જોડો નહિ જડે.

ધનશ્યામદાસ ખીરલા

એક રાષ્ટ્રની પોતાના ધ્યેય તરફની આગેદૂય દરમ્યાન એવી પળો જરૂરી આવે છે કે જ્યારે આપણે વિહ્વલ બની જઈએ અને આપણા માર્ગમાં અંધકાર છવાઈ જાય. એવા સર્વ પ્રસંગોમાં આપણને એ દેવાંશી આત્મા તરફની પ્રેરણા મળતી રહેશે.

જગજીવનરામ

ગાંધીજીના ઉપદેશ પ્રમાણે આપણે વર્તી હોત તો આ પાપકૃત્યનો તેમને શિકાર ન બનવું પડત. ગાંધીજીએ દેખાડેલા આદર્શને અમુક પ્રમાણમાં પહોંચવા આપણે આપણી નિંદગી ખરચવી જોઈએ.

વી. કે. કૃષ્ણમેનન

પ્રભુના પયગંબર તરીકે તેઓ આવ્યા અને જીવ્યા અને એ જ રીતે મૃત્યુ પામ્યા. સમ્રાટ, પયગંબર અને યોગી—અંગત રીતે મારે માટે પિતા અને માર્ગદર્શક—મને, ખીજા હબ્બરો અનુભવી રહ્યા છે તેમ જીવન તમારા વણ શન્ય ભાસે છે.

દેનૈયાલાલ મુનશી

મહાન પુરુષોમાં પણ ગાંધીજી મહાન હતા. ભારતવાસીઓમાં એમણે આત્મવિશ્વાસ આણ્યો, સત્ય અને અહિંસાના એમના સિદ્ધાંત દ્વારા જગતમાં એમણે હિંદુધર્મને અને ભારતવર્ષને ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવ્યું.

એસ. કે. પાટીલ

સૂર્ય અને શુક્રના તારાની માફક એ ચિરકાળ જગતા રહેશે જાહનવીની માફક એમનો પ્રેરણાપ્રવાહ સતત વહા કરશે.

અગનવિહારી મહેતા

જિસમ કાર્મિકના વધ (કુસીરીકર) જેવી સમાન શ્રુતિ ઉપર મહાત્મા ગાંધીનું બચિત્તન બિંબુ છે મહાત્માજી માનવજીવનના સર્વોત્તમ અને વિદાત આદર્શ માટે જીવ્યા અને અવસાન પામ્યા છે અગામ ઈસુ ખ્રિસ્ત જેમ શુક્રવારે લોકહલાનો ભોગ બનીને મરણ પામ્યા હતા તેમ મહાત્મા ગાંધીજી જીવનગીય પણ શુક્રવારે જ એકહતારા માનવીને હાથે છુટાઈ ગયો છે મહાત્મા ગાંધી સામ્રાટ યુગના સૌથી પરમ પુરુષ હતા, એટલે તે માન હિંદની રાષ્ટ્રીયતાના પિતા હતા એટલુંજ નહિ પણ અખિન માનવમતની સરકૃતિના સર્જક હતા.

મી. વિ. કે. જોહન

દરેક કાર્મિક માટે જુઝાસ હોય છે મહાત્મા ગાંધીજી તેમના શાંતિકાર્યમાં સજળ થયા છે એ હકીકત આ હિચકારા ખૂંતે સાબિત કરી છે ગાંધીજીએ બતાવેલા માર્ગે જ હિંદે આગળ વધવાનું છે.

ભગવત કથા-એ'અકોક

હિંદુ મુશ્મિમ એકથ કાળે એમણે જાતનું સ્વાર્થજી કયું ભારતના તેમજ વિશ્વના ઇતિહાસમાં એમના મહાન કાર્યો સદાયે યાદગાર બની રહેશે.

હૈદરાબાદના નિઝામ

આ રાષ્ટ્રીય આપત્તિને વાચા આપવા સમર્થ નથી બાપુની સેવા ને એમનું આત્મ-બચિત્તન અનુપમ હતા.

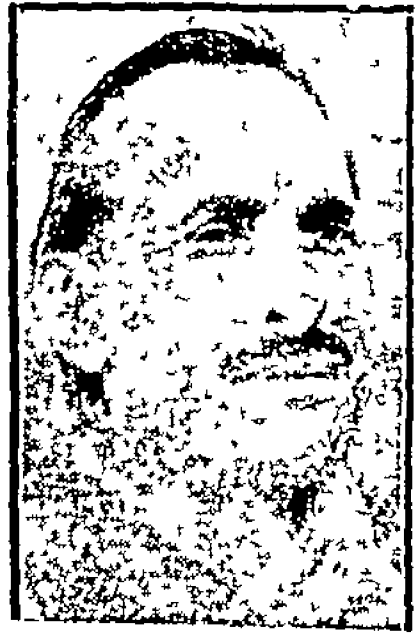
જોધપુર નરેશ

ગાંધીજી ભારતના સૌથી મહાન પુત્ર હતા

ત્રાવણકોર નરેશ

ગાંધીજીના જવાથી પડેલી ખોટ ન પુરાય એવી છે.

વડોદરા નરેશ

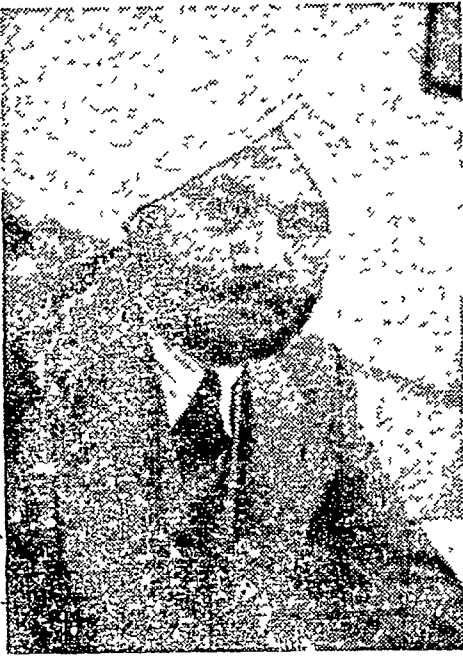
એમનું મૃત્યુ એ જ પુરવાર કરે છે, કે ગાંધીજીએ જે રીતે વ્યક્તિજીવન કે સમાજ-જીવનને પોતાના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો લાગુ પાડ્યા હતા તે સિધ્ધાંતો માટે આ દુનિયા હજી તૈયાર બની નથી.

આપણી ગુનામી અને આપણા અધ-પતનના સમયમાં પણ આપણા દેશમાં આવી મહાન અને ઉદાર વિભૂતિ પાકી એ પણ આપણું મહદ્ ભાગ છે

એ એ વ્યક્તિ હતી, જેણે આપણી ગુનામીમાં પણ દુનિયાભરમાં આપણને માનપાત્ર બનાવ્યા. એણે આપણા બધાં આત્મિક મતભેદો અને કવગા દૂર કર્યા આપણી અગત્ય કે રાષ્ટ્રીય મુશ્કેલીઓમાં આપણે એમની પાસે દોડી જતા એમને તો જીવન અને મૃત્યુ સમાન હતા.

એમના આશીર્વાદ આપણો પર વરસના રહ્યો-અને માત્ર ૧૧૬ કોમ, જન કે દેશને નહિ પણ સમગ્ર માનવતાને આવરતા એમના જીવનકાર્યને આગળ ધપાવવાનું પ્રભુ આપણને બળ આપે.

—આચાર્ય કૃપલાની

આ અંધકાર અને દુઃખભર્યા યુગમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન પ્રકાશમય હતું. આપણે આપણી માતૃભૂમિના આઝાદી જંગની નેતાગીરી માટે એમને જાણે આદર આપીએ છીએ. આપણા સેનાની, આપણા રાહબર. અને આપણા રાષ્ટ્રના પિતા તરીકે એમને પિછાનીએ છીએ. સમગ્ર દુનિયા માટે તેઓ ગુરુ અને પયગમ્બર હતા. માનવજાતને તેમણે આપેલો ઉપદેશ નેટલો અન્વેષ હોતો એટલો જ ભવ્ય હતો. પાશવી બન્યા વિના પશુબળ ઉપર વિજય એળવી શકાય છે, સાચું બળ શસ્ત્રોનું નહિ પણ આત્માનું છે, એ તેમણે વ્યવહાર રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

હિંદુઓ, મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ અને શીખોએ એક જ ભૂમિના નાગરિકો તરીકે આપણે એમને ગુમાવ્યા છે. એક પિતાના બાળકો તરીકે જીવ્યું બેઠ્યું. એ રીતે જ ગાંધીજીની સ્મૃતિને સાચી અંજલિ આપી શકાય. એ રીતે જ આપણી મા-બોમમાં શાન્તિ અને સાચું મુખ સરજી શકીશું.

—સરદાર વલ્લભભાઈ

મહાત્માજીનું જીવન એટલે હિંદના પુનરુત્થાનનો ને પ્રગતિનો જીવંતો જગતો ઇતિહાસ.

ગ્વાલિયર નરેશ

માનવજાતના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શોના એ પ્રતિક હતા અને એમનો ઉપદેશ હમેશને માટે સર્વને પ્રેરણારૂપ બની રહેશે.

સર વી. ટી. કૃષ્ણમાચાર્ય

જે માટે મહાત્માજી જીવ્યા અને મર્યા તે ઉચ્ચ સિદ્ધાંત અને આદર્શો જનસામાન્યને પ્રેરણા આપતા રહેશે અને અંતે વિશ્વબંધુત્વની સ્થાપના માટે અગત્યનો ભાગ ભજવશે.

વડા ન્યાયમૂર્તિ-ઢાકા

મહાત્માજી એટલે. તો સત્ય, અહિંસા, સાદાઈ, સહિષ્ણુતા, શુભવૃત્તિનો સમન્વય.

વડા ન્યાયમૂર્તિ-કલકત્તા

મહાત્મા ગાંધીજીએ થાકેલા આત્માવાળા પશ્ચિમને નવો પંથ દેખાડ્યો.

વડા ન્યાયમૂર્તિ-મુંબઈ

આપણા સમયના તેઓ મહાન પુરુષ હતા.

લિયાકત અલીખાન

ગાંધીજીનું કરુણ અવસાન હિંદનો જોટલો જ પાકિસ્તાન માટે પણ દુઃખદ ખોટ છે. વિશ્વની શાંતિની દૃષ્ટિએ આથી એક પુરાય નહિ તેવી ખોટ પડી ગઈ છે.

સર મહમદ ઝફરુલ્લાખાન

ગાંધીજી જગતના સૌથી મહાન પુરુષ હતા.

ડા. ડી. કૃષ્ણભટ્ટ

હિંદની પ્રજાને અને ખરી રીતે તો માનવજાતને ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે.

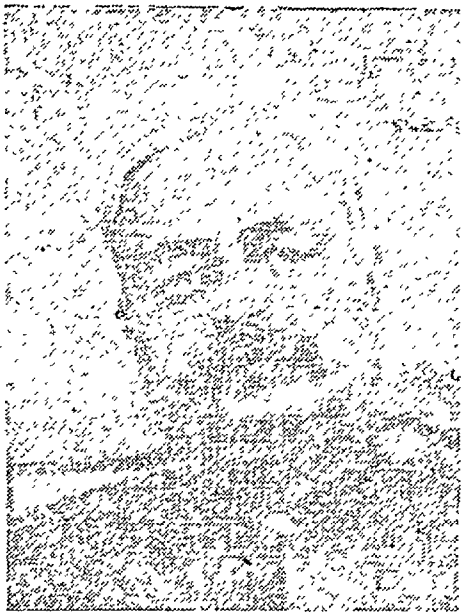
રાજા જયેન્દ્ર

હિંદ તેમ જ વિશ્વ કદાચ સૈકાંઓ સુધી તેમના જેવો માનવી નહિ જુએ.

લોર્ડ લુઇસ મોન્ટેગ્યુ

માનવતા અને દેશપ્રેમના આદર્શ માટેની તેમની અહિંસક લડત અનંતકાળને માટે દુરબાની અને વીરતાનો એક અત્યુચ્ચ દાખલો બની રહેશે.

મી. સરવેશ્વર સાયન-કોલકત્તા

મહાત્મા ગાંધીજી આ યુગના પયગંબર હતા. આપણો દેશ જ્યારે અનેક મર્યાદાઓથી બંધાયેલો હતો ત્યારે મહાત્માજીએ તેમાં નવા પ્રાણ ફૂંક્યા અને તેને માટે ફરી એકવાર વિશ્વમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદની આઝાદી મેળવી હિંદને અકલ્પનીય ઊંચાઈએ સ્થાપિત કર્યું છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એમણે આપણને હિંદની સંસ્કૃતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી તૃપ્ત કર્યા હતા. આપુ દુઃખિયાંના એકી હતા અને બંધાને સુખી જોવાની એમની મનીષા અને સતત પ્રયાસ હતાં.

મહાત્માની હત્યાથી આપણને કેવંક લાગ્યું છે. અને એમના સિદ્ધાંતોનું અનુપાલન કરી તથા માંડોમાંડેના સંવાદ સ્થાપી તેનો ડાઘ આપણે ધોવો જોઈએ.

—શ્રી. ગોવિંદવલ્લભ પંત

એક ગુરુ અને એક નેતા તરીકે તેમની અસર એકલા હિંદમાં જ નહિ પણ દુનિયાભરમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી હતી અને તેમના મૃત્યુએ શાંતિ આહવાના લોકોમાં મહાન દિવંગીરી આણી દીધી છે. ભાઈચારા અને શાંતિના કારણમાં માનવીઓમાં એક મહાન પુરુષ આજે આવી ગયો છે.

હું એ જાણું છું કે, એશિયાના લોકો, મહાત્મા ગાંધીજીએ જેના માટે પોતાના જીવનને હોમી દીધું છે એ સહકાર અને પરસ્પરના વિશ્વાસના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે વધારે મહત્તાથી કાર્ય કરવાને પ્રેરાશે.

અશુભ દુસેન

મહાત્મા ગાંધીને શુભાવવાનું જે કમનસીબ આવી પડ્યું છે તે સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે ફટકો છે.

‘તુર્કીની કાઉન્સિલના અશુભ’

મહાત્મા ગાંધી શાંતિના ફિરસ્તા હોવાનું અપવાદરૂપ માન ધરાવતા હતા. આખી મનુષ્યજાતિને તેમની ખોટ પડી છે.

સ્વીડઝર્લેન્ડના અશુભ

આ મહાન દેશભક્તના મૃત્યુથી ચિંતા થાય છે.

સીરિયાના પરદેશ અધાન

વિશ્વની એક મહાન નૈતિક વ્યક્તિ—મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાનથી હિંદને મહાન ખોટ પડી છે.

પોર્ટુગલના વડા અધાન

મહાત્મા ગાંધીજી સૌથી મહાન દેશભક્ત, શાંતિપ્રેમી અને હિંદની પ્રજાના સૌથી પ્યારા નેતા હતા.

અફઘાનિસ્તાનના વડા અધાન

ફિનલેન્ડની પ્રજા મહાત્મા ગાંધીના કરુણ અવસાન અંગે પોતાની ઊંડી લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

ફિનલેન્ડના વડા અધાન

મહાત્મા ગાંધીજીની સ્મૃતિ તથા મનુષ્યો વચ્ચે શાંતિ અને ભાઈચારો સ્થાપવા તેમણે કરેલા પ્રેરણાત્મક જીવનકાર્યની સ્મૃતિ તોરેં આ અમર બની રહેશે

તોરેંના પરદેશ પ્રધાન

વિશ્વ-શાંતિ અને વિશ્વ-મધુલ સિદ્ધ કરવામાં ભાવિ પ્રજાને ગાંધીજીનો મંદેશો પ્રેરણા આપશે અને અમર બની રહેશે એવી મને શ્રદ્ધા છે એશિયામા જે કાઈ સર્વોત્તમ છે તેના ગાંધીજી પ્રતીક હતા

સિલોનના વરા પ્રધાન

ગાંધીજીના - અવસાનથી હિંદને અને જગતને ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે તેને માટે અમને ખૂબ દુઃખ થાય છે.

સિલોનના ગવર્નર તથા વડા પ્રધાન

મહાત્મા ગાંધી ભારતના અમરપુત્ર હતા સ્વતંત્રતાના સાચા શિષ્ય હતા

પ્રમુખ-ફિલિપાઈન્સ દાપુઓ

ગાંધીજી મહાન દેશભક્ત હતા. વૈરભાવના કરતા પ્રેમભાવના વધુ બળવાન છે એવું શીખવનાર ચિંતક હતા

મે. ઇન્ડુમ (કે.એ.પ્રમુખ)

ગાંધીજી ખુરેખર આર્ષદષ્ટિવાળા પયગ-બરોમાના એક હતા

જનરલ હક્કાસ મેક આર્થર

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવને જગતને બનાવી આપ્યું છે કે, માનવી શાંતિ માટેનો અનુરાગ એટલો કયો વિના પણ મહાન વિજયો સંપાદન કરી શકે છે.

બેલજીઅમ ધારાસભાના પ્રમુખ

ખાસ કરીને ગુદીગુદી પ્રજાઓ સમક્ષ બ્યારે ગંભીર કોયડાઓ બિમા થયા છે તેવી વર્તમાન પળે, આધ્યાત્મિક નેતાગીરીની જરૂર છે તે પળે, આ ખોટ પડી છે. જે હિંમત આદર્શોને તેમણે આત્મસમર્પણ કર્યું તે આદર્શોની તેમના ખતિદાનથી સેવા થશે

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાના મહામંત્રી

જેઓ પાછળ રહ્યા છે તેમણે તેમનું કાર્ય ચાલુ રાખવું જોઈએ એ કાર્ય તેમની પડેલા પણ ખીજાઓએ કરવાની ફરિયાદ કરી હતી અને અત્યારે આપણને જે વસ્તુ તદ્દન સુલભ અને સામાન્ય લાગે છે, તે વસ્તુ ગાંધીજી રાજકારણમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે ફેટલી દુબ્બર અને દુઃસહ્ય હતી એનો વિચાર કરીએ હીએ, ત્યારે ગાંધીજીની અદ્ભુતતા અને સામર્થ્યનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

ગાંધીજી તો એક પ્રચંડ સૂર્ય સમા હતા અને તેમની હાથમોંઘી જ આજના મોટા નેતાઓ જન્મ્યા છે

જે સૌ કોઈ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યા ન હોત તો આજની અવ્યવસ્થા, અશાંતિ અને વિનાશની સ્થિતિ ભીમી જ ન થાત ગાંધીજીના જીવનમિહાતોને અનુસરવું એ જ હવે આપણો ધર્મ છે પ્રેમ અને અહિંસાના ગાંધીજીના આ માર્ગે જ જગતમાં શાંતિ આવશે

—શ્રી બાળાસાહેબ ખેર

માનવીના અસ્તિત્વમાં હિંસા જરૂરી નથી અને માનવજાતિની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ કેવળ અહિંસા દ્વારા જ મેળવી શકાય એમ માનતી જાનિએ અને દેશે માટે તેમનું જીવન દીવાદાંડી સમું બની રહેશે.

શ્રી. ગોપાળસ્વામી આચાર્ય

આ યુગના ગાંધીજી એક મહાન નેતા હતા. તેમણે પોતાના જીવન અને ઉપદેશથી આત્માનાં બળ અને શક્તિ દેખાડી આપ્યાં.

આર્જેન્ટાઇનના પ્રતિનિધિ

ગાંધીજીનું નામ ન જાણતો હોય અથવા તેમના પ્રત્યે આદર ન ધરાવતો હોય એવો એક પણ ફ્રેંચ માનવી નથી.

ગાંધીજીએ પોતાના આદર્શો માટે જ પ્રાણાર્પણ કર્યું છે, ને એક અતિ ઉમદા જીવનને શહાદતભર્યા મરણથી શણગાર્યું છે.

ફ્રેંચ પ્રતિનિધિ

ગાંધીજીની મહાન સિદ્ધિઓ હજી હવે અવતાર લેશે. દુઃખી, દરિદ્રી, એકલવાયા ને નાસ્તીક માણસના ગાંધીજી મિત્ર હતા.

બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ

મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાનથી એશિયાએ પોતાના એક મોટામાં મોટા જીવતા સંતને ગુમાવ્યો છે.

ચીનના પ્રતિનિધિ

ગાંધીજીના મૃત્યુ દ્વારા સમસ્ત એશિયાની સર્વ પ્રજા એક બની રહેશે.

સર પેથીક લોરેન્સ

ભગવાન ખુદ પછી એઓ શ્રેષ્ઠ હિંદી હતા. જગતમાં ઈશુ ખ્રિસ્ત પછી એઓ શ્રેષ્ઠ માનવ હતા.

ડૉ. જહોન હોન્સ

ગાંધી મારા સમયના એક મહાન પુરુષ હતા. માનવીમાંથી એક રાજવી ચાલ્યો ગયો છે અને હિંદની આ કદી ન પુરાય એવી ખોટમાં અમે ભાગ લઈએ છીએ !

જનરલ રમટસ

ભાવિ અંધકારમય છે એ સાથે હું સહ-મત થતો નથી. એ ફિરરતા સિવાય ભવિષ્ય વિષે કાણ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકે એમ છે? વર્તમાન અંધકારમય છે એ કબૂલ; પરંતુ બાપુ જે આદર્શ માટે જીવ્યા અને મર્યા એ આદર્શો માટે જે આપણે કાર્ય કરીએ તો આપણું ભાવિ ઉજ્જવળ હોવું નેઈએ.

બાપુ ખુદ સુખમાં છે. આપણને હવે ભૌતિક હાજરી નહીં મળે, પણ એમનો આત્મા આપણને પ્રેરણા અને દોરવણી આપશે. છેલ્લા ચાર મહિનાના એમનાં રોજનાં પ્રવચનોમાં એમને જે ઠાંઠ કહેવાનું હતું તે સર્વ અંગેની સમતોલ સૂચનાઓ આપણી સમક્ષ રજૂ કરી દીધી છે. આપણે જે ઇચ્છીએ તો અંદરોઅંદર ઝઘડી શકીએ અને નાખૂદ બનીએ પણ ખીજ બાપુ પર સંગઠિત થવાનો નાનો શો પ્રયાસ કરીને આપણે ક્ષિતિજ પર ભવ્ય પ્રાન.કાળનાં દર્શન કરવા માટે કાળાં વાદળાંને વિખેરી શકીએ.

-શ્રી. દેવદાસ ગાંધી

જીવનયાત્રાનાં સીમાચિહ્નો

કોનું ગળું છે પરમ પૂન્ય બાપુનું જીવન આલેખવાનું? બાપુએ તો એમની આત્મકથા ૧૯૨૦ સુધી જ લખી છે એ પછીના ૨૮ વર્ષોમાં એમનો વિકાસ અદ્ભુત ગતિએ થયો છે મહાદેવભાઈ જે હોત તો એમની-બાપુના જીવનવિકાસની કઈક આખી દરાવી શકત, પરંતુ એ તો બાપુના પહેલા જ સિખાવી ગયા હશે એ પવિત્ર તથા ભગીરથ કાર્ય કેળુ કરશે? પાંચપચીમે ભેગા થઈને પણ કરવું તો પડશે જ ને? આજે માત્ર સીમાચિહ્નો ભેઈને એ બિરાટની દ્રશ્યતા દરી સતોષ માનીએ

૧૮૬૯ ૨ ઓક્ટોબર • મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને કાઠિયાવાડમાં પોરબંદર મુકામે એક લેબ્લુવ વણિક કુટુંબમાં જન્મ કરમચંદ ૬૬ કલા ગાંધી કે જેઓ અનુક્રમે પોરબંદર, રાજકોટ અને વાકાનેર રાજ્યમાં હીવાન હતા તેમનાં ચોથા પત્ની પુતળી-બાઈને પેટે તેમનો જન્મ. ત્રણ પુત્રોમાં તેઓ સહુથી નાના હતા.

૧૮૭૬ માતાપિતા સાથે રાજકોટ ગયા અને ખાર વર્ષની ઉંમર સુધી ત્યાં પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યો અહીં ગોકુલદાસ મકનજી નામના એક વેપારીની પુત્રી કસ્તૂરબાઈ સાથે તેમનું સગપણ થયું

૧૮૮૩ : કસ્તૂરબાઈ સાથે લગ્ન.

૧૮૮૪ મિત્રની સોબતથી ખાનગીમાં અખાધ ખોરાક ખાય છે. પણ માતાપિતાને છેતરવા ન ભેઈએ એ વિચારથી એ ટેવ છૂટી જાય છે.

૧૮૮૭ મોટુંક પસાર કરે છે સાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ફાઇલ માય છે પણ પહેલા સત્ર પછી અભ્યાસ છોડી દે છે.

૧૮૮૮ કુટુંબના વડીલની સમજાવટથી, જ્ઞાતિનો વિરોધ છતાં ઇંગ્લાન્ડ જાય છે દારૂ અને અખાધ પદાર્થથી દૂર રહેવાનું માતાને વચન આપે છે અહીં 'લંડન-મેટ્રિક' ની પરીક્ષા આપે છે.

૧૮૮૯. સાફ જીવન ક્રમ માળવું તે અંગેના પુસ્તકો વાંચે છે પહેલી જ વાર અહીં ગીતા વાંચે છે. ગીતાની છાંડી છાપ તેમના જીવન પર પડે છે.

૧૮૯૧ જૂન : ખેરિસ્ટર ખને છે. હિંદ આવવા રવાના થાય છે.

૧૮૯૩. એપ્રિલ એક મુસ્લિમ પેદીના કાનૂની કામકાજ માટે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા રવાના થાય છે.

૧૮૯૪ નાતાલની વરિષ્ઠ અદાલતમાં પોને પ્રથમ હિંદી એડવોકેટ તરીકે નોંધાય છે. બાઈબલ અને કુરાન સહિત ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચે છે નાતાલ હિંદી કોલેસની સ્થાપના કરે છે.

૧૮૯૬ હિંદ પાછા ફરે છે અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ માટે આદેશન જગાડે છે નવેમ્બર • પત્ની અને બાળકો સાથે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા પુનઃ રવાના થાય છે.

૧૮૯૭ જાન્યુ ૧૩ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની પરિસ્થિતિ અંગે હિંદમાં કરેલા ભાષણોથી ખોરાઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય છે. ગાંધીજી ડરબન ખાંદરે પગ મૂકે છે કે તરત જ ટોળાંઓ તેમની સામે દેખાવો કરે છે. પણ એક ચોખ્ખા ઇન્સિડેન્ટની પાંનીની મદદથી સહીસહીમેતે સ્થળે પહોંચી જાય છે

૧૮૯૯ જાન્યુ ૧૩માં હિંદી એમ્બુ-

લન્સ ટુકડી ઊભી કરે છે, અહેવાલોમાં તેનો ઉલ્લેખ થાય છે અને લશ્કરી ચાંદ એનાયત થાય છે.

૧૯૦૧ : હિંદ પાછા ફરે છે.

૧૯૦૨ : એશિયા વિરોધી ટ્રાન્સવાલના ધારા સામે આંદોલન જગાડવા દક્ષિણ આફ્રિકાથી તેડું આવે છે.

૧૯૦૩ : ટ્રાન્સવાલની વરિષ્ઠ અદાલતમાં એટર્નિ તરીકે નોંધાય છે. ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશનની સ્થાપના કરે છે.

૧૯૦૪ : રસ્કિનનું 'અન ટુ ધી લાસ્ટ' વાંચે છે. ડરબન પાસે ફ્રિનિક્સ આશ્રમ સ્થાપે છે અને 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' પત્ર શરૂ કરે છે. બેહેનીસ-બર્ગમાં પ્લેગ ફાટી નીકળે છે ત્યારે હોસ્પિટલ સ્થાપે છે. ખોરાક અને આરોગ્ય વિશે ગુજરાતીમાં લેખમાળા લખે છે.

૧૯૦૬ : સપ્ટેમ્બર : બેહેનીસબર્ગમાં હિંદીઓની બહેર સભામાં ભાષણ કરે છે. એ સભા ટ્રાન્સવાલ એશિયાટિક ધારામાં સુધારો કરતા નવા વટહુકમનો અહિંસક પ્રતિકાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. ઓક્ટો-ડિસેમ્બર : સાંસ્થાનિક મંત્રી સમક્ષ હિંદીઓનો કેસ રજૂ કરવા ઇંગ્લેન્ડ જાય છે.

૧૯૦૭ : અહિંસક પ્રતિકારની ચળવળ ઉપાડે છે. બહેર કાર્યમાં પોતાનું જીવન અર્પી દેવા વહીલાત છોડી દે છે.

૧૯૦૮ : જાન્યુ. ૧૦ : ટ્રાન્સવાલ છોડી ન જવા માટે બે મહિનાની સજા થાય છે. જાન્યુ. ૩૦ : જનરલ સ્મટસ સુલાકાત માટે ખેલાવે છે અને સમજૂતી થતાં છોડી મૂકે છે. ફેબ્રુ. ૨ : પોતાના આંગળાની છાપ મરજિયાતપણે આપવાની સમજૂતીથી હિંદીઓનો વિશ્વાસઘાત થયો છે, એમ

માનીને કેટલાક પઠાણો તેમના પર હુમલો કરે છે. મરણોત્તર માર પડ્યો છતાં હુમલાખોરો સામે કામ ચલાવવાની ના પાડે છે. ઓગસ્ટ ૧૬ : જનરલ સ્મટસે કરારનો ભંગ કરતાં ફરી અહિંસક પ્રતિકાર શરૂ કરે છે. ઓક્ટો. ૧૫ : ધરપકડ અને બે મહિનાની સખત કેદની સજા. જુન : હિંદીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લેન્ડ જવા રવાના થાય છે.

૧૯૧૦ : મે ૩૦ : બેહેનીસબર્ગ (ટ્રાન્સવાલ) ખાતે 'ટોલસ્ટોય ફાર્મ' ની સ્થાપના કરે છે.

૧૯૧૧ : આશ્રમના બે અતેવાસીઓના નૈતિક પતન માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એક અઠવાડિયાના ઉપવાસ કરે છે તથા ચાતુર્માસ એક ટાણાંનું વ્રત લે છે. પાછળથી બીબા ચૌદ દિવસના ઉપવાસ કરે છે.

૧૯૧૨ : યુરોપિયન પોશાક છોડી દે છે. દૂધ લેવાનું બંધ કરે છે અને તાળું તથા સૂકાં ફળનો જ ખોરાક લેવાનું શરૂ કરે છે. 'આગ્રારધર્મ' વિશે લખે છે.

૧૯૧૩ : નવેમ્બર ૬ : ત્રણ પાઉન્ડનો 'પોલટેક્સ' પાછો ખેંચી લેવાનું યુનીયન સરકારે વચન આપ્યું હતું, પણ તેનો ભંગ થતાં સત્યાગ્રહ ચળવળ ફરી આરંભે છે. ધરપકડ અને જામીન પર છુટકારો. નવેમ્બર ૮ : બીબા આરોપો અંગે ફરી ધરપકડ અને ફરી જામીન પર છુટકારો. નવેમ્બર ૯ : ફરી ધરપકડ. નવેમ્બરની ૧૧મીએ ૯ માસની સખત કેદની સજા અને ફરી નવેમ્બરની ૧૪મીએ બીબા ૩ માસની સજા. ડિસેમ્બર ૧૮ : બીબાશરતી છુટકારો.

૧૯૧૪ : જાન્યુઆરી, ૨૧ : જનરલ સ્મટસ સાથે સમજૂતી થતાં સત્યાગ્રહ

મોકૂફ રાખે છે જુલાઈ બોખસેને મળવા ઇંગ્લાન્ડ જવા રવાના થાય છે ઓગસ્ટ : યુદ્ધ ફાટી નીકળતા લડનમાં હિંદીઓની એમ્બ્યુલન્સ ટુકડી ઊભી કરે છે.

૧૯૧૫ : જન્યુઆરી. હિંદ પાછા ફરે છે. ટૈસરે-હિંદનો સુવર્ણ ચંદ્રક એનાયત થાય છે મે ૨૫ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપે છે

૧૯૧૭ : મોટા પાયા પર હાથ ખનાવટનું કાપડ ઉત્પન્ન કરવા ચરખાનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર પહેલી જ વાર તેમના મગજમાં ઊપજે છે એપ્રિલ - બીહારના ચ પારણમાં ગળીના ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ તપાસવા જાય છે ધરપકડ અને છુટકારો ખેડૂનોની ફરિયાદો અંગે તપાસ કરવા બીહાર સરકારે નીમેલી સમિતિમાં એક સભ્ય તરીકે નિમણૂક

૧૯૧૮ : જન્યુ માર્ચ. અમદાવાદના મિલ્લમજૂરોનો કેસ પોતાના હાથમાં લે છે મજૂરો પ્રતિજ્ઞા તેડે છે તેથી ઉપવાસ કરે છે. હડતાળનું સફળ પરિણામ આવે છે ઉપવાસ છૂટે છે પાઠ નિષ્ફળ જવાથી મહેસૂલ બંધ રખાવવા ખેડા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરે છે.

૧૯૧૯ ફેબ્રુ ૨૮ : રાષ્ટ્રીય બીલ પાછું એચાવવા માટે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લે છે એપ્રિલ, ૬ અખિલ હિંદના ધોરણે સત્યાગ્રહ આદેશનનો આરંભ દેશ-ભરમાં હડતાલ કેટલાંક શહેરોમાં તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં એપ્રિલ, ૧૩ અમૃતસરમાં જલિયાનવાલા બાગનો કરુણ હત્યાકાંડ. લરકેરે નિ શસ્ત્ર સ્વીકૃતિ પર ગોળીબાર ચલાવ્યા ચાગસોથી વધુ માણસો માર્યા ગયા. એપ્રિલ ૧૪ : સાબરમતી આશ્રમ નજીક જાહેર સભામાં પ્રાયશ્ચિત્તપ

ઉપવાસની જાહેરાત, નડિયાદ મુકામે સત્યાગ્રહ અંગેની ગણતરીમાં પોતે હિમાલય જેવડી ભૂલ કરી છે તેની કબૂલાત પબ્લમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર થયો. એપ્રિલ ૧૮. સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખે છે સપ્ટે : ગુજરાતી માસિક 'નવજીવન'નું ત્રીપદ સભાળે છે પાછળથી તે અઠવાડિક બને છે હિંદી આવૃત્તિ પણ બહાર પાડે છે ઓક્ટો - 'યંગ ઇન્ડિયા' નામના અંગ્રેજી સાપ્તાહિકનું ત્રીપદ સભાળે છે. નવેમ્બર ૨૪ દિલ્હી ખાતે અખિલ હિંદ ખિલાફત પરિષદના પ્રમુખ બને છે ડિસેમ્બર : અમૃતસર કોંગ્રેસમાં મોટેગુએમ્ફેડું સુધારા સ્વીકારી સેવાની સલાહ આપે છે.

૧૯૨૦. ઓગસ્ટ ૧ : ટૈસરે-હિંદ ચંદ્રક, યુદ્ધ યુદ્ધ ચંદ્રક અને બોમ્બર યુદ્ધ ચંદ્રક પાછા આપતા વાઈસરોય પર પત્ર લખે છે. સપ્ટે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ખાસ અધિવેશન, પબ્લ અને ખિલાફત અંગેના અન્યાયો માટે ન્યાય મેળવવા, તેમનો અસહકારનો કાર્યક્રમ અપનાવે છે. નવેમ્બર : અમદાવાદ ખાતે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ડિસેમ્બર નાગપુર ખાતે મળેલ મહાસભાનું અધિવેશન, તેમનો મહાસભાનો ઉદ્દેશ નક્કી કરતો ઠરાવ માન્ય રાખે છે સર્વ વ્યાજબી અને શાંતિભર્યા માર્ગોએ હિંદના ઘાટો દ્વારા સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ એ શબ્દોમાં એ નિર્ણય અકિત થયો હતો

૧૯૨૧ : એપ્રિલ : મહાસભાના એક કરોડ સભ્યો બનાવવાનો તથા એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવાનો અને દેશભરમાં ૨૦ લાખ ચરખા ગુજતા કરવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરે છે જુલાઈ વિદેશી વસ્ત્રોના સંપૂર્ણ બહિષ્કારની ચળવળ ઉપાડે છે અને મુંબઈમાં વિદેશી વસ્ત્રોની એક વિરાટ

હોળી ચેતાવે છે. ડિસેમ્બર : મહાસલા તેમને સર્વોપરી સત્તા આપે છે.

૧૯૨૨ : ફેબ્રુઆરી ૧ : ખારડોશીમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાના પોતાના હિંદુશની વાઈસરોયને પત્ર લખી જાણ કરે છે. ફેબ્રુઆરી ૫ : સંયુક્ત પ્રાંતમાં ચૌરચોરા ખાતે એક તોફાની ટોળાએ ૨૧ પોલીસો અને એક સૂબ-ઇન્સ્પેક્ટરને ખાળી દીધાના કરુણ ખનાવ અંગે ગાંધીજી પાંચ દિવસના ઉપવાસ કરે છે અને સત્યાગ્રહ ચળવળની યોજના મુલતવી રાખે છે. માર્ચની ૧૮મીએ છ વર્ષની સખત કેદની સજા.

૧૯૨૪ : જાન્યુ-ફેબ્રુ : એપેન્ડીસાઈટીસ અંગે ઓપરેશન (જાન્યુ. ૧૨) અને છુટકારો (ફેબ્રુ. ૫). સપ્ટેમ્બર ૧૮ : હિંદુ મુસ્લિમ એકત્ર માટે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કરે છે. ડિસેમ્બર : બેલગામ ખાતે મળેલ મહાસલાના અધિવેશનનું પ્રમુખપદ લે છે.

૧૯૨૫ : સપ્ટેમ્બર : અખિલ હિંદુ ચરખાસંઘની સ્થાપના. નવેમ્બર : આશ્રમના અંતેવાસીઓની શુદ્ધિ માટે સાત દિવસના ઉપવાસ કરે છે. 'સત્યના પ્રયોગો' નામે આત્મકથા લખવાની શરૂઆત કરે છે.

૧૯૨૮ : ડિસેમ્બર : ૧૯૨૮ના અંત સુધીમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ આપવામાં આવે નહિ તો મુકમ્મિલ આઝાદીની માંગણી કરશે. કરાવ મહાસલાના અધિવેશનમાં રજૂ કરે છે.

૧૯૨૯ : ડિસેમ્બર : લાહોર ખાતે મુકમ્મિલ આઝાદીની વોષણ થાય છે.

૧૯૩૦ : ફેબ્રુઆરી : અખિલ હિંદુ કોંગ્રેસ મહાસમિતિ સવિનય ભંગની ચળવળ માટે ગાંધીજીને સર્વ સત્તા આપે છે. માર્ચ ૨ : મહાસલાની માંગણીઓ માન્ય રાખવામાં નહિ આવે તો પોતે મીઠાના

કાયદાનો ભંગ કરવાનો ઇરાદો રાખે છે, એ મુજબનો વાઈસરોય પર પત્ર લખ્યો. માર્ચ ૧૨ : ઢાંડીકૂચની શરૂઆત, દેશભરમાં જાગૃતિ, એપ્રિલ ૬મીના રોજ વિધિપૂર્વક ઢાંડીકિનારેથી મીઠું ઉપાડ્યું. મે ૫ : ધરપકડ અને કામ ચલાવ્યા વગર કેદખાને પૂરી દેવાયા.

૧૯૩૧ : જાન્યુ. ૨૬ : બિનશરતી છુટકારો. ફેબ્રુ-માર્ચ વાઈસરોય સાથે લખાણ ચર્ચાઓ, પરિણામે ગાંધી-અર્ધિન કરાર. ઓગસ્ટ ૨૯ : બીજી ગાળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા કોંગ્રેસના એકલા પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લાન્ડ જવા ઉપજ્યા. ડિસે. ૨૮ : મુંબઈ અંદરે સ્ટીમરમાંથી ઊતરે છે.

૧૯૩૨ : જાન્યુ. ૪ : ધરપકડ અને કામ ચલાવ્યા વગર કેદખાને પુરાયા. સપ્ટે. ૨૦ : કોમી સુકાદામાં હરિજનોના અલગ મતાધિકાર નાબૂદ કરાવવા જેલમાં આજીવન ઉપવાસ પર ઊતરે છે.

૧૯૩૩ : ફેબ્રુઆરી ૧૧ : અગ્રેજીમાં અને હિંદીમાં પ્રગટ થતા સાપ્તાહિક 'હરિજન'ની સ્થાપના. મે ૮ : આત્મશુદ્ધિ અર્થે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કરે છે. રાત્રે નવ વાગે બિનશરતી છુટકારો. મે ૯ : છ અઠવાડિયાં માટે સવિનય ચળવળ મોકૂફ રાખવાની જાહેરાત. મે ૨૯ : ઉપવાસની પૂર્ણાહુતિ. જુલાઈ ૨૬ : સત્યાગ્રહ આશ્રમ વિખેરી નાખે છે. જુલાઈ ૩૧ : સવિનય ભંગની ચળવળ ફરી ઉપાડવા માટે ધરપકડ અને કામ ચલાવ્યા વગર કેદખાને. ઓગસ્ટ ૪ : છુટકારો અને પ્રતિજ્ઞાહુકમના ભંગ માટે ફરી ધરપકડ. ઓગસ્ટ ૧૬ : અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય જેલમાંથી કરવા દેવામાં ન આવતાં ઉપવાસ પર ઊતર્યા. ઓગસ્ટ ૨૩ : બિનશરતી છુટકારો.

નવેમ્બર ૭ હરિજનઉદ્ધાર અર્થે પ્રવાસ

૧૯૩૪: સપ્ટેમ્બર ૧૭. ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખથી રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત બની શ્રામોદ્યોગ, હરિજનસેવા અને હાથકારીગરી દ્વારા ડેળવણી વગેરે કાર્યો પાછળ જીવન અર્પણ કરવાનો નિર્ણય.

૧૯૩૬: એપ્રિલ ૩૦. મધ્ય પ્રાંતમાં વર્ધા નજીક આવેલ એક નાનું ગામ શેગાવ(પાછળથી સેવાશ્રામ)ને પોતાનું કાર્યમી મથક બનાવવાનો નિર્ણય.

૧૯૩૭: ઓક્ટોબર ૨૨. વર્ધા ખાતે મળેલી શિક્ષણ પરિષદનું પ્રમુખપદ.

૧૯૩૮. માર્ચ ૩. રાજકોટના મહાસભાએ આપેલ વચનનું પાલન કરાવવા માટે આમરણાત ઉપવાસ શરૂ કરે છે. માર્ચની ૭મીએ વાઈસરોયની દરમિયાનગીરીથી ઉપવાસ છૂટે છે.

૧૯૪૦: ઓક્ટોબર વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કરે છે. સત્યાગ્રહ અંગેનાં લખાણો પૂર્વતપાસ પછી છાપવા એવી સત્તાવાર માગણી તથા 'હરિજન' પત્રો બધા કર્યા.

૧૯૪૧: ડિસેમ્બર ૩૦. વિનતિથી કેએસની નેતાગીરીમાંથી તેમને મુક્ત કર્યા.

૧૯૪૨. જાન્યુ ૧૮. 'હરિજન' પત્રો ફરી શરૂ કરે છે. માર્ચ ૨૭ નવી દિલ્હી ખાતે સર ર્નેડો કીપ્સને મળે છે. પાછળથી કીપ્સ હરઆસ્નોને વીતી ગયેલી મુદતના ચેક તરીકે ગણાવે છે. મે હિંદ છોડી ચાલ્યા જવાની ખિટિશોને અપીલ કરે છે. ઓગસ્ટ ૮: 'હિંદ છોડી જાઓ' ના કરાવો વિશે, મુંબઈમાં અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ સમક્ષ પ્રવચન કરે છે. ઓગસ્ટ ૯: વહેલી સવારે ધરપકડ પૂના ખાતે આગાખાન મહેલમાં અટકાયત. ઓગસ્ટ ૧૫- શ્રી મહાદેવ દેસાઈનું હૃદય

બધા પડવાથી આગાખાન મહેલમાં અવસાન, ઓગસ્ટ-ડિસેમ્બર. વાઈસરોય અને હિંદ સરકાર સાથે તોફાનો અંગે પત્રવ્યવહાર.

૧૯૪૩: ફેબ્રુ ૧૦. એકવીસ દિવસની ઐતિહાસિક ઉપવાસની શરૂઆત. માર્ચ ૩૭ના રોજ ઉપવાસ સફળતાથી પાર પડે છે.

૧૯૪૪: ફેબ્રુ ૨૨. આગાખાન મહેલમાં પૂ. કરતૂરબા ગાધીનું અવસાન મે ૬. બિન-શરતી છૂટકારો. કરતૂરબા અને મહાદેવ વિદોણા એકાદી બની જુહુના સાગરતીરે. સપ્ટેમ્બર, ૯-૨૭. પ કિસ્તાન સબધી રીણુ સાથે મુંબઈમાં વાટાઘાટો ચલાવે છે. ઓક્ટોબર ૨. ૭૫મા જન્મદિનપ્રસંગે કરતૂરબા સમારકની એક કરોડ અને હસ લાખની થેલી અર્પણ થઈ. ઓક્ટોબર ૨૪: હિંદમાં ચોતરફ ફેલાયેલી હિંસા સામે વિરોધમાં ઉપવાસ પર ઊતરવાની શક્યતા જણાવે છે. ઓક્ટોબર ૨૮. કેએસવાદી-ઓને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા આદેશ આપે છે. નવેમ્બર, ૧. આવીસ દિવસના ઉપવાસ પર ઊતરવાની ફરી ચેતવણી આપે છે.

૧૯૪૫. જૂન ૨૫. સીમલા પરિષદ આધીન મહાસભાના સલાહકાર તરીકેનો પાઠ સંજવે છે.

૧૯૪૬: ડિસેમ્બર ભગતસિંહને શાતા આપવા બાળાનાં ગામડાંઓની યાત્રા શરૂ કરે છે.

૧૯૪૭: જાન્યુ ૫. પૂર્વ બાળામાં પ્રવર્તતી અરાજકતાને નિરોધ કરી ગાધીજી જણાવે છે કે 'જીવનમાં ક્યારેય આવો અધકાર મેં અનુભવ્યો નથી.' જાન્યુ ૭. હરોજી એકએક ગામની પત્રપાળા યાત્રાનો પ્રારંભ. જાન્યુ ૧૪: નોઆબલીની

શાંતિયાત્રા. કારપાડા મુકામે આવી પહોંચ્યા. માર્ચ ૩૦ : નવી દિલ્હીમાં આવે છે. એશિયા સંબંધી પરિષદ સમક્ષ ખેલતાં જણાવે છે: 'આપણા સમયમાં જ આપણે એક વિશ્વનો આદર્શ સિદ્ધ કરવો જોઈએ.' એપ્રિલ ૨ : પ્રાર્થનામાં કુરાન-વાચન સામે વિરોધ થતાં પ્રાર્થના ખંધ રાખે છે. એપ્રિલ ૧૧ : ખીહાર જવાનો નિર્ણય કરે છે. એપ્રિલ ૧૫ : શાંતિ માટેની ગાંધી-ઝીણા અપીલ બહાર પડી. મે ૪ : ગાંધી-માઉન્ટબેટન વાટાઘાટ, સત્તાબદ્ધીના મયમાં સહકાર આપવાનો આગ્રહ. મે ૫ : ગાંધીજી ખિટનને સત્વર હિંદ છોડી જવાનું કહે છે. મે ૬ : ગાંધી-ઝીણા મુલાકાત, હિંદના સાગલાના પ્રશ્ન અંગે વાટાઘાટ. ગાંધીજી સાગલાના સિદ્ધાંતને સ્વીકાર કરતા નથી. મે ૧૫ : ટોલ્સ્ટોય સાથેના મહાત્માજીનો પત્રવ્યવહાર મળી આવ્યો. મે ૨૫ : હિંદના નકશા સાથે અટકચાળાં નહિ કરવાની ખિટનને ચેતવણી. ખંધારણસલાને સર્વ સત્તા સોંપી જવાની ખિટનને સલાહ આપે છે. જૂન : અવિભાજ્ય હિંદ માટેના પોતાના વિચારોની પુનરુક્તિ. સત્તાબદ્ધી માટેના પાર્લામેન્ટધારા અંગે માઉન્ટ-

બેટનને મળે છે. દેશી રાજ્યને ચેતવણી આપે છે કે ખિટનના ચાલી ગયા પછી તમારાં રાજ્યોમાં બિન-લોકશાહી કારો-ખારને સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ. જૂન ૩ : સાગલાની યોજના બહાર થઈ, કેંગ્રેસ સામે બળવો ન કરવાની મહાત્માજી લોકોને સલાહ આપે છે. ઓગસ્ટ ૧૫ : હિંદ સ્વાધીન બને છે. મહાત્માજી કહે છે: 'સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિનો સાચો આનંદ આજે લોકોનાં હૃદયમાં નથી.'

૧૯૪૮ : જાન્યુ ૧૩ : કોમી ગાંડપણ નાબૂદ કરવા આમરણાંત ઉપવાસ શરૂ કરે છે. પાંચ દિવસ પછી ઉપવાસની પૂર્ણાહુતિ. જાન્યુ ૨૦ : મહાત્માજીની પ્રાર્થનામાં બોમ્બ ફેંકાયો. તેમને જીવ લેવાનો પ્રથમ પ્રયાસ. જુનેગાર પકડાયો, તેને માફી આપવાનો મહાત્માજીનો આગ્રહ. જાન્યુ ૩૦ : પ્રાર્થના સભામાં જતાં પાંચ ને પાંચ મિનિટે તેમના પર ગોળીબાર થયો. પાંત્રીસ મિનિટ પછી દેહત્યાગ. ગોળીબાર કરનાર નાથુરામ વિનાયક ગોડસેની ધરપકડ. જાન્યુ ૩૧ : યમુનાના રાજઘાટ પર સાંજે ૪-૪૫ કલાકે ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર રામદાસ ગાંધીને હસ્તે અગ્નિદાહ.

★

રામબાણુ વાગ્યાં હોય તે જાણે (૨)

ધ્રુવ

ધ્રુવને વાગ્યાં, પ્રહલાદને વાગ્યાં, ઠરી બેઠા ઠેકાણે,
ગર્ભવાસમાં શુક્રદેવજીને વાગ્યાં, વેદવચન પરમાણે. ૧
મોરધ્વજ રાજનાં મન હરી લેવા, વહાલો પધાર્યાં તે ઠામે,
કાશીએ જઈને કરવત મેલાવ્યાં, પુત્રપત્ની બેઠે તાણે. ૨
ખાઈ મીરાં ઉપર ક્રોધ કરીને, રાણે ખડગ લઈ તાણે,
ઝેરના ખ્યાલા ગિરધરલાલે, અમૃત કર્યા એવે ટાણે. ૩
નરસિંહ મહેતાની હૂંડી સ્વીકારી, ખેપ કરી ખરે ટાણે,
અનેક લક્ષ્મીને એણે ઉગાર્યાં, લગત ધનો ઉર આણે. ૪

x

સંસ્થા-સમાચાર

નવાં પ્રકાશનો

ફેબ્રુઆરી માસમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

પાકશાસ્ત્ર : ખેરાક માટે વપરાતી વાનીઓને સ્વાદિષ્ટ અને શુભ્રકારી બનાવવાની સહેલી રીત. પાન ૨૪૦ : કિં. રૂ. ૨-૮

વૈરાગ્યશતક : (શ્રી ભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે. પૃષ્ઠો ૮૦ : રૂ. ૦-૪

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-પુનરાવૃત્તિ (ગાંધીજી) : શરીરરચના, હવા, પાણી, ખેરાક, ઠંડરત, કપડા, પાણીના તથા માટીના ઉપચાર, ગર્ભવેળા, સ્ત્રીપુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે બાબતો પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૧૦

જ્ઞાનનાં ઝરણાં : (આવૃત્તિ ત્રીજી) વિવિધ પત્રો દ્વારા જ્ઞાન આપતું પુસ્તક. (લે. સ્વામી માધવતીર્થ) પાન ૬૪ : કિં. રૂ. ૦-૩

છેલ્લા બે માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવાં પ્રકાશનો

ભોજ ભગતના ચાળખા : જેમાં ચાળખા ઉપરાંત પ્રભાતિયાં અને પદો પણ આપેલાં છે. પાન ૯૬ : મૂલ્ય રૂ. ૦-૬

ધીરાનાં પદો : ગુજરાતના આ પ્રાચીન ભક્તકવિના જ્ઞાનચોવીસી, આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિનાં પદોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ પાન ૮૦ : કિં. રૂ. ૦-૪

ગ્રામરચના : લે. રવિશંકર મહારાજ. આપણી પ્રાચીન ગ્રામરચનાની વિશેષતા, હાલની સ્થિતિ અને હવે પછીની ગ્રામરચના કેવી હોવી જોઈએ, એ સબધી માર્ગદર્શન આપતું ઉત્તમ પુસ્તક. પાન ૨૮૦ : કિં. ૧-૧

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો-ભાગ ૧લો : જમીન, પાણી અને જોખર વિષે માહિતી આપતું પુસ્તક. કૃષિશાળાના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, ખેડૂતો તથા ગ્રામોદ્ધાર અને ખેતીસુધારણાના કાર્યકર્તાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે.

પાન ૧૧૬ : કિં. રૂ. ૧-૦

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો-ભાગ બીજો : ખેડ, ખાતર અને બીજ વિષે માહિતી
આપતું પહેલા ભાગ જેટલું જ ઉપયોગી પ્રકાશન.

પાન ૧૧૨ : કિં. રૂ. ૧-૦

સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી : સંપાદક : રતનેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ. સ્વામીજીના
ટૂંકા જીવનચરિત્ર ઉપરાંત સાચેસાચો આત્માનંદ જાણી સમજી
શકાય તેવા વિષયો આ પુસ્તકમાં ચર્ચાયા છે.

પાન ૧૬૨ : કિં. રૂ. ૧-૮

વનસંગ્રામ : અજ્ઞાત રહેલા ઇચ્છનારા એક મહાન ભક્તનો લખેલો, કમળ અને
યુદ્ધની મીમાંસા કરતો એક વિચારાત્મક નિબંધ.

પાન ૮૦ : કિં. રૂ. ૦-૮

૭-ઔષધિ : પ્રયોજક : માધવ મો. ઔધરી. શિયાળાની ઠંડીમાં તાકાત અને કૌવત
આપે એવા ખાવાલાયક ૮૦ ઉપયોગી પાકો ખનાવવાની સહેલી રીતો
દર્શાવતું પુસ્તક. પાન ૮૦ : કિં. રૂ. ૦-૬

હવે પછી પ્રગટ થશે

સુશ્રુત-આયુર્વેદ : મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર-વિસ્તૃત ટિપ્પણો સાથે.

પ્રત્યેક વૈદ્ય-ડોક્ટરે તથા અભ્યાસીએ વસાવી લેવા જેવો મહાન ગ્રંથ, જેમાં
શલ્યશાસ્ત્ર (Surgery) તથા શારીર ચિકિત્સાનો સમાવેશ છે. આ ગ્રંથ જોતાં
જણાય છે કે પ્રાચીન આર્યવૈદકમાં રોગોનાં મૂળ કારણો, નિદાન તેમ જ
ઉપચારો વગેરે ઉપર સૂક્ષ્મ વિચારથી જેવું માર્ગદર્શન આપ્યું છે તેવું માર્ગ-
દર્શન આધુનિક પ્રગતિશીલ ગણાતા અંગ્રેજી વૈદકમાં પણ જોવામાં આવતું નથી.

ભજનસંગ્રહ : નવી ૧૪મી આવૃત્તિ: ધર્મ, નીતિ, ભક્તિ ઇત્યાદિ વિષયનાં ઉપયોગી
૩૦૦ પસંદ કરેલાં ભજનોનો નાનો સંગ્રહ.

ચૂર્ણ-ઔષધિ : બીજી આવૃત્તિ: સો ઉપયોગી ચૂર્ણો ખનાવવાની રીત ને તેમનો
ઉપયોગ દર્શાવતું પુસ્તક.

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો ભાગ ત્રીજો : (સચિત્ર) ફીટક, રોગ, અને ખેતીના વિષયની
તથા પશુઓ સંબંધી ઘણી ઉપયોગી હકીકતોથી
ભરપૂર પુસ્તક પચીસ જેટલાં ચિત્રો સાથે.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર : લેખક : શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી વર્મા. સુધારાવધારા સાથેની નવી
આવૃત્તિ. (સત્વર બહાર પડશે.)

શાંકરભાષ્ય સાથે [ગુજરાતી ભાષામાં ઘણાં વર્ષોથી અપ્રાપ્ય બનેલો ગ્રંથ.
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા] (બનતી તાકીદે બહાર પડશે.)

‘આખંડ આનંદ’ માસિક

- ૧ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે માસિકના લવાજમ ઉપર પણ ‘સેલેટેકમ’ આપવો પડતો હોવાથી તા. ૧-૩-૪૮થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮ રાખવામાં આવ્યું છે. એટલે નવા ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે રૂ. ૬-૮ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવા.
- ૨ આ અગાઉના બધા અઠો ખલાસ થઈ ગયા હોવાથી નવા ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારને ૧લી માર્ચ ૧૯૪૮થી ખાર માસના ગ્રાહક તરીકે નોંધવામાં આવે છે. પાછલા અઠોની એક પણ નકલ સીલકમાં નહિ હોવાથી એ માટે માગણી કરી પત્રવ્યવહારમાં નહિ ઊતરવા વિનંતિ છે
- ૩ ગ્રાહકોના નવાં રજિસ્ટરો તૈયાર થઈ ગયા છે અને બધા ગ્રાહકોને નવા નબરો અપાયા છે તે નવા નબરો આ માસના અંકના સરનામાં સાથે છપાયેલા છે. આથી પોતાના નવા નબરની નોંધ ફરેક ગ્રાહકબધુએ આ અંકના રેપર ઉપરથી લઈ લેવી અને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે એ ગ્રાહક નબર અવશ્ય લખવો, જેથી પત્ર ઉપર જલદી ધ્યાન આપી શકાય

લેખકબધુઓને

અમારી ઉપર ઘણા લેખકબધુઓ તરફથી પત્રો આવે છે તેઓ પોતાની વિવિધ કૃતિઓ તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચી તે કૃતિઓ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરે છે.

આ સળધમાં પરસ્પરની સગવડ માટે કેટલીક સામાન્ય સૂચનાઓ આપી દેવી જોઈએ, એમ અમને લાગવાથી તે અહીં નીચે આપી છે :

- ૧ આધુનિક કવિઓના કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાની સગવડ સંસ્થા તરફથી થઈ શકતી નથી એ કાવ્યોમાં શુષ્ક હોતા નથી એટલા માટે નહિ, પણ શુજરાતના જૂના ભક્તો અને કવિઓના-પ્રભને મોઢે ચઢી ગયેલા અને સામાન્ય રીતે મળી નહિ શકતા-ભજનો ને કાવ્યોનું દામ અમારી સમક્ષ ઘણું પરેલું છે, એને અમારાથી પહોંચી શકાતું નથી. આ જૂનું સાહિત્ય ફરી છપાય, તો તેનો નાશ થતો અટકે એ હેતુથી એનેજ પ્રથમ પસંદગી આપવાનું ધોરણ રાખ્યું છે આ કારણથી નવા કાવ્યોના પ્રકાશન માટે હાલ અવકાશ નથી
- ૨ કેટલાક લેખકબધુઓ બીજા, સ્થળે છપાઈ ગયેલી કૃતિઓની પુનરાવૃત્તિઓ

‘સસ્તું સાહિત્ય’ પ્રસિદ્ધ કરે એમ જણાવે છે. સામાન્ય રીતે અન્ય સ્થળે છપાઈ ગયેલાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સંસ્થાનું ધોરણ નથી. વળી કેટલાક લેખકબંધુઓ પોતે જે કંઈ લખી રાખ્યું હોય તે બધું પ્રકટ થઈ જાય એવી ભાવનાથી અમને પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલી આપે છે. આ સંબંધમાં જણાવવાનું કે સંસ્થા તરફથી નક્કી કરેલા વિષયનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે; આમ છતાં કોઈ લેખકબંધુને પોતે તૈયાર કરેલા પુસ્તક વિષે પુછાવવું હોય તો તે માટેનો બધો પત્રવ્યવહાર ‘શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ઠક્કર, % સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. લદ્દ પાસે, અમદાવાદ’ એ સરનામે કરવો. અને પુસ્તક મોકલવા અગાઉ પ્રથમ પત્રમાં પુસ્તકનો વિષય દર્શાવનારા બેત્રણ પાનાંના ઉતારા, પુસ્તકના અનુક્રમની નકલ, હાથે લખેલાં કુલ પાનાં અને આર્થિક બદલાની કંઈ ઇચ્છા હોય તો તે વિગતવાર જણાવવું. તે પછી જે સંસ્થા તરફથી પુસ્તક જેવાં માટે મંગાવવામાં આવે તો રજિસ્ટર પોસ્ટથી મોકલી આપવું. એ રીતે પોસ્ટમાં મોકલેલું પેકેટ કોઈ કારણસર ગેરવલ્લે જાય, તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની રહેશે નહિ. જે પુસ્તક છપાવવાનું નહિ ઠરે, તો તે રજિસ્ટર પોસ્ટથી પાછું મોકલી આપવામાં આવશે.

૩ પુસ્તકોની બાબતમાં લેખકોના પુરસ્કારના નિયમ વિષે ઘણા લેખકબંધુઓ તરફથી પુછાવવામાં આવે છે. બધા લેખકો માટે એકસરખો કોઈ નિયમ નથી, હોઈ શકે પણ નહિ. લેખકોને યોગ્ય મહેનતાણું આપવું એ નિયમ સંસ્થાએ સ્વીકારેલો છે. તૈયાર કરેલા પુસ્તકનો વિષય તેમજ બીજા અનેક બાબતો પુરસ્કારની રકમ નક્કી કરતા પહેલાં વિચારવાની હોય છે. એટલે લેખક પોતે શું મહેનતાણું ઇચ્છે છે, તે પ્રથમ પત્રમાં જણાવી દેવાથી પત્રવ્યવહાર ટૂંકો થશે અને કાર્ય થવાનું હશે તો તે થશે.

૪ લેખકભાઈઓને એક બીજા વિગત જણાવવાની રજા લઈએ છીએ, કે આ સંસ્થાનું લડોળ અખૂટ નથી. પ્રેસ વગેરે સાધનો પણ સંકુચિત છે; એટલે જેટલું બીજાઓ ઇચ્છે અથવા તો અમે પણ હોંશ રાખીએ એટલું બધું કાર્ય થઈ શકતું નથી. પુસ્તકો બહાર પડ્યા પછી ખપે નહિ ને તેમાં હાથધરેલ પ્રકાશનના ફેલાવામાં રહેલી આ સંસ્થાની નાની મૂડી રોકાઈ જાય તો સંસ્થાના ચાલુ વહીવટમાં નાણાં સંબંધી સંકેતો વેઠવો પડે.

૫ કોઈ વખતે કોઈ લેખક પોતાના ઓળખીતા વર્ગમાંથી પોતાનાં પુસ્તકોની અમે છાપેલી કિંમતે ૫૦૦ કે હજાર પત લઈને વહેંચણી કરનાર સભ્યન

શોધી કાઢે છે. આવી સગવડ ઊભી થતાં પુસ્તક તુરત લઈને સંસ્થા પ્રકાશન કરે એવો સંભવ જરૂર ઊભો થાય; પરંતુ એવા પ્રસંગે પુસ્તકનો વિષય સંસ્થાની પસંદગીના ધોરણની મર્યાદામાં આવી જતો હોવો જોઈએ.

- ૬ ‘અખંડ આનંદ’ માસિક માટે લેખો એટલા મોટા પ્રમાણમાં આવે છે, કે જે આ બધા લેખોને માસિકમાં સ્થાન અપાય તો તે ‘અખંડ આનંદ’ને હજી પાંચદશગણ મોટું કરવું જોઈએ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થતાં માસિકોમાં આ માસિકત્વ કદ ધણુ મોટું તો પ્રથમથી જ રાખેલું છે, એટલે હવે એનું કદ વધારી શકાય એમ નથી. તેથી લેખો મોકલનાર લેખક-બધુઓએ ધીરજ રાખવી અને આ માસિકમાં આવતા લેખોનું અવલોકન કરતા રહેવું આ માસિકને યોગ્ય એવો કોઈ લેખ તૈયાર કરી શકાય, તો તે માટેમો સધળો પત્રવ્યવહાર માસિકના તત્ત્વી શ્રી. મોહનલાલ મહેતા, (સોપાન) કે. શુભળહાર, મેટ્રો સિનેમા પાછળ, ખંરેક રોડ, મુંબઈ-૧ એ ઠેકાણે કરવો.

કેટલાંક પુસ્તકો તો આ રીતે અમારા હાથમાં લેગાં થયા છે અને તે સગવડ પડશે તેમ બહાર પાડવામાં આવશે. કોઈ સુક્ષ્મ વાચક ધર્મના, નીતિના, વૈદિકનાં અથવા તો સામાજિક ઉપયોગી પુસ્તકો વિષે અમને ખબર આપશે તો તે ઉપર સરસા વિચાર ચલાવશે અપ્રાપ્ય પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધમાં તો અમે રહેલા જ છીએ. છેલ્લાં પાંચ-છ વર્ષમાં આવા કેટલાંક પુસ્તકો સંસ્થાએ બહાર પાડ્યાં છે. આવાં પ્રાચીન અપ્રાપ્ય પુસ્તકોની અસલ નકલ કોઈ લાવી આપશે તો યોગ્ય કિંમતે અમે તે ખરીદી લઈશું.

આવાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકો લેખકોના હક્ક સાથેનાં હોય છે, અને લેખકના વંશ-વારસો તે છપાવવાની વૃત્તિવાળા હોતા નથી અથવા શક્તિ ધરાવતા નથી, તેથી પ્રકાશકો આ સબધી પૂછપરછ કરતા અચકાય છે. આવાં પુસ્તકો તરફ લેખકો, પ્રકાશકો કે બીજા કોઈ સદ્ગૃહસ્થો અમારું ધ્યાન ખેંચશે તો તે સબધી યોગ્ય પગલાં લેવા અને ઉપયોગી સાહિત્યનો વિનાશ થતો અટકાવવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

ખોરાકની અત્યારની સખત તંગીને પહોંચી વળવા માટે
અનાજ પેદા કરવાના ઉત્તમ ખાતરરૂપ

એમોનિયા સલ્ફેટ

(નાઈટ્રોજન ખાતર)

વાપરે.

મુંબઈ સરકારના સત્તાવાર એજન્ટો

‘મુંબઈ પ્રાંતના તમામ ખેતી કરનારાઓને આ એમોનિયા સલ્ફેટને
યાગ્ય પ્રમાણમાં વાપરી વિશેષ ધાન્ય ઉગાડવા વિનંતિ કરે છે.

૨૫૦ ડેપો

આખા મુંબઈ ઈલાકામાં પ્રત્યેક અગત્યના શહેર કે ગામડામાં
અમે ૨૫૦ ડેપોની વ્યવસ્થા કરી છે. આપ કોઈ પણ નજીકની ડેપોથી
ખુલાસો મેળવી શકશો, યા અમારા એજન્ટ મારફત પણ તે મેળવી
શકશો. જ્યાં વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાંથી અમને સીધું લખી જણાવવાથી
અમે વ્યવસ્થા તરત જ કરીશું.

ભલામણ

તમારી જરૂરિયાત મુજબ આ ખાતર સવેળા મેળવી લેવા
અમારી ખાસ ભલામણ છે. હમણાં જ તમારો ઓર્ડર નોંધાવો.

નાણાવટી એન્ડ કુંડ લિમિટેડ,

૧૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

ગ્રામ MANIBALA

ફોન : ૨૪૩૬૬

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO. LTD.

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ અને ૪૬ શાખાઓ

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

સત્તાવાર થાપણ રા. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

ભરાયેલી અને પમાર થયેલી રા. ૫૦,૦૦,૦૦૦

રીઝર્વ ફંડ .. રા. ૧૪,૦૦,૦૦૦

ફક્કડીપોઝીટી ૩૧-૧૨-'૪૬ રા. ૯,૧૦,૬૯,૧૬૨

ફક્કડ વર્કિંગ ફંડ .. રા. ૧૦,૪૬,૫૪,૮૭૩

ખાતાઓની સંખ્યા .. ૫૬૬૭૭

પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજી, એ પી. એસ. એન. યુનીસાલ દેવકરજી નાનજી.
શ્રીયુત કે એમ. સુનશી.
પીરોજસા એન. મહેતા
કેપ્ટન શિવમિત્ર ઓફ પોરબંદર.
નટવરલાલ એમ. ચોકસી.
રતનચંદ હીરાચંદ. એમ. એ.
જયંતીલાલ આર. ત્રિવેદી.
સતિનથ દ્ર મી. ડી નાનજી
લક્ષ્મીકાન્ત એસ. દાબોળકર એ પી
રાજમિત્ર આર. એમ ખાનેપાટીલ. સી આર્. ઈ.
મવીલ્લચંદ વી ગાધી. એ પી. મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

હેડ ઓફિસ : દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ્સ, એલિફન્ટાન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

DENA INSURANCE

થાપણ

સત્તાવાર રા. ૨૦,૦૦,૦૦૦ / ઉધરાવેની અને ભરાયેલી રા. ૧૦,૦૦,૦૦૦

બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ

પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજી, એ પી (ચેરમેન)
યુનીસાલ દેવકરજી નાનજી
નોજરલ નાનજી કાગિદાસ મહેતા, એમ બી ઈ
મા રવલાલ મકનજી ભટ્ટ, એ પી
નંદાસ હરિદાસ અચરતલાવ
કેપ્ટન શિવસિંહજી ઓફ પોરબંદર

સતિનથ દ્ર સી ડી નાનજી
તલુચાર્ડ ડી દેસાઈ, બી એ એલ એલ. બી.
જયંતીલાલ રતિલાલ ત્રિવેદી
લક્ષ્મીકાન્ત શાતારામ દાબોળકર, એ પી
વિજયચંદ નારણાસ કટોલ
દિ મતલાલ વ ગાધી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

મેનેજર સુરેશ કે દેસાઈ, બી એ, એલ એલ બી

પ્રતિનિધિત્વ માટે લાગવમાર અને ઉત્તમાહી એજન્ટો તરફની
અવજાઓ આવકાર્યાત થઈ પડશે

હેડ ઓફિસ દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ્સ મુંબઈ-૧
જિ'દગી ❀ આગ ❀ અકસ્માત

‘K’ બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમ, પિત્તળનાં વાસણો

હિંદુસ્થાન અને બહારગામ માટે

લખો :

કમાની એન્જિનિયરિંગ
કોર્પોરેશન લિમિટેડ.

આગા રોડ, કુરલા. (જ. આઈ. પી.)

★

પિત્તળ અને તાંબાનાં પતરાં
છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની મશીનરીથી બનાવેલાં

લખો :

કમાની મેટલ્સ એન્ડ એવોયઝ લિં.

આગા રોડ, કુરલા. (જ. આઈ. પી.)

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ :

કમાની પ્રધર્સ લિમિટેડ.

કમાની એમ્પર, નિકોલ રોડ,
બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ

લાલ એટલે વરંભોની ફેશનમાં સર્વોત્તમ

‘લાલ’નું
કાપડ રંગ અને સાડીઓ,
ડીઝાઇનમાં ધોતિયાં, શર્ટીંગ,
‘મૃગમોહિની’ માફક કીટીંગ, દોરિયા, પ્રોપલીન
મોહક હોય છે. અને તમામ પ્રકારનું
કાપડ
‘લાલ’નું જ વાપરો.

લાલમાફ
મમ દાવા

પ્રખ્યાત ‘સિંહ છાપ’નાં એલ્યુમિનિયમ,
પિત્તળ, તાંબુ, ચાંદી અને જર્મનસિલ્વરનાં
વાસણો તથા ટોપીઓ બનાવનાર.

તેમ જ રાજ રવિવર્માનાં તથા બીજાં
વિદેશી ચિત્રો, દરેક પ્રકારની કલાત્મક
છબીઓ તથા પ્લાઉઝ, બાળા સ્યૂટ વગેરે
સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટેનાં ફેન્સી તૈયાર
કપડાંના અગ્રગણ્ય વિક્રેતા—

‘ફોન : ૨૫૮૩૧’

‘ગ્રામ : એલ્યુમિનિયમ’

રાવ બહાદુર અનંત શિવાજી દેસાઈ ટોપીવાલા

સોલ પ્રોપ્રાઈટર :—એમ. એન. દેસાઈ ટોપીવાલા
મોતી બજાર, મુંબઈ નં. ૨

ધંધામાં સમયની

ખરી કિંમત હોય છે.

હવાઈ માર્ગે સફર કરો

અંખિકાની

રોજિંદી સર્વિસ

મુંબઈ-રાજકોટ-મોરબી-અમદાવાદ

અને

મુંબઈ-વડોદરા-અમદાવાદ-જોધપુર

પૂછપરછ કરો.

અંખિકા એર લાઇન્સ લિમિટેડ.

બુકિંગ ઓફિસ:

એન. એમ. વાલિયા બીલ્ડિંગ,

બેંક લેન, કોટ-મુંબઈ

તારેડ સરનામું. “એર અંખિકા”

ફોન: ૩૪૮૧૩

જી.એ.એ.રોડીમ • ૮૧૩૫૮

હિંદના કોઈ પણ હવાઈ મથકે જવા માટે ચાર્ટર વિમાનો મળી શકશે.

તમારો માલ હવાઈ માર્ગે મોકલો. !

‘શ્રી વિષ્ણુ છાપ’ શુદ્ધ કેસર

અસલ રૂપેનેની પેદાશનું રૂપેનમાં ઉત્પન્ન
થતાં ઉમદાં કૂલોમાંથી ચૂંટી કાઢેલું.

- રાજમહારાજઓને,
- કિંમતી ઔષધિઓમાં
- દેવમંદિરોમાં વાપરવા યોગ્ય.

મંજવાનું ઠેકાણું :

વરજીવનદાસ હીરજી એન્ડ કું.

હીંગ, કેસર, એલચી તથા કરિયાણાના વેપારી, ૨૪૦, વડગાદી, મુંબઈ-૩
ટેલીગ્રામ ‘SANSKRIT’ ટે. નં. ૨૪૭૫૪.

ફક્કડ અને ફાંકડા

દેખાતા દરેક નવયુવાન અને યુવતી

ઓલવીનનું

બ્રાહ્મી આમંડ

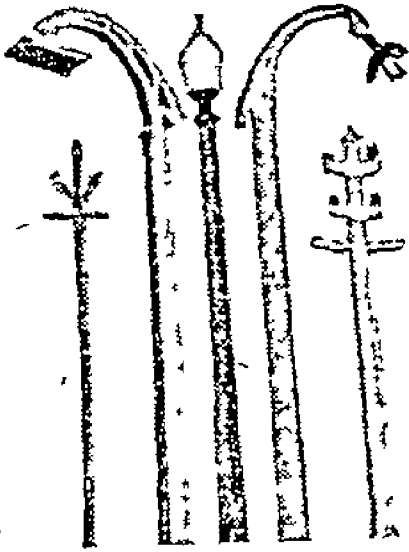
પ્રિલિયનટાઈન અને હેર ઓઈલ

નિત્ય વાપરે છે.

મેન્યુ. ઓલવીન્સ લિમિટેડ

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૫૭૯, મુંબઈ-૪

ગુંથાઈને તૈયાર થયેલા આર. સી. સી. પોલ્સ અને લેમ્પ સ્ટેન્ડર્ડઝ

- ૧ દિંદી સરકાર, પ્રાતિક સરકારો, ધરકરી ખાતુ, રેલવેઓ, જાણીતી ટ્રાન્સમીશન કમી વગેરેના સપ્લાય, સ્ટોર અને ટેલિગ્રાફ ખાનાઓએ બહોળા પ્રમાણમાં વાપરેલા તથા તેમને પ્રતિપાકારક માલુમ પડ્યા છે.
- ૨ તેઓ જાણુક કામના છે, પોપણ માગના નથી, તેમ જ તેમને માટે ફેરજાલી કે ફેરગાનની પણ જરૂર રહેતી નથી.
- ૩ ટ્રાન્સમીશન, ટ્રેસન, કોમ્યુનિકેશન અને લેમ્પ સ્ટેન્ડર્ડ માટે વપરાયેલા છે.

હિંદુસ્તાનમાં, બમ્બાઈમાં તથા સીલોનમાં
બધે કારખાનાઓ છે.

ધી. ઈન્ડિયન લુમ પાર્થિપ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ - ૧-૨-૨૬ સન હાઉસ, બ્રિસ્ટલ એવેન્યુ, મુંબઈ
ટેલીફોન નં. ૩૨૮૪૪ (પ્રી લાઈન્સ)

ભિલ્લી, ગાડા, કોયેગ, અપ્પો, પેટમાં
કુ ખુલું પેટ વધવું, સરદી, ઘાત કુ ખવા,
કૂમીના જાણુઓ ઉપર તેમ જ વીંછી વગેરેના
ડબ ઉપર ઘણું જ કાપદાકારક અને ગૂઢમાં
વસાવવા લાયક છે.

પાતાવંદ ગ્રામીણ અર્જુન
છાંયી ચાલુ

મુલાર્ડ રેડીઓ

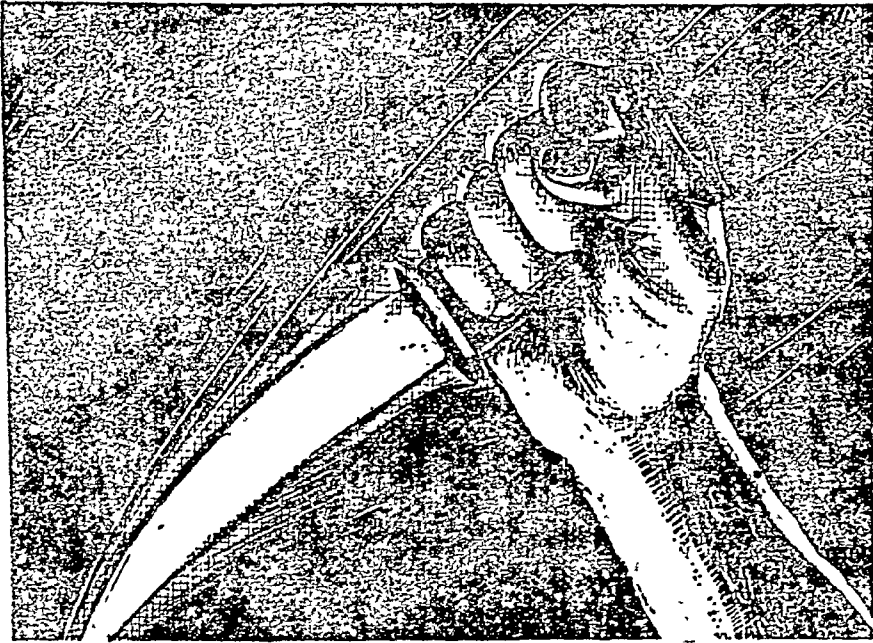
દુનિયાની જંગમશક્તિ મુલાર્ડ
ફેક્ટરીના રેડીઓ ૫ વોલ્ટ થી ૩૯૫
થી ૮ વોલ્ટ થી ૧૦૦૦ સુધીના દરેક
મોડેલો તૈયાર સ્ટોકમાંથી મળશે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

સ્ટાન્ડર્ડ રેડીઓ કું.

(મુંબઈ ઈલાકો, મધ્ય પ્રાન્ત
તથા મધ્ય હિંદના
૨૬, ન્યુ કોન્સ રોડ, મુંબઈ-૪)

ખાંસી તમારા સ્વાસ્થ્યને હાની કરે તે પહેલાં તેને દૂર કરો.

સામાન્ય ખાંસી એ તમારા શરીરમાં કાંઈક ખોટચૂક થઈ છે તેમ સૂચવતી લાલગત્તી સમાન છે. એ ખાંસી તમારા ઉપર સ્વાસ્થ્ય થઈ જોડે તે પહેલાં ચેતો અને તેના ઉપર થા લગાવો નહિતર નબળાં શરીર ઉપર હુમલો કરવાને ટાંપી રહેલાં બચકર દર્દો જેવાં કે દમ, ફેફસાંનું, સૂંઝ જવું, ક્ષય ઇત્યાદિ રોગોના તમે ભોગ થઈ પડ્યો.

આઈડોડીન-ટર્પ-વસાકાને તબીબોએ ખાંસી ઉપરના અકસીર ઉપાય તરીકે માન્ય રાખેલ છે. તે ખાંસીના મૂળનેજ પકડે છે, તેને લીધે થતાં દર્દ અને જળતરાને શાંત કરે છે, ખાંસીને સદંતર નાબુદ કરે છે અને કડપથી આરામ કરે છે.

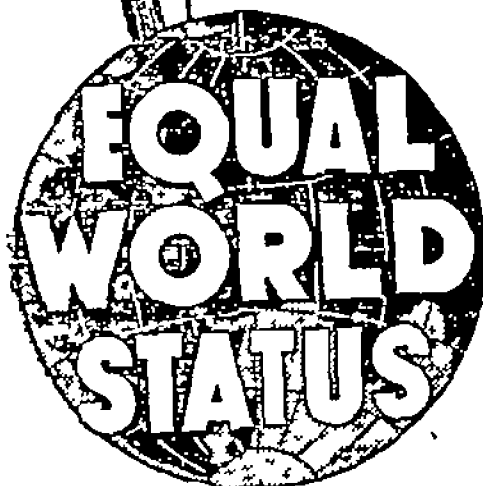
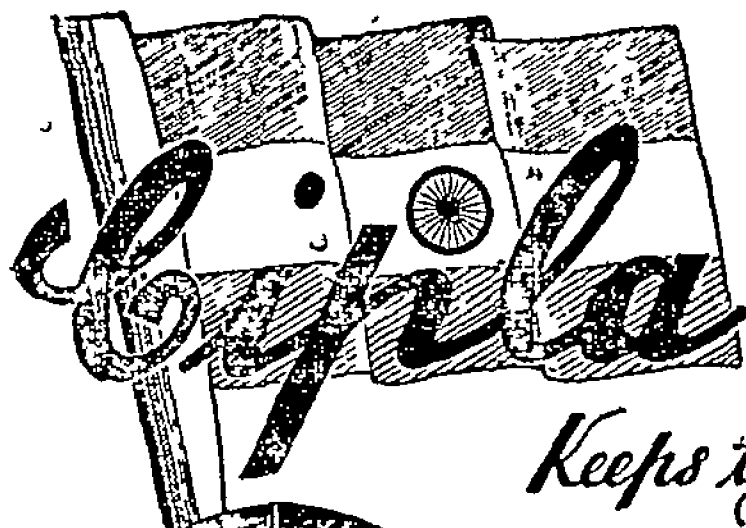
જમે તે કારણથી ખાંસી થઈ હોય તો

થોડું તમારા તબીબની સલાહ લો.

AL, 434

એલેક્ષીક કેમીકલ વર્કસ કંપની લીમીટેડ, વડોદરા.

*Keeps the Flag
Flying*

The uniform good quality of its products have won for CIPLA a high place in the esteem of the medical profession. The scrupulous choice of ingredients, careful processing, strict control and constant research have helped CIPLA to gain EQUAL WORLD STATUS in the production of pharmaceuticals.

Use

REMEDIES

and be proud

REMEDIES OF SUPREME QUALITY

ધી ગ્રેટ ઇન્શ્યુરન્સ કંપની ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

(વડોદરામાં સ્થાપિત થયેલી-સભ્યોની જવાબદારી મર્યાદિત છે.)

સત્તાવાર થાપણ

રૂ. ૨,૫૦,૦૦,૦૦૦

• ભરાયેલી થાપણ

રૂ. ૧,૨૫,૦૦,૦૦૦

ભરપાઈ થયેલી થાપણ

રૂ. ૩૨,૫૦,૦૦૦

પ્રમુખ : શેઠ તુલસીદાસ કિલાચંદ

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ, વડોદરા

હિંદી સંસ્થાનની મુખ્ય ઓફિસ : ૪૫, ૪૭ એપોલો સ્ટ્રીટ, મુંબઈ
શાખાઓ :— મુંબઈ, અમદાવાદ, ભાવનગર, કલકત્તા, લાહોર,
દિલ્હી, મદ્રાસ અને કરાંચી.

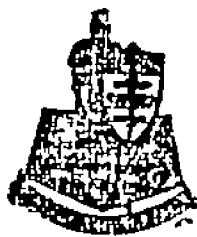
જિંદગી, આગ, દરિયાઈ અને અકસ્માત

બહેનો ! પ્રહર લોહીવા, અનિયમિત અટકાવ વખતે પેટ કે પેડમાં
થતી પીડા, મૂત્રમાર્ગમાં બળતરા કે કળતર, ગર્ભ રહેવો, ગર્ભ રહી
નથી જવો, કસુવાવડ, સગર્ભા અવસ્થામાં અત્ર ઉપર અભાવ, ઊલટી,
ઉબકા, છાતીમાં દાહ, અમૂઝણ, કોઠે રતવા, પ્રસવ સમયે પીડાવું,
સુત્રાવડની નબળાઈ, સુવારોગ, ધાવણની અછત, ઊંઘ ન આવવી,
હિસ્ટીરીઆ વગેરે માટે જોમેસ્ટ્રીજ સંપૂર્ણ લાભકારી છે.

બીજી નિષ્કળ દવા પાછળ પૈસા બગાડશે નહિ. બધા દવાવાળા વેચે છે.

એજન્ટો :—કંચનલાલ વાડીલાલ કું. મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ

વોર્ડન

૧૯૪૬માં વધુ પ્રગતિ માધે છે.

નવું કામકાજ

મેળવેલું કામકાજ રૂ. ૨,૦૪,૦૦,૦૦૦

પૂરું કરેલું કામકાજ રૂ. ૧,૭૨,૦૦,૦૦૦

આ પ્રગતિ વોર્ડનની અત્યાર સુધીની જગજી કારકીર્દીમાં ઉલ્લાસ ઉલ્લી અને મોટામાં મોટી અપૂર્વ સિદ્ધિનું પ્રતીક છે. આ બધું સિદ્ધિ માટે કંપની તેના દેશ-પરદેશના સહકાર્યકરો, પ્રતિનિધિઓ તેમજ પેટ્રોલીયમ કોર્પોરેશને હાર્દિક અભિનંદન આપે છે.

મેનેજિંગ હાયરેક્ટર-શિવપ્રસાદ ઠાકર

વોર્ડન ઇન્ડ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

વોર્ડન હાઉસ, સર્વ ટ્રિગેન્જશાહ મહેતા રોડ, ફોર્ટ-મુંબઈ
શાખાઓ અને એજન્સીઓ - હિંદુસ્તાનમાં તેમજ સીલોન અને બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં

વાપરે

વાપરે

પંદરીનાથ

શિલિયનટાઈન, બ્રાહ્મી તેલ

પરફ્યુમરી વ. વાપરવા

ખાસ આગ્રહ રાખો.

પંદરીનાથ ડીપો

સુબર્ક નં. ૨૮

ફરેક જાતના કપડાં ધોવા માટે

સર્વોત્તમ

નં. ૧૧ અને ૨૦૨

સાબુ વાપરવાનો આગ્રહ રાખો.

મહેતા સોપ વર્કસ

૧૧૮, ડી વાલપાખડી, મજગાવ

સુબર્ક નં. ૯ :: ફોન નં. ૪૨૮૧૯

ઉ ગુજરાતના એજન્ટ.

વિજયપ્રસાદ એમ. બેપી.

શામળાવનનો માઠ, વિજયપુર

કોઈ જરૂરી નમૂનાને અતુલ્ય આવે તેવાં 'સુકુન્દ'ના પોલાદના ધાટકાઓએ (કાર્ટીંગ) વર્ષોના અતુલવર્ષી તેમની સફરતા અને હત્તમતા સાબિત કરેલ છે. તેની હવ્ય પ્રકારની બનાવટોને

લીધે જ 'સુકુન્દ'ના એરલો હિંદના શ્રેષ્ઠ એરલો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

સુકુન્દ

લાવર્ન એન્ડ સ્ટીલ વર્ક્સ લી.

મેનેજિંગ એજન્ટો:- જીવન લીમીટેડ.

હેડ ઓફીસ:

૫૧ મહાલા ગાંધી રોડ,

મુંબઈ.

આ, કોફીના બદલામાં પી શકાય તેવી કેસુફલ આ સળશે.

દેશભેતાઓના નાના મોટા કોટાઓ

આરોગ્ય અને વેદ વિદ્યા પોષણ પુરતણી

'ન-પદ-શી' માં પદો મોંઘડોડો

સંસ્કાર સાહિત્ય

નવજીવન કાર્યાલય
અસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય
બાલવિનોદ કાર્યાલય
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
ભારત હિંદુસ્તાન પબ્લીકેશન્સ
પોરે જાણીની રોડ થાઓનો પુસ્તકો સળવાનું સ્થળ

R. C. L. S. H.

કા
શમી
રી
મ
ધ

સ
ના
ત
ન
સા
જી

શમતંત્રસતતાં સાધનો સેવવાનું સ્થાન

ચોખ્ખાં અને સફાઈદાર

ધરગથ્યુ અને ફેન્સી

તમામ જાતનાં

ચોખ્ખા કલાઈ કરેલાં

વાસણો

સરકારી કન્ટ્રોલ ભાવે દરેક વેપારીને ત્યાંથી મળે
છે. ધરગથ્યુ વપરાશ માટે અત્યારે પિત્તળ તથા
એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો છૂટથી મળી શકે છે.

લલ્લુલાઈ અમીચંદ

(કે. ૫૫૪, કંસારા ચાલ-મુંબઈ ૨)

પ્રોપ્રાયટર :

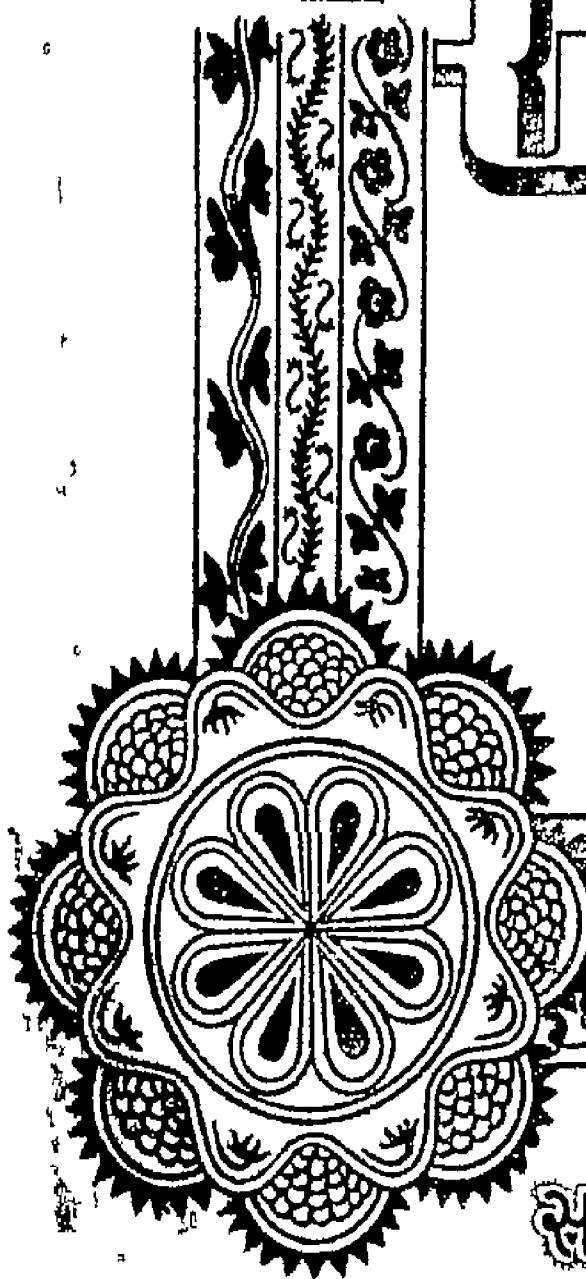
ધી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી

૧૮૭, તારેવ રોડ, મુંબઈ-૭

ਪ੍ਰਾਚੀਨ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ

ਸਦਾ ਸਾਹਿਬ

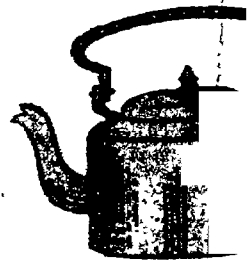
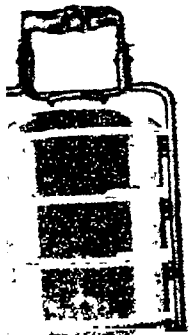
એલ્યુમિનિયમ અને પિત્તળનાં વાસણં

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કની યાદ તાજ થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, લાવોનું વ્યાજખી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કોંભતમાં કીકાયત
હોય છે. કલાઈ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી
ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૬) લિમિટેડ

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રો, દિલ્હી, એડન, રંગુન

ઓછામાં ઓછા ખર્ચે
વધુમાં વધુ રક્ષણ

અને

૧૦૦ ટકા સલામતી માટે . .

‘ક્રાઉન લાઈફ’ માં

તમારો વીમા ઉતરાવો

— નોટ —

‘ક્રાઉન લાઈફ’ હજી વીમાના ભાવો વધાર્યા નથી

ચાલુ વીમા ડોલર

૫૦,૦૦,૦૦,૦૦.૦૦૦

હિંદ અને
સિંધના
વડા એજન્ટ
T. W. Bruf

હિંદ અને
સિંધના
વડા એજન્ટ
C T Shah

(INCORPORATED IN CANADA WITH LIMITED LIABILITY)

હિંદની વડી ઓફિસ ફોરા ક્રાઉન-લિફ કોર્પ, મુંબઈ

ટે નં ૨૭૦૪૧-૨૭૦૪૨

હેડ ઓફિસ: મુંબઈ અને ૪૬ શાખાઓ

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

સત્તાવાર થાપણ રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

ભરાયેલી અને પગાર થયેલી રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦

રીઝર્વ ફંડ ... રૂ. ૧૪,૦૦,૦૦૦

કુલ ડીપોઝીટો ૩૧-૧૨-'૪૬ રૂ. ૯,૧૦,૬૯,૧૬૨

કુલ વર્કિંગ ફંડ રૂ. ૧૦,૪૬,૫૪,૮૭૩

ખાતાઓની સંખ્યા , , , , ૫૯,૬૭૭

પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, જે. પી. એન્ડેન

ચુનીલાલ દેવકરજી નાનજી.

શ્રીચુત કે. એમ. સુનશી.

પીરોજશા એન. મહેતા.

કેપ્ટન શિવસિંહ ઓફ પોરબંદર.

નરવરલાલ એસ. ચૌકસી.

રતનચંદ હીરાચંદ. એમ. એ.

જયંતીલાલ આર. ત્રિવેદી.

લલિતચંદ સી. ડી. નાનજી.

લક્ષ્મીકાંત એસ. દાહોળકર. જે. પી.

રાજમિત્ર આર. એસ. માને પાટીલ. સી. આઈ. ઈ.

પ્રવીણચંદ વી. ગાંધી, જે. પી., મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

હેડ ઓફિસ: દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ્સ, એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

**DENA
INSURANCE**

થાપણ

સત્તાવાર રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

ઉઘરાયેલી અને ભરાયેલી રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ

પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, જે. પી. (ચેરમેન)

ચુનીલાલ દેવકરજી નાનજી.

રાજરત્ન નાનજી કાળિદાસ મહેતા, એમ. બી. ઈ.

માધવલાલ મક્તજી ભટ્ટ, જે. પી.

નંદદાસ હરિદાસ અચરતલાલ

કેપ્ટન શિવસિંહજી ઓફ પોરબંદર

લલિતચંદ સી. ડી. નાનજી

તનુભાઈ હી. દેસાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી.

જયંતીલાલ રતિલાલ ત્રિવેદી

લક્ષ્મીકાંત શાંતારામ દાહોળકર, જે. પી.

વિનયચંદ નારણદાસ કંટોલ

હિંમતલાલ વ. ગાંધી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

મેનેજર મુરેશ કે. દેસાઈ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

પ્રતિનિધિત્વ માટે લાગવગદાર અને ઉત્સાહી એજન્ટો તરફની
અરજીઓ આવકારપાત્ર થઈ પડશે.

હેડ ઓફિસ દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ્સ મુંબઈ-૧
જિંદગી ❀ આગ ❀ અકસ્માત

ધી સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિ.

હીન્દના નોકા ઉદ્યોગના ધ્વજધારીઓ

મેનેજિંગ, એજન્ટસ :

નરોત્તમ મોરારજી એન્ડ કું

હિંદ અને સીયોનનાં તમામ મુખ્ય બંદરો પર આ સરવાની યાખાઓ તથા એજન્સીઓ છે.

રાષ્ટ્રીય વહાણવટાને સહાયકૂત થાઓ.

કારગો. એન્ડ પેસેન્જર સર્વિસ

વહાણમા મોક્ષવાના માલ માટે, દરિયાઈ મુસાફરી કરવા માટે વળી સ્ટીમર લેપડવાની તારીખ વગેરે જાણવા માટે, સિંધિયા હાઉસ, ડાઉએલ રોડ, બેલાડ્ એસ્ટેટ, કોટ, મુંબઈ એ સરનામે પુછાવો અથવા ફોન કરો

જી. એસ એન
આઈ સી એન
આર એસ એન
ઈ એસ એન

કેંકણ, કરાંચી અને દરિયાઈ
સર્વિસ માટે ટેલીફોન નં.
૨૫૦૬૧-આર લાઈન

સિંધિયા : ટેલીફોન નં ૩૦૦૭૫-૭ લાઈન

નૂરના ફલાલો :

પીતાંબર એન્ડ કું. ટેલીફોન નં. ૨૪૦૬૬

કાનજી જીવવજી એન્ડ કું. „ „ ૨૫૭૪૪

સખય ધરાવતી કંપનીઓ

ધી બંગાલ-અર્મી સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિમિટેડ.

ધી ઇન્ડિયન હોમોપ્રોપ્રિટિવ નેવિગેશન એન્ડ ટે કં. લિ.

ધી હાલ-લાઈન, લિમિટેડ,

ધી બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ,

ધી ઇસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ,

ધી રતનાગર સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ,

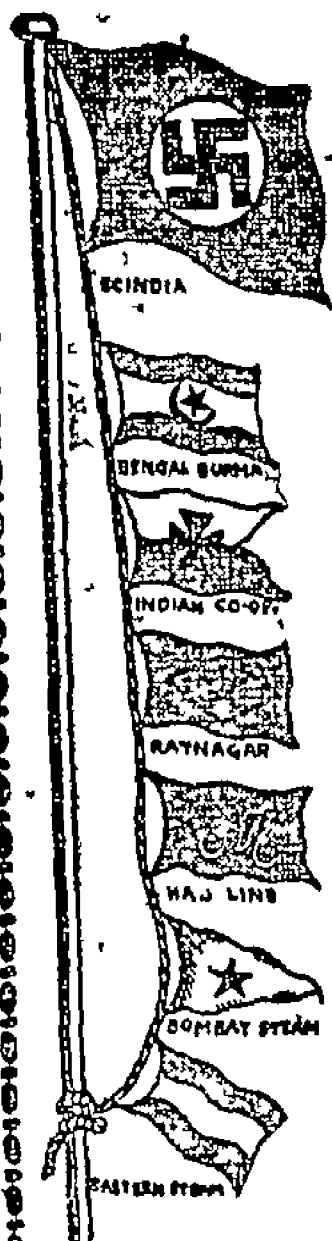
ધી એર મર્ચાન્ડાઈઝ એન્ડ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

૨૧૬૧૬ બુકિંગ ઓફિસ, ટ્રાફિક ડીપાર્ટમેન્ટ,

૮૧૨૩૧ જી.એ.એ. ઓફિસ, બુકિંગ ઓફિસ,

૨૫૭૪૪ માંડવી ઓફિસ

સિંધિયા હાઉસ, બેલાડ્ એસ્ટેટ, મુંબઈ

સા વ ચે તી

દેશનો પૈસો પરદેશ ઘસડાઈ જાય નહિ તેનો ખ્યાલ કરશો.

હિન્દુસ્થાનની કંપનીઓમાં જ

વિમો આપો

એમનો :

ધી ન્યુ ઇંડિયા એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
ધી જ્યુપીટર જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
ધી પ્રીટિશ ઇંડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ,
ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
ધી ઇંડિયન મકેન્ટાઇલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી હુકમચંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
ધી ઇંડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી કોન્કર્ડ ઓફ ઇંડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી ઇન્સ્ટન્ટ ફેડરલ યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ.
ધી નેશનલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી રૂબી જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી યુનાયટેડ ઇંડિયા ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી ટ્રોપીકલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી વોર્ન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી ફ્રી ઇંડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી એશીઅન એશ્યોરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી હબીબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી ન્યુ એશીઆટિક ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી ભારત ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ.
ધી એડવાન્સ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી આનંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ધી નેશનલ સીક્યુરીટી એશ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી સેન્ટીનલ એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી વિશ્વભારતી ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી જયભારત ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી ન્યુ ગ્રેટ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી દેવકરજી નાનશ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી હીપક જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી કેસરે હિંદુ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી જનરલ એશ્યુરન્સ સોસાયટી લિ.
ધી ઇંડિયન ટ્રેડ એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ.
ધી સ્ટેન્ડર્ડ જનરલ એશ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી મરીન એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું.
લિમિટેડ.
ધી હિંદુસ્થાન જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
સોસાયટી લિમિટેડ.
ધી આલકો ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી આલ ઇંડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ.
ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી નેપથ્યુન એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી પૃથ્વી ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી સ્ટર્લીંગ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી યુનીયન લાઈફ એશ્યોરન્સ કું. લિ.
ધી પીરામીડ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
ધી ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી પાયાનીઅર ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ઇન્ડીયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીની એસોશિયેશન

અર્થગેટ સુંખઈ

તાર FIREASSO

૨લી ફેબ્રુઆરી ૨૨૫૬૭

વીજળીની શક્તિ (પાવર) રાષ્ટ્રીય બળનો પાયો છે
વીજળીની જ્યોત ઉદ્યમ અને સૌખ્ય માટે જરૂરી છે
૨૫ વર્ષથી જનતાની સેવા કરી રહેલી

પૂના ઇલેક્ટ્રિક સપ્લાઈ કું.લિં.

નાસિક દેવલાલી ઇલેક્ટ્રિક
સપ્લાઈ કું. (લિમિટેડ)

ભરૂચ ઇલેક્ટ્રિક સપ્લાઈ કું.લિં.

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા.

સ્ટેન્ડર્ડ બીલ્ડિંગ, હોન'બી રોડ, મુંબઈ.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ જીવન અને મૃત્યુ	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાલા	૧
૨ માંસાહારનું શું ?	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૫
૩ અનુનતો વ્યામોહ (ગીતાપ્રવચન)	શ્રી. અક્ષયકુમાર વંદોપાધ્યાય એમ. એ.,	૮
૪ જીવનનું સરવૈયું	સ્વ. ધર્માનંદ કોસંખી	૧૬
૫ ઉત્તમ માર્ગ (હાસ્યલેખ)	શ્રી. ન્યોતીંદ્ર હ. દવે	૧૮
૬ મહેલની ધા (કાવ્ય)	શ્રી. દેવજી રા. મોઢા	૨૨
૭ સાચા સ્વરાજનો માર્ગ (માર્ગદર્શન)	‘એક સેવક’	૨૪
૮ પુણ્યપ્રસંગો (જીવનપ્રસંગ)	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૨૮
૯ જૂનું એજન (વાર્તા)	શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર	૩૩
૧૦ અમરતાની ભાવના	શ્રી. મોહિનીચંદ્ર	૪૦
૧૧ લોકજીવનનાં કથાગીતો (લોકસાહિત્ય)	શ્રી. મધુભાઈ પટેલ	૪૪
૧૨ નપાણીઓ ભાલ (નાટ્ય)	શ્રી. નવલભાઈ	૫૧
૧૩ સંતસમાગમ (ધર્માખ્યાન)	શ્રી. રમણીક અ. મહેતા	૫૭
૧૪ આંખો (વૃક્ષપરિચય)	શ્રી. માર્તંડરાય પંથ્યા	૬૨
૧૫ નામસ્મરણ	શ્રી. મોરારજી છગનલાલ ઠક્કર	૬૭
૧૬ બાપુની જીવનકથાનાં પાનાં (જી. ચરિત્ર)	સંગ્રાહક: શ્રી. સોપાન	૭૦
૧૭ સંસ્થા-સમાચાર	કાપીલય	૭૮
૧૮ માંદગીનાં કારણો (આરોગ્ય)	શ્રી. વિનયશંકર ધ. મુનશી બી. એ.,	૮૧

સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી, તૃતી: સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિજીવનદાસ ૬૦ ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

આખાંડ આખાંડ

વર્ષ ૧, અંક ૬]

ત્રી. સોપાન

[એપ્રિલ ૧૯૪૮

જીવન અને મૃત્યુ

લેખક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

અંતર્યંત્રે હમે દેહા નિત્યસ્યોક્તા શરીરિણ
એનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય

॥

આત્મા નિત્ય, અવિનાશી ને અપ્રમેય છે અને આ શરીર નાશવત્ છે—મીતા

નાહં દેહો જન્મ મૃત્યુ કૃતો મે ।

નાહં ચિત્તં ચંચલમોક્ષો કૃતો મે ॥

હું દેહી નથી, મને જન્મ-મૃત્યુ ક્યાપી હોય ? હું ચિત્ત નથી, મને જલ્દન ને મોક્ષ ક્યાપી હોય ?—શ્રીમદ્ સ કરાચાર્ય

૩૧

‘આત્મા અજર, અમર છે અને એક જ નિત્ય આત્માના આ સર્વ શરીર છે, તું આત્મા છે, શરીર નથી’ આવો ઉપદેશ જે જે ધર્મગ્રંથોએ આપ્યો છે, તે તે પ્રથિમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે દુ ખોનું નિરતર ધ્યાન રાખવું એ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે અને એથી હિલ્લી સાવના રાખવી, એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે સર્વે ધર્મોના સતોએ પણ સંસારમાંથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવા માટે, અવશ્ય આવનારા મૃત્યુના ખંનાવનો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લાસ ઉઠાવ્યો છે.

‘જાના હું નર, જાના હું ઘર છોડી, અઢેલા જાના હું.’

*

‘અપને ખાતિર મહેલ બનાયા, આપ હી જાકર જંગલ સોયા,
કહત કળીરા મુનો મેરે શુનિયા, આપ મુઝે પીછે રૂખ અઈ-હુનિયા’

*

‘આખિર યહ તન ખાક મિલેગા, કહા ફિરત મગફરીમે ?’

*

હૃદમાં જીવન મર્યાદિત છે એમ કોઈ પણ વ્યક્તિ માનતી નથી.

શાસ્ત્રોના આધાર પર માનવી સ્વર્ગ, નર્ક, મોક્ષ વગેરે પરલોકપ્રાપ્તિન વસ્તુઓમાં વિશ્વાસ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ શાસ્ત્રોના આધારને લીધે તથા સ્વપ્ન નિદ્રા, મૂર્છા વગેરે શારીરિક અવસ્થાઓના ભેદોને કારણે, મનુષ્ય દુનિયાને મિથ્યા માયારૂપ, ઈંદ્રજાળ તરીકે, આસાસરૂપ માનવાની કોશિષ કરે છે. યોગ શીખીને એ સંમાધિ પણ લગાવી લે છે; પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા રહેતા આ વિશ્વવ્યાપી ને સદાગતિ જીવનને સદાયને માટે ભૂલી જવામાં એ કદીયે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતે નથી; કારણ કે પ્રત્યેક ક્ષણ દુનિયા બદલાતી રહે છે, છતાં એ આંતરિક અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતીતિ એને જાણે એમ જ કહ્યા કરે છે કે:

‘તું જીવન છે. વિશ્વજીવન છે. આ જીવન અનાદિ છે, અનંત છે. અનિત્યરૂપેન વયમાં નિત્યસ્વરૂપ છે. એ તારી અંદર પણ છે, બહાર પણ છે; પરંતુ વિશ્વની બહાર નથી. તું જીવન છે એટલે વિશ્વના જીવન પ્રત્યેની તારી રુચિ નાશ પામી શકતી નથી એ રુચિનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ઉચિત પણ નથી. તારું દૈહિક મૂર્તરૂપ નિમિત્ત છે, ચાર દિનનું જ છે; પરંતુ તું, જે જીવન છે તે, નિમિત્તમાત્ર કે અદ્યપણી નથી જીવનનાં મૂર્તરૂપોમાં શુભ, અશુભ, સદશુભ, દુર્ગુણ, હિંસા, અહિંસા, સુસંગતિ અસંગતિ વગેરે તરેહતરેહવાર વાતો ભલે ભરેલી રહી. એમ પણ બની શકે કે માનવીન અદ્ય દષ્ટિ એક નાના અમસ્તા ડાયરામાં જ જીવનને બેઠ શકે, અને એટલે અંશને જ સંપૂર્ણ માની લે. આમાં ભૂલ દષ્ટિના દૂંકાપણાની છે. એને સુધારી શકાય શુદ્ધ કરી શકાય, ઉન્નત કરી શકાય; પરંતુ દૂંકી દષ્ટિવાળા અને દુર્ગુણો વિકાર માનવીઓ પણ એટલી વાત તો નિશ્ચિત માને જ છે, કે પોતે મૃત્યુ નથી, જીવન છે અને જીવનથી પોતે જુદા રહી શકતા નથી, એનાથી અલગ હયાતીની કલ્પના પણ કર શકતા નથી, એ જીવન નિત્ય છે. નથી એને જન્મ કે નથી મૃત્યુ. પૂર્વજન્મન યાદગીરી રાખનાર મનુષ્યોના સાચા ને જૂઠા કિસ્સાઓ પણ કદી કદી સાંભળવામ આવે છે. પણ કોઈને પણ પોતાના પૂર્વ મૃત્યુની સર્વ સ્મૃતિઓ રહી હોય; એમ તે કદી સાંભળ્યું જ નથી, કારણ કે જે રીતે સૂર્યદેવે રાતને કદી બેઠ નહિ હોય, તે જ રીતે જીવને પોતાના મૃત્યુને કદી પણ બેઠું જ નથી. શરીરોનું મૃત્યુ અવશ્ય રોજ ને રોજ જીએ છે અને જાણે પણ છે, કે ‘મારા’ સર્વનામથી પરિચિત અમુક શરીર એક દિવસ મરવાનું જ છે. મનુષ્ય સંસારનો રસ નથી છોડી શકતો, કારણ કે આત્મ જીવન છે, મૃત્યુ નથી અને સમગ્ર જીવન એક અને નિત્ય છે.’

આ સમજતાં સંત તુકારામના આ કથનનું સ્મરણ થાય છે.

‘મરણ માઝેં મરોની ગેલેં, મજ કેલે અમર’

‘મૃત્યુ તો મરી ગયું રે, મને અમર કરી ગયું રે’

(હિંદી ઉપરથી)

માંસાહારનું શું ?

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

આપણા મૂલ્યો પરિવર્તન પામવા માગ્યા છે હરિજનોનો પડછાયો પણ નહિ હોનાર સુસ્ત સનાતનીની ખડખે જોવા રહી હરિજન, આજે તો ભગવાનના દર્શન પણ કરી શકે છે ત્યારે બીજા બાળુ આપણા ધર્મગ્રંથોમાં આપેલા માસાહાર વિશેના ઉદ્દેશથી આપણી લાગણી, હરકેરાવ છે આમ કરવાને બદલે માસાહારીઓ સાથે ભગ્નો, એમનો પ્રેમ છતી ધીમેધીમે એમનામાં આપણે પરિવર્તન દરાવી શકીશું એમાં શકા નથી, ને કાર્ય પ્રેમ ને સ્નેહ સાધી શકશે તે ધિક્કારથી નહિ સમજે વાચકો આ લેખ ફરીફરીને વાંચે ને મનન કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ડિસેમ્બરના અંકમાં પૃ કાકાસાહેબના માસાહાર પરત્વેના એક ઉદ્દેશ પરથી 'અખડ આનંદ'ના એક ગ્રાહકને થયેલી ચામતું અહીં નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે.

રાજકીય ક્ષતિની સાથેસાથે સમાજમાં આજે ધાર્મિક ક્ષતિ પણ થઈ રહી છે ધર્મ વિશેનાં

‘હિંદુ ધર્મની ખાસિયત’ વાળો મારો લેખ વાંચી ‘અખડ આનંદ’ના એક ગ્રાહક શક્તા ઉઠાવે છે, કે ‘શુ પૃ કાકાસાહેબ અહિંસામાંથી હિંસા તરફ હિંદુસ્તાન લઈયુ તેની સાથે ઢળવા માંગે છે? જો એમ ન હોય તો માસને ટેકા આપતી નીતિમાં સહમત થાય નહિ’ એ જ ગ્રાહક ‘ગોમાસ ભક્ષણની પ્રથા’ ઉપર પ સાતવળેકરજીએ લખેલો એક લેખ વાંચવાની ભલામણ કરે છે

મેં માન્યું ન હતું, કે મારા લેખમાંથી કેટલી એવું અનુમાન કાઢશે, કે હું માસાહારને ટેકા આપુ છું, અથવા માસાહાર કરનાર લોકો અહિંમાવાદી ન જ થઈ શકે.

એ ભાઈના સંતોષને અર્થે પ્રથમ જ કહી દઈએ કે હું હિંસા તરફ ઢળતો નથી, પણ દેશની અને દુનિયાની સ્થિતિ જેમ જેમ જોતો અને વિચારતો જઈયુ છું, તેમ તેમ માણસ માણસ વચ્ચે અવેરની એટલે કે અહિંસાની નીતિ ઉપરનો મારો વિશ્વાસ વધતો જાય છે. માણસ-જાતે હિંસાની કળા એટલી બધી કેળવી છે, કે વખતસર એટીને જો એ પાછી ન ફરે, અને હિંસાને, માર્ગે જ આગળ વધે, તો જોતજોતામાં આખી માણસજાતનો જ સહાર થવાનો છે.

માસાહાર વિષે પણ ગ્રંથ કહી દઈએ કે માંસાહાર મને માન્ય નથી વ્યક્તિગત એટલું કહી શકું, કે ન મેં કોઈની કાળે માસનું સેવન કર્યું છે, કે ન આગળ જતા પ્રાણુરક્ષણ માટે પણ માંસાહાર કરવાનો સમય છે. કેટલાક ન્યુસ્ત સનાતનીઓ, માસાહાર ન કરનારા, ત્યારે ગભીર માદગીમાં સપડાય છે ત્યારે, ડોક્ટરની સલાહથી, મામનો અર્ક દવા તરીકે લે છે. કેટલાક એથી વ આગળ જાય છે અને દલીલ કરે છે, કે ઔષધમાત્ર ગંગાજળ જેટલું પવિત્ર ગણવું જોઈએ અને વૈદને પ્રત્યક્ષ ભગવાન નારાયણ જેવો ગણવો જોઈએ

ઔષધ ભન્ડવીતોય, વૈદો નારાયણો હરિ-

(આ વચનનો સાચો અર્થ એ છે, કે માંદા પડે ત્યારે બીજા કશી દવા સેવાની તરખડમાં પડતા નહિ ગંગાનું જળ એ જ તમારે માટે પૂરતું ઔષધ છે અને સાગ્ર થવા માટે કોઈ વૈદની પાછળ દોડશો નહિ ભગવાન નારાયણ તમામ ભવરોગનું હરણ કરનાર વૈદ વિદ્યમાન છે.) જેમાં મઘ કે માસનું સેવન કરવું પડે એવી દવા સેવામાં હું માનતો નથી

પડત સાતવળેકર મારા માન્ય સ્નેહી છે. વૈદક સાહિત્ય વિષે એમણે જે સંશોધન કર્યું છે,

તે વિષે મને માન છે. ભારતાચાર્ય પં. ચિંતામણુરાવ જોશી અને વેદશાસ્ત્રપ્રવીણ પં. સાતવળેકર-એ એ જણ વચ્ચે થયેલી માંસાહાર પરત્વેની ચર્ચા મેં વાંચી છે. જે લેખનો અંદલેખ ગ્રાહકે કર્યો છે, તે મારા જોવામાં આવ્યો નહિ હોય પણ તેથી કશું બગડતું નથી. પં. સાતવળેકર માને છે અને સિદ્ધ કરવા મથે છે, કે વૈદિક સાહિત્યમાં માંસાહારનું અથવા ગોમાંસાહારનું વિધાન નથી. વેદકાળના ઋષિમુનિઓ ગાય, બળદનું અથવા કોચી પણ પ્રાણીનું માંસ ન ખાતા હોય, એ વિષે વિદ્વાનોમાં એ મત છે. પણ આપણે અહીં તે વિષે લેવાદેવા નથી. વેદકાળ પછી રામાયણ-કાળમાં, મહાભારતકાળમાં કે સ્મૃતિકાળમાં માંસાહારની પ્રથા ન હતી એમ પં. સાતવળેકર પણ નથી કહેતા. મધુષર્ક શબ્દનો મૂળ અર્થ દહીં અને શહદ-ભલે હોય, અને વૈદિક કાળના ઋષિમુનિઓને એટલાથી જ સંતોષ ભલે થતો હોય, આશ્વલાયન અથવા પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં સાદું કહ્યું છે, કે માંસ વગર મધુષર્ક થતી શકતો નથી અને માનીતા મહેમાનેને માટે ગાય કે બળદ અર્પણ કરવામાં આવે ત્યારે બધા જ એને રાંધીને ખાવાનું પસંદ કરતા ન હતા. કેટલાક એ ગાયને જીવતી છોડી દેવામાં માનતા હતા. એમ પણ ત્યાં કહ્યું છે.

પં. સાતવળેકર જેવા આર્યસમાજીઓ એટલું જ સિદ્ધ કરીને સંતોષ માને છે, કે વૈદિક કાળમાં માંસાહાર ન હતો. ત્યારપછીના લોકો બગડ્યા અને માંસાહાર કરવા લાગ્યા. સનાતનીઓની મુશ્કેલી વધારે છે. તેઓ જિયારા શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, તંત્ર, દેશાચાર, કુલાચાર વગેરે સારીનરસી તમામ પરંપરાથી પોતાને બંધાયેલા માને છે. પોતાની દૃષ્ટિનો બચાવ કરતાં તેમની મુશ્કેલીઓનો પાર નથી હોતો. બુદ્ધ ભગવાને એક દેકાણું કહ્યું છે, કે માણસ પહેલાં માંસાહાર કરતો ન હતો. પાછળથી એણે માંસાહાર શરૂ કર્યો, તેથી એને

બોતેર (૭૨) રોગ વળગ્યા. આવા અર્થવાદ આપણે સાહિત્યમાં ઘણા છે.

સાચી વાત એ છે, કે આપણા દેશમાં, જૂના કાળમાં, ધર્મનિષ્ઠ ગણાતા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્યો પણ માંસાહાર કરતા હતા અને માંસાહાર પાછળ અધર્મ છે એમ એમને લાગતું નહિ. આજે પણ અનેક પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો પણ માંસ ખાય છે-છડેચોક, ખાય છે અને માંસાહાર ધર્મબાહ્ય છે એમ એમને લાગતું નથી. જે વસ્તુસ્થિતિ છે તેનું બચાવ કરવાથી તે પ્રથાને આપણે ટેકા આપીએ છીએ એમ સિદ્ધ નથી થતું. મારી ઇચ્છા અને પ્રાર્થના છે, કે માણસજાત માંસાહાર છોડી દે. પણ માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કરવામાં હું માનતો નથી. માંસાહારી લોકો ગમે તે ન્યાતના કે ધર્મના હોય, જે સ્વચ્છ હાથે સ્વચ્છ વાસણોમાં મને ખપે એવા આહાર મને રાંધી આપે, તો તે ખાતાં મને કશી સંકેત નથી. માંસાહારી લોકોને અતરતા ગણવાથી અથવા એમનો બહિષ્કાર કરવાથી આપણે દુનિયામાંથી માંસાહાર ઘટાડો નથી. માંસાહારી લોકો જોડે આપણે સમાનભાવે વર્તીએ, એમને ત્યાં જન્મવા જતીએ, એમને આપણે ત્યાં જન્મવા બોલાવી એક પંક્તિએ જમાડીએ તો નિરામિશ અન્નાહાર પ્રત્યે તેઓ ઢળવાનો સંભવ છે. પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનું અભિમાન મનમાં રાખી, જેઓ આજસુધી અલિપ્ત રહ્યા તેમણે નિરામિશ અન્નાહારનો વગર બોલે પ્રચાર કરવાની કિંમતીમાં કિંમતી તક ખોઈ દીધી અને એટલે દરજ્જે ધર્માચરણમાંથી ચૂક્યા એમ જ કહેવું જોઈએ. અને પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનું અભિમાન રાખી પડ્યા તે તો વળી વધારાનું. જેઓ માંસાહાર કરે છે તેઓ બધા સ્વભાવે ક્રૂર અથવા ઘાતકી હોય છે એવું જોવામાં નથી આવ્યું, અને જેમણે ત્રણ પેઢી સુધી માંસાહાર નથી કર્યો, તે બધા ધર્મમાં બન્યા

છે એવું પણ જોવામાં નથી આવ્યું. વૃકારામ જેવા સત પુરુષે એક શબ્દમાં કહી દીધું છે, કે વર્ણોભિમાનથી કોઈનો ઉદ્ધાર થતો જોયો નથી.

માંસાહાર ન કરનારા તમામ લોકોની એક જાતિ રૂડીવહેવાર પૂરતી પણ થઈ હોત તો એની સામાજિક અસર તપાસવાને મળી હોત અમુક મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી વગેરે લોકોને હું જાણું છું, કે જેમણે અંતરની લાગણીથી માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે, તેઓ ગમે તેના હાથનું ખાય છે અને પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો કરતા નથી. તેથી તેમના સપકંથી, બીજા લોકો પણ શુદ્ધ અન્નાહારનું મહત્ત્વ સમજતા થાય છે.

હિંદુ સમાજને મારી ખાસ વિનંતિ છે, કે માણસાઈ ખાતર રોડીવહેવારનું અજગાપણું તેઓ છોડી દે. જેને જે ખોરાક ખાપે તે જ તે ખાય. ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પોતાની શૂમિકાર્યી નીચે અતરે નહિ, પણ માણસ માણસ વચ્ચેનો ઉચ્ચનીચ ભાવ તો છોડી જ દે. જેનોની અહિંસાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જેતાં કેઓ પણ આહાર પૂર્ણ નિર્દોષ નથી. જીવનમાત્ર હિંસાથી ભરેલું છે એમા જ્યાં હીએ ત્યાંથી અહિંસા તરફ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરીએ પણ માણસ માણસ વચ્ચે અંતરાય ઉત્પન્ન કરવાનું પાપ ન કરીએ.

વૈદિક કાળમા અથવા ગમે તે કાળમા આપણા પૂર્વજો માંસ ખાતા હતા એમ સિદ્ધ થાય, કે આપણે તરત માંસ ખાવાં દોડીશું એવી બીક શા માટે આપણે રાખીએ? આપણા પૂર્વજો કેટલીયે વસ્તુઓ શુદ્ધ ધર્મ સમજીને

કરતા હતા આપણે આજે જાણીએ છીએ, કે એમા અધર્મ છે અને આપણે એ વસ્તુઓ છોડી દીધી છે વેદકાળના હો, પુરાણકાળના હો કે મધ્યકાળના હો, તમામ લોકો નિર્દોષ કે પતિપૂર્ણ હતા એમ કહેવાય જ નહિ. વાત્સીકિ રામાયણમા લખ્યું હોય, કે સીતામાતાએ માનતા રાખી કે ‘વનવાસથી પાછા વળતાં ગંગાનદીને શરાખના ઘંડાથી અભિષેક કરીશ,’ તો તેથી આપણે મહાપાનનિષેધની આપણી હિલચાતને નજાળી પાડવાના મથી, અથવા સીતામાતા પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ ઓછી નથી થવાની, સિવાય કે આપણે આપણા જૂના ધાર્મિક ગ્રંથો અધ્યાત્મિક આંખે વાચવાનું છોડી દેઓએ અથવા દરેક વખતે મનમાન્યો અર્થ શોધી કાઢવા માટે શાસ્ત્રીઓને રોકીએ.

આપણે એમ પણ વિચારવાનું રહ્યું, કે દુનિયાના અધિકારી માણસો માંસાહારી છે. શુદ્ધ અન્નાહારી ઘણા જ થોડા છે, બધા જ અન્નાહાર લેવા માટે, તો આજે માણસજાત પાસે પૂરતો ખોરાક પણ નથી. તેથી માંસાહારના ત્યાગ સામે ધાન્ય, ફળ અને ગોરસ વધારવાની વિશ્વબ્યાપી પ્રવૃત્તિ વધારવી જેઓએ એને માટે આજે તો માણસજાત તૈયાર નથી માંસાહારનિષેધની હિલચાત ચલાવવા માટે ઉદ્ભવળ ધર્મનિષ્ઠા, પરિસ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન અને મહાત્મા ગાંધી જે બતાવ્યું છે એવી લોકોત્તર કુનેહ-ત્રણેય આવશ્યક છે, કેવળ મનગમતું સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરી એમાં રાગવાથી અહિંસાધર્મ પળાય નહિ અને ધર્મનિષ્ઠા કેળવાય નહિ.

અર્જુનનો વ્યામોહ

શ્રી. અક્ષયકુમાર વંદોપાધ્યાય

એમ. એ.

થશે. આ લેખનો પ્રધાન સૂર છે, આપણાં જીવનના સારથિ તરીકે શ્રીકૃષ્ણને-પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને સ્થાપવાનો. એ સારથિ હોય પણ જીવનયુદ્ધમાં ભય કોનો?

કુરુક્ષેત્રની સમરભોમ સંસારક્ષેત્રનું એક સમુજ્જવળ પ્રતિબિંબ છે. દેશ અને કાળની દૃષ્ટિએ, જેને કોઈ જ સીમા નથી એવો, અનંત પ્રકારના જડચેતનથી ભરેલો આ સંસાર વસ્તુતઃ તો એક યુદ્ધક્ષેત્ર જ છે. પ્રત્યેક જીવ યુદ્ધ કરતો કરતો જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે; યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ જીવનને વિકસાવી શકાય છે. યુદ્ધ કરવાનું અનિવાર્ય હોવાથી જીવોનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનમાં વિલક્ષણી શક્તિનો સંચાર થાય છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવા માટે, એમાં પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરવા માટે જ માણસમાં વિચારશક્તિ અને કર્મ-શક્તિનો વિકાસ સધાય છે, અને વિવિધ પ્રકારના અનેક દોષો ને સદ્ગુણો પણ જન્મે છે. જગતમાં માનવી જન્મ પારણ કરે છે, કે તરત જ વિવિધ પ્રકારનાં પ્રતિકૂળ ખળો એને જીવનસંગ્રામમાં આહવાન આપે છે. આ સંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને જગતમાં આત્મપ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે જ પ્રત્યેક જીવને સમૂહમાં રહેવું પડે છે, અને આ પરિસ્થિતિમાં સમાનજાતીય જીવો આત્મીયતાનો અનુભવ કરે છે. આ ખંધન ધીમેધીમે દબ ખનતું જાય છે. આ પ્રકારે ઉત્પત્તિ પામેલા જીવોમાં કુટુંબ, પરિવાર, સમાજ અને ન્યાતજાતની દુનિયા રચાય છે. આ યુદ્ધમાં જે વ્યક્તિ, જે જાતિ અગર

અર્જુનના વિષાદ પાછળ, અત્યારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, જીવનનાં ક્યાં સનાતન સત્યો સમાયાં છે, એ આપણે ભણી શકીએ એ હેતુથી શ્રી. અક્ષયકુમારનો સર્વાંગી પૃથક્કરણ કરતો આ લેખ લખાયો છે. નિત્ય ગીતાપાઠ કરતા લાખો લાવિકોને ગીતા સમજવામાં આ લેખ ઉપયોગી

તો જે સમૂહ દુર્બળ હોય છે, જેની જીવનશક્તિ—આત્મરક્ષા અને આત્મ-પ્રતિષ્ઠાની શક્તિ—આ જગતમાં યુદ્ધ કરવાની લાયકાત ગુમાવી બેઠી હોય છે, એને પિસાઈ જવું પડે છે; અને વખત જતાં સંસાર-ક્ષેત્રમાંથી એનો વિનાશ થઈ જાય છે. અહીં આપણે સમજી લઈએ, કે માનવ-સૃષ્ટિપ્રવાહમાં એનું કાર્ય પૂરું થઈ ગયું છે અને એટલે હવે એનું અસ્તિત્વ જરૂરી નથી. આ યુદ્ધ સારાયે વિશ્વનો એક પ્રધાન ધર્મ છે.

આ જીવ-જગતની રચના જ એવી છે કે એક જીવ ખીખના આહારરૂપે બીજો રહે છે. એક જાતિના જીવોના વિનાશ ઉપર બીજી જાતિના જીવોનું જીવન નિર્ભર છે. સ્થિર જીવો તે અસ્થિર જીવોનો આહાર છે, નાનો જીવ મોટા જીવનો આહાર છે. દુર્બળ પ્રાણી વધારે સખળ પ્રાણીઓનો આહાર છે. એટલા માટે જીવ-જગતમાં સિત્તસિત્ત કક્ષાના જીવોમાં હમેશાનો સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. આ સંગ્રામ દ્વારા જે વ્યક્તિ અને સમજિના સાવથી જીવ-જગતનો વિકાસક્રમ થયા કરે છે. વધારે દુર્બળ જીવોનો નાશ કરીને ખળવાન પ્રાણીઓ ઉદ્ભવ પામે છે; અને આ રીતે એની શક્તિ અને એના કૌશલની વધારે ને વધારે વૃદ્ધિ થતી રહે છે. ખળવાન પ્રાણીઓમાં પણ યુદ્ધનો

અસાવ નથી એક વનમાં બે વનરાજને રહેલું મુશ્કેલ બને છે.

પુદ્ગલ પત્ર મનુષ્યને પોતાની પુદ્ગલ શક્તિના પ્રસાવથી અન્ય પ્રાણીઓને સંગ્રામમાં પરાજિત કરી, પૃથ્વી પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે.

માણસના સચથી ઢાઢ, નખ ને પુચ્છથી પ્રહાર કરનારા સચ કર પ્રાણીઓ પણ ડરીને વન, જંગલ ને પર્વતોની ગુફામાં જઈ છુપાઈ રહ્યા છે શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈને, આવા નિર્જન સ્થાનોમાં પણ પ્રાણીઓ પર આક્રમણ કરીને મનુષ્યો પોતાની પુદ્ગલશક્તિ અને વિજયવાસના ચરિતાર્થ કરે છે. વળી માનવજાતમાં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પ્રત્યેક કુટુંબપરિવાર, પ્રત્યેક સમાજ, પ્રત્યેક જાતિ પોતપોતાના જીવનની રક્ષા કરવા માટે, પોતાનો પ્રસાવ વધારવા માટે, પોતાનું ગૌરવ સ્થાપવા માટે, બીજાની સાથે યુદ્ધમાં હોતરે છે. આ યુદ્ધમાં વિજયપતાકા ફરકાવવા માટે જે જાતિ સાધનસામગ્રી-સચયમાં જેટલી વધુ સમર્થ હોય, એ જાતિ એટલી જ પ્રસાવશાળી ગણાય છે. આ આત્મપ્રતિષ્ઠા સ્થાપવામાં ને અન્યને પરાજય આપવાના કાર્યમાં જગતમાં વિજ્ઞાનનો ખાસ વિકાસ થાય છે. કુદરતી શક્તિઓ મનુષ્યને હાથ આવી પડે છે, યત્રો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને શિક્ષક તથા વાણિજ્યનો વિસ્તાર થાય છે—આ સર્વનું મૂળ મનુષ્યનો જીવનસંગ્રામ જ છે.

આ રીતે પ્રાણીવર્ગના સંગ્રામ ઉપરાંત મનુષ્યના પુદ્ગલશક્તિમાં કેટલાયે વિવિધ પ્રકારના યુદ્ધો ચાલી રહ્યા છે—આદર્શની સાથે આદર્શનું યુદ્ધ, વિચાર ને વિચારનું યુદ્ધ, મતમત્તાંતરોનું યુદ્ધ વગેરે. મનુષ્ય-જાતિના જીવનપ્રવાહ ઉપર આ આદર્શો, આ વિચારો અને આ મતોના સંઘર્ષ

અને સંગ્રામનો ઘણો જ પ્રસાવ પડે છે. માનવજાતમાં એકેક આદર્શ, એકેક વિચારપ્રવાહ અને એકેક મતમત્તાંતરની પ્રતિષ્ઠાને લીધે પણ મોટે ભાગે અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો જન્મે છે, વિપુલ પ્રમાણમાં જન-સહાર થાય છે અને અત્યંત દુર્બળ જાતિઓનો નાશ થાય છે માનવસમાજના વિકાસક્રમના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃતિની જે ઉત્પત્તિ થઈ છે, મનુષ્યની ચિંતા, એની વિચારધારા અને એના કાર્યમાં જે ઉત્કર્ષ થયો છે, મનુષ્યની અદ્વર 'સત્ય શિવ' સુદરભનો જે વિકાસ થયો છે, અને મનુષ્ય પૂર્ણતાને માર્ગે જે આગળ વધ્યો છે—તે બધુંયે પ્રાય આ સંગ્રામ દ્વારા જ બન્યું છે. સંસાર-પ્રવાહનો સનાતન નિયમ મુદ્દ જ છે એ જ છે સૃષ્ટિમાં ભગવાનનું અદ્વલ વિધાન જીવજગતના વિકાસક્રમ માટે ઈશ્વરની અવર્ણનીય કુશળતા. પણ યુદ્ધમાં જ સમાઈ છે.

આ સિવાય પણ સંસારમાં, કુદરતી નિયમોને આધારે કેટલાયે ઉલ્કાપાતો, વજ્રપાતો, ભૂકંપો, હાઈમ, અગ્નિકાંડો, આંધી, તોફાનો, બળવા ને વિધ્વંસકીલાઓ હુમલો સર્જ્યા કરે છે આ બધાંયે આ જગતનો નિત્યનો વ્યાપાર છે આ જગતમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, જન્મ અને મૃત્યુ, સ્વાસ્થ્ય અને રોગ, યુવાની ને વૃદ્ધાવસ્થા, સુખ અને દુઃખ, સંયોગ અને વિયોગ, પ્રેમ અને અહિંસા, ક્રયા અને ઘણા, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, લાસ અને ગેરલાસ તથા જય અને પરાજય—આ બધુંયે એક જ સૂત્રમાં પડેલાંયેલું છે. આ પ્રકારના દ્વંદ્વો દ્વારા જ આ સંસાર રચાયો છે. આ દ્વંદ્વો સાથે આપણો નિત્યનો પરિચય છે આ દ્વંદ્વ અને સંગ્રામ દ્વારા જ વિશ્વમાં

છટકી શકે એમ તો નથી જ; પરંતુ માનવી આવી આદર્શ ઉત્પત્તિ અને ઉત્પત્તિના પ્રમાણમાં યુદ્ધનું યોગ્ય નિયંત્રણ તો અવશ્ય કરી શકે છે.

પરંતુ મનુષ્યનું ચિત્ત જેટલું વિશુદ્ધ બનતું જાય, એની ખુદ્ધિ જેટલી વિકસિત થતી જાય, એની વાસનાઓ અને કામનાઓ જેટલી ઓછી થતી જાય, હૃદયમાં પ્રેમ, મૈત્રી અને કારુણ્યનો જેટલો વિકાસ સધાતો જાય, શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનની ચંચળતા જેટલી નષ્ટ થાય, એટલો જ યુદ્ધ પ્રત્યેનો રાગ્ય મનુષ્યને સ્વભાવતઃ ઉત્પન્ન થાય એટલી જ એને હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેટલાં કર્મો સાધનાથી પ્રેરાઈને કરવામાં આવ્યાં હોય તે બધાંયે બંધનકર્તા છે એવું એને ભાન થાય છે અને જગતના કોલાહલથી ભાગીને શાંતિની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યનો પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે. સંસારમાં ચારેબાજુ જ્યારે દ્રંદ્ર, સંઘર્ષ ને સંગ્રામ જ એને દેખાય છે, ત્યારે સમસ્ત સંસાર એને દુઃખમય લાગે છે. એવે વખતે એને જ્ઞાન થાય છે કે સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

અને ત્યારે ફરીવાર મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એક નવા યુદ્ધની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. એક બાજુ સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે સંસાર એને યુદ્ધ માટે આહવાહન આપ્યા કરે છે, બીજી તરફ યુદ્ધ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય એને સર્વ ત્યાગ માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ભાગી જવાને પ્રેરી રહે છે. અને ત્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કર્મ-પ્રવૃત્તિ સામે સંન્યાસપ્રવૃત્તિનું, યુદ્ધપ્રવૃત્તિ સામે યુદ્ધત્યાગની વૃત્તિનું એક તુલ્ય યુદ્ધ આરંભાય છે. યુદ્ધત્યાગ કરવાનો પણ કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી; અને સાથોસાથ

મનુષ્યને, યુદ્ધના નાના પ્રકારના અનેક દોષો સ્પષ્ટ જણાયાથી, યુદ્ધ પ્રત્યે અભિરુચિ પણ થતી નથી. ત્યારે એક પ્રકારની કષ્ટદાયી કર્તવ્યમૂઠ પરિસ્થિતિમાં એ આવી પડે છે. સંસારક્ષેત્રમાં સર્વ વિચારશીલ પુરુષોની સામે આ સમસ્યા ઊભી થાય છે. સર્વ યુગોની, સર્વ વિચારશીલ પુરુષોની આંતરિક યુદ્ધની આ સમસ્યા-કુરુક્ષેત્રના સમરાંગણમાં ઊભેલ નરરત્ન અર્જુનના ચિત્તમાં પણ વિકટરૂપે ઊભી થઈ. અને આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે અર્જુન પોતાના સારથિ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયો.

જે આ સંસારરૂપી યુદ્ધક્ષેત્રનો સ્પષ્ટ છે; જે જીવના સ્વભાવમાં વિલક્ષણ ભાવ, વિલક્ષણ પ્રવૃત્તિ, વિલક્ષણ રુચિ, ને વિલક્ષણ અભાવ ઉત્પન્ન કરી, પોતાને ઉદ્દિષ્ટ એવી આંતરસૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રેરે છે, તથા જે પોતે છૂપે રહી મનુષ્યમાં વિલક્ષણ કર્મકળનું નિયંત્રણ કરે છે, જે સદ્કર્મપ્રવૃત્તિ અને ભોગવવાની વૃત્તિનો પ્રેરક છે તથા જે નિયંત્રતા તરીકે પ્રત્યેક જીવની અંદર અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવા છતાં પણ મનુષ્યની સામે પોતાનું અસ્તિત્વ છુપાવી રાખે છે; વિશ્વનાટકનો તે જ અદ્વિતીય અભિનેતા અર્જુનના સારથિરૂપે હાજર હતો. સર્વ મનુષ્યોના દેહરૂપી રથ પર સારથિ તરીકે સદાયે એ જ વ્યક્તિ વિરાજમાન થાય છે. સર્વનો હમેશનો મિત્ર, હમેશનો સખા, અને હમેશનો સંચાલક પણ એ જ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાને જ કર્તા, ભોક્તા, સ્વેચ્છાચારી ને પોતાનો જ ભાગ્યવિધાતા માનીને અભિમાનમાં મસ્ત રહે છે ત્યાં સુધી એ આ અંતર્યામી વિશ્વનાટકકાર સખાસ્વરૂપે કદીયે દેખાતો નથી. એની સત્તાનું જ્ઞાન થવા છતાંયે કોઈવાર મનુષ્ય એને કેવળ

પોતાનો સહાયક કે પોતાની કામના પૂરી કરનારો સમજે છે, તો વળી કોઈવાર એ કર્મનું ફળ આપનારો કે ઉદ્ધાસલાને નિષ્ક્રિય ને સર્વ સબધથી પર એવો દેખાય છે, અભિમાનવશ વ્યક્તિને સખારૂપે એનું સ્વરૂપ જોવાનું સૌભાગ્ય મળતું નથી!

વિષમ સંકટમાં પડ્યા પછી મનુષ્યના અભિમાનના જ્યારે ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, એની પ્રવૃત્તિ જ્યારે મર્યાદિત બની જાય છે, એનું ચાચક્ય જ્યારે દૂર થાય છે, એની બુદ્ધિ જ્યારે પોતાની શક્તિ પરનો વિશ્વાસ ગુમાવી પ્રકાશપ્રાપ્તિ માટે આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે, ત્યારે કૃપાળુ ભગવાન જાતે પ્રગટ થાય છે, ને સસારસગ્રામનું તાત્પર્ય સમજાવે છે અને મનુષ્યને પરમ કલ્યાણનો માર્ગ બતાવે છે અર્જુનના હૃદયમાં એ જ વિષમ સંકટ ઊભું થયું છે બીજા લોકોની માફક અર્જુન પણ ઇશ્વરની દેવી માયાથી મોહિત થયો હતો અને રાજ્યને, ઐશ્વર્યને, કીર્તિને, સુખને અને ઐહિક તથા પારલૌકિક ધર્મને અનુસરી પોતાની વિદ્યા ને બુદ્ધિશક્તિનો અભિમાન-પૂર્વક ઉપયોગ કરતો, જે માર્ગે એ આલ્હો આવતો હતો તે માર્ગના સ્વરૂપને કુરુક્ષેત્રમાં જ ને તરફ ઊભેલા આત્મીય સ્વજનોના દર્શને અને એ સર્વના અતિમ પરિણામના વિચારે, અર્જુન એક નવા જ આકાર-રૂપે ને પ્રકારરૂપે જોવા લાગ્યો શું આ જ સ્વધર્મ છે? શું આ સ્વધર્મની પાછળ સમસ્ત જીવન વિતાવી દીધું છે? શું આ સયાનક પરિણામમાં જ વીરધર્મ પૂરો થાય છે? આ તો અત્યંત ઘોર અધર્મ છે, માનવતાનો અભાવ છે, પિતૃઓને પણ રૌરવ નરકમાં ડુબાડનારી આ સ્થિતિ છે, અર્જુનનો અતરાત્મા 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકારી ઊઠ્યો એની બુદ્ધિ શું કરવું ને શું

ન કરવું તે વિચારી ન શકી અને એટલે પોતાના પૂરાણા મિત્ર સ્થિતપ્રજ્ઞ સારથિ શ્રી કૃષ્ણને શરણે એ આલ્હો. ધર્મસંકટમાં પડેલા આ નરશર્દૂલ સામે ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. અર્જુનના સખા અને સારથિમાં વિશ્વનિયતા સ્વયં પ્રગટ થયા અને પોતાના શરણાગતની બધી સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવા લાગ્યા. તત્ત્વજ્ઞાન નહિ જાણનાર મનુષ્યોની માફક અર્જુનના વિચારભ્રમના મૂળમાં તો એ જ મિથ્યા જ્ઞાન હતું કે 'હું જ સર્વ કર્મોનો કર્તા છું કોઈ કર્મ કરવું કે ન કરવું એ માટે હું પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર છું મારી વિચારશક્તિ તથા ઇચ્છાશક્તિ જ મારાં સર્વ કર્મોનું નિયમન કરે છે' અત્યાર સુધી અર્જુન યુદ્ધમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી, સ્વવશ, સ્વજાતિ, સ્વદેશમાં તથા પોતાના સ્નેહપાત્ર, પ્રેમપાત્ર અને સેવકોમાં આગળ વધ્યે જતો હતો એટલું જ નહિ, સાર્થેસાથે પોતાની ભોગસંપત્તિ, પોતાનાં માનપ્રતિષ્ઠા અને પોતાનો પ્રભાવ પણ એ વધારે જતો હતો એણે તો એવું જ માનેલું કે 'હું સ્વતંત્ર છું મારી પોતાની ઇચ્છાથી પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જ હું પ્રત્યેક કાર્ય કરું છું. યુદ્ધ કરવું એ મારું ધર્મકર્તવ્ય છે'

પરસ્પરના અનેક વશો, અનેક જાતિઓ, ને અનેક દેસોની સંપત્તિના સર્વનાશ, કીર્તિનાશ ને વિધ્વસ પર એણે કદીયે વિચાર કર્યો નહોતો. આજે જ્યારે યુદ્ધનો ઝેરી અભાવ પોતાના જ વશ, જાતિ અને દેશ પર ઊતરતો એણે જોયો ત્યારે એને અધર્મ સમજીને એ સમક્ષીત બની ગયો, બેબાકળો બની ગયો એનું કર્તવ્યજ્ઞાન-એનો પૂર્વ સંકલ્પ સર્વ કંઈ ઊડી ગયું!

શું અત્યાર સુધી હું અધર્મ જ કરતો

આવ્યો હતો? શાસ્ત્રોમાં જેને ક્ષત્રિયોનો સ્વધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે તે શું વસ્તુતઃ અધર્મ છે? એ જો અધર્મ જ છે તો અધર્મનું અધર્મ તરીકે ભાન થતાં તે જ ક્ષણે એનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. ખૂબ વિચાર કરીને અર્જુને સમજી લીધું કે આ યુદ્ધ અત્યંત ઘોર અધર્મ છે. માટે એનો ત્યાગ કરીને મારે ચાલ્યો તો સંન્યાસવ્રત લેવું જોઈએ કે કરેલાં પાપોના પ્રાપશ્ચિત્તરૂપે; નિશ્ચેષ્ટ થઈ સામા પક્ષનાં શસ્ત્રો વડે પ્રાણ-ત્યાગ કરવો જોઈએ. અર્જુને વિચાર્યું હતું કે 'સ્વતંત્ર રીતે જ મેં યુદ્ધને સ્વીકાર્યો હતો, અને અત્યારે યુદ્ધને ત્યાગ કરવા માટે પણ હું 'સ્વતંત્ર જ છું' પણ આ સંસાર ઈશ્વરની માયા છે. ઈશ્વર જ સંસારનાં સમસ્ત કાર્યોનો વિધાતા ને નિયંત્રતા છે. સર્વ મનુષ્યો-ખંધાયે જીવો એના હાથની કંઠપૂતલી માત્ર છે; ઈશ્વરના સંકલ્પેને મૂર્તિમાન કરવા માટે એ ખંધા 'નિમિત્તમાત્ર' છે, આ મહાન તત્ત્વનું એના હૃદયદર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું નહોતું. જગતપ્રવાહમાં વહેતો સંસાર-તરંગોમાં નાચતો પ્રત્યેક માયામુગ્ધ મનુષ્ય આ ભ્રમમાં પડેલો છે.

આ 'ભ્રમનું' નિર્કંઠન કરી અર્જુનને સ્વસાવગત મૂળ સ્થિતિમાં લાવવાના ઉદ્દેશથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. એમાં અર્જુનને ખતાવ્યું કે આ સંસારનો કર્તા મનુષ્ય નથી, પણ ભગવાન છે. મનુષ્યનાં કાર્યો એની પોતાની ઇચ્છાથી થતાં નથી પણ ભગવાનના વિધાનથી થાય છે. સંસારક્ષેત્રમાં સર્વ સ્વર્ગો જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તે ભગવાનનું જ નિર્માણ છે. ઈશ્વરે જે જીવને, જે પ્રકારનાં શક્તિસામર્થ્ય આપીને, જેવી પરિસ્થિતિમાં મૂક્યો છે, તે અનુસાર

મનુષ્યના કર્તવ્યનું નિર્માણ થાય છે, એનો સ્વધર્મ નિશ્ચિત થાય છે, અને તદનુસાર સંસારસંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે એ ખંધાયેલો છે. ભગવાનનો જે કંઈ પણ વિચાર કે ઉદ્દેશ જે કોઈના જીવનમાં વણાયો છે તેનું એને પાલન કરવું જ પડવાનું. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં ભગવાને જે વિચારશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ મૂકી રાખ્યાં છે, એનાથી મનુષ્યને પોતાની સ્વાધીનતાનું જ્ઞાન થાય છે. આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ કરવી એ ભગવાન દ્વારા મનુષ્યની નક્કી કરાયેલી પ્રકૃતિનું જ એક અંગ છે. ભગવાન દ્વારા નિયત ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્ય માટે એ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ સાર્થક બની શકે છે. ભગવાન દ્વારા નિયત સાધનક્ષેત્રમાંથી છટકી જવાની સ્વતંત્રતા મનુષ્યને નથી.

પોતાની વિચારશક્તિનો સર્વ પ્રકારે વિકાસ કરીને મનુષ્ય જો આ તત્ત્વજ્ઞાન ખરાબર જાણે, ભગવાન દ્વારા નિયત સાધનસંગ્રામમાં, ભગવાને જ આપેલાં શક્તિ અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરે, કર્તા તરીકેનું અભિમાન અને કૃણકામનાની નિરર્થકતાને સમજી કેવળ નિર્મિત કર્મને કરવાની જુદીથી જ, પોતાની પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર, કાર્યમાં લાગી જાય તો એમ કરવાથી એની સ્વાધીનતાનો યથાર્થ ઉપયોગ થાય છે; અને ચાનવજીવન સાર્થક થાય છે. આ પ્રમાણે કાર્ય કર્યા પછી શોક કે મોહ થવાનું કોઈ કારણ રહેતું નથી, ચિત્તમાં વિષાદ પણ થતો નથી.

પ્રત્યેક મનુષ્ય ભગવાનની રચનામાં વિશ્વપ્રકૃતિ પ્રમાણે અને પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલી, કાર્યક્ષેત્ર અનુસાર કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ વિચારશક્તિના વિકાસ અનુસાર નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિની ઊંચીનીચી કક્ષા પ્રમાણે, આ

ખધારે કર્મો કરતી વખતે મનુષ્ય ખુબ જ ઊંચો અથવા તો અત્યંત નીચો આદર્શ લક્ષ્યમાં રાખીને કાર્ય કરી શકે છે જે મનુષ્ય ધ્યેય તરીકે પોતાની શારીરિક ઇદ્રિયોની તૃપ્તિ, કે ઐહિક સંપત્તિ કે માન ને મોટાઈને લક્ષ્યમાં રાખે અથવા તો આત્મીય સ્વજનો કે જાતિબંધુઓના ઐહિક ભોજન, એમના સુખનું કે પ્રતિષ્ઠા-પ્રાપ્તિનું ધ્યેય રાખી પોતાની શક્તિને ઉપયોગ કરે છે, તે મનુષ્ય અત્યંત સારી રીતે કર્મ કરે તોપણ પોતાને તો હ્રદ સીમાઓમાં જ બાંધી રાખે છે એ કર્મોના પાપ ને પૂણ્ય વિશેષરૂપે મનુષ્યને ભોગવવા પડે છે. પોતાનો સમસ્ત દેશ, જાતિ કે સમાજના કલ્યાણને લક્ષ્યમાં રાખી આ સ્વસાવોચિત કર્મો જે મનુષ્ય કરે તો એ એ કર્મો દ્વારા દૈહિક ને કૌટુંબિક હ્રદ સીમાઓથી મુક્ત થઈ જાય છે, એનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઊંચે ને ઊંચે ચઢે છે, એનાં દેહ, મન ને બુદ્ધિ વધુ ને વધુ નિર્મળ બનતાં જાય છે પરમાર્થના કાર્યમાં એ ઘણું જ આગળ આવી શકે છે. ભગવાનની સેવારૂપી સર્વોચ્ચ આદર્શોનું ધ્યેય રાખી મનુષ્ય જે સ્વધર્મનું આચરણ કરે તો આ કર્મો દ્વારા જ એ સસાર-ખંધનમાંથી સ્વ રીતે છૂટી જાય છે, અને ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે લાયક બને છે ત્યાર-પછી આ કર્મોનાં આનુષંગિક શુભદોષો એને સ્પર્શતા નથી.

હત્વાપિ, સંઈમાલોકાત્ત હન્તિ ન નિબંધ્યતે

ઈશ્વરની આરાધનાની વૃત્તિથી કરેલા સ્વધર્મ અનુસારનાં કર્મોમાં આવી પડેલી હિંસાનો માર્ગ પણ સેવો પડે તો એ પણ અહિંસામાં જ પરિણમે છે આ કર્મોના બાહ્યરૂપોમાં રુદ્રસાવના તાડવનું નૃત્ય

લસે હોય પણ અદરે તો શાંતિ અને પ્રેમનો જ પ્રવાહ જામે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સજ્જામની બીજણતા પણ આધ્યાત્મિક સાધનાના માધુર્યથી સંપૂર્ણ બની રહે છે.

સસારમાં જન્મ લઈ કુદરતના નિયમે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા સજ્જામમાંથી ભાગીને કોઈ પણ વ્યક્તિ છુટકારો મેળવી શકતી નથી જે મનુષ્ય જે પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં હોય છે, તદનુસાર એને સજ્જામ ખેલવો જ પડે છે હા, આ સજ્જામમાં મુક્તિ પામવાનો ઉપાય છે. ખરો-ભગવાનને પોતાની અંદર સારથિ ને સચાલક સ્વરૂપે રાખી તમામ કાર્યોમાં એક માત્ર એને જ ઓળખવો જોઈએ અને એના ચરણમાં સર્વ પ્રકારે આત્મસમર્પણ કરી, એની દ્વારા નિયત થયેલા સજ્જામક્ષેત્રમાં, એણેજ આપેલાં શક્તિસામર્થ્યને વ્યવસ્થિત રીતે એની જ સેવા અર્થે લગાવી દેવાં જોઈએ. એના નિર્માણ પ્રમાણે સજ્જામક્ષેત્રનું તથા સજ્જામના બાહ્યરૂપનું જે પ્રકારે પરિવર્તન થતું રહે એને નમન કરી, એના સ્વીકાર કરવો પ્રડશે એ પરિવર્તનમાં પણ આપણા પોતાનો આદર્શ ઉજ્જવળ રાખી, માનવતાની સાધના કરવી પ્રડશે ભગવાનના ઉપદેશથી અર્જુનની આ બુદ્ધિ જ્યારે સર્વ પ્રકારે જગૃત બની ગઈ, ત્યારે 'રાજ્ય ભોખા સુખાનિ ચ' એના કર્મોના નિયામક તરીકે ન રહ્યાં, કુળક્ષય, વર્ણસંકર અને ધર્મહાનિની વાત કોણ જાણે ક્યાં વિલીન થઈ ગઈ પોતાની જાતને ભગવાનના મંત્રરૂપે-નિમિત્તમાત્ર-અર્જુન સમજવા લાગ્યો ત્યારે 'કરિષ્યે વચન તવ' (તમારા ઠણા પ્રમાણે ફરીશ) કહીને ભગવાનના આદેશ પ્રમાણે સ્વધર્મ આચરવા માટે જોને તત્પર થઈ ગયો.

ઉત્તમ માર્ગ

શ્રી. જ્યોતીંદ્ર હ. દવે

અન્યાય કહેવાય; કારણ વસ્તુતઃ જનમાં સત્યાંશ હોય છે. ત્યારે આવી પરિસ્થિતિમાં માર્ગ શો લેવા ? ઉત્તમ માર્ગ કયો ? જનને નાખુશ કરવાનો ! કેવી રીતે ? ખુબ જ કલામય રીતે. શ્રી. દવેએ એ અહીં બતાવ્યું છે.

આ પછી વડી સરકારનું અંદાજપત્ર બહાર પડ્યું તે પછી બીજે દિવસે શેર-ખજારમાં ધંધો કરતા મારા એક ઓળખીતા ગૃહસ્થ મને મળ્યા. વાતમાં ને વાતમાં મેં પૂછ્યું: ‘ધંધો કેમ ચાલે છે ?’ બિતરો ગયેલે મોઢે એમણે જવાબ દીધો: ‘ખજાર બેસી ગયું !’ ‘મનાય એવી વાત નથી,’ મેં માનવાની આનાકાની કરતાં કહ્યું. ‘હમણાં તો ન મનાય એવું જ બધું બન્યા કરે છે ને !’ એ સાઈએ કટાક્ષમાં કહ્યું. ‘પણ એમ થયું હોય તો તો ખુબ સારું. હમણાં તો મોંઘવારી ફૂટકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે. દરેક વસ્તુના ભાવ આસ-માનને અડકવા તૈયાર થઈ ગયા છે, ત્યાં કોઈ પણ વસ્તુના ભાવ નીચા જાય તો ખુબ ખુશી થવા જેવું છે. તમે દિલગીર કેમ થાઓ છો તે સમજતું નથી.’ મેં કહ્યું. ‘અમે વેપલો કર્યો’તો. જાંચા ભાવે સોદો કર્યો’તો ને હવે નીચા ભાવે કાઢવો પડવાનો,’ એમણે જવાબ દીધો. ‘પણ જાંચા ભાવે સોદો કર્યો જ શું કરવા ?’ મેં સવાલ કર્યો. ‘નસીબ અમારાં !’ એમણે કહ્યું. તે પછી થોડીવાર મૂંગા રહીને ઊભેયું, ‘આ બજેટની મોંકાણે. એમ સંભળાતું હતું કે નવા બજેટમાં વેપાર-ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા માટે ખુબ જ ભેગવાઈ રાખવામાં આવશે. નફા પરના

જગતમાં ક્યારેય કોઈ સામસામા જન પક્ષને સંતોષ આપી શક્યું નથી, આપી શકનાર નથી. એકની તરફદારી કરવાથી સામાને અન્યાય થઈ જવાનો ખૂબો સંભવ છે. ત્યારે શું જનને ખુશ કરવા ? એ તો અસંભવિત છે. એકને ખુશ કરી બીજને નાખુશ કરવો એ કરવું ન ઘટે,

ભારે કરો કાઢી નાખવામાં આવશે, પણ પ્રધાનસાહેબના કોથળામાંથી બજેટનું બિલાડું બહાર પડ્યું કે તરત જ એણે અમારી સામે મ્યાઉં મ્યાઉં કરવા માંડ્યું, એમણે ફરિયાદ કરતાં કહ્યું. ‘મૂડીદારોને નવાનવા ઉદ્યોગ-દુલરોની શરૂઆત કરવા માટે ઉત્તેજન મળે એવી ભેગવાઈ આમાં રાખવામાં આવી છે. નફા પરના કરમાં ભારે વટાહો કરવામાં આવ્યો છે. એટલે વેપારીવર્ગે તો રાજ થવું જોઈએ, તેને બદલે તમે તો આમ રોદણાં રહો છો,’ મેં કહ્યું. ‘શેની ધૂળની રાહત મળી છે ? અમને તો એમ હતું કે નફા પરનો વધારાનો કર સમૂળગો ચાલ્યો જશે. તેને બદલે થોડોક વટાહો કરવામાં આવ્યો છે, એથી શું વળ્યું ? હા, ગરીબોને ભોગે પૈસાવાળાને રાહત ન અપાવી જોઈએ એ વાત સાચી છે, પણ ગરીબો પણ રાજ તરફથી મળતી સુખસગવડો ભોગવે છે. એમના પર પણ એમના પ્રમાણમાં કરનો જોખો નાખવો જોઈએ. આ તો ‘ગરીબને રાહત આપો, ગરીબને રાહત આપો’ એમ ખૂમખરાડા પાડીપાડી પરસેવો પાડી પૈસા રળનારાઓને છૂંટવાની વાત છે.’ એમણે જવાબ દીધો. એમની વાત સાંભળી મને થયું, કંઈ નહિ. પૈસાદારો ભલે બખડે. ગરીબોને તો સંતોષ થશે ને. સદ્ભાગ્યે પૈસાદારો કરતાં

ગરીબોનો વર્ગ મોટો હોવાથી આ અદાજ-પત્રથી શોકાના મોટા ભાગને સંતોષ થયે એ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી.

પણ ગરીબોના એવા કેટલાક 'કાર્યકરો'ની ફરિયાદ સાંભળી મારો આ અમ દૂર થઈ ગયો 'ત'બાકુ, દીવાસળી જેવી ગરીબની રોજની વપરાશની ચીજો ને નાટક-સિનેમા જેવાં એમનાં દિલ ખરેલાવવાના સાધનો પર કર નાખીને અત્યંત મુશ્કેલીભરી સ્થિતિમાં જીવન વિતાવતા ગરીબોની મુશ્કેલી આ અદાજપત્ર વહે ઘણી વધારી મૂકવામાં આવી છે એ એમની ફરિયાદને પ્રધાનસૂર હતો. નફા પરના વધારાના કરમાં ઘટાડો કરવાની કશી જ જરૂર નહોતી તોપણ પૈસાદારોને ખુશ કરવા માટે જ આવો બિનજરૂરી ને ગરીબોને માટે અસહ્ય અણી શકાય એવો કર નાખવામાં આવ્યો છે.'

આમ બંને પક્ષોને અસંતોષ થયો છે અને હરેકને લાગ્યું છે કે સામા પક્ષને ખટાવવા ખાતર પોતાના પક્ષને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે.

મકાનસાડાના નિયમન અંગે જે ધારાધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, તે બદલ પણ આવી જ ફરિયાદ બંને પક્ષો તરફથી કરવામાં આવી હતી મકાનમાલિક સાહુત પાસે મકાન ખાલી કરાવવા માંગતો હોય તો તેનાથી અમુક શરતે જ એ કામ થઈ શકે બીજી રીતે એનાથી સાહુત પાસે મકાન ખાલી કરાવી શકાય નહિ તેમ જ એનાથી ફાવે તે રીતે સાહુત વધારી પણ શકાય નહિ-ઘટાડવું હોય તો ઘટાડી શકાય. ખરું આ બંનેની કલમો તરફ મકાન-માલિકોનો રોષ ઉસરાઈ આવ્યો હતો અને સાહુતોને એમ લાગ્યું હતું કે કોઈ પણ શરતે મકાનમાલિકને સાહુતોની કંમે મકાન

ખાલી કરાવવાની સત્તા આપવી તે બાદરાના હાથમાં નિસરણી આપવા જેવું છે નિસરણી નાની હોવી જોઈએ કે મોટી, વચ્ચેના ગાળા લાખા હોવા જોઈએ કે દુકા, એ સગીન લાકડાની બનેલી હોવી જોઈએ કે સાધારણ લાકડું ચાલી શકે એવી વિગતવાર ચર્ચા કરવાનો કશો અર્થ નથી બાદરાના હાથમાં કોઈ પણ બંનેની નિસરણી જ આપવી ન જોઈએ.

કાપડનું ઉત્પાદન વધે ને શોકાને જોઈતું કાપડ સસ્તે ભાવે પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે એવા ધરાવાથી કાપડ અંગેની જે યોજના પૂર્વે ઘડવામાં આવી હતી તેનાથી મિલમાલિકો ને કાપડને ઉત્પન્ન નહિ પણ તેનો ઉપયોગ કરનારો વર્ગ એ બંનેને અસંતોષ થયો હતો તે બહુમતી વાત છે મિલમાલિકોને લાગ્યું હતું કે 'શોકાને સોંધું કાપડ પૂરું પાડવા માટે વગર કારણે અમારે ખોટમાં ધણો કરવો પડશે' અને બીજાઓને થયું હતું કે 'મિલમાલિકોના નફામાં ઘટાડો ન થાય તેટલા ખાતર અમારે નાહક મોંઘે ભાવે હલકી બંનેનું કાપડ ખરીદવું પડશે ને તે પણ જોઈએ તેટલું તો નહિ જ મળે.'

સાંકેમન્ય તિલકના નિકટના સાથી, સમર્થ પત્રકાર ને સુમસિદ્ધ સાહિત્યકાર નૃસિંહ ચિંતામણુ કેળકર એકવાર રાજકારણના વિષયમાં અત્રપદે હતા મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યકારોએ એમને 'સાહિત્ય સમ્રાટ'નું ખિત્તું આપ્યું હતું એમની વિદ્વતા વિષે સૌનો હોયો અસિપ્રાય હતો. પરંતુ મૌન-વ્યક્તિએને ને વિષયોને યોગ્ય ન્યાય આપવાના ઉદ્દેશથી એ જે મધ્યમ માર્ગનું અવલંબન કરતા તે વિષે શોકા એમની મજાક પણ કગતા ન્યાં ન્યાં સ્પષ્ટ અસિપ્રાય આપવાનો પ્રસંગ આવતો

ત્યાં બધે જ એ ગોળગોળ વાતો કરતા 'મ્હુટલા તરી આમ' ને 'મ્હુટલા તરી તેમ' એવી મજાક એમના વિષે સામાન્ય થઈ પડી હતી. બંને પક્ષને રાજી રાખવા એ સંતત પ્રયત્ન કરતા ને પરિણામે કોઈ પણ પક્ષ રાજી થતો નહિ. આપણા પ્રખર વિદ્વાન આનંદશંકર ધ્રુવ માટે પણ કેટલાક એવી ફરિયાદ કરતા, કે 'એમને દહીં ને દૂધ બંનેમાં પગ રાખવાની ટેવ છે.'

નૃ. ચિં. 'કેળકર ને આ. બા. ધ્રુવ સમર્થ વિદ્વાનો હતા. હું સમર્થ તો શું પણ નબળો વિદ્વાન પણ નથી-ફક્ત નબળો માણસ જ છું. પણ મારે માટે પણ આવો જ અભિપ્રાય મારાં ઘરનાંઓ ને ઓળખીતાઓ-જેમાં મારા ઘાટીનો ને થોડો વખત મેં રાખેલા રસોઈયાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તે સૌ-દર્શાવે છે. થોડાક મારે મોઢે ને બીજા સૌ મારી પીઠ પાછળ એમણે ધારી લીધેલી એ નબળાઈ વિષે યથેચ્છ ટીકા કરે છે. 'એમને કોઈ બાબતમાં કંઈ પણ પૂછવાનો કશો જ અર્થ નથી. અમુક બાબતમાં ભારપૂર્વક ચોક્કસ અભિપ્રાય દર્શાવવાની એમનામાં હિંમત જ નથી.' એમ મારે માટે ઘણા કહે છે તે હું બાણું છું, ને વધારે જાણકારને શોભે એ રીતે એ ટીકાવચનો પ્રત્યે ઉદાસીનતા ને ટીકાકારો તરફ સ્મિત ધારણ કરું છું. મારાં બાળકો ને મારાં શ્રીમતી વચ્ચે, મારાં શ્રીમતી ને ઘાટી વચ્ચે, મારા મિત્રો વચ્ચે, મારા હાથ નીચે કામ કરનારાઓ વચ્ચે, કોઈકે વારં તકરાર બીધી થાય ને મારી અનિચ્છા છતાં મારે માથે બન્ને પક્ષકારો વચ્ચે ન્યાય તોળવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, ત્યારે પહેલાં તો મારો મિજબજ જતો રહે છે. અને ન્યાયાધીશનું સ્થાન છોડી હું પણ તકરાર કરવા મંડી

પડું એમ મન થઈ જાય છે. મિજબજની પાછળ વિવેકબુદ્ધિ પણ જતી રહે છે. પણ થોડી જ વારમાં સંજોગોના દબાણને લીધે અને મકાનની તંગીના આ જમાનામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે જગ્યા ન મળવાને લીધે એ પાછી સ્વસ્થાને આવી પહોંચે છે. અને હું બન્ને પક્ષની તકરાર ને દલીલો સાંભળી લઈને શાંતિથી વિચાર કરવા બેસું છું. અને ત્યારે મને સમજાય છે કે તકરાર કરનાર બન્ને પક્ષો સાચા છે. વધારે વિચાર કરું છું, ત્યારે લાગે છે કે બન્ને પક્ષો ખોટા છે. એમ વધારે બાંહે વિચાર કરું છું ત્યારે સમજાય છે કે બન્ને પક્ષો સાચા પણ છે ને જૂઠા પણ છે. કોઈ પણ એક પક્ષ સાચો, બીજો જૂઠો એમ મને કદી પણ લાગતું નથી.

ખરી રીતે બેતાં તદ્દન જૂઠો કે તદ્દન સાચો એવો કોઈ પક્ષ જ નથી. આપણે ત્યાં અનાજ, ઘી, દૂધ, દવાદારુ ને બીજી અનેક વસ્તુઓમાં ભેળસેળ તો હમણું થવા માંડી છે. પણ છેક પ્રાચીન કાળથી સત્ય ને અસત્યની ભેળસેળ થતી આવી છે. નિર્ભેળ સત્ય કે નિર્ભેળ અસત્ય કદી ટકી શકતાં જ નથી. સોનામાં બીજી ધાતુનો ભેગ કર્યા વિના ઘરેણું ઘડી શકાતાં નથી, તેવી જ રીતે સત્યમાં અસત્યનો ને અસત્યમાં સત્યનો ભેગ કર્યા વિના વ્યવહારની દુનિયામાં એનાથી ટકી શકાતું નથી. આ નગદ સત્ય છે-અલખત, મારા અનુભવની ભેળસેળવાળું. આ કારણે મારે જ્યારે કોઈ પક્ષકારોની તકરાર વિષે ચુકાદો આપવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે બન્ને પક્ષની દલીલોમાં રહેલાં સત્ય તેમ જ અસત્ય તરફ હું લડનારાઓનું ધ્યાન ખેંચું છું. ને 'તમે બન્ને ખરા છો' એમ કહું છું અને 'તમે બન્ને ખોટા છો' એમ કહીને બન્નેને

વિદાય કરુ છું પણ આથી મારા સિવાય બીજા કોઈને સતોષ થતો નથી.

કોઈ પણ નિર્ણય, યોજના-ધારો કે કાયદો બધા પક્ષકારીને સતોષ ન આપી શકે તે પરથી એ ગેરવાજબી છે એમ કહેવું એ વધારેપડતું છે સસે, બધા પક્ષીને સતોષ ન આપી શકાય, પણ અમુક પક્ષને તો સતોષ થવો જ જોઈએ ને ! બધા જ પક્ષો નારાજ થાય એવી યોજના કે એવો ધારો વાજબી શી રીતે કરાવી શકાય એવી શકા અહીં થવાનો સંભવ છે પણ ખરી રીતે જોતા જોનાથી કોઈને સતોષ ન થાય તે જ સૌથી વાજબી ને ન્યાયના ધોરણ અનુસાર હોય છે એમ કોઈ પણ વિચાર કરનારને લાગ્યા વિના નહિ રહે.

કોઈ પણ કામ અમુક વ્યક્તિ, સંસ્થા કે વર્ગને ખુશ કરવાના ઇરાદાથી કરવામા આવે છે, ત્યારે તેની પાછળ ન્યાયની દૃષ્ટિ રહેતી નથી એમ કારણ દેખીતું છે એ કામનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ અમુક શબ્દ કે સંસ્થાને રાજી કરવાનો હોય છે, એટલે એ જ દૃષ્ટિબિંદુથી એ કામ કરવામા આવે છે એ જ પ્રમાણે કોઈ કામ એક પક્ષને રાજી કરવાના ને બીજાને નાખુશ કરવાના ઇરાદાથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે પણ એમાં દૃષ્ટિબિંદુ, પ્રામાણિકતા કે ન્યાયનું હોતું નથી. એ કામ કરવાનો મુખ્ય હેતુ એક પક્ષને સતોષીને બીજાની ઇતરાજી બેળવવાનો હોય છે ને એ જ રીતે એ કામ કરવામા આવે છે એ પ્રકારનાં કાર્યોમાં કોઈ જાતનો સિદ્ધાંત હોતો નથી. એમાં ફક્ત બીજાને રાજી કરવાની અથવા અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓને નાખુશ કરવાની ચાલખાજી જ હોય છે.

આમ ડાહ્યા, ન્યાયી ને પ્રામાણિક માણસો વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો વિચાર કરતા જ નથી એ વિચાર કરે છે પોતાને જે કામ કરવાનું હોય છે તેનો એ કામ કરવાથી કોને ખોટું લાગશે કે કોને લાસ થશે તે વિશે જ એ વિચાર કરવા રહે, તો એ કામ બગડ્યા વિના રહે નહિ એવી અનેક અનુસૂચી મહત્ત્વા પછી એમની ખાતરી થઈ હોય છે આ કારણે બીજા કોઈને સતોષવા કરતાં પોતાની જાતને સતોષવી એને એ વધારે યોગ્ય ગણે છે અમુક કામ અમુક રીતે કર્યાથી કામ કરનારને જો સતોષ થતો હોય, તો પછી બીજાં લાપનછાપન કરવાની કંઈ જ જરૂર નથી વચસો માર્ગ એ જ સૌથી સારો માર્ગ છે એમ વિચારદોષે કશું છે તે કંઈ અમરશું નથી વચસો માર્ગ કોઈ પણ પક્ષકારીને પસંદ હોતો નથી.

સૌને રાજી રાખવા જતાં પેલા બાપ-હીકરાની કેવી ફજેતી થઈ તે આપણે નાનપણમાં શીખી ગયા છીએ બંને પક્ષ રાજી થાય ને તેમને સતોષ હોય એ, અલગત ઘણું જ ઈષ્ટ છે પણ આપણી દુનિયામાં એ થઈ શકે એમ નથી ખુદ ઇશ્વરથી પણ સૌને સતોષ આપી શકાતો નથી, તો આપણે કોણ ? બંને પક્ષને સતોષ આપવો એ અશક્ય વસ્તુ છે એક પક્ષને સતોષવો ને બીજાને નારાજ કરવો એ અન્યાયનું કાર્ય છે એટલા માટે બંને પક્ષોને અસતોષ થાય ને કોઈ પણ એક પક્ષ બીજાને મોજે રાજી ન થાય એ રીતે કામ કરવું એમાં જ ન્યાયબુદ્ધિ, સદ્વિચાર ને પ્રમાણિકતા રહેલા છે અન્યોને આરાધીને તેમને સતોષવા એ મૃગજળ પીને તૃપ્તિ મેળવવા સમાન છે સાચો સતોષ તો એક જ છે-આત્મસતોષ.

મહેલની ધા

શ્રી. દેવજી રા. મોઢા

આ યુગમાં સૌ કોઈ પોતાનાં દુઃખો રહી શકે છે, પોકારી શકે છે અને પ્રભુ એને સાંભળે પણ છે. ખેડૂત, મનૂર, કારીગર, સમાજની કોઈ પણ પીડિત વ્યક્તિના પોકાર સર્વત્ર સંભળાય છે.

ગુજરાતના એક જાણીતા કવિએ અહીં એક મહેલને પોતાનું અંતર ઉકેલતો બતાવ્યો છે. શહેરથી દૂરદૂર રહેલા આ મહેલે કેટલા મનૂરોનાં પ્રવિદાન લીધાં હશે! એણે કેટલી કાળી વેઠ કરાવી હશે! દૂર હોવાથી એ સામાન્ય માનવીના ઝાઝા ઉપયોગમાં આવતો નથી. જાતે એ પોતાને 'મહેલ' નહિ પણ 'મસાણું' માને છે, અને એટલે જ એ કડિયા ને કારીગર બોલાવી તાબડતોબ ઈંટઈંટ પાડી નાખવા જણાવે છે. નવી ચાલ રચવાનું કહે છે. જેથી બહાર હાડમારી ભોગવતો મનૂર એમાં રહી શકે. એ કહે છે કે મારી આસપાસ નકામી પડી રહેલી ધરતી ખેડૂતને આપી દો, કે એમાં એ અનાજ ઉગાડે. ટોચે વસતા કાગડાઓને બદલે કાચલોને આવવા દો. મસાણું મટાડી, મારો નંદનબાગ બનાવો. આવડો મોટો મહેલમાં માત્ર બે જ જણના 'નાચ'ને બદલે ગરીબના મુક્ત હાસ્યથી મને શું જવા દો!

આ ધા, આ પોકાર, જેટલો મહેલનો છે તેટલો જ અંદર વસતા લક્ષ્મીનંદનોનો હોવો જોઈએ. પણ એ દિવસ ક્યારે આવશે?

મારામાં હજાર ઝાઝા ચોરડા,
એમાં ઈંદ્રનો વૈભવ-ઠાઠ;

મારે સાત તો મોટા મોટા મજલા,
ઊંચા આલથી ભીડતા બાથ;
ત્યારે મારે હૂતા ને હૂતીનો સાથ!

ચોરડે ચોરડે છત્રી-પલંગો,
ભીંતે ભીંતે કબાટના કાચ;

છતથી લળકે હાંડી ને ઝુમ્મરો,
ખીજું એ લખલૂટ રાચ;
એમાં કરે હૂતો ને હૂતી-બે નાચ!

ખાંધ્યો મને ત્યારે શિલ્પી તેડાવ્યા,
દૂર વિદેશથી ઠેઠ;

મોલ સુકાવીને ખેડુ મંગાવ્યા,
એની પાસ કરાવવા વેઠ;
થોડા મેં દાખી દીધા મારી હેઠ!

શહેરથી દૂર મારું બેસણું, ઊંચી
ડુંગરની ધારે ખાસ;
રડયુંખડયું કોઈ એકાદ માનવી,
ક્યારેક આવતું પાસ;
હું તો નાખતો ઊંડા નિશ્વાસ!

લોકો મને 'મહેલ' નામે પિછાને,
 હું માનતો મને 'મસાણુ';
 એમાં રહેનારાનું મરી પરવાયું છે,
 જીવતે જીવન રસાણુ,
 વાયુ રાજ કાઢે એની કાણુ!
 આવો એ કડિયા ને આવો કારીગર,
 કરો મા આજની કાલ,
 મારી ઇંદિયટ આજ પોકારે
 મને પાડી નાખો તતકાલ,
 ચણોને કાટમાંથી નવી ચાલ!
 એમાં રહેવા મજદૂરને નિમંત્રો,
 મળે સૂણવા કાંઈ બોલાય,
 વળી મળે મને માણવા એના
 નિર્દોષ, સુકત સુહાસ,
 જાણવા આશા અને અભિલાષ!
 મારી એમર વીંટાણી ધરાને,
 છોડી દો આજ ને આજ,
 આપી દો એને કો ગરીબ, કિસાનોને,
 સાથે આપી દો ખેતીના સાજ,
 જેથી ઉગાડે માંહી અનાજ!
 મસાણુ મટાડીને મને કોઈ બનાવો,
 હસતો નહનબાગ,
 મારી ટોચે 'કરા' 'કરા' કરી રક્ષા,
 હવે કોઈ ઉડાડોને કાગ,
 ત્યાં વહેવો કોયલના રાગ!
 મારી કકળતી આંતરડીને હવે,
 કોઈકે ચ વાળો કરાર,
 આવો કો બેલી, ઝટ મારો કરો
 આ અવગત્યમાંથી ઉદ્ધાર,
 મને કોઈ લાવો નવે અવતાર!

પણુ વિશેષ દુઃખનું કારણુ તો આપણી પ્રજામાં ઘર કરી બેઠેલું આળસ છે. આપણા દેશની આવી દયાજનક સ્થિતિ કેમ ? એનો વિચાર કરો. એના મૂળમાં તો ખરેખર આળસજ રહેલું છે. પ્રજાને દરિદ્રતા સાલતી હોય, તો પ્રજા પરિશ્રમ કરી તેને દૂર કરવા મથે. પણુ આજે તો આળસના થર એટલા જામી ગયા છે, કે જ્યાં ગરીબાઈ ને દુઃખ વધારે ત્યાંજ આળસ પણુ વિશેષ નજરે પડે છે. આ આળસ દૂર થાય, તોજ દરિદ્રતા જાય અને પ્રજા ફરી જીવતી જાગતી થાય. આ આળસ દૂર કરવાનો સાચો ઇલાજ તો એ જ છે કે ગામડાની પ્રજાથી સહેલાઈથી થઈ શકે અને એને અનુકૂળ આવે એવું કામ ખતાવવું, અને તેમાં એને પ્રવૃત્ત કરવી. એમ કરીએ તો એના શરીરનું અને સાથે મનનું આળસ પણુ દૂર થશે. પ્રજા ઉધમી થશે તો દરિદ્રતા જશે, એટલુંજ નહિ પણુ જે શક્તિની ઝંખના કરીએ છીએ તે પણુ સહેજે વિકાસ પામશે.’

શક્તિની વાત આવી એટલે એમની આંખોમાં કાંઈ જુદોજ સાવ આવ્યો, વાણીનો વેગ વધ્યો અને આ વિચાર ફેડ પાડી વધુ સમજાવવા લાગ્યા:

‘આ પ્રવૃત્તિની મહત્તા હજી સમજાતી નથી એ મહાદુઃખની વાત છે. એની પાછળ કેટલી શક્યતા-કેટલી શક્તિ રહેલી છે તેનો કોઈ વિચાર કરે છે ? લાખો માણસો નિયમિત અને વ્યવસ્થિત રીતે કાંતતા થાય એટલે શું ? આટલા માણસો સમજપૂર્વક ને સારી રીતે પીંજવા-કાંતવાનું શીખતા હોય, એ માટે ઉત્તમ કામ આપી શકે એવાં સાધનો તૈયાર કરાવી વાપરી શકતા હોય, જે ઢગલાખંધ

સૂતર તૈયાર થાય તે સારી રીતે વણાય ને ઉપયોગમાં આવે, એવો પ્રયત્ન કરી શકતા હોય; આવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ ગામેગામ બેસબેર ચાલતી હોય, તો પ્રજાની શક્તિનો કેટલો ખર્ચ વિકાસ થાય ? હકીકતે આવી પ્રવૃત્તિ તો નોજ ચાલી શકે, બે ભાવનાવાળા, ચારિત્રવાન ને કુશળ કાર્યકર્તાઓ હજારોની સંખ્યામાં ગામઠે ગામઠે બેસી ગયા હોય, અને પ્રજા સાથે ગાઠ સંપર્ક સાધી એમને ખધી રીતે યોગ્ય દોરવણી ને તાલીમ આપી રહ્યા હોય. આ દેશ કંઈ શહેરોનો ખનેલો નથી. આ દેશની પ્રજા તો દેશનાં છ લાખ ગામડાંઓમાં વસેલી છે, અને એ ગામડાંઓમાં આવા કાર્યકર્તાઓ પ્રસરી ગયા હોય, તો દેશની શક્તિ કેટલી વધી જાય તેનું માપ કોણુ કાઢી શકે ? હકીકતે તો આવી સંગઠન શક્તિ એ જ સ્વરાજ્યનો પાયો છે ! એમાં જ સ્વરાજ્યની ચાવી રહેલી છે. જે કાર્યકર્તાઓ આ કામને અંગે ગામડાંમાં પથરાઈ ગયા હશે, તે લોકોમાં ઓતપ્રોત થઈ જશે અને એથી ગામડાંની પ્રજાને સહેજે અનેક મહત્વની ખાખતનું શિક્ષણ મળતું થઈ જશે અને એ રીતે દેશની સિકલ જ ફરી જશે. લાખોની સંખ્યામાં ગામડાંમાં રહેતી પ્રજા જાગ્રત થાય અને સંગઠિત થઈ સ્વરાજ્યની લડતમાં સમજપૂર્વક લાગ પેતી થાય, તો ગમે તેવી બળવાન સલ્તનત હોય તો તે પણુ એની સામે ટકી શકે નહિ, એથી તો હું કહ્યા કરું છું કે: ‘સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય છે.’

આ જ વિચારપ્રવાહ આગળ ચલાવતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા: ‘આપણે પરદેશી ધૂંસરીમાંથી મુક્ત થવું છે, પણુ એ તંત્ર કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ? આવા મોટા દેશ પર આ નાનકડી પ્રજા હકૂમત કરતી

થઈ છે તેનું કારણ તો તપાસો ! એ સોડોની સખ્યા તો પ્રમાણમાં બહુ નાની છે, પણ એ પ્રજા કેવી ઉધમી છે, કેવી કુશળ છે અને એની તપશ્ચર્યા પણ કેવી સારે છે ? એમની તપશ્ચર્યા એ જ એમની સત્તાનું મૂળ છે '

બ્રિટિશ પ્રજાની તપશ્ચર્યાની વાતથી રાવણની તપશ્ચર્યાનું સ્મરણ થયું એટલે એ દશાત આપતાં કહેવા લાગ્યા

‘રામાયણની કથા સો એમાંથી પણ એ જ પાઠ મળે છે રાવણ રાક્ષસ હતો પણ શું એનો ઉધમ ! શું એની કુશળતા ! એની લઠા સોનાની ગણાતી એનો ત્યાગ કેવો ? એની તપશ્ચર્યા પણ કેવી અદ્ભુત ! શિવજીને પ્રસન્ન કરવા નવ માથાં કાપી આપ્યા ને દસમું ચે આપવા તૈયાર થયો ત્યારે શિવજી પ્રસન્ન થયા એ રાક્ષસે ત્રણેય સોક જીતી લીધા દેવતાઓને હરાવી એમનું રાજ્ય પણ લઈ લીધું. દેવતાઓની વૃત્તિ સારી પણ સપત્તિને લઈને એશઆરામમાં પડેલા, એટલે રાવણના પ્રસાવ સામે ક્યાંથી ટકી શકે ? એવાં એ રાવણ અને એના દીકરા ઇંદ્રજિતનો પણ નાશ થયો પણ તે કોને હાથે ? દેવતાઓને હાથે નહિ પણ રામ-લક્ષ્મણને હાથે રામ લક્ષ્મણ મનુષ્યો હતા પણ એમની તપશ્ચર્યાનો પ્રસાવ રાવણ-ઇંદ્રજિતની તપશ્ચર્યા કરતાં ચે અનેકગણો વધારે પિતાનું વચન પૂર્ણ કરવા રામે સ્વેચ્છાથી વનવાસ સ્વીકાર્યો ઇંદ્રજિત કોઈથી ન ખરે એને લક્ષ્મણે માર્યો. એ લક્ષ્મણે ચૌદ વર્ષ નિદ્રાને જીતી, રામ-સીતાની સેવા કરી તપશ્ચર્યાનો પ્રસાવ જ એવો છે એ સાચું સ્વરાજ મેળવવું હોય,

તો પ્રજાએ તપસ્વી થવું રહ્યું. તપ વગર સિદ્ધિ ક્યાંથી ? વળી હું જે કાર્યક્રમ ખતાવું છું, એમાં કોઈ એવા સારે ત્યાગની કે તપની વાત પણ નથી, એમાં તો કેવળ થોડા સમજપૂર્વકના પરિશ્રમની વાત છે એ ધ્યેયને પહોંચવું હોય, તો એટલો પરિશ્રમ કરવાનું તો પ્રજાએ સ્વીકારી શેવું ઘટે અને એમને એ માર્ગે વાળવા આપણે પ્રયાસ કરવા રહ્યા '

ગાંધીજીના અંતરમાંથી નીકળી પડેલા ઉદ્ગારોની કેવી અસર થઈ હશે, તેની તો વાચક કલ્પના કરી શેશે એ જમાનો તીવ્ર રાજકીય આંદોલનનો હતો. રચનાત્મક કામનું સ્થાન પ્રમાણમાં કંઈક ગૌણ હતું, એની મહત્તા એ વખતે પૂરી સમજાતી પણ નહોતી એ પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીના આ ઉદ્ગારો રહસ્યપૂર્ણ અને હૃદયમાં ઊતરી બસ એવા હતા. એ પ્રસંગ આજે આજ આજ તરી આવે છે, એમના એ શબ્દો કાન આગળ આથક્યા કરે છે આજે તો દેશની સ્થિતિ પસંદાઈ ગયેલી છે પરદેશી તત્ત્વ ગયું ને તેને સ્થાને રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ સ્થપાયું છે, છતાં રચનાત્મક કામની આવશ્યકતા, તેની મહત્તા જરા ચે ઓછી થઈ નથી, બસકે વધી છે રચનાત્મક કામ વગર સાચા સ્વરાજથી દૂર જ છીએ એવી પ્રતીતિ પ્રજાને તીવ્રપણે થતી પણ જણાય છે. એમાં પૂ બાપુના અવસાનના આઘાતથી પ્રજાનું મન એમણે આપેલા આદર્શ તૈરફ વાળું છે, એ પરિસ્થિતિમાં પ્રજા આ રચનાત્મક કામ ઉત્સાહભરે ઉપાડી શે, તો જે પ્રકારના સ્વરાજ માટે ગાંધીજીને આત્મા ઝખતો હતો તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ કેટલો સરળ થાય !

પુણ્યપ્રસંગો

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

કોચરખ-પાલડી, એ અમદાવાદની પશ્ચિમે આવેલાં પરાં છે. સિદ્ધરાજના પિતા કરણે ખંધાવેલી કરણાવતી ત્યાં હતી. અને સામે કિનારે આશાપદ્મી અથવા આશા-લીલે સ્થાપેલું આશાવલ ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકામાં સારી સ્થિતિમાં હતું. ખાદશાહી વખતે કોઈ સાંઈએ કોચરખ-પાલડીની સ્તુતિ કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ છે: ‘અહમદા-ખાદ તો અમદાખાદડી ઔર ખડા શહેર તો કોચરખ-પાલડી.’

ગાંધીજીએ ૧૯૧૫થી ૧૯૧૬-૧૭નાં દોઢ પોણાં જે વર્ષ, સ્વ. ખેરિસ્ટર જીવણ-લાલ દેસાઈના કોચરખને ખંગલે સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપીને કાઢ્યાં હતાં. પછી ૧૯૨૦ની હકીમ અઝમલખાનના પ્રમુખપદે મળેલી કોંગ્રેસ પણ ત્યાં જ મળી હતી અને ત્યાંનાં ખેતરોમાં ખાદીનગર એ કોંગ્રેસ હરમિયાન સ્થપાયેલું. ત્યાં પ્રીતમનગર, જૈન, બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મક્ષત્રિયનગર નામની સોસાયટીઓ સ્થપાઈ છે અને સાંઈનું વચન સિદ્ધ થયું છે.

ગાંધીજી તે વખતે મહાત્મા નો’તા થયા. એમને પુષ્કળ વખત મળતો. ત્યારે મેં એમની સાથે સાહિત્ય, કળા, રાજ્યકારણ, ધર્મ, ઉદ્યોગહુત્તર, કેળવણી, સમાજસુધારો તથા આરોગ્ય વિષે પુષ્કળ વાતો કરેલી છે. અત્રે સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય વિષે એમણે જે કંઈ કહ્યું, કયું અને કરાવ્યું તે સંખ્યા હું લખીશ. જીવનની મારી એ ધન્ય થઈ હતી. મને સંતોષ એટલો થાય છે કે

આ લેખના લેખકથી ‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો પરિચિત છે. એમણે ચોતાની લાક્ષણિક શૈલિમાં પૂજ્ય બાપુ સાથેના પુણ્યપ્રસંગો આલેખ્યા છે અને સાથોસાથ પૂજ્ય બાપુના જીવનની મહત્તા પણ ગાંઈ છે. આ પુણ્યપ્રસંગો આપણામાં પવિત્ર ભાવના અને કર્મયોગ પ્રગટાવે.

સ્વદેશકલ્યાણના આટલા બધા વિષયો મહાત્માજીના શ્રીમુખે સાંભળવા હું ભાગ્યશાળી થયો હતો.

‘તમે અમારા કેપ્ટન થાવ અને આ ગંદા અમદાવાદ શહેરની પોળો આપણે સાફ કરીએ.’

‘પોળો તો ખરેખર ગંદો છે, પણ એ સાફ આપણાથી કેવી રીતે થાય? શહેર ખડુ મોડું છે. ટોપલા ભરીને આપણે માનો કે કચરો કાઢીએ, તોપણ એ નાખવા જતાંઆવતાં સવારનો બધો વખત પસાર થઈ જાય, તો યે એકાદ પોળ પણ પૂરી સાફ થાય નહીં. વળી લોકોની ટેવો પણ એવી છે કે એ કચરો સાફ કરીએ કે તરત બીજો એટલો જ કચરો તેઓ નાખે. મ્યુનિસિપાલિટી પણ સફાઈકામમાં પહોંચી શકતી નથી. અને આપનો કેપ્ટન થનાર હું કોણ? કેપ્ટન તો આપ જ થીવ. હું એક સ્વયંસેવક થવા તૈયાર છું’ મેં કહ્યું.

ગાંધીજી: ‘એ કામ મને ગમે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી લતામાં પ્લેગ આવ્યો હતો. અમે એ કેસને એક અલગ ડહેલામાં ખસેડ્યો. જે ઘરમાં પ્લેગ થયો હતો તે ઘર બાળી મૂક્યું. એક નર્સને એની સેવામાં મૂકી. એ કેસ અને નર્સ તો પ્લેગથી ગયાં, પણ સ્વચ્છતા અને જાતનાશક દવાઓથી એ ઘરો અને લતાઓ અમે એવાં સાફ કર્યાં કે પ્લેગ ત્યાં રહેવાની બો ભૂલી ગયો. પણ મને લાગે છે કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનો હું મેખર થાઉં અને એકલો

હાથે જે સફાઈકામ અશક્ય હાગે છે તે કચરાપટ્ટીમાં જઈને કરીએ’

મેં કહ્યું ‘સાહેબ’ એ વાત જવા દો. ‘મ્યુનિસિપાલિટીમાં તો કદી ના જતું’ એમ મેં ડાયરીમાં લખી રાખ્યું છે કારણ રમણભાઈ નીલકંઠ સાહિત્યની સેવા મૂકીને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગયા તેથી સાહિત્યને નુકસાન થયું અને મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા કંઈ ખાસ સેવા એમનાથી થઈ શકી નથી. અમે એમના ઉપર એક દિવસ એ ગુના માટે મશ્કરીમાં કેસ ચલાવવા માડ્યો, ત્યારે પોતે નિખાસસ દિશે કબૂલ કર્યું હતું કે ‘હું એ ગુનો કબૂલ કરું છું’

મ્યુનિસિપાલિટી તો માનો કે મોટો ઉકરડો છે એ ઉકરડા પર આપ ચડીને ઊંચા રહેશો કે તરત અંદર ડૂબી જશો અને પછી આપણા સ્વરાજ્યનું શું થશે ?’

ગાંધીજી ‘હું હાથમાં ઝાડુ લઈશ’ ટાપક્ષો માથે મૂકીને જાતે કચરો કાઢીશ અને બીજા ખુરશી શોભાવનાર સભ્યોને પદાર્થપાઠ આપીશ કે ‘મેમ્બરો’ કેમ થવાય છે એક અમદાવાદ શહેરની સફાઈ કરીને એ દ્વારા આખા હિંદુસ્તાનની સેવા કરીશ અને સ્વરાજ્ય પણ એ રીતે જે ડગલા પાસે આવશે’

હું અજયબ થયો, પણ મનમાં નક્કી હતું કે એ વાતમાં કાંઈ સાર નથી !

બીજા દિવસે ગાંધીજીએ કચરાપટ્ટીની વાત કરી કાઢી એ કહે, ‘નવા ઇલેક્શન પહેલાં મારી ઉમેદવારી નોંધાવી આવજો’

પછી તો મારે મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવું પડ્યું. તપાસ કરી તો માધૂમ પડ્યું કે એમનું તો વોટરના લીસ્ટમાં જ નામ નહોતું મને નિરાંત થઈ મેં કહે પેટે પ્રાર્થના વખતે કહ્યું ‘આપ મેમ્બર નહિ થઈ શકો વોટર ના ઢાંચ તે ઉમેદવારી જ

ન કરી શકે.’

ગાંધીજી ‘હું’ બેરિસ્ટર છું અરજ કરીને મારું નામ વોટરના લીસ્ટમાં-મતદારપત્રકમાં લખાવી આવો’

મેં કહ્યું ‘આપ બેરિસ્ટર મટી ગયા છો’

ગાંધીજી ‘કામ નથી કરતો એ ખત પછુ હજી કાયદેસર તો હું બેરિસ્ટર છું. તમારે દવાખાને એક પાટિયું મારો- ‘મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, બેરિસ્ટર એટ-લો’ પછી મારું નામ હક્કસર ‘મ્યુનિસિપાલિટીવાળાને નોંધવું જ પડશે’

એમની આટલી બધી મક્કમતા હશે એની મને ખાતરી ન હતી છતાં મતદારોનાં નવાં લિસ્ટ તૈયાર થતાં હતાં એમાં સર રમણભાઈને ફરજ કહીને મેં એમનું નામ દાખલ કરાવ્યું. પ્રાર્થના વખતે મેં એ વધામણી તો ગાંધીજી આગળ ખાધી, પણ ગાંધીજી પોતે અત કરણ-પૂર્વક મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ ડૂબી જાય એ જોવા હું ખુશી નહોતો. એ તો ઇલેક્શનના દિવસોની રાહ જોતા હતા, પણ હું સગવાનની પ્રાર્થના કર્યા કરતો હતો કે ‘હે સગવાન ! તું ગાંધીજીને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ના મોકલીશ નહીં તો અમારા સ્વરાજ્યનું શું થશે ?’

છેવટે સગવાને, મારી પ્રાર્થના સાંભળી, અને ખેડા-સત્યાગ્રહ ચાલવાથી અમે બધા ત્યાં ગયા અને ઇલેક્શન થઈ ગયા

ખેડા-સત્યાગ્રહ અને ચ પારડુયના વિજયથી તથા અમદાવાદના મજૂરોના હક્ક મીલમાલિકો પાસે મહાત્માજીએ સ્વીકારાવ્યા તેથી અમારા મનમાં ગાંધીજી માટે ખૂબ સક્રિયતા થયો હતો અને ખેડા પછી ગાંધીજીને ‘મહાત્મા ગાંધી’નો ઇલકાબ શોકોએ પણ આપ્યો હતો

વલ્લભભાઈને સરદારને ખિતાબ ખારડોલી પછી મળ્યો, પણ તે દરમિયાન

મહાત્માજીએ એમની પરીક્ષા તો કરી લીધી હતી. એક સન્માનસમારંભમાં મહાત્માજી વક્ષસભાઈ વિષે બોલ્યા હતા : ‘ પહેલાં મેં એમને બોયા ત્યારે મને લાગેલું કે આ અક્કડ પુરુષ કોણ હશે ? પણ પછી તો એમની વીરતાનો મને પરિચય થયો. ’ બીજી વખતે મહાત્માજીએ કહ્યું હતું : ‘ સરકાર એમને પકડી ગઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે મારી યાંબ કપાઈ ગઈ છે ! ’

એ વક્ષસભાઈએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી સર કરી. પ્રજા સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે એ સિદ્ધ કરવા પક્ષ ખાંધીને અમને બધાને સાથે લીધા. મારી ડાયરીની પ્રતિજ્ઞા સંભોળી બદલાયા છે એમ કહીને એમણે તોડાવી.

મહાસભા મ્યુનિસિપલ પક્ષે પહેલો જ ઠરાવ કર્યો કે મહાત્મા ગાંધીજીને સમસ્ત શહેર તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં એક માનપત્ર આપવું, અત્યાર સુધીમાં ગવર્નરે કે વાઈસરોયને જ આવાં માનપત્રો અપાતાં હતાં, તે પરંપરા અમે તોડી.

માનપત્ર અપાયું. ત્યારે હું અગત્યને કામે બહારગામ ગયો હતો. તે પહેલાં મહાત્માજીના કહેવાથી અમદાવાદની ગંદી પોળો વિષે મેં ‘ નવલ્લવન ’માં લેખમાળા શરૂ કરી હતી.

ગાંધીજીએ તો માનપત્રના જવાબમાં અમે કરેલી શહેરસફાઈની વાતોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો અને છેવટે કહ્યું કે ‘ હવે જ્યારે મારો ભાઈ ડો. હરિપ્રસાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં આવ્યો છે, ત્યારે હું આશા રાખું છું કે આ શહેર સાફ થશે. ’

બીજે દિવસે આ વાત મેં જાણીને તરત જ વક્ષસભાઈ પાસે જઈને મેં અવેતન (પગારવગરના) મુકાદમનું કામ માગી લીધું.

મહાત્માજી જેવાએ સોંપેલું કામ ઉપર-ગોટિયું થાય જ કેમ ? રોજ બે વાગ્યાથી રાતના આઠ સુધી ‘ આદર્શ સફાઈ ’ મેં કરાવી. ઘેરઘેર સફાઈ કરાવ્યા પછી એના કાયદા વિષે વાતો કહી, રોજે જિલ્લેજિલ્લે સભાઓ કરી અને સરદાર વક્ષસભાઈ પણ એ સભાઓમાં આવવા લાગ્યા. ૧૫૦૦ પોળો ત્યારપછી તો મેં સાત વાર સાફ કરાવી છે. ધૂળ ઠાઠી પથ્થરો અને ડામરની સડકો તે પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ કરી. છીંડીઓમાં પથ્થરો જડાવ્યા, પંચનાં બજાર તોડી પાડ્યાં, રમતગમતનાં મેદાનો અને બગીચા કર્યા. જહાંગીર બાદશાહનું ૨૦૦ વર્ષનું મેણું હતું કે આ તો અહમદાબાદ નથી, પણ ગરદાબાદ એટલે ધૂળાબાદ છે, તે મેણું અમે ફાડે કરાવ્યું. એકેએક પોળમાંથી બળ્બે ટન (એટલે ૨૧૬ મણ) કચરો સરેરાશ નીકળતો હતો. ખાળો, બજાર, પોળોનાં ખારણાં પાછળના ભાગ અને દૂવા પાસે પુષ્કળ ફીનાઈલ છંટાતાં મચ્છરો, માખીઓ, ઉંદર, વીંછી, કાન બબૂરા વગેરેનો નાશ થતો અને સાપ સૂઝાં પકડાતા. ઢોરો માટે દરેક પોળમાં બળ્બે ‘ ચચ્યાર ’ ચાટો રહેતી. એને ખસેડીએ ત્યારે ગંધાતા એઠંવાડ અને બદબુદ્ધતા ફીડા નીકળતા.

ફાટેલી ગોદડીઓ, મેલાં ચીંથરાં, ઠાણી ઠાણો, ફૂટેલી શીશીઓ, ખુટા ખીલા અને તૂટેલાં ખાસડાંનું પ્રદર્શન અમે કરતા અને મોટા મોટા નગરજનો અને સત્તારીઓનાં નામ સાથે એમનાં ઘર અને પોળોમાંથી કેટકેટલી સોગાદો નીકળી તેનું વિગતવાર વર્ણન હું મહાત્માજી પર મોકલતો, જે પોતે ‘ નવલ્લવન ’માં છાપતા.

સ્વ. મહાદેવભાઈ પાસે આ લેખોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ મહાત્માજી કરાવતા અને તે ખીસ મેથોએ પણ વાંચ્યું અને

આપણી નાણાયકીના પુરાવા માટે એણે યુરોપ-અમેરિકાનાં છાપાંમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. મહાત્માજીએ એને ગટર મુકાદમ કહી અને અમારા કામથી તો પોતે બહુ જ ખુશ થયા. સાબરમતી અને વર્ધાની તથા સેવાશ્રામની સફાઈ વિષે અવસોકન કરવાનું અને રિપોર્ટ કરવાનું કામ પણ એમણે અને સોપ્યું હતું તે મેં પૂર્ણ કર્તવ્યનિષ્ઠાથી કર્યું હતું.

મારો છેલ્લો પત્ર, જે કમનસીબે જવાબ મેળવવા સંજોગો નહોતો તેમાં લખ્યું હતું કે 'પરમપૂજ્ય મહાત્માજી'.

મેં આપને ઉપવાસ દરમિયાન કે પછીથી પત્ર લખીને ઠેરના નથી કર્યા બીજા પણ અનેક અગત્યના સંજોગોએ હું મન મારીને, યથાશક્તિ માર્ગ કાઢ્યું હતું પણ આપને તસ્દી નથી આપતો.

પરંતુ આજે પત્ર લખવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આપ સેવાશ્રામ આરામ માટે જવાના છો એ યોજના મને ગમી, તો હવે આપે અમદાવાદ-સાબરમતી આવડું ભેઈએ ગમે તો ૧૦ દિવસ માટે હજી તો ૧૫ દિવસનો થાય છે.

અમારી ૧૫મી ઓગસ્ટની માગણી છાંપી છે સ્વરાજ્ય પછી-આપે સ્વરાજ્ય લઈને આવવાનું વચન આપેલું છે, દાડી-કૂચ વખતે.

• અમે-(અમદાવાદ અને ગુજરાતમાં) હવે હિંદુમુસલમાન એકત્ર સિદ્ધ કર્યું છે 'ચોળેપોળે આરોગ્યસમિતિ'ઓ સ્થાપી છે.

ખેડૂતો, મજૂરો, વેપારીઓ, દેશીરાજ્યો, વધારે સ્વદેશસક્ત યતાં જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ, રાષ્ટ્રધર્મ સમજવા લાગ્યા છે અને સક્રિય ખનતા જાય છે ડાકોરે હરિજનો માટે દ્વાર ઉઘાડ્યાં છે.

આપ પોતે જ કહેા છો કે 'હું બહુ કોમી' છું.' તો હવે એ કોમને તૃપ્ત કરીએ એવું અમદાવાદે અને ગુજરાતે કંઈ કર્યું છે એમ આપ માનશે.

ભગવાન-પ્રભુઓના ઇતિહાસના સૂત્ર-ધાર-ની કૃપાને આપે બહુ ખેચવી યોગ્ય નથી.

ગઈ ધારાસભા વખતે પૂના ગયા હોતો, તમારે ખા અને મહાદેવને પ્રદક્ષિણા કરીને ખખ્ખે આંસુ આપી આવ્યાં છું.

• આપને તો રોજ સલામ છું. આપની કૃપાનો અધિકારી થવા પ્રયત્ન કરીશ છું.

તા ૨૫-૧-૪૮

પ્રીતમનગર,

અમદાવાદ

શ્રી સેવક

હરિમંત્રાલોક દરબર

પ્રણામ

ઉપર જે 'ભગવાનની કૃપાને બહુ ખેચવી યોગ્ય નથી' એમ લખ્યું છે તે પહેલાંના એક તાર અને પત્રમાં પણ એક ઉપવાસ વખતે મેં લખેલું તેના અનુ-સંધાનમાં છે.

મહાન જર્મન કવિ 'શિલર'નું એક કાવ્ય છે, તેના મધ્યાણની 'ભગવાનની કૃપાને બહુ ખેચવી યોગ્ય નથી' એ ક્ષીટીઓ છે.

મેં નરહરિસાઈ સાથે પણ એ મહાત્માજીને કહાવ્યું હતું કાવ્યનો વિષય પણ મોક્ષસેા એમાં એક ઉદ્ધત શાહજહાની વાત છે એ એવોલો બદર જેવા કોઈ દરિયાકિનારે હવા ખાવા ગઈ હતી સાથે સાહેલીઓ હતી બદર પર એક ઢાશિયાર છોકરો-ઉત્તમ તારો ફરનો હતો. તે દરિયાના ઊંડા પાણીમાં ગમે તે ચીજ નાખે તે દૂબઈ મારીને લાવી આપતો પછી જે બહિસ આપે તે લેતો શાહજહા પાસે એણે કંઈક વસ્તુ દરિયામાં

નાખવાની માગણી કરી. શાહજહાંએ કિંમતી એરિંગ ફેંક્યું. છોકરો થોડીવારમાં ફૂળકી મારીને લઈ આવ્યો અને સૌના આશ્ચર્યના પાર રહ્યો નહિ; કારણ કે પાણી તે વખતે ખૂબ ઊંચે સુધી ઊછળતાં હતાં અને તે જગ્યાએ પાણી પણ ચારપાંચ માથોડું હતાં.

આટલેથી શાહજહાંએ સંતોષ માનવો નેહતો હતો, પણ એણે તો પાછી સોનાની ખંગડી ફેંકી. ફરી પેલો તારો ખંગડી લેવા ઊછળતા સાગરના ઊંડા પાણીમાં પડ્યો

અને ફૂળી ગયો.

મહાત્માજીએ જવાબમાં કહાવ્યું હતું કે ‘હું એવી કૃપા બહુ ખેંચતો હોત, તો ક્યારેના યે મરી ગયો હોત....’

એ દિવસના ઉપવાસમાંથી એ ખચ્યા; દિલ્હીના છેલ્લા ઉપવાસમાંથી પણ એ નિર્વિઘ્ને પાર ઊતર્યા; ત્યારે મને લાગ્યું કે. પોતે વ્યવહાર આદર્શવાદી છે ખરા. પણ આ દુઃખદ મૃત્યુ પછી પાછું મને લાગ્યા કરે છે કે એમણે ભગવાનની કૃપાને બહુ ખેંચી;

★

એરિસાના બાલગઢ સ્ટેશને ગાંધીજી દીનબંધુ એફૂઝ સાથે ગાડીની રાહ ભેટા હતા. એ વખતે એક ડોસો આવ્યો.

કેડમાંથી અર્ધો વળી ગયેલો, જંદી લંગોટી પહેરેલો, ડરતોડરતો સામે આવ્યો. ભોંય પરથી તરણું લઈને એણે મોંમાં મૂક્યું અને લાકડીની જમ સામે પડીને પ્રણામ કર્યા. પછી ઊઠ્યો, હાથ ભેજા. વાંટો વળીને નમ્યો. મોંમાંથી તરણું કાઢીને વાળમાં ખોસ્તું.

‘તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો?’

‘બાપજી, હું હરિજન છું. ત્રણ ગાઉ છેલ્લા ગામથી આવું છું. અહીં ભારે વેણવા આવેલો ત્યાં ખખર મળ્યા એટલે આપનાં દર્શને આવ્યો.’

‘પણ તમે મોંમાં તરણું શા માટે લીધું?’

‘આપને એટલું માન આપવું જોઈએ ને, બાપજી!’

ગાંધીજીએ શરમથી, નીચે જોયું. થોડીવારે ઊંચે જોઈને પૂછ્યું: ‘ડીક માટે માટે કંઈ ભેટ લાગ્યા છો?’

‘હોવે બાપજી,’ કહેતો ડોસો કેડેથી પૈસો કાઢવા લાગ્યો. ગાંધીજી વચ્ચેજ બોલી ઊઠ્યા: ‘મારે પૈસો નથી જોઈતા, હું તો તમારી પાસેથી બીજી વધારે સારી ચીજની ભેટ માગું છું.’

એક મેલી લંગોટી અને એવો જ માથે ખાંધેલો લીરો-એ સિવાય બીજી કશી મિલકત નેની પાસે ન હતી, એવા એ ડોસાની આંખ નવા તેજથી ચમકી ઊડી. ગાંધીજી જવા પુરુષને આપવા પોતાની પાસે બીજી કોઈ સારી ચીજ છે એ વિચારે એનામાં નવું ચેતન આવ્યું અને એ આનંદથી બોલી ઊઠ્યો: ‘તે માગશો તે આપીશ.’

‘એક નહીં, ત્રણ ચીજ માગું છું.’

‘માગો બાપજી!’ ડોસાતું મોં હસુંહસું થઈ રહ્યું. બાપુ ગંભીરપણે બોલ્યા: ‘પહેલું, કોઈની પાસે મોંમાં તરણું ન લેવું; બીજું, દારૂ ન પીવો અને ત્રીજું, પરમાટી ન ખાવી.’

‘જાઓ, આજથી ત્રણે ચીજો હરામ છે,’ કહીને ડોસાએ ગાંધીજીને પગે હાથ અડાડ્યો.

‘ડોસાનો ચહેરો આનંદથી ખીલી ઊઠ્યો.’

પાસે ખેલવા દીનબંધુનું હૃદય બોલી ઊઠ્યું: ‘બે હજાર વર્ષ પહેલાં ભગવાન ઇશુ આવી રીતે જ પાપીને પુણ્યશાળી બનાવતા હશે!’

જૂનું એન્જિન

શ્રી. ઈશ્વર પેટલીઠર

છે રાત્રને આગજાડીની નવીન રૂપમા એમણે આપી છે આ જાડીના નૂના એન્જિનો સમા નૂના અમલદારો ખરાખર ન વરતે, તો જાડીના ડ્રાઈવરો થયેલા પ્રમુખીય પ્રધાનોએ એ એન્જિનોને જલ્દી જ નાખવા ભેઈએ ને? આ ચિત્ર માત્ર યુનિરાત્ન જ નથી, દેશના એકેએક પ્રદેશનુ છે

અનાજની માપણી હતી, ત્યારે એના કાયદા-કાનૂનો નહિ ભણનાર વીરમ ડોસા સમા એક નહિ, અમણિત સલામોળા આમજનોને સરકારી અમલદારોએ 'ભળમા સપડાવ્યા હશે એવા વખતે પ્રભસેવલુ કર્તવ્ય થ હોવુ ભેઈએ એ નારજુભાઈના પાત્રમા લેખકે જતાવ્યું'

ધું છુઠાથી પોતાનો કાફલો ઉપાડતાં નાયક વીરમ ડોસાએ સૌને જણાવી દીધું કે, હસવેલ પહેલા આપણે ડોઈ હિસાબે મહીસાગર પાર કરી દેવાની છે

વીરમ ડોસાનું કહેવું પલુ ખરાખર હતુ હસમ સુધી જ મહીસાગર પગરસને ઓળંગાય પછી સરતી શરૂ થાય એટલે ઢોડી વગર ઓળગાય નહિ એ હસવેલ સુકાય, તો એકસોવીસ માણસ અને બેહંગુ ઘેટાં-બકરા-ગધેડાના કાફલાને ઢોડીથી પાર કરતાં સોએક રૂપિયાનુ ખર્ચ થઈ જાય

એટલે એ હુકમ ડોઈ લશ્કરી નાયકનેા હોય' અને લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે સૈનિકો કૂચ કરે તેમ હસમની આગલી રાતે વીરમ ડોસાનો એ કાફલો મહીસાગરને કાઢે વખતસર આવી પહોંચ્યો. બકરાંએ બે. . બેથી અને ગધેડાએ ઘાં ચી હાં ચીથી આરાને જળવી મૂક્યો.

સત્તર કુટુંબમાં એ કાફલો વહે ચાલેલો હતો, તે દર્શાવતા સત્તર ચૂલા રોટલા શેકવા માટે સળગ્યા રાત્રિ આ કાઠે બાળી વહેલી સવારમાં મહી પાર કરવાની હતી એટલે વહુવારુઓ પોતાનુ કામ વેળાસર પરવારી પધારીઓ કરવા લાગી પશુઓ અને માંવુસો સૌએ આજે રોજ કરતા વધુ મજલ કરી હતી એટલે થાક્યાં હતાં, તેથી સૌ

વહેલાં જાગી ગયાં

• વહેલી સવારમાં સૌ જાગે તે પહેલા ચોક્કી કરતા કૂતરાઓએ ભૂસીને સૌને જગાડ્યાં પધારીમાંથી બેકા થઈ સૌએ ભેળું તો સરકારી પોલીસ ખડી થઈ ગઈ હતી આંબેવાનોએ કૂતરાઓને સસતા વાળ્યા. કૂતરાઓ સસતા અટક્યા એટલે પોલીસ સસવા લાગી

વીરમ ડોસો અને બીજા આધેડ યુગલે અચ બામાં જ પડી ગયા પોલીસને હુકમ હતો કે, ડોઈએ અહીંથી ખસવાનું નથી અને દરેક પાસે જે અનાજ હોય તે એમને સોંપી દેવાનુ છે

વીરમ ડોસો કરજ્યો. 'આપલા! અમારી પાસે હાણી વધારે નથી બે ટક હાથે એટલું માંડમાડ છે એ તમે ખૂંચવી લ્યો તો અમે ખાઈએ છું'

પોલીસ 'ખાવ કે ભૂખ્યા રહો એ! અમારે ભેવાનુ નથી અમે તો સાહેબનો જે હુકમ છે તેની વાત કરીએ છીએ.'

'ક્યા સા'બ?'

'મામલતદાર સાહેબ.'

'સા'બ ક્યાં છે?'

'કાલે સાંજના એમનો ચોરામાં સુકામ પડ્યો છે તમે લોકો પરહદમા અનાજ

લઈ જઈ કાળું બનર કરો છો, એ ખાતમી સાહેબને મળતાં, તમારું અનાજ જમ કરવાનો સાહેબે અમને હુકમ કર્યો છે.’

આગેવાનોએ પોલીસને કાલાવાલા કર્યાં. હકીકત સમજવી. પોલીસ છૂટી પડી— ‘અમને કહો એ બધું નકામું. સાહેબના હુકમ પ્રમાણે અમારે કરવું પડે.’

વીરમ હોસો અને બીજા ત્રણ આગેવાનો ચોરા લણી દેખ્યા. સાહેબ હજી ઊઠ્યા ન હતા, પરંતુ ગરબડ થતાં પથારી છોડી બહાર આવ્યા.

વાતને સાંભળ્યા વગર એમણે એ લોકોને ઊધડા લેવા માંડ્યા: ‘તમે લોકો આમ બહારથી સલા-ભોળા અને સીધા-સાદા દેખાઓ છો, પણ અંદરખાને શા ધંધા કરો છો તે મારી નજી બહાર નથી. આ તાલુકામાં હું હમણું આવ્યા છું, પણ લડાઈનો બધો વખત સુરત જિલ્લામાં અને સરથ નિલ્લામાં હતો. અહીંની બાજરી અને સાલના ઘઉં ત્યાં મેં કાળા બનરમાં વેચાતા પકડ્યા છે. એ બધો માલ તમે લોકો જ ચોરીછૂપીથી પરહમાં લઈ જાઓ છો. મારી સરહદમાં થઈ અનાજનો એક દાણો પણ હું કોઈને બહાર લઈ જવા દેવાનો નથી.’

આગેવાનો પોતાની સમ્મ્યાઈ બતાવતાં વધુ રકબક કરવા લાગ્યા એટલે સાહેબ પોલીસ ઉપર ખિનઈ ગયા: ‘એ લોકોએ તમને અહીં મોકલ્યા શું કરવા?’

‘સા’બ! અમે અમારી મેળે આવ્યા છીએ. એમણે નથી મોકલ્યા.’

‘પણ તમને આવવા જ શું કામ હીધા?’ એમ સવાલ કરીને સાહેબ પોતે મુકામ ઉપર આવવા તૈયાર થયા. આગેવાનોએ

નજીયું કે, પોતે સાહેબને કેટલું કેટલું અનાજ છે તે બતાવશે એટલે વાત પતી જશે. એ ઉત્સાહમાં આગેવાનો આગળ અને મામલતદાર સાહેબ પાછળ એમ પડાવ ઉપર આવી પહોંચ્યા.

સાહેબે આવતાં જ પોલીસને ઊંધડી લેવા માંડી: ‘તમને લોકોને મેં શું કામ મોકલ્યા હતા? અનાજ કબજે કર્યા વગર હજી તમે તો ડાચાં ફાડીને ઊસાજ રહ્યા છો!’

દરેક કુટુંબે પોતાની પાસે કેટલું કેટલું અનાજ છે તે બતાવવા સાહેબ પાસે લાવવા માંડ્યું. કોઈએ લોટ સાલના કકડામાં ખાંધ્યા હતા. ફાટી ગયેલા કેડિયાની ખાંચની થેલી બનાવી દાળ ખાંધી હતી. બાજરીની પોટલીમાં કાણું હતું એટલે દાણા વેરાતા હતા.

સૌએ લાવીને સાહેબના પગ આગળ રજૂ કર્યું. દરેકે ધાણું હશે તેના કરતાં સાહેબે પોલીસને જુદો જ હુકમ કર્યો: ‘એ બધું અનાજ ભેગું કરો!’

દરેક સ્ત્રીપુરુષનાં મોં ઊતરી ગયાં. બાલનારના બાલ મોંમાં રહ્યા અને અનાજ પોલીસે ભેગું કર્યું. બાજરી, ઘઉં, અને ઘઉંનો લોટ, એમ ત્રણ ઢગલીઓ થઈને વીસેક મણ અનાજ હશે, એમ અંદાજ દેખાતો હતો.

સાહેબની કાયદાખાળ દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ માપી લીધી. એકસો વીસ માણસ અને સત્તર કુટુંબને નામે એ અનાજ નાંધાય તો શુનો અને નહિ. અને એ લોકો બચી બચ તેમ સાહેબ ઇચ્છતા ન હતા. પોતે આ તાલુકામાં તાજ બદલાઈને આવ્યા હતા. એટલે એવો કડક દાળ ખેસાડવા માગતા હતા કે પહેલે, અપાંદે પોતાની સત્તા વસતિ ઉપર વસી બચ;

એટલે આ મોકો એ જવા દેવા માગતા ન હતા.

જાણે પોતે સરવાડોના હિતેચ્છુ હોય તેમ સાહેબે આગેવાનોને સલાહ આપવા માંડી 'જુઓ, અનાજ જમ કર્યા વગર તો હું છોડવાનો નથી પરંતુ તમારી ક્યા ખાઈને કહો તો શુનામા થોડાને નોંધુ ખધા નામ લખાવશો, તો ખધાને જલમાં જડું મડશે, માટે ખેચાર જણ પોતાને માથે લઈ લો.'

ઐરાની રડારોળ અને પુરુષોના કાલાવાલા સાહેબ આગળ કઈ કામ ન આવ્યા છેવટ કાયદામાં ન સમજતા સરવાડો સાહેબની બળમાં ફસાયા ત્રણ કુટુંબ વચ્ચે એટલું અનાજ હોય તેમ નોંધાવ્યું વીરમ ડોસા અને બીજા બે જણનાં નામ નોંધાવ્યાં.

એ ખડું અનાજ જોડેના થાણે ગાડું લાડે કરી રવાના થવા ઉચકાવ્યું વળી સરવાડો કરગર્યા 'સા'બ! અત્યારની ટક રોટલા ઘાય એટલું તો સેવા દો.'

સાહેબ અચળ હતા જોલ્યા 'રાઠો પાડીને ઘોષરો દુખાડશે એટલું જ, ખાકી થોટની ચપટી એમાંથી મળવાની નથી!'

અસાધ સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો તાડી રહ્યા અને ગાડું અનાજ લઈને ચાલ્યું ગયું. અને એ પહેલાંખાના સાડાના પાચ રૂપિયા પણ એ જ કમનસીબ સરવાડોને આપવા પડ્યા!'

ત્રણ શુનેગારોને પણ થાણે વિદાય કર્યા અને ખાકીનાઓને ત્યાં પડાવ ઉપર જ અટકમાં રાખ્યા હોય તેમ ખસવા ન દીધા!

તાલુકાની જલમાં અનાજ પકડાયાના શુના બદલ ત્રણ સરવાડોને પૂર્ણ હતા એ બીના કોંગ્રેસી દાર્યકર નારણસાઈને મળતા

એ એમને મળવા ગયા.

અનાજનો કટ્ટોલ પ્રબળે વિનાકારણ હેરાન કરે છે અને ખેડૂતોને અન્યાય કરે છે, એ બીનામાં નારણસાઈને શક રહ્યો ન હતો. કોંગ્રેસી સરકાર આવતા કટ્ટોલ જવો જોઈએ એવી માગણી પ્રબળમાં વધતી જતી હતી સામી બાજુ કોંગ્રેસી પ્રધાનો પણ એ કાઢવાના મતના ન હતા નારણસાઈ જેવા થોડા આગેવાનો હવે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા, કે નક્કર હકીકતો રજૂ કર્યા છતાં એ પ્રબળીય સરકાર પણ સોંકમતની માગણી ન સ્વીકારે તો, એ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવો જ રહ્યો એ નિર્ણયનો અમલ એમણે કર્યો પણ હોત, પરંતુ મહાત્માજીએ કટ્ટોલ વિરુદ્ધ પ્રચંડ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો, રાજ ને રાજ એમના પ્રાર્થના-પ્રવચન વખતે એ જ મુદ્દા ઉપર એ ચર્ચા કરતા હતા, એટલે એનું પરિણામ જોઈને પછી છેવટનું પગલું સરવુ એમ નારણસાઈએ નક્કી કર્યું હતું.

તેમાં આ સરવાડોની હકીકત સાક્ષીને એમનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો લાત મારે તો ધરતી ધમધમી ઊઠે તેવા મસ્ત સરવાડો આજે જલના સળિયામાં પુરાતાં રડતા હતા એ નાનો શો રુદ્ધનો પડધો વિરાટ બનીને નારણસાઈના હૈયાને હથમચાવી મૂકતો હતો. દેશમાં વધુ આગળપડતા જણાતા પોતાના જિલ્લામાં આ રામકહાણી લજવાઈ રહી છે, તો પછાત ગણાતા પ્રદેશોમાં શો જુલમ નહિ થતો હોય? અને અંગ્રેજોનું રાજ્ય કાઢી પ્રબળું રાજ્ય લાવવા લોકો લખ્યા, તે રાજ્ય આવ્યું છતાં પ્રબળે આવા જુલમો સહેવાના હોય, તો એથી સ્વરાજ્ય આવ્યું તો ય અને ન આવ્યું તો ય જનતાને શું ?

નારણુસાઈની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. ભરવાડો અવાક બની ગયા. શું બોલવું તે એમને સૂઝતું નહિ. દરેક એકમેક સામે જોવા લાગ્યા. શરમિંદા પડી ગયા.

નારણુસાઈ એમની સ્થિતિ કળી ગયા. સ્વસ્થ થતાં બોલ્યા : ‘તમારે શરમાવાનું કંઈ કારણ નથી. રડવાનું ય કારણ નથી. રડવું અને નશરમાવું તો અમારે જોઈએ-જ-લોકો કેવેસી છે, અમારું રાજ્ય છે, એમ કહે છે તેમની શરમની આ કયા છે.’ સાવનામાંથી જાગતાં નારણુસાઈ એ લોકોને સમજાય તેમ બોલ્યા : ‘હવે તમારે ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. ખીક પણ ના રાખશો. તમારો કોઈ વાંકો વાળ કરનાર નથી. આજે જ હું તમને જામીન થઈ છોડાવી જાત, પણ પોલીસ તરફથી કેસનાં કાગળિયાં આવ્યાં નથી. કાલે આવશે તો કાલે, અથવા પરમ દિવસે તો જરૂર આવી જશે એટલે મોડામાં મોડો પરમ દિવસે હું તમને છોડાવી જઈશ.’

જાણે હાજરાહજૂર સગવાને દર્શન દીધાં હોય તેવા અહોભાવ સાથે ત્રણે ભરવાડો નારણુસાઈને પગે પડ્યાં. એ વિદાય થયા, ત્યારે ત્રણે જણ ફાટી આંખે ક્યાં ય સુધી તેમના રસ્તા સણી તાકી રહ્યા.

વીરમ હોસાએ છેવટે કહ્યું : ‘આવા દયાળુ મનખ છે, એટલે તો પ્રથવી આપણું બધાંને ભાર ઝીલે છે.’

ખીલે : ‘ગાંધી મહાત્માના માણસ છે એટલે આપણી વહારે ધાયા, ખાકી ખીલું કુણુ વગર બોળખાણુખાળખાણુ દયા ખાય ?’

વીરમ હોસો : ‘આપણું દલ ચોખ્ખાં

હોય તો સગવાને વહેલોમોડો સામું જુએ. એણે જ એમને મોકલ્યા.....’

રાત્રે આ પ્રસંગ ઉપર વિચાર કરતા નારણુસાઈ સૂતા હતા ત્યાં દસ વાગે એમને શોધતા બે ભરવાડ આવ્યા.

વીરમ હોસાના કાફલાના જ એ લોકો હતા. બે દિવસ એ કાફલાને અટકમાં રહેતું પહોં ત્યાં સુધી ખેરાંછોકરાં ભૂખે મર્યાં હતાં. ગામમાં અનાજ તો હતું, લોકો વેચતા પણ હતા, પરંતુ પોલીસે અટકમાં લીધેલા લોકને કોણ વેચાતું આપે ?

છેવટ ત્રીજે દિવસે એમના ઉપરથી પોલીસ હઠી ગઈ. દસવેલની મુદત વીતી ગઈ હતી, એટલે મહીમાં ભરતી શરૂ થઈ ગઈ હતી. હોડી વગર એ બોળગાય તેમ હવે રહ્યું ન હતું. લોકો એવા ફફડી ગયા હતા, કે આ પાર એ ઘડી પણ રહેવા તૈયાર ન હતા. હોડીવાળાઓને એકસો દસ રૂપિયા આપવાના કરી બધાં ઘેટાં-ખકરાંને પાર કરવાનું ઠરાવી શરૂ કર્યું.

છીછરા પાણીને લીધે ઠેક કિનારા સુધી હોડી જઈ શકે નહિ, એટલે થોડે દૂરથી ખકરાં-લવારાંને ઊંચકીને, કાંપમાં ખૂંપી ન જાય તે માટે, આરે ઉતારવાં પડતાં. એવી મુશ્કેલીમાં અને ગભરામણમાં તેવીસ નાનાં બચ્ચાં નદીમાં તણાઈ ગયાં. વળી સૌ કરતાં, મોટો અકસ્માત એ થયો કે જલમાં ગયેલા હીરાની વહુ વધુપડતી ગભરાઈ ગઈ હતી. એટલી બધી એ નિરાશ થઈ જશે એમ બે પહેલેથી ખબર હોત, તો હીરાને બદલે ખીલે જલમાં જાત. પરંતુ એના ગયા પછી એમાં કંઈ વળે એવું ન હતું, બધાંએ એને આશ્વાસન આપ્યું હતું, પરંતુ ઘડી પછી એ આશ્વાસન આપનારાં પણ માંદેમાંદે એટલી ખીકવું

વાતો કરતા, કે હીરાની વહુએ માંડ સ્વસ્થતા મેળવી હોય તે સરી જતી

તેમા આ પાર છાડી પેલી પાર જતાં એના હૈયામાં કુ ખનું વસોણું ફરતું હતું. કદાચ ખધાંને પકડી અય એ બીકે જ સર્વે દૂર સાગવા માગતા હતાં, એ સ્થિતિમાં પોતાના ધણીને મૂકીને ચાલ્યા જતું એ રૂડીને માટે અસહ્ય હતું છતાં મનનું એ કુ ખ બહાર વ્યક્ત કર્યા વગર ખધાં સાથે એ સૂતમૂન નહીં પાર કરવા તૈયાર થઈ હતી

પરંતુ એની એ અસ્વસ્થતાને ક્ષીણે મોટો અકસ્માત થયો એના મોં આગળથી બે લવારા જેવા પ્રવાહમાં તણાયાં એવી એ ચીસ પાડી છાકી એના હાથ પહેળા થઈ ગયા અને એ સમાણુ એના હાથમાં છ માસનું બાળક હતું તે ખાણીમા પડી ગયું !

એની ગાયેની બાઈએ તરત પડતા સમાણું બાળક બહાર કાઢી લીધું કિનારાની નજીક એ હતી એટલે પાણી છોડ ન હતું, પ્રવાહનું તાણું ન હતું, પરંતુ ડહોળાઈ જાયેલું પાણી બાળક પી ગયું અને ત્યારનું એ માંકું પડી ગયું હતું આમ એક રૂડીની ચિંતા હતી ત્યાં એના બાળકની વધી હતી

પોતાના સાથીઓને મૂકી કંઈ આ લોકો નાસી છટવા માગતા ન હતાં કેમ એ સ્થ-અસ્ત વિસ્તારમાંથી નીકળી જઈ, પછી શો રસ્તો લેવો એ જ એમની ગોઠવણ હતી. આરેથી દૂર બે ગાઉ છોટે એમણે મુકામ નાખ્યો ગામના ડોક બે આગેવાનોને પોતાના કુ ખની વાત કરી અને ત્યાંથી સલાહ મળી, કે કંઈ અસરાશો નહિ તમે નારણુસાઈને જઈને મળો ખધી હકીકત જણાવજો. એ તમને પૂરેપૂરી મદદ કરશે

, એ સલાહ પ્રમાણે બે સરવાઠો રાત્રે

દસ વાગે નારણુસાઈને શોધતા દસ ગાઉ દૂરથી આવી પહોંચ્યા એકનો પગ પાકેલો હતો, એટલે લાખી મજલ કાપતાં એને શું કુ ખ થયું, એ એનું મન જ બંધનું હતું પરંતુ ટોળામા એ સૌથી મોટો હતો એટલે પગની દરકાર કર્યા વગર એણે ફરજ બજાવવા એ કુ ખ સહર્ષ સહી લીધું હતું.

નારણુસાઈ જોયા હોવા કયો સરવાઠોને જોતાં એમની ઉત્કંઠા વધી એ લોકોની વાત સાંભળતા અગ્નિમાં ઘી હોમાય તેમ એમનું અંતર સળગી ઊઠ્યું.

નારણુસાઈએ એ લોકોને દિલાસો આપ્યો પોતે જલમાં એમને મળી આવ્યા હતા એ સમાચાર કદા આવતી કાલે કે પરમ દિવસે એમને જલમાંથી છાડાવશે તે હકીકત કહી

ખત્રે સરવાઠોનો દસ ગાઉનો થાક જીતરી ગયો એકના પગે પાકમા પરુ સરાયું હતું, ત્યાં સજુકા નાખતા હતા, તે ખંધ થઈ ગયા હોય એમ ઘડીસર લાગ્યું

નારણુસાઈએ પૂછ્યું ‘તમે ક્યારના મુકામેથી નીકળેલા ?’

એક જણ. ‘નીકળ્યા’તા તો વહેલા, પણ હોડી આ પાર હતી એટલે સામે કાંટેથી આવતા મોડ થયું’

નારણુસાઈએ પત્નીને સંબોધી, અ દરના ખડમા સંભળાય તેમ કહ્યું ‘ઘરમાં બે જણ ખાય એટલું.

‘ના ખાપલા ના, અમને શૂખ નથી’

‘અરે! શૂખ ના હોય એવું તે ખને ? એમ હોય તો ખીચડી ચોરી દો’

‘કાકા ! સાચું કહીએ છીએ-અમને શૂખ જ નથી તમે જે કહ્યું તેથી અમે ધરાઈ ગયા છીએ.’

પણ એમ ભૂખ્યા કોઈ માણસ નારણુ-
સાઈને ઘેર સૂએ એ શી રીતે બને ?

બીજે દિવસે નારણુસાઈ મેન્જિસ્ટ્રેટની
કોર્ટમાં ગયા. તપાસ કરી પરંતુ પોલીસ
તરફથી કેસ 'વેરીફાઈ' થઈને આવ્યો ન હતો..
એ થાણાનો એક પોલીસ કચેરીએ આવ્યો
હતો, તેની સાથે નારણુસાઈએ ફાજદારને
કહેવડાવ્યું કે આવતી કાલે જરૂરી કેસનાં
કાગળિયાં મોકલી આપજો.

યેલા જે સરવાડો તો કચેરી વાઘની
ઝાડ હોય, તેમ એનાથી દૂરના દૂર સાગતા
હતા. નારણુસાઈએ એમને કહ્યું કે 'જો
તમારે જેલમાં તમારા સાથીઓને મળવું
હોય, તો મંજૂરીની ચિઠ્ઠી લાવી આપું.'
બીકના માર્યા એમણે ના પાડી. છેવટે ઘણી
હિંમત આપી ત્યારે એ તૈયાર થયા. મળ્યા,
અને રહ્યા.

બીજે દિવસે પોલીસનાં કાગળિયાં
આવ્યાં. ત્રણ જણ ઉપર પરહદમાં અનાજ
લઈ જવાનો યુનો હતો. અનાજ વીસ મણ
હતું અને ત્રણ કુટુંબનાં ચાલીસ માણસ
હતાં એમ કેસમાં વિગત હતી. એ બધા
જૂઠાણા સામે તો કોર્ટમાં કેસ ચાલે, ત્યારે
લડી લેવાનું હતું. હાલ એ લોકોને જમીન
ઉપર છોડાવવાનો પ્રશ્ન હતો.

નારણુસાઈ મેન્જિસ્ટ્રેટને મળ્યા.

'કોણ જમીન થાય છે ?' મેન્જિસ્ટ્રેટ
સવાલ કર્યો.

'હું.' નારણુસાઈએ જવાબ આપ્યો.

'તમે એ લોકોને ઓળખો છો ?'

'ના.'

'તો એ લોકો નાસી નહિ બય તેની
શી ખાતરી ?'

'મારું અંતઃકરણ કહે છે, કે એ લોકો

એવો દગો કદી ન કરે.'

મેન્જિસ્ટ્રેટ અનુભવની વાત કરતાં કહ્યું :
'એ લોકો દગો ન દે એ ખરાબર છે.
પરંતુ આવા પ્રસંગમાં બીકના માર્યા
હાજર ન થાય એ બનવાનું છે.'

'બીકણુ તો ઘણા છે, એનો મને પૂરતો
અનુભવ થયો છે. પરંતુ એને લીધે એમના
ઉપર એવો અવિશ્વાસ રાખવાનું કારણ નથી.'

મેન્જિસ્ટ્રેટ નારણુસાઈની મક્કમતા જોઈ
વિચારમાં પડ્યા. નારણુસાઈની સેવાનિષ્ઠા
ઉપર એ મુગ્ધ હતા એટલે એમની ઉપર
ખોળે નાખ્યા વગર કંઈ રસ્તો કાઢવો,
એમ એ વિચારતા હતા. વચલો રસ્તો
સૂચવતાં એ જોડ્યા : 'તમારે માથે
જવાબદારી ન આવે એવો એક ઉપાય છે.
આ લોકોને જેલમાંથી મુક્ત કરું, પણ તમે
કહો ત્યાં, તાલુકાનાં કોઈ ગામે એ લોકોને
રહેવાનો હુકમ કરું. એ ગામ-પૂરતા
અટકમાં.'

નારણુસાઈએ થોડો વિચાર કરીને
જવાબ આપ્યો : 'આપનું કહેવું ખરાબર
છે. પરંતુ એ લોકો જ્યાં સુધી પાછા જઈ
એમના ટોળાને નહિ મળે, ત્યાં સુધી બધાંને
જીવ ઊંચો રહેશે-ફક્ત્ય કરશે. માટે મારું
અંતઃકરણ કહે છે કે એવી કોઈ મર્યાદામાં
પૂર્ણ કરતાં એમને સાવ છૂટા કરવા. મને
ખાતરી છે, કે એ લોકો દગો નહિ જ દે.'

મેન્જિસ્ટ્રેટ વળી વિચારમાં પડ્યાં
નારણુસાઈનાં મોં ઉપરની મક્કમતાની વિશેષ
ખાતરી કરી, છેવટે ખસાખસા રૂપિયાના
ઓછામાં ઓછા જમીનની મર્યાદાનો રસ્તો
રહ્યો. નારણુસાઈએ છસો રૂપિયાના
જમીનખત ઉપર સહી કરી આપી. ત્રણ
સરવાડો છૂટા થયા.

મેજિસ્ટ્રેટ અને નારણસાઈ વચ્ચેની વાતચીત-મનોમન સાક્ષી એ ન્યાય-એ લોકોએ સાલળી હોય તેમ, છૂટા થતા વીરમ ઠોસાએ નારણસાઈના હાથમાં ત્રણ સોનાની કડીઓ મૂકી

નારણસાઈએ પૂછ્યું ‘આતું શું છે ?’

‘અમે ત્રણેયે જેલમાં જ વિચાર કરી, દરેકના કાને એકએક તોલાની કડી હતી, તે કાઢી રાખી હતી વગર ઓળખાણપાળખાણે તમે અમારા અમીન ધાવ, તે તમને સરોસો પટે એવું કંઈ અમારે આપવું જોઈએ ને ?’ વીરમ ઠોસાએ મનની વાત કરી

નારણસાઈએ કડીઓ પાછી આપવા હાથ લખાવતાં બોલ્યા ‘અરે, એવો તમારા ઉપર સરોસો ન હોય, તો હું જામીન જ શું કામ થાઉં ? તમે-તમારે કડીઓ કાને વાક્ષી દો, આમાં તો મારું જોડું દેખાય’

હીરાએ કહ્યું ‘કાકા ! એમા તમારું શું જોડું દેખાવાતું છે ? તમે જોઈ અમારી પાસે એ માગીને લીધી છે ? અને અજબૂયાની એવી આટ લેઈને પણ કંઈ મદદ કરવા તૈયાર થાય એવું છે ?’

નારણસાઈનો આગ્રહ આ વખતે નિષ્ફળ ખીવડ્યો, તેમને કડીઓ સઘરવી પડી

નારણસાઈએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો

છ, એટલે મામલતદારને શિક્ષા થશે, એમ તાલુકાની પ્રજાએ માની લીધું હતું.

નારણસાઈએ કેસ અગેનું વિગતવાર નિવેદન કલેક્ટર ઉપર પણ લખી મોકલ્યું હતું, એટલે પોલીસને કેસ કરવાની મજૂરી આવી ન હતી

મુદત લખાઈ છતાં મજૂરી ન આવી એટલે જરૂર એમાં જવાબદાર વ્યક્તિને શિક્ષા થવાની એમ સીને ખાતરી થઈ.

આજે નારણસાઈની આંખે જીની થઈ હતી હીરાનો છાકરો, જે નદીમાં પડી જવાથી માંદો થયો હતો તે આખરે બચવા ન પામ્યો. મૂજરી ગયો

એ જ જીની આંખે એમણે કલેક્ટર સાહેબનો હુકમ પણ વાંચ્યો ‘વીરમ ઠોસા વગેરે સરવાડોને ચેતવણી આપી છાડી મૂકવામાં આવ્યા છે’

ચેતવણી ? એટલે એ સરવાડો શુનેગાર તો ખરા, એમ ને ? નારણસાઈનું સમગ્ર હૃદય કંડવું થઈ ગયું ‘પ્રજાકીય પ્રધાનો સમે રાજ્યની ગાડીના ડાઈવરો થયા, પણ એ ગાડીનાં જૂનાં એન્જિનો જેવા અમલદારો નહિ બદલાય, ત્યાં સુધી ગાડી ખરાબર નહિ ચાલવાની.’ એમનું અંતર પોકારી ઊઠ્યું

★

આપણને દાંત ખબર ન હોય કે આપણે વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ રાષ્ટ્ર તરીકે ધીમે ધીમે મોતે મરી રહ્યા છીએ એમાં બીજાનો-સરકારનો, દેશી રાજ્યનો કે જામીનદારનો વાક કાઢવામાં ચાર નથી આપણી દુખી દયા માટે તેઓ તો જવાબદાર અવશ્ય છે જ, પણ આપણે એથી જરા યે ઓગળ જવાબદાર નથી, અને આપણે આપણી પોતાની જવાબદારીનો વિચાર કરીએ એ વધારે સારું અણાય.

—ગાંધીજી

અમરતાની ભાવના

શ્રી. મોહિનીચંદ્ર

પાર્થિવ સુખો દ્વારા, ઇદ્રિયો જે માગે કે જેમ વર્તે તેમ વર્તવા દેવાથી માનવી અમરપદ ન મેળવી શકે. તે અમર થવા માટે કયો માર્ગ છે? સુક્તિ કે મોક્ષ શેનાથી મળી શકે? વાર્તાસંગ્રહ 'દિગંત' તથા કાવ્યસંગ્રહ 'મંલ્યા'ના કર્તા શ્રી. મોહિનીચંદ્ર પ્રત્યેક માનવીને સ્પર્શતા આ મુદ્દાઓનો પ્રત્યુત્તર આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

પૃથ્વીદારણ્યક ઉપનિષદમાં એક ગાથા છે. તપસ્વી ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યને બે સ્ત્રીઓ હતી-મૈત્રેયી અને કાત્યાયની. મૈત્રેયીને બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિની દિવ્ય ઝંખના હતી. કાત્યાયનીની વાસનાઓ મામૂલી ને પાર્થિવ હતી.

તપસ્વી મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્ય વનપ્રયાણ-વખતે પત્નીઓને પાસે જોડાવી સ્વહિતાર્થે સર્વસ્વનું દાન દેવા માટે ઇશારો કરતાં મૈત્રેયી પૂછે છે : 'શું આ દાન દેવાથી મને અમરતા પ્રાપ્ત થશે?' ત્યારે ઋષિ જણાવે છે : 'ના, અમરતા ન મળી શકે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાથી તમે ઇહ લોકના અપાર વૈભવના માલિક બનીને તમારા દિવસો સુખચેનમાં નિર્ગમી શકશો.'

તુરત જ પ્રારબ્ધના પુણ્યયોગે ઋષિપત્ની મૈત્રેયીના મુખમાંથી વિરલ એવી બ્રહ્મવાચા પ્રકટે છે :

ચેનાહં નામૃતા ક્યામકિમહં તેન કુર્યામ્ ?
જેથી હું અમર ન થઈ શકું તે વડે હું શું કરું ?

* *

પ્રશ્ન વિચારણીય તો છે જ, પણ સાથે-સાથે કેટલો સનાતન અને સાત્ત્વિક પણ છે !

માનવીના પ્રત્યેક કાર્ય પાછળ અમર થઈ જવાનો ભાવ રહેલો છે, કહો કે જાણે કે અજાણે અમરતાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ મનુષ્ય પોતાનું જીવન જીવતો હોય છે; પરંતુ મર્ત્ય સાધનોને માર્ગે અમરતા મેળવી શકાય ખરી? દુન્યવી વિષયો અમરત્વ અર્થે ખરા? પરપોટા જેવાં

સનાતન એટલા માટે, કે આ સંસારની પરિસ્થિતિ પછી પણ તેમાંનો સંદર્શ ટકવાનો છે, કારણ સૃષ્ટિના નાનામાં નાના સંચરણમાં પણ આ સંદર્શ પરોક્ષ રીતે ઉપલબ્ધ બને છે, સુષુપ્ત કે જાગૃત જીવ-માત્રના અંતસ્તલની એ અપ્રકટ આરજૂ છે. સાત્ત્વિક એટલા માટે, કે પ્રશ્નમાંનો તત્ત્વાર્થ તપસ્વિની મૈત્રેયી જેવા પ્રુદ્ગલને ઉચ્ચતમ કેટિની ભૂમિકા પર દોરી જાય છે.

પૃથ્વીના પ્રારંભથી માંડીને અદ્યતન વહેતા કાળના પ્રવાહમાં તળેઉપર થયા છતાં, પોતાની હાજરીની જાણ થવા દીધા વગર, કેંક પ્રાણીઓના અહંકાર, કેંકનો તિરસ્કાર, કેંકની નિર્દોષતા, તો કેંકની મીઠાશ પણ સંગ્રહતો, કેંકને સ્પર્શતો, થોડા જ વિરલ મહાસાગોના અંતરલંકારના તાગ લેતો અને નિરવધિ એવી જનતા માટે સદા અદૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય રહી અથડાતો, પછડાતો, છતાં પણ નિઃસીમ કાળના પ્રવાહને ટકાવવા માટેના મર્મતંતુ જેવો એ સંદર્શ આગે ને આગે બઢે જાય છે, અથવા કહો કે એ મર્મતંતુ ઉપર સ્વ. ઈવિશ્રી ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં તપાસીએ તો—

'અક્ષાંડો પ્રક્ટે દ્વય, યુગ યુગો બગે અને આયમે, વિશ્વો કાળતરંગમાં ઊછળતા ઊઠે, રમે બે શમે.'

મૈત્રેયીના ઉત્કટ પ્રમમાંથી અગણિત પ્રસાદો જન્મે છે ને સ્વ પામે છે, યુગોના યુગો હોય છે ને આયમે છે, અનંત વિશ્વો કાળના તરંગો ઉપર હોય છે, રમે છે ને શમે છે.

*

માણસની મૃત્યુ પર્યાંતની દરેક ક્રિયા તેની અમર યવાની ઉત્કટ સાવનામાંથી જ આકાર ધારણ કરે છે આત્મા એક જોળિયું તણ સ્વકીય કર્માનુસાર બીજા જોળિયામાં પ્રવેશ કરે છે, એ દર્શવે છે કે જીવીને અમર રહેવાની સાવના તે ઘણા ખસવત્તર સ્વરૂપમાં સેવતો હોય છે માણસને અમર થવું છે, કારણ એને અમર ગમતું નથી, તેથી જ જીવાત્મા એક તણને બીજું જોળિયું / ધારણ કરે છે ત્યારે જાણે માણસ મરવાની ના પાડે છે, કારણ એને અમર થવું છે અને તેથી જ તે પોતે જર્જરિત થયા છતાં વાસનાના તણને ત્યજી શકતો નથી.

આમ હોવા છતાં માણસ શું અમર થાય છે ખરો ? તેને મન તો જીવન અને મરણ એ બંને અમરતાનાં ઉપકરણો હોય નહિ. પણ એ શું સાચા ઉપકરણો હશે ? અંતિમ પ્રાપ્તિ તો અમરતા જ છે ને ? દુન્યવી વિષયોપભોગ અમરતા આપે છે ખરો ? જન્મથી મૃત્યુ સુધીના ઉપાદાનો જીવાત્માને અમરતાને પ્રથમે દોરે છે ખરો ?

માણસ અમર થવા માગે છે ખરો પણ તે માટે તે જે સાહિત્યોનો ઉપયોગ કરે છે, તે કાય કરતાં પણ વધારે તકલ્લી હોવાથી અંતિમ સિદ્ધિ અપાવી શકતાં નથી માણસ જન્મે છે તે મરવા માટે, મરે છે તે જન્મવા માટે, પરંતુ તે જન્મે છે ને મરે છે તે અમર થવા માટે એમ

કેમ કહી શકાય ? સર્વજનુર સાધનો માણસને અમર કેમ બનાવી શકે ?

પાર્થિવ સુખો શક્તિ છે, પાણીના પરપોટા જેવાં છે, અરે, યુગો સુધી અવિરત ધારે વહેતી જિંદગી પણ સમુદ્ર ઉપરના બુદ્ધદો જેવી પળજીવી છે, તે પછી એવી આ નાશવત જિંદગી અને તેમાં ભોગવાતા વિવિધ ઉપભોગો માણસને અમરતાની ખશિસ શી રીતે ફર્ક શકે ? માટે જ બ્રહ્મવાદિની મૈત્રેયી વારંવાર પોકારી-પોકારીને કહે છે કે

ધેનાહમ્ નામૃતાસ્થામ કિમહં તેન કુર્યામ ?

તો પછી અમરતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કયો ? ગીતાજીમાં ભગવાને સ્વમુખે કહેલું છે

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક

ગરણ્ઠં વ્રજ

સર્વ ધર્મોને ત્યજીને મને એકલાને શરણે હું આવ કારણ ભગવાનને શરણે જવાથી સર્વ આપત્તિઓ નામશેષ ધર્મ બન્ય છે અને—

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે

નાધિક મતઃ

ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને પછી પરમ પ્રાપ્ત્ય કે આત્યંતિક સુખ કશું જ પ્રાપ્ત કરવાપણું રહેતું નથી, એટલા માટે જ ભગવાનના સત્ત્વે ભગવાન પ્રાપ્તે સાયુજ્ય-મુક્તિ માગે છે સત્ત્વ ભગવાન સાથે એકાત્મતા-તાદાત્મ્ય અનુભવે છે, ભગવાન સાથે એતપ્રોત ધર્મ બન્ય છે, આથી વધારે હોડા હિતરીને એઈએ, તો સત્ત્વ ભગવાનમાં પોતાની બતને ઓગાળી નાખે છે આ સ્થિતિને સાયુજ્યમુક્તિના નામથી ઓળખવા- માં આવે છે

‘બ્રહ્મજ્ઞાના ચસદ્મીર્યો તારો ધ્યન દેહાતો રે, સત્ત્વ ધન્યતા પામીને હું વિગણિત તેમા યાતો રે’

આવી સાયુજ્યમુક્તિની સિદ્ધિ પછી સક્તતા મુખ ઉપર સ્વયં ધન્યતાનો નિર્મલ-પ્રસન્ન આનંદ ઝળકી ઊઠે છે. તેના હિલનું કમળ પ્રભાતના પ્રકાશથી સંપૂર્ણ વિલસિત બને છે.

પણ સગવાનને શરણે જવાય શી રીતે ? સગવાનમાં પોતાની જાતને ઓગાળી નંખાય શી રીતે અને એ રીતે સાયુજ્ય-મુક્તિ મળે શી રીતે ?

માણસ દૈહિક ઇન્દ્રિયોને સંતોષ આપવા માગે છે, પણ તેમાં તેને સંતોષ મળતે નથી. ભોગથી ઇન્દ્રિયો ખરૂંકે છે, અગ્નિમાં ઘી હોમતાં અગ્નિ બલવત્તર બને છે અને ઘી હોમનાર સાવચેત ન રહે તો તેને જ એ અગ્નિ ભસ્મ કરી નાખે છે. સાપને દૂધ પાઈને ઉછેરનાર માણસને પોતાનો જ જીવ સાપ લઈ લે છે. તૃણનો તંતુ તેને તૃષ્ણ કરવાથી રબ્બરની દોરી માફક આગળ વધે જ બળે છે. એ જ તૃણા માણસ ઉપર સવાર થતાં માણસ તેના ગુલામ બને છે. માણસ એમ માને છે, કે તૃણને તૃષ્ણ કરવાથી તૃણા શમી જશે; પરંતુ કાળક્રમે એને ખખર પડે છે, કે થોડી અમથી મામૂલી દેખાતી તૃણા રાત્રિના વખતે ભૂલા પડેલા મુસાફરની જેમ, જાણે ઘરનો નાનો ઓટલો રોકવા માગતી હોય, તેમ દયામાણુ મોં કરીને કાકલૂહી કરે છે; પરંતુ જ્યારે તેને આટલો નજીવો પણ આશ્રય આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઘરના ગર્ભદ્વારમાં થઈને મુખ્ય ખંડમાં પ્રવેશે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ઘરની શેઠાણી થઈ બેસે છે. પોતાના વટહુકમથી તે ઘરના માલિક પાસેથી કામ લે છે, માલિક તેની માયાબળમાં પૂરેપૂરો સપડાય છે. આ વિપરિત પરિસ્થિતિની જ્યારે તેને ખખર પડે છે, ત્યારે તે કંરુણ

આકંઠ ઉચ્ચ સ્વરે કરી મૂકે છે. તેની રડારોળ અને ખૂમાખૂમ નિર્જનતામાંના અરણ્યરુદ્ધનની ગરજ સારે છે, તેનું એ રુદ્ધન વ્યર્થ બળે છે, કારણ દરેક જણ પોતાના ઘરમાં આવી જ રીતે ફસાયેલ હોય છે. કોણ કોને મુકાવે ? તૃણા એ ખડકપિણી છે અને તેની કાયા એટલી વિરૂપ અને વિશાળ છે, કે જે તે મરણ મુજબ સંકોચી અને ફેલાવી શકે છે. તેનું સ્વરૂપ જેવું ઉપરથી લઘુતમ-નાનું દેખાય છે, તેવું નથી હોતું; પરંતુ તે ખૂબતમ-વિશાળ હોય છે, અને તેથી જ પ્રાણીમાત્ર તેના ભુલાવામાં પડે છે; પરંતુ જ્યારે તૃણા તેનું સાચું વ્યાપક રૂપ પ્રકટ કરે છે, ત્યારે જીવમાત્ર તેનાથી ડરી બળે છે; તેને આજીજી કરે છે, તેને છોડી મૂકવા માટે નાકલીટી પણ તાણે; પરંતુ રાક્ષસપિણી તૃણા તેના જીવ લે છે ત્યારે જ સંતોષાય છે. તેના શબ્દકોષમાં 'દયા' શબ્દ નથી હોતો. આમ પળેપળે અસંખ્ય પામર જીવોને ભરખી જતી તૃણા યુગેયુગે વધે જ બળે છે; તેનો છેડો નથી.

એટલા માટે જ આપણા ધર્મગ્રંથોમાં 'ઉપરતિ'ને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. 'ઉપરતિ' એટલે શારીરિક ઇન્દ્રિયોનું દમન અને મનનું શમન. ઇશ્વરની આ કુનિયામાં કહેવામાં આવે છે, કે શેરને માથે સવાશેર છે, તે ન્યાયે આ ખાઉધરી તૃણાનો નાશ કરવા માટે 'ઉપરતિ' ને યોજવામાં આવેલ છે. 'ઉપરતિ'ના પાયાનું વડતર સીમેન્ટ કોંક્રીટ કરતાં પણ વધારે પાકું હોવું જોઈએ. જે ક્ષણે આ પાયા લેશ પણ હાલવા માંડશે, તે જ ક્ષણે આ આખી ઈમારત કડકડભૂસ કરતી ભોંયભેગી થઈ જશે. અને આપણા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓના વિષયમાં કેટલાક પ્રસંગોમાં બનેલું છે, તે મુજબ નર-દેવનું દૈંક યુગોનું, દૈંક જન્મોનું ઉગર્જિત

કરેલું તપોબળ-પુણ્ય ધરીના છટા ભાગમાં નષ્ટ થઈ જશે

આ 'ઉપરતિ' શી રીતે સાધ્ય થઈ શકે વારુ ?

‘સંસારશ્ચ સરસો રહે ને મન મારી પાસ’ સંસારમાં રહ્યા છતાં-સંસારમાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મ બળવવા છતાં-મન તો શ્રીહરિમાં નેહલું રુપરૂ વણી વખત એવું બને છે, કે આપણે કોઈ વાંચનમાં કે કોઈ ઇતર ક્રિયામાં લીન થયા હોઈએ, ત્યારે આપણી દષ્ટિ સમક્ષ દેખાતાં દશ્યો અથવા કર્ણપટ પર પછડાતું નગારાના અવાજો પણ આપણા લક્ષ્યો શેષમાત્ર આવતા નથી. દુન્યવી વિષયો પ્રત્યે નિર્લેપ-નિરાસક્ત રહેવું તે આનું નામ, ગીતાજીમાં ‘ઉદ્ધાસીન’ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરેલો છે, તે ઘણા ઔચિત્યપૂર્વકનો છે. માણસે અતિમ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો તેણે દરેક પ્રકારની દુન્યવી વ્યવહાર ક્રિયા તેમાં વાસનાની છાટ સરખી પણ આવવા લીધા વગર-‘ઉદ્ધાસીન’તાપૂર્વક-તટસ્થભાવે કરવી અને ચોવીસે કલાક શ્રીહરિમાં ચિત્તને દહીસૂત બનાવવું.

અનેક જન્મોની મથામણ અને ઈશ્વરના કૃપાપ્રસાદથી ભગવદ્દયરણ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભગવદ્દયરણ પ્રાપ્ત થયા પછી, તો યદગત્યા ન નિવર્તન્તે તદ્દધામ પરમં મમ જ્યાં સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રકાશતા નથી, જ્યાં ગયા પછી કોઈ પાછું ફરતું નથી, તેવા

અક્ષયધામમાં પહોંચી જવાય છે ભગવાનનું શરણ મળ્યા પછી બીજું કંઈ પણ મેળવવાનું બાકી રહેતું નથી.

આનું નામ તે સાયુજ્યમુક્તિ બીજા અર્થમાં કહીએ તો તે છે અમરતા. અમરતાનો આ સાચો ધોરી માર્ગ છે અવધૂતો જ એને પામે છે કરોડો તો એ માટે પ્રયત્નશીલ નથી રહેતા, કેંક પ્રયત્ન કરે છે, તો વચ્ચેથી જ અટકી જાય છે અને કેંક કરોડોમાં એક અતિમ સિદ્ધિને વરે છે.

એટલા મુઠા જ જ્ઞાનચક્ષુ મેરેથી અંતે અનંત અવકાશ તરફ પોકારી-પોકારીને કહે છે

હું અસતો મા સદ્ ગમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । મૃત્યોર્માઽમૃત ગમય । આવિરાવીર્મહાએષિ રૂદ્ર, યત્તે દક્ષિણં મુખં તેન માં પાહિ નિત્યમ્ ॥

ઓ પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા ! અસત્યોમાથી સત્યમાં મને પ્રકટ કરો, નિબિડ અધકારમાંથી પરમમહામય જ્યોતિમાં મને સસિદ્ધ કરો, અને મૃત્યુની ગહનતામાંથી મને અમરતાના સરલ પ્રકાશમાં ઉદયમાન કરો, હે પ્રકાશ ! તમે મારામાં જ પ્રવેશ પામે, હે રુદ્ર ! હે સયાનક ! તમારા પ્રસન્ન અસિન્નત પ્રેમમુખનું મને દર્શન કરાવો અને તમારા દર્શનથી તમે મારું અનંત કાળ સુધી રક્ષણ કરો

★

અવિદ્યા અને તુષ્ટા એ કોઈ બાળતના વિચાર અને આચાર જેવા બે પાસા છે, તે બે એ રીતે પરસ્પર સંબંધાયેલી વસ્તુઓ છે. અવિદ્યા જન્મથી એ જીવન સાથેના ભ્રાણુર્ત્ત-તેની જીવત અખટતામાં પડેલા વિચ્છેદનું પ્રતીક છે તથા જન્મતના સુમેળ સામે બળવારૂપે, પોતાની જાતને અલગ પાડવારૂપે, તથા અતિશયતા ભરી વૈયક્તિક્તારૂપે તે વ્યક્ત થાય છે. આમ જીવાત્માને સંસારની તુષ્ટાઓ અને કામનાઓ જીવી થાય છે, તેઓ તેને સાધ્યોમાં જડી લઈ, એવી તો પરાધીન દશાએ પહોંચાડે છે, કે જોમાથી જટલાનાં તે વ્યર્થ ફાંફા મારે છે

—રાધાકૃષ્ણન

લોકજીવનનાં કથાગીતો (૨)

કોણ નાણે કેમ પણ લોકકવિને
સાઈબહેનના વિરહે ઘણો જ સતાવ્યો હશે.
કુટુંબજીવનના પ્રત્યેક પાસાથી એવી કળા
કારીગરીથી ઉપસાવે છે, કે ગમે તેવા કૂર
હીયારો માનવી પણ એને સાંભળતાં ડોકી બેઠે.

શ્રી. મધુભાઈ પટેલ

ખંધાયે સાંભળી હશે. પણ ફરીફરીને સાંભળીએ તો એ આત્માને તૃપ્તિ ન થાય, એનું સૌંદર્ય નાણે
પીધા જ કરીએ, સોનખાઈ પર લાદવામાં આવતી આપત્તિઓ જોઈ આપણું એ હૈયું વિંધાય જાય,
એવી આ કથા છે. અને એનો અંત? કલાનો સુંદર નમૂનો છે.

ખીજ ‘ખલિદાન’ ની કથા કાઠિયાવાડનાં લોકગીતોમાં પણ પ્રચલિત છે, પરંતુ પિયેરથી નીકળી
સસરાના ગામના સૂઝા સરોવરને આત્મખલિદાનથી એ જળખંખાદાર કરે, ત્યાં સુધી તો કદાચ
સામાન્ય યર્થ પહેલું કથાવસ્તુ કહી શકાય. પણ ના, નારીહૃદયની સાચી આરબૂ તો બેઠતી સમગ્ર
દ્વારા પોતાનાં સંગને જે જે સંદેશો મોકલે છે તેમાં છે. એ સંદેશોનો ગ્રામ્ય પણ કેટલા સાવલરપૂર
છે, કેટલા સૂચક છે!

‘અખંડ આનંદ’ ના વાચકોનાં હૃદયોમાં આ કથાઓ વંચાવી જ નેહી.

સો ન ખાઈ

માય ને બાપ બેઠે કાશી ગયાં,

સાતેય ભાઈ તો વાળે ચડ્યા;

ને સોનખાઈ બેનને મેલી ગયા !

સાત-સાત વીરાની એક લાડકડી સોનખાઈ બેની હતી. કાશીની યાત્રા કરવા
નીકળી ગયેલાં એનાં માબાપ અને વહાણમાં વેપાર ખેડતા સાતે વીરા એની ભાભીઓની
સંગે મેલી ગયા. એ ભાભીઓ સોનખાઈ પર જીલ્લમ વરસાવતી હતી. તેમના જીલ્લમ
પણ કેવા !

સાતેય ભોભઈ વેળા પાડે,

વગર દોરડે પાણી ભરાવે;

ને સોનખાઈ કૂવે જઈ રહે !

રાશ વિના પાણી શી રીતે ખેંચવું ? અસહાયતું રુદ્ધન સાંભળી ત્યાં થઈને જતા
એક કાળા નાગને દયા પ્રગટી. રડતી સોનખાઈ પાસે જઈને કહે : ‘બેન, ડરીશ મા !
હું તારો ભાઈ છું ! તું મને રસી માની નિર્ભયતાથી પાણી ભરી લે !’ અને સાપને
દોરડે સોનખાઈએ ખેડવું ભરી લીધું.

ભયું ખેડવું માથે લઈ આવતી નણદલને દેખી ભાભીઓના અચંખાને પાર રસી
નહિ. તેઓ આ જોઈને તેને ડાકણને ધુતારીનાં નામોથી સંબોધવા લાગ્યાં. અને વઢીવઢીને
વરતું સઘળું કામ એકલી પાસે કરાવવા લાગ્યાં.

એક દિવસ ફરીથી એની કસોટી કરવા તેલબોળ્યાં કપડાં આપી, તેને તળાવે ધોવા
મોકલી. ઓવારાના પગથિયે બેસી સોનખાઈ વિચારવા લાગી, કપડાંને મેલ નહિ નીકળે,
તો ભાભીઓ ગાળેગાળ દેશે. એમ વિચારતી તે માબાપ અને ભાઈઓને યાદ કરતી
રોવા લાગી :

માય ને ખાપ તો કાશી ગયાં,
સાતેય ભાઈ તો વાંછે ચઢ્યા;
ને સોનખાઈ બેનને મેલી ગયાં !

એનો વિલાપ સાંભળી તળાવના ખગસાંનું એક ટોળું ઊડતું આવું અને એનાં ઘોવાનાં કૂચડાં પર આળોટી તેમની પાંખો જેવા ધોળાં કરી આપ્યાં સોનખાઈ તો દરખાતી-દરખાતી વચ્ચેની ગાંઠડી લઈ ઘેર આવી. ખગસાની પાખ જેવા સફેદ વચ્ચો સાળી સોનખાઈની ગેળી સફળતા પર તેની કુટ સામીઓ વધુ ઠોષ દર્શાવવા લાગી, તેને વધુ કંઈ આપવા લાગી સોનખાઈ તો આંસુડા સારતી જાય ને સોંપ્યાં કામ કરતી જાય. સામીઓ એને રોજ ખાવામા કુશદીના રોટલા દેતી તેમાંથી તે એક પોતે ખાતી અને બીજો ગૌમાતાને ખવરાવી દેતી

સમ્રત મહલાદની કસોટી કરવા જેમ - હિરણ્યાક્ષે તેને સંકટ હીધાં હતાં, તેમ સોનખાઈની રાક્ષસી સરખી સામીઓ પણ, એની શક્તિ જોવાને એક પછી એક તરફીઓ શોધતી જ રહી

સાતેય ભોભાઈ વેળા પાડે,
વણુ આંકડીએ ઈધન કરાવે;

ને સોનખાઈ જગલ જઈને રહે !

જગલમાં સોનખાઈને એકલી રહેતી દેખી, ઝાડો પર બેઠેલાં વાંદરાને હમા આવી, એટલે તેમણે ઝાડેઝાડથી ચૂકાં લાકડાં લાગી આપ્યા અને વૃક્ષે લટકતી વેલના બધે સારો બાધી આપ્યો. વનમાં દયાળુ પ્રાણીઓને આશીષ દેતી સોનખાઈ લાકડાં લઈ ઘર તરફ વળી, વગર આંકડીએ ને વગર દોરડીએ ઈધનનો સારો લઈ આવતી સોનખાઈનું આ કૌતુક દૂરથી દેખી છૂડી સાસીઓનાં મોં ભોંકા પડી ગયાં એમને થયું, કે સોનખાઈને નક્કી કોઈ સહાય દઈ રહ્યું છે ! આપણી નજર સમક્ષ કઈ વિકટ કામ સોંપીએ અને પછી જોઈએ, કે એનો કયો ભગવાન એની મદદે આવે છે ? પછી તેમણે આણી ટાપલો સરી ડાંગર. તેને ઉખળિયામાં નાખી સાંભિલા વિના ખાંડી આપવાનું કામ સોનખાઈને સોંપ્યું, સોનખાઈ તો નરસિંહ ભગતની જેમ શામળિયાની સહાય વાંછતી ઉખળિયે બેસી આંસુડાં સારવા લાગી

સાતેય ભોભાઈ વેળા પાડે,
વગર ખાંડણે ખંડાવે,

ને સોનખાઈ ઉખરી બેસી રહે !

કુખીઓનો બેનારો ભગવાન ! સોનખાઈનું રુદન સુણી ઊડતી ચકલીઓ બેળી થઈ એટલે આવી, આજસુધી સોનખાઈને હાથે ઘણાં કણુ અને પાણી પામી હતી જાજે સોનખાઈને મદદરૂપ થવાનો એમનો વારો હતો ચકલીઓ તો ડાંગરના હળ ઉપર આવી બેઠી, ને ડાંગરનો ઢાણેઢાણે ફાંફી નાખી, ચોખા છટા પાડી આપ્યા અને ફરરર કરતી ઊડી ગઈ.

દૂર બેસી આ બેલ જોઈ રહેલી સામીઓ દોડતીદોડતી સોનખાઈ કને આવી

પહેંચી અને તેણે ડાંગર ચકલાને ખવરાવી દીધાંનો આરોપ મૂકતી તેને પીટવા લાગી. રોતારોતાં સોનખાઈ કહે: ‘મને મારો મા, ચકલાંએ એકે દાણો ગળ્યો નથી, એકે ભાભી દોડીને ત્રાજવાં લાવી. ત્રાજવે ચોખા ને છોતરાંનાં વજન કર્યાં, તો દીધેલી ડાંગર જેટલું જ વજન થઈ રહ્યું! ચકલાંને ને નણ્ણીને ગાળો ભાંડતી ભાભીએ ખાંડેલી ડાંગર લઈ ઘરમાં ચાલી ગઈ. જતાંજતાં એક દુષ્ટાને કુબુદ્ધિ સૂઝી. સોનખાઈ પાસે જઈને કહે: ‘કાણે કહ્યું ચકલાં નથી ખાઈ ગયાં? જો, ટોપલામાં ડાંગરનો એક દાણો ખૂટે છે.’ આંસુ રેલાવતી સોનખાઈ લીમડે ખેઠેલી ચકલીએને કહેવા લાગી: ‘અલી એ! કાઈ મારો દાણો ચોરી લાવ્યું હોય તો ખોલજો!’ ત્યાં તરત જ એક ચકલીએ પોતાની ભૂલની ક્ષમા માગી, ચાંચમાં સંતાડેલો દાણો સોનખાઈને દઈ દીધો. સોનખાઈએ તેની ભાભીને તે લાવી દેખાડ્યો, ત્યારે તે માં વકાસી સોનખાઈ સામું જોઈ જ રહી!

આટઆટલાં કામ કરી દીધાં છતાં નણ્ણી ભાભીએનો હૃદયપલટો ન થયો તે ન જ થયો. હવે દુઃખ ક્યાં સુધી સહેવાં? હજી માખાપ કે વીરાઓમાંનું તો કાઈ આવ્યું નથી. સોનખાઈ તો કંટાળીને એક દિવસ દરિયાકાંઠે જઈને વીરાઓની વાટ જોતી બેઠી.

દરિયાકાંઠાને કહે:

માય ને આપ તો કાશી ગયાં,

સાતેય ભાઈ વાળું ચડ્યા;

ને સોનખાઈ બેનને મેલી ગયા!

સમંદરમાં તે દહાડે આંધ્રીના વાયરા ખૂબ ભેરથી વાઈ રહ્યા હતા. કિનારાનાં લાંગરેલાં વહાણ પણ ડાલમડોળ થતાં હતાં. તે પ્રમાણે ઊંડે દરિયે તો વિશેષ તોફાન હશે તેમ લાગતું હતું. સૂરજ ડૂબવાને હવે થોડીજ વાર હતી. સોનખાઈ તો એના વીરાઓની ક્ષેમકુશળતા ઇચ્છતી વિલાપવા લાગી.

થોડીવારે એક વહાણ કિનારે આવી ખડકાડું. એના ખલાસીએ ફૂદકા મારતા ધરતી પર ઊતરતા હતા, અને જીવ્યાનો શ્વાસ ખેંચતા હતા, અને રાખજીહારા રામનું નામ લેતા હતા. સોનખાઈ દોડતી એમની પાસે ગઈ અને પૂછવા લાગી: ‘મારા વીરાઓનું વહાણ તમે જોયું?’ પેલા કહે: ‘તારાં વીરા કાણ? અમે ના ઓળખીએ. હા, એક વહાણ અમારી પાછળપાછળ થોડે સુધી આવતું હતું. એક માના જણ્યા હોય એવા સાત ખંધુડા તેને હંકારી રહ્યા હતા. અરે! પણ તે વહાણ તો ઝંઝાવાતમાં ક્યારનું યે સપડાઈ ગયું હશે! પૂછ, બેન પેલા તોફાની દરિયાને જ હવે તો?’

પણ સાત વીરાની સોનખાઈ બેની એવું પૂછવા થોભે શાની? એણે તો ઝુકાવ્યું એકદમ ઊછળતા સાગરતરંગો મધ્યે. તરતીતરતી એતો એના વીરાનું વહાણ શોધવા જઈ રહી હતી.

ક્યારેક તાડપૂર ઊછળતાં મોજાં સામે ખાથ ભીડતી, ઊંચે દેખાતી, તો ક્યારેક ડૂબકી મારતી સાગરના પેટાળને પગો અડાડતી હતી. અને ‘ઓ ભાઈ! હું, આવું છું..... આવું છું.....’ બોલતી હતી. મસ્તીભરેલો મહેરામણ પણ આજે તેના સમુદ્રફીણના

વિશાળ, ધવલ ઢાંતો ઢેખાડતો, 'માણસ ગ ધાય, માણસ ખાઉ,' કહેતો કોઈ જીખાળવા રાક્ષસ જેવો લાગતો હતો.

પેલી તરફ સાંતે સાઈએનું વહાણ ખરેજ દૂખવાની અણી પર આવી રહ્યું હતું. સૌ પોતાની જીવ્યાની આશા છોડી કઈ, સગબાનનું છેલ્લું સ્મરણ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં સોનખાઈ બહેનનાં પુણ્યો આફતની આડાં ઊતર્યાં દૂખતા વહાણની ફરતા કુશકીના ગોળ ગોળ હલકા રોટલા ક્યાંકથી આવી વળગી ગયા. દૂખતું વહાણ તરતુ થયું ! તેને વગે હકારતા, આનંદ કરતા સાઈએ કહિં આવી પહોંચ્યા એમના આગ્યાના ખખર ઘરે પહોંચતા સાંતેય લાખીએ સાગરતીરે દોડતી આવી. વહાણફરતા વળગેલા રોટલા ઢેખી મંદિમંદિ કહે 'આવા રોટલા તો આપણી સોનખાઈ ખાય છે.' 'હે' શું કહ્યું ?' સાઈએ બોલ્યા, 'એ રોટલાએ જ અમને તો તાર્યાં ! ક્યાં છે તે અમારી તારણહારી કુખિયારી, સોનખાઈ બેનડી ?'

પાપણીએ કહે - 'તે તો પાછલા પહોરની અહી આવી હતી' 'તો ક્યાં છે અમારી એ સોનખાઈ ભગિની ?' કાઠે ઊમેલ્યા એક માછીમાર બોલ્યો - 'વીરાને શોધનારી એક અસાગણી બહેન હમણું જ થોડા સમય પહેલાં 'સાઈ, હું આવું છું હું આવું છું' કરતી ઉછાળા મારતા સાગરમાં દૂરદૂર ચાલી ગઈ એ જ તમારી બહેન હશે, સાઈ !' સૌ આ સાલણી અવાક બની ગયા વહાણ સરખા વહાણને જળી જવાં મથતા એ તોફાની સાગરના પેટાળમાં સાત વીરાની સોનખાઈ બહેન ક્યારનીય વિદ્વીન થઈ ગઈ હતી. ઉદ્ધિના વિશાળ ઉદરને સ્પર્શી આવતા વાયરામાં કાઠે ઊમેલા માનવોથી દૂર-સિતિજ પારથી રક્ષાઈ આવતું એક કરુણ ગીત જણે સંભળાતું હતું :

માય ને ખાપ બેઠ કાશી ગયા,
સાંતેય સાઈ તો વા'ણે ચડ્યા,
ને સોનખાઈ બેનને મેલી ગયા !

*

બલિદાન

થણા જૂના જમાનાની આ એક લોકકથા છે તે દિવસોમાં લોકો પ્રકૃતિ, શક્તિ અને દેવીઓની પૂજા કરતા અને તેમના માગ્યા ભોગ ધરતા ભોગ ન ધરે તો દેવી કોપે ચહે એમ મનાતું. દેવતાના તે ભોગ એટલે ફળફળાદિ, નાળિયેર કે મેવા મીઠાઈ નહિ, પણ પશુપક્ષીના ભોગ અને કેટલીક વાર તો અણુમોલ આનવદેહની પણ અમર આહુતિ દેવાતી. દેવીને ચરણે એવા આત્મભોજ, બલિદાન કે દેહ સમર્પણ કરનાર માનવી હસતે મુખે પોતાનું શિર ધડથી અલગ કરી શક્તિદેવીને સોંપતો, આવા મનુષ્ય, દેહના ભોગથી દેવી અતિશય તૃપ્ત થઈ જનસમુદાયનું કલ્યાણ કરતી, ગામના રોગો હરતી, પશુપક્ષીને રોગમુક્ત કરતી, તેમના ચૂકા ફૂવા ને તળાવને પાણીથી છલકાવતી એવી તેમની આસ્થા હતી.

પાંચમે પગથિયે વહુજી જોઈ પગ મેલજો,
 પાણી તો છાતી સમાં રે જી !
 છઠ્ઠે પગથિયે વહુજી જોઈ પગ મેલજો,
 પાણી તો ગળા સમાં રે જી !
 સાતમે પગથિયે વહુજી ઘસી પગ મેલજો,
 હવે તો જૂડી જવાનાં રે જી !

એમનું ગીત ઘડીસર થઈ ગયું. સર્વત્ર ઘેરી શાંતિ છવાઈ. આ દશ્ય જોનારાં સૌનાં હૈયાં સમાન ધબકારા લઈ રહ્યાં, ત્યાં સાતમે પગથારે પગ મૂકતી અમર નારીએ સરોવરપાળે “ચોટી ગયેલાં ગ્રામવાસી અને સગાંસ્નેહીઓ પર એકવાર છેલ્લો દ્રષ્ટિપાત કર્યો અને અંતર્યામીનું સ્મરણ કરતાં જિંચે આલમાં બેયું” તો એક સમડીને થભેલી જોઈ. તરત જ એનું મૈથરિયું સાંભર્યું. સમડી સાથે તે ત્યાં સંદેશો પાઠવતી કહેવા લાગી:

આઠાથે જીડતી બાઈ રે તું સમડી,
 એક તે સંદેશો લેતી જાજે રે જી !
 મારી તે માડીને એટલું જ કુંજે,
 માટલી ભરી લાડુ રખે મોકલે રે જી !
 મારા તે વીરાને એટલું જ કુંજે,
 વેલડી જોડી આંગણે રખે આવે રે જી !
 મારી તે ભાભીને એટલું જ કુંજે,
 દાખડી ભરી કાજળ રખે મોકલે રે જી.

છેલ્લો સંદેશો બોલી ન બોલી ત્યાં સાતમે પગથારે તેણે પગ મૂકી દીધા અને ડૂબકી મારતી તે સરોવરના ઘેરા ઊંડાણમાં જળદેવીને ચરણે જઈ વસી. ગામલોકોએ ‘જય અંબે’ ‘જય અંબે’ના પોકારો કર્યા. ઢાલનગારાં વાગી ઊઠ્યાં.

ગ્રામનારીઓએ જળદેવીનાં ગીત ગાયાં.

સરોવરની સપાટી પર કૂલો તરી રહ્યાં હતાં. તેની પડખે શ્રીકૃષ્ણ હિલોળાં ખાઈ રહ્યું હતું. અને તરતી થાળમાં ‘ખલિદાન’ દઈ ગયેલ વડીવહુના અમર દીવડા બળી રહ્યા હતા. ત્યાંથી ઉદ્ભવતી ગોળ ધૂમરિયાળી જળલહરીઓ સરોવરકાંઠે અણ-ઝીલ્યાં બોલ ઝીલી લાવતી હતી.

સગે રે સસરે સરોવર ખોદાઈવાં,
 સરોવરે લીધા લોગ રેજી.

નપાણીઓ ભાલ

[દેશુઆરી અંકથી થાણું]

દેખક :

શ્રી નવલભાઈ

દશ્ય બીજું

સ્થળ એ ન

સમય : થોડા દિવસ પછીનો બપોર.

[ખસે દેગડા લઈ કેશુર અને મંજો પ્રવેશ કરે છે તળાવમા વીરડામાંથી બેત્રણ સ્ત્રીઓ પાણી હવેથી રહી હોય છે મંજો આમટમેલવકારે છે]

મંજો : સાંગાસર ગામ અને સાઠીડાં પાણી.

હાલને રાણી, ભૂજ તું ધાણી.

ફાકતો ફાકતો જાઉં છું પાણી

હાલને રાણી, હાલને રાણી.

[ધાણીનો કાઠો મારે છે અને એક મૂક કેશુરને આપે છે]

કેશુર : તળાવ હુકાણાં ને વાવ હુકાણી,

ખારાં અગર તળનાં પાણી,

દનિયું રાત મથીએ તારે,

મળે માંડ પાવલું પાણી,

એવો આ ભાલનો કાઠો,

એવો આ નળનો કાઠો,

મળે જ્યાં, પાવલું પાણી,

મળે માંડ પાવલું પાણી !

[બંને વીરડા પાસે આવી પહોંચે છે કેશુર ઉજમ પાસે દેગડો મૂકે છે]

મંજુ : કેશુર ! બધો મલક આવો જ હજી હશે શું ? પાણીનું આ દેખ . !

કેશુર : હાથ જ દો ! આ તો આપણને જ આવું દેખ છે એણે હી હું ધોળી ગીથોતો, મારું વા'લું હું મચાતું તળાવ ! જાણે સરવર જ એઈ હો.

ઉજમ : (વચ્ચે જ) બેસ, બેસ હવે, ટાઠા પોરનાં ગપ્પાં હાક્યા ન કર છે આઠ મઈના પર એણા મોટા મખીની

કાણે ગઈતી તારે તો તળાવમા કાંકરા હોડતા'તા કાંકરા આપણે તો આ બે ગજ હીડીએ ને પાણી લાધેં પણ ઈ વેલ-ધોળી-વાળાનો તો હમ નીકળી જતો તો હમ ..

કેશુર : માતાના બે, જૂઠું બોલતો છું તો, આ સરચઈતરે પણ એવું મચાતું પાણી ! મંજો ! હું નાવાની ને ફડવાની મચા ! આખો હી બસ નાયા જ કીધું અને બાપના ! તળાવને કાંઠે એવો સરસ બગીચો બનાવી દીધો છે એવો સરસ કે

ઉજમ : બેસ હવે આ મારો આખો જનમારો મીથો પણ સાલમાં બાજ નથી દેખ્યો તું વળી નવઈ વાત લાઈવો

મંજો : (જણાવે છે) ²

પાપર જેવો ભાલનો કાઠો,

સીધો દોર નળનો કાઠો

મળે જ્યાં પાવલું પાણી

મળે માંડ સાંગળું પાણી !

કેશુર : તમે હાથ નઈ માનો, પણ હાથ કોઈ એણા ધોળીકડનીવાળા આવે છે ને ?

મંજુ : ડાણુ એણા મા'રાજ ² ઉધાડે પડે, ધોળાં બગલા જેવાં કપડા જે'રીને હોડે છે ઈ ને ? ઈ મારાજના માણુહાને ?

કેશુર : હા, એ જ સંત મા'રાજ !

ઉજમ : મા'રાજ તો કે'વા પડે ! આવી તપતી ખાગીપાટ ભોંય પરેય ન જુએ તાપ, ન તડકો બસ 'હીડયે જ-રાખે મૂઆં પગનાં તળિયા નહિ બળતાં હોય . અને એમની આંખ ! કેટલી મીઠી જાણે અમરત વરહે. ને એમની વાણ ! મણ ! માણ ! કે'તા પાણીપાણી કરી નાખે

મંગા : ઈ તો એલા મોઢે કપડાવાળા મારા'જને? ખરા છે! જ્યાં બેઠે તાં ઝાડી નાખે. દોરાની હાવરણી બગલમાં રાખીને ફરે છે.

કેશુર : હાં ઈ જ એમને લીધે જ ઈ ઘોળીનું તળાવ બોદાણું. આંઈ જ બધે ફરે છે. એલા ઊંચા હરખા કંફનીવાળા છે ને તે કે'તાતા કે આપણે આંચ પણ તળાવ બોદાવવાના છે.

ઉજમ : તો તો બધું જ દખ મટી બચે. આ હવારના રોટલા નથી ખાધા, ને પૂંબે ઘેર ચાર દીને તાવમાં ધીકે છે.

કેશુર : મારા'જ તો મદદ કરવા તિયાર છે પણ આપણા ગામના પટેલીઆ જ કાં હીધા ઊતરે છે. મારા'જ તો કે છે કે તમે પણ થોડી મદદ કરો.

ઉજમ : એમાં બોદુ'ય શું છે? એ કાંઈ એછા હંગાથે પાણી ખાંધી જવાના છે? આપણે પીવા બેઈએ ને આપણે હાથ હલાવીએ ઈમાં આપણું હું લુટાઈ બચે? ક્યાં ખેતરમાં ઢેકાં નથી ઉખેડતા તે...

સોમી : આવે ઈ વાતમાં તમે હું હમને? અમારા ઘરવાળા (મખી) છે ને તે કે'તાતા કે આ તો બધો ઢોંગ છે ઢોંગ. કેણુ બાણુ તળાવ બોદાવીને હુંય કરવાના એહું ?

કેશુર : તળાવ ગળાવીને પાણી પાશે. કાંઈ ઝેર તો નથી નાખવાના ને ?

સોમી : ઈ તમે હું બાણુ ! સાંસળ્યું છે કે મારા'જ કૂવા તો બોદાવે છે પણ બધી વરણુ-ઢેડાં, સંગિયાં, ચમોર, બધા હંગાથે પાણી સરે એવી શરત મૂકે છે.

મંગા : એવું તે હોય ? એ તો મોટા ધરમાતમા છે. હારા હારાય પગે લાગે છે. કેવા મોટા-મોટા માણસાં ઈમને દરશને

આવે છે. ઈ તો વળી ઈમ કરતા હોય ?

સોમી : એય મા ! મૂચુને ઈ પાણી ! એવો બાળાવારો કરી આ પાપમાંથી કંચે સવે છૂટીએ ! હાત સવ ઢેડકાંના લેવાં પડે ! એના કરતાં તો વગર પાણીએ મરવું હારું ?

કેશુર : પણ આ ઢેડો પાણી સરે એમાં હું બોદું ? લ્યો, આ તમારા વીરડાંથી એલા છમલાનો વીરડો દહ હાથે ય દૂર નથી. કેને ખખર એના વીરડામાંથી તમારી ગમ પાણી નંઈ આવતું હોય ?

સોમી : આવે મેલ બધી વાતું ! તુંય મૂચા બગડી ગીયો છ. ઉજમ ખા ! આવા તે વળી હાધુમા'રાજ હોતા હશે. આ તો બધા ઢેડાંસંગિયાંને એકઠાં કરી બાળાવારો કરી નાખવાનો પેતરો છે ! તમે નાં હમને ! આપણને બધાંને વટાડી મારશે !

(સોમી પોતાના વીરડા સણી વળે છે.)

ઉજમ : (સ્વગત) પણ મા'રાજને આવું તે શે' હુંજતું હશે ? (થોડીવારે) વાતે ય ખરી. કાંઈ ગામનાં ચાર ખોરડાં હારુ જુદો કૂવો થોડો બોદવા બેસાય છે ? એક કૂવા કે તળાવનાં તો ઢેકાણું નથી, ત્યાં બીબની વાત જ કાં કરવી ?

કેશુર : (પોતાનો દેગડો લઈ બિભો થાય છે.) મંગા ! મંગા ! એલું હામુ કોક ઘોણું ઘોણું આવતું દેખાય છે.

મંગા : આવહે ખપોર એ મા'રાજ હશે. હાથે કાંઈ બીબે ય ઘોળી કંફનીવાળો છે.

ઉજમ : (બિભો થઈને) એય મા ! આવા તાપમાં ?

કેશુર : માંસી, હું નો'તો કે'તો કે સંત મા'રાજ આવવાના છે ? એ જ છે. (આનંદમાં આવી જઈ સહેકાથી) આવો મારા સંત મા'રાજ.

ઉજમ : (ધીમેથી) આવો મારા સત મા'રાજ.

હુ તો જિંચી ચડું ને નીચી જિતલું રે લોલ.
તમારા દરહને હું તો ગાંડી ને ઘેલીરે લોલ

કેશુર : આ અમારું તળાવ પણ ઘોળીના જેવું સરવર થઈ જાય તો એ સમવાન ! (આકાશ ભણી નેઈ રહે છે)

(જોન સાધુના વેશમાં મહિસાઈ નામના એક યુવાન સાથે સવ પ્રવેશ કરે છે કેશુર દોડી જઈ પગે લાગે છે ઉજમ અને મગો નેઈ રહે છે)

સંત : કેમ મહામા તો ખરાને માણ ?

ઉજમ : હા, ખાપુ, સમવાનની મે'ર છે તે ગમે તેમ જીવીએ છીએ ! પણ હવે તો ઝાણ વેઠાય એવું નથી રીયુ

સંત : કેમ ?

ઉજમ : આ હવારની આવી'તી તારે માડ ઘડો પાણી મળ્યું

મહિસાઈ : (હાથમાં થોડું પાણી લે છે ને હુ ખની સહાસભૂતિમાં માથું હલાવે છે) આ અઠો ? કેમ પિવાય ?

ઉજમ : (નરમાશયી) આવુ આવું મળે છે તે ઠીક છે નહિ તો ?...

કેશુર : મા'રાજ ! અમારું તળાવે ય ઘોળીના જેવું બધાવી દીધો ને ?

મહિસાઈ : તમે ક્યાંથી જોયું ?

કેશુર : અરે હુ ગીધો'તો ને ? હુ નાવાની મઝા ! ખસ

મહિસાઈ : એમ ? તો તમે પણ તમારું તળાવ ખોદવા લાગશો ને ?

કેશુર : જરૂર ! એમાં હુ ? પાણી તો અમારે જ પીવું છે ને ?

(કાંટલા-દરેલા લૂગડાં સાથે ખસે વૃક્ષ હાલું મૂકી છતો પ્રવેશ કરે છે ને મા'રાજને જોઈ જોતા રહે છે)

મહિસાઈ : કેમ પાણી લેવા આવ્યો કે ?

છેલીઓ : હા મા'રાજ.

મહિસાઈ : તમારો વીરડો ક્યાં છે ?

છેલિયો : ખાપુ ! અમે તો સગિયા છીએ ! અમારા વીરડામાં હુ જોવાનું ?

મહિસાઈ : પણ માણસ તો છો ને ? તમારેય પીવા પાણી નેઈએ છે ને ?

સોમી : (સત તે તરફ વળે છે એટલે બધથી) ઈ તો સગિયો છે મા'રાજ !

સંત : (હસીને હાથથી) શાંતિ ! શાંતિ !
[છેલિયો વીરડો ખાલે છે]

મહિસાઈ : સવારમાં પાણી કઈ ગયો-તો કે શું ?

છેલિયો : ના મા'રાજ ! કોઈ થૂડું ચોરી ગયું લાગે છે હવે તો ગામના લોકો અમારું પાણી હુઝી દોરોને પાઈ નાખે છે, આ બે જોખા પાણી પર આખો દી કાઢવો પડશે !

(સત નજીક જાય છે અને છેલિયાના માથા પર પ્રેમાળ હાથ ફેરવે છે, સોમી એમાં સાથે થાલી ઉજમને બતાવે છે સાધુ એની સાથે ખાજ પર જઈ વાતો કરે છે, ત્યારે રગભંગિના આ ખજા પર રહેલા ગ્રામજનો વચ્ચે વાદચ્છીત થાય છે)

સોમી : હું નો'તી કે'તી કે આખું ગામ અસહાવી મારશે ! જોયું ને હગી આજે ? જોલા છેલિયાને માથે હાથ ફેરવ્યો !

ઉજમ : ઈ તો મોટું માણસ છે ઈને મન તો બધા હરખા ! એને વરણના બેઠ શા ? એ બધા બેઠ તો આપણા ફલડામાં છે ! એને મન તો બધાંય માણસ-કીધુને હઉ હરખા !

સોમી : ઈમ કાંઈ અડચે મોટા થવાનું હશે ? આ તો નવાઈનો સાધુ સાલ્યો આટઆટલા સાધુ સતો જોયા પણ આવો

કેશુર : (સ્વસ્થતાથી) મારે પણુ.

મણિભાઈ : તારે ?

કેશુર : હા, દારૂ-માટી ખંધ.

મણિભાઈ : દારૂ હોત ?

કેશુર : હાં, એ ગંધાતામાં તો હું પીવું છું ?

મણિભાઈ : અને ચા ?

કેશુર : મૂઠેં મારાજ આ વગર તો નોં જીવાય. હવારનો રોટલો જ ગળે નોં હોતરે ને !

સંત : ઠીક, એક મહિના માટે દારૂમાટી ખંધ, ખૂબ દિલથી પાળજો.

[આ સમય દરમ્યાન સોમી, નાથી આવી પહોંચે છે, બારણે બેસાં રહી બધું જુએ છે, સંત સિક્કા લઈ હતાવળા રંગભૂમિના બીજા-સામે બારણેથી ચાલ્યા જાય છે, મણિભાઈ પણ જાય છે. ઉજમ આટલાની ધાર સુધી આવી હાથમાં લૂગડાનો છોડા લઈ પગે લાગી નીરખી રહે છે.]

ઉજમ : આજે આ મનખો પાવન થીયો !

કાળુ : ઘરમાં સગવાનનાં પગલાં પડ્યાં, (ઘરના અંદરનાં ભાગમાં જાય છે.)

સોમી : (ટોળથી) દયો આ ઉજમનો મનખો પાવન થઈ ગયો ! માટી ખાધી ઈમાં તો હું લુટાઈ ગયું ? ખાપઢાઢાથી ખાઈએ છીએ, પણ ઘેડાંના ઘરનું તો નથી ખાધું ને ? સાંભળ્યું ? અમારા મખી કે'તાતા આલા ઘોળીવાળા છમા ઢેડાને ત્યાંથી એના મારાજે રોટલા ખાધા'તા.

નાથી : હાય ! મા ! ઢેડને ત્યાંથી રોટલા ? કોણ જાણે આ ઉજમને ય હું લા... છે ? આવા હાથને ઘરમાં ઘાલી... ઘર અને ગામ બોળી નાખ્યું.

કેશુર : ઢેડને ત્યાંથી એમણે રોટલા ખાધા એમાં હું ખોટું કયું ? ઈય માણું છું ને ?

સોમી : આ ખંનેય કામણુ કયું લાગે છે !

નાથી : મારા'જ તો કે'વા પહે, પણ આપણે આ ઢેડાં-સંગડાંનું નથી ગમતું. બીજું બધું હારું પણ આ...વળી...

ઉજમ : અરે સગવાન છે, નહિ તો આવા મલકમાં ખા'રનું માણુંદ અ્યાંથી ? ગામડે ગામડે ફરે, ફૂવા-તળાવ બોદાવે.

સોમી : આ તળાવો તો તાળવે ગોળ છે, એતું આ બધું ખોલાય છે. આ કેચરીઓય ખોલું ઘોળીનું તળાવ દેખી આવ્યો છે ને તેનો ફૂદે છે, પણ તમારા મારાજ કાંઈ બધે કોથળીનાં નાણાં થોડા છોડી દેવાના છે ?

કેશુર : નહિ છોડે તો કાંય નંઈ ! આપણે એટલા ખાતર જ ઓછા એમની હારે ન જઈએ છ, સલા ! ઈમની આંચખમાં તો જુઓ, નીતરો પ્રેમ વરહે છે !

સોમી : હું ઈ જ કઉં છું ને કે'કામણુ કયું છે કામણુ !

ઉજમ : સહે કયું, અમે સહે ભોળવાતાં, તમે ચોખલિયાં રે'જે, સહે હું અસડાંતી; મારું ઘર અસડાતું, સહે હું નરકમાં જતી, જવ ! જવ. મારે કોઈનુંય હાંસળવું નથી.

સોમી : માટી સાધુડી ના થઈ બેઠી હાય તો. (બખડતી બખડતી જાય છે.)

કેશુર : ઓ મા ! જો એવું ખાવાની મનખા થાય તો મારી જીભ કપાઈ જશે.

ઉજમ : માવડી મારી મને બળ દેજે કે આખો ય જનમારા આવા હાયા માણુંદને છતરું નો ! (પડે)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત

સંતસમાગમ

શ્રી. રમણીકલાલ અ. મહેતા

હંસ મદારાજનુ જીવન અને તેમનો ઉપદેશ અનેક ભક્તોને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપનારો છે એવાથી થોડાંક કિસ્સો 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે ચાલી એક જ કથા છે, 'સંતસમાગમ' દ્વારા આપણા જીવનમાં એ ક્ષતીઓ અને ઘેર-બિઠા સંતોનો સમાગમ કરીએ

સદ્ગુણ જે પ્રમાણે એક પ્રકારનો સત્સંગ છે તેમ સજ્જન પુરુષોની સાથેના પ્રસંગો પણ સત્સંગ છે આ સંગનો પ્રભાવ બહુ મોટો છે, એ સમજાવવા માટે બાબાએ હિરણ્યકશિપુના પુત્ર પ્રહ્લાદની એ વાતો સંજ્ઞાવી પ્રથમ તેના બાલ્યકાળની એક વાત કહી બાળ પ્રહ્લાદ કરતાકરતા એક કુંસારના નિંસાડા આગળ આવી લાગ્યો કુંસાર તે સમયે માટીનાં કેટલાંક વાસણો તિસાડામાં મૂકી અગ્નિ પ્રકટાવી પકાવતો હતો પકાવવાનું કામ પૂરું થયા પછી તે કુંસાર એક વાસણને બહાર કાઢવા લાગ્યો. જ્યેષ્ઠ તે એક વાસણમાં એક બિલાડી છે તેના દેહને જરા પણ આંચ પહોંચી નથી. અગ્નિના પ્રચંડ તાપમાં તેના શરીરને હાનિ થવાનું તો દૂર રહ્યું; પણ તેના એક વાળ સુકાને પણ ઈજા થઈ નહિ આ જોઈ કુંસારે વિસ્મય પામી કહ્યું 'હરિ જેની રક્ષા કરે, તેને મારવાની કેાની તાકાત છે? અર્થાત્ રામ રાખે તેને કેાણુ આખે?' કુંસારનું આ કથન પ્રહ્લાદના અતઃકરણમાં કેારાઈ ગયું તે ઘણી વિપત્તિમાં સપડાયો, છતાં આ સત્યને તે વિસર્જ્યો ન હતો, પછી જ્યારે તેને હાથીના પગ તળે, અગ્નિમાં અને પર્વત પરથી સમુદ્રમાં નાખી દેવામાં આવ્યો, તે સમયે પણ તે ક્ષણભર માટે પણ આ અમૂલ્ય સત્યને વિસર્જ્યો ન હતો. શ્રીહરિની અપાર કરુણાથી મુગ્ધ થઈ તે પોતાને કૃતાર્થ

માનતો હતો તેનું ચિત્ત પણ સજવાન પ્રતિ આકૃષ્ટ થતું હતું આટલી મહાન વિપત્તિમાં તે કુંસારના વાક્યને વીસર્જ્યો નહિ તે જ તેના સત્સંગનું પરિણામ

કુમરનું પરિણામ કેટલી હદ સુધી વિષમય હોય છે, તે પણ પ્રહ્લાદના ચરિત્રમાં જોવામાં આવે છે બાબાએ કહ્યું 'જ્યારે પ્રહ્લાદ સિંહાસનારૂઢ થયો, ત્યારે તેની આસપાસ ચોમેર વિશ્વદ્રેષી પાર્શ્વે હતા દૈત્યશુર શુકાચાર્ય રાજ નિયમિત રીતે તેને કહેતા હતા 'વિશ્વ તારા વશનો શત્રુ' છે અને તેથી તેની પૂજા તારે માટે કરવા યોગ્ય નથી પિતૃવૈરને સજ કરવી એ પુત્રનો ધર્મ અને કર્તવ્ય છે' તે સમયે પ્રહ્લાદના મનમાંથી હરિભક્તિ સરી ગઈ હતી, આમોદપ્રમોદમાં તેનું ચિત્ત રજાઈ ગયું હતું, રાજકાર્યમાં પણ તેનું મન ગૂંથાયેલું રહેતું હતું તેના મનની આવી સ્થિતિ હતી, ત્યારે તેણે પોતાના કુલશુર શુકાચાર્યને પોતાને ઘેર ભોજન માટે નિમત્રણ આપ્યું શુકાચાર્યે નિમત્રણને હડસેલી જવાબ મોકલાવ્યો 'જે માણસ પોતાના પિતાની હત્યા કરનારને સજ આપતો નથી અને તેનો આદર કરે છે, તેનું નિમત્રણ હું સ્વીકારી શકતો નથી'

શુરએ આમ ત્રણનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, તેથી પ્રહ્લાદના મનને આઘાત પહોંચ્યો. તેણે વિચાર કરી જ્યેષ્ઠ તે જાણ્યું કે તેના હાથે અન્યાય થયો છે. આથી તેણે એકદમ

ઉશ્કેરાઈ વિળ્લુની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પ્રધાન સેનાપતિને તેડી મંગાવ્યો. વિપુલ લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યું. શુકાચાર્ય સલાહ આપવા લાગ્યા. રાજ્યમાં યુદ્ધ કરવાની તૈયારી થવા લાગી. આ સમયે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હાથમાં લાકડી લઈ રાજદ્વાર આગળ આવી ઊભો. સૈનિકે તેને અંદર જતાં અટકાવ્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘મારે રાજનાં દર્શન કરવાં છે. તમે શા માટે મને અટકાવો છો?’ સૈનિકે કહ્યું : ‘રાજના હુકમ સિવાય તમારાથી અંદર જવાશે નહિ.’ બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘જવ ત્યારે રાજનો હુકમ લઈ આવો.’ લાંબા તર્કવિતર્ક કરી પહેરેગીર રાજની આજ્ઞા લેવા અંદર ગયો. પ્રહ્લાદે તેને અંદર આવવા અનુમતિ આપી. બ્રાહ્મણ રાજપ્રાસાદમાં દાખલ થયો. પોતાના હાથમાંની લાકડી જમીન પર મૂકી રાજનું અસિવાદન કરી કહ્યું : ‘મહારાજ ! કવખતે આવી આપને મેં વિરક્ત કર્યો.’

પ્રહ્લાદ : ‘હે વૃદ્ધ ! આપને આવવાનું પ્રયોજન ?’

વૃદ્ધ : ‘સાંસળ્યું છે કે આપે વિળ્લુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.’

પ્રહ્લાદ : ‘આપે સાંસળ્યું છે તે ખરું છે.’

વૃદ્ધ : ‘મારો પણ ઘણા દિવસથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર છે; પરંતુ તેનું વાસસ્થાન ક્યાં છે, તેનો નિર્ણય નહિ કરી શકવાથી આટલા સમય સુધી મારો સંકલ્પ પાર પાડી શક્યો નથી. આજે જ્યારે સાંસળ્યું, કે આપણા મહારાજ વિળ્લુ સામે યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે, ત્યારે વિચાર આવ્યો કે વિળ્લુનાં દર્શન ક્યાં થશે, તે મહારાજને જરૂર અવગત હશે. હું તે જાણવા માટે આપની પાસે આવ્યો છું.’

વૃદ્ધની વાત સાંસળી પ્રહ્લાદ વિચારમાં પડ્યો. વિળ્લુનું વાસસ્થાન ક્યાં છે, તેની

તેને ખબર ન હતી. એક દિવસ તે જાણતો હતો. એક સમયે તેણે બીજને તેનું સંધાન જણાવ્યું હતું; કિંતુ આજ ! તેને પોતાને તેના સંધાનની ખબર નથી.

રાજને ચિંતામય બેઠ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ : ‘સમજ્યો, આપને પણ વિળ્લુના પત્તાની ખબર નથી અને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છો ! જાઉં છું, જો બીજે કોઈ ઠેકાણે તેનું સંધાન મળે તો બેઠ.’

પ્રહ્લાદ : ‘ખરેખર, બ્રાહ્મણ ! મને તેના સંધાનની ખબર નથી.’

વૃદ્ધ : ‘તો પછી અહીં વૃથા સમય ગાળવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી શું વળવાનું છે ? જાઉં છું—આપ કૃપા કરી કોઈને આ મારી લાકડી ઊંચકી મને આપવા કહો. વૃદ્ધ થયો છું, તેથી વાંકા વળતાં મને કષ્ટ થાય છે.’

રાજ પ્રહ્લાદે એક પહેરેગીરને તે લાકડી ઊંચકી આપવા આદેશ કર્યો. બળવાન પહેરેગીર તે લાકડી ઊંચી કરી શક્યો નહિ. રાજના અંગરક્ષકે પ્રયત્ન કર્યો, તે પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો. એક પછી એક અનેક જણ આવ્યા, પણ કોઈથી તે લાકડી ઊંચકાઈ નહિ. જો લાકડી એક વૃદ્ધ હાથમાં રમતારમતાં લઈને આવ્યો હતો, તે લાકડી આવા મોટા વીર યશસ્વી યોદ્ધાથી સહેજ પણ ઊંચકાતી નથી, તે બેઈ પ્રહ્લાદ ચોક્યો. તેને એકદમ સ્મરણ થયું, કે જેણે કોંઈસ્તંભમાંથી બહાર નીકળી તેની રક્ષા કરી હતી, તે જ વિશ્વંસર અત્યારે આ લાકડીમાં વાસ કરી રહ્યા છે. તેને વિચાર થયો, કે ‘હું જ શ્રીહરિને આટલા બધા દિવસથી વીસરી ગયો છું; પરંતુ તે કરુણાસાગર મને વીસર્યો નથી, તેમની કેવી અપાર દયા !’ આટલી લાંબી અવધિએ શ્રીહરિને સ્મરણ કરતાંની વાર

મહાસાહેબ' દિલ પીગળી ગયું. તે આખમાં આંસુની ધારા સાથે સિંહાસન પરથી ઊતરીને વૃદ્ધના ચરણમાં ઢળી પડ્યો. તે વૃદ્ધના ચરણ અશ્રુથી ભીના થયા અતરના આત્મેશસયા ઉમળકાથી તેણે કહ્યું 'આટલે દિવસે આ ઢાસને સમાર્યો.' વૃદ્ધેથી વિશ્વએ કહ્યું 'હું તને ભૂલી ગયો નથી. મહાસાહેબ ! હું મને ભૂલી ગયો છું.'

સત્સત્ત્વ અને કુસત્ત્વનો પ્રભાવ કેવો છે તે સમજાવી બાબાએ કહ્યું જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં અહંભાવ-હુંપણું છે ત્યાં સુધી પોતાનાં કર્મફળ માટે તે જવાબદાર છે. અમને આ વાતની સમજણ પાડવા સારા બાબાએ એક બીજું દર્શાવ સંભળાવ્યું. ઠાઈ એક ધનવાન માણસે પોતાના ઘરની નજીક એક બાગ બનાવ્યો હતો તે ઉદ્યાનના મધ્યભાગમાં એક પ્રુથ્વરિણી નામનું તળાવ બોદાવી તેની પાળે બેસી આનંદઉપભોગ કરતો હતો. સરોવરનું જળ સ્વચ્છ અને ઊંડું હતું. પછી એ જળનો ઠાઈ સ્પર્શ કરે, તો એની સ્વચ્છતા નષ્ટ થાય, માટે તેણે અંદર ઊતરવા માટે ઘાટ વા 'પગથિયાં' કરાવ્યાં ન હતાં, પરંતુ ચોમેર પાળ એટલી ઊંચી બધાવી હતી, કે તે પાણીમાં પડવાનો કે ઊતરવાનો ઠાઈ માર્ગ ન હતો.

એક સમયે એક ગાય તરસથી બહુ પિડાતી હતી અને પાણીની શોધમાં આમતેમ ફરતી હતી દૂરથી તેણે આ જલાશય ભર્યું અને તે ત્યાં આવી પહોંચી પણ ભેટું તો પાણીમાં ઊતરવાનો ઉપાય નથી તે પાળની ચોમેર ફરી વળી અને જ્યારે પાણીમાં ઊતરવાનો ઉપાય જણાયો નહિ, ત્યારે તેણે પાણીમાં ભૂસકો માર્યો. પેટ ભરીને પાણી પીધું અને પછી ઉપર

આવવાનો ઉપાય શોધવા લાગી. ઉપર આવવાનો ઠાઈ પણ માર્ગ જાણ્યો નહિ. ચોમેર પાળ એટલી ઊંચી હતી કે પગ મૂકવાની જગ્યા પણ ન હતી જળ એટલું ઊંડું હતું કે તળિયે પગ પણ પહોંચે નહિ. ચોમેર તરીને નીકળવાનો માર્ગ શોધવા લાગી. આખરે તે થાકી ગઈ અને ગભીર જલમાં ઢૂળી મરી.

બીજે દિવસે જ્યારે તે સરોવરનો માલિક પોતાની હમેશની જગ્યાએ આવી પૂજા કરવા બેઠો, ત્યારે ઝોવધથી લાગેલું પાપ મૂર્તિ ધારણ કરી તેની યાત્રે આવ્યું અને તેણે કહ્યું 'તારા આ તળાવમાં એક ગાય મરી ગઈ છે. એની જવાબદારી તારા શિર પર છે હું હવે તારો જ આશ્રય લઉં છું.'

માલિક. 'મારા હાથે આ તળાવ બોદવામાં આવ્યું નથી બીજાને' હાથે તે બોદાવું છે હસ્તનો કર્તા તો ઇદ્ર છે; માટે આ પાપ માટે ઠાઈ જવાબદાર હોય તો તે ઇદ્ર છે. આ ઉદ્યાન કે આ સરોવર મારા હાથથી તૈયાર થયું નથી; માટે એની જવાબદારી મારી નથી.'

પાપ ત્યાંથી ચાલ્યું ગયું અને સ્વર્ગાધિપતિ ઇદ્રની સન્મુખ જઈ ઊભું અને ત્યાં જઈ તેણે બનેલી ઘટના નિવેદિત કરી ઇદ્રે કહ્યું 'થોડીવાર રાહ ભે, હું હંમણું જ પાછો આવું છું.'

ઇદ્ર પછી મૃત્યુસૌકમાં આવ્યો તેણે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કર્યો અને તે તળાવની પાળ પર બેઠો બાબાને માલિક તો ત્યાં હાજર જ હતો તે છદ્ધવેથી ઇદ્રે બાબામાં ફરીને ત્યાંનાં વૃક્ષાદિ ભેઈ તેની તારીફ કરી તે વાડીના માલિકે ગર્વથી 'કુલાઈ' જઈ કહ્યું. 'આ બધાં ગાડ મહામહેનતથી મેં મારા હાથે રાખ્યાં છે' પછી તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વેષધારી ઇદ્ર પાછો તળાવની

પાળ પર આવી બેઠો અને જળને બેઈ તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું : 'આવું સુંદર સરોવર કોઈ જગ્યાએ બેવામાં આવતું નથી. કેવું નિર્મળ સ્ફટિક જેવું જળ છે ! તારીયું સુદ્ધ દેખાય છે।' માલિકે કહ્યું : 'આ સરોવર મેં ખડું બાંધ્યું છે. તેની નિર્મળતા બળવવા માટે જળને કોઈ સ્પર્શ કરે એવો ઉપાય પણ રાખ્યો નથી.' ઇન્દ્રવેણી ઇન્દ્રે કહ્યું : 'ખડું તો જ કયું છે. માત્ર પીપ ગ્રહણ કરતી વખતે તું નહિ, તો હું શા માટે ?'

વાત પૂરી કરી બાબાએ કહ્યું : 'પુણ્યની આશાથી બે કોઈ કર્મ કરવામાં આવે, તો તેમ કરતાં કદાપિ વિધિ વિરુદ્ધ કર્મ થાય કે અન્યાયસર્થુ કર્મ થાય તો તેનું ફળ કર્મ કરનારને ગ્રહણ કરવું પડે છે; પરંતુ બે કોઈ નિષ્કામભાવે, અભાર્પણ કરવાની વૃત્તિથી કર્મ કરે, તો તેનું ફળ તેને ગ્રહણ કરવું પડતું નથી.'

જ્યાં સુધી મનમાં હુંપણાનો ભાવ છે, ત્યાં સુધી સર્વ કર્મની જવાબદારી તેને શિર છે; અર્થાત્ કર્મકર્તાને તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. કર્તાપણાના અભિમાન વગર અભાર્પણભાવે બે કર્મ કરવામાં આવે, તો તે બંધનકર્તા નથી. એટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં સકળ કર્મનું ફળ તેને અર્પણ કરી નિષ્કામભાવે કર્મ કરવાનો બોધ કર્યો છે.

*

પ્રશ્ન : 'શું કરવાથી શત્રુનું દમન થાય ?'

ઉત્તર : 'કામનું દમન વસ્તુવિચાર દ્વારા, ભોલનું સંતોષ દ્વારા, હિંસાનું પ્રેમ દ્વારા, મોહનું વિવેક દ્વારા અને અહંકારનું વિચાર અને નિરભિમાન દ્વારા દમન થાય.'

ત્યારપછી બાબા આ શત્રુ સંબંધી કંઈક ઉપદેશ આપી બોલ્યા, કે ઉપદેશ સાંભળી સાધુઓ બેસી રહેતાં નથી. તેઓ

આ ઉપદેશનું સ્મરણ કરી તેને કાર્યમાં યોગે છે, તે પ્રમાણે વર્તે છે.

*

બાબાએ કહ્યું : ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે ચાર ઉપાય છે. જેમ કે-સત્સંગ, દ્વાંતિ (શમ-દમ), વિચાર અને સંતોષ. આ ચારમાંથી બે એકતું કોઈ દૃઢતાથી અવલંબન કરે, તો બીજા ત્રણ વિના પ્રયાસે મળી આવે છે. જેમ એક ખાટલાના એક પાયાને મજબૂત રીતે પકડીને બેંચે, તો બીજા ત્રણ આપોઆપ ઘસડાઈ આવે છે. બાબા એક દિવસ એક વાર્તા વહે સમજાવતા હતા કે સાધુસંગરૂપી દુર્ગા મધ્યે હમેશ રહેવું જ્યારે ત્યારે સૂઈ જવું નહિ, ભૂખ ન હોય ત્યારે આહાર કરવો નહિ. કોઈ એક માણસના મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તે ગૃહત્યાગ કરવાના વિચારથી પોતાની માતા પાસે વિદાય લેવા ગયો. માતાએ કહ્યું : 'વત્સ ! હર વખત તું હમેશ મજબૂત કિલ્લામાં નિવાસ કરજે, ઉત્તમ શય્યામાં શયન કરજે અને પકવાન્ન ખાજે.' પુત્રે જવાબ આપ્યો : 'માતા, તારી આજ્ઞા પાળી શકવા હું સમર્થ નથી; કારણ કે મારે અહીંતહીં ભટકવાનું છે, ભિક્ષાત્રુનું ભોજન કરવાનું છે અને જમીન પર ધૂળમાં શયન કરવાનું છે. સાધુ લોકોનો આ જ નિયમ હોય છે.' માતાએ કહ્યું : 'વત્સ, હું તને સાધુસંગરૂપી દુર્ગામાં સતત વાસ કરવા કહું છું. જ્યારે તને એમ લાગે, કે ભૂખ વગર ઘૂટકો નથી, ત્યારે જ તું ભૂખને અને જ્યારે તીવ્ર શુષ્કાથી પીડાય, ત્યારે જ ભોજન લેજે.'

*

કોઈ એક રાજાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ. જ્ઞાન તો સાધુપુરુષ પાસેથી જ મળી શકે, એથી તેણે સાધુની શોધમાં ચોતરફ માણસો મોકલ્યા. સાધુનાં ટોળેટોળાં

આવવાં લાગ્યાં; પણ રાજ તેમને ઉપદેશ
બ્રહ્મ કરવા સમર્થ થયો નહિ તે અમૂલ્ય
જ્ઞાનગર્ભ ઉપદેશ વિષયમુગ્ધ રાજના હૃદય
પર અક્રિત થઈ શક્યો નહિ તેણે-કંટાળી
સાધુઓને કારાવાસમાં પૂર્ણ આ બનાવથી
સંઘળાના મનમાં ચિંતા પેદા થઈ
સાધુલક્ષ્મીદ વલ્લભ કરવા લાગ્યું, કે કોઈ
પણ સાધુ રાજસભામાં જાય નહિ

એવામાં એક મહાતેજસ્વી સાધુ
રાજસભામાં આવી ઉપસ્થિત થયા સાધુ
અને લક્ષ્મીને કોઈ પણ પ્રકારની સલાહને
તેમણે માની નહિ તે સાધુઓના દુઃખને દૂર
કરવા અને રાજના સંશયને સામવા
રાજસભામાં આવ્યા હતા. જટાવાળા
મહાતેજસ્વી સાધુને જોતાંની વાર રાજનું
મસ્તક આદરણુલ્લિધી નેમને નમ્યું તે
સિંહાસન પરથી ઊઠી સાધુની સેવા કરવા
ઊભો થયો અને મહામૂલ્યવાન આસન
બેસવા માટે આપ્યું આમનેમ બેચાર વાત
કરી રાજએ ઉપદેશ માટે પ્રાર્થના કરી
સાધુએ કહ્યું ' જે વ્યક્તિ ઉપદેશ આપે, તે
શુરુ અને જે ઉપદેશ બ્રહ્મ કરે તે શિષ્ય
આપ બે મારો શુરુ તરીકે સ્વીકાર કરતા હો,
તો જ હું તમને ઉપદેશ આપી શકું, નહિ
તો નહિ ' રાજ શિષ્ય થવા કબૂલ થયો
સાધુએ કહ્યું ' હું હવે તમારો શુરુ છું
મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો '

‘ આપની શી આજ્ઞા છે ? ’

‘ મારી સાથે તમે ચાલો ’

રાજ કોઈ પણ પ્રકારની હરકત કર્યાં
વગર તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યો નગર બહાર
જઈ ઉલ્લેખે જોઈ, તો રસ્તાની બાજુમાં એક
મરેણું જાંટ પડ્યું છે તે જાંટના મુઠ્ઠાનું
શરીર ફૂલી ગયું છે અને ચોમેર દુર્ગંધ મારે
છે સાધુએ રાજને જાંટ દેખાડી પૂછ્યું

‘ આ શું છે ? ’

રાજ ‘ જાંટનું શબ ’

સાધુ : ‘ સારી રીતે તેનું નિરીક્ષણ કરી
એની આકૃતિનું વર્ણન મને કરી સંભળાવો ’

રાજએ તેને જોઈ તેનું જેવું હવું તેવું
વર્ણન કરી બતાવ્યું સાધુએ કહ્યું ‘ મૃતદેહ-
મુડકું અપવિત્ર છે, જે ઘરમાં તે પડ્યું હોય, તે
ઘરમાં આહારાદિ કાર્ય થાય નહિ તમારા
અંત કરણમાંની આ મુડકાની છબીને દૂર
નહિ કરો, ત્યાં સુધી તમારાથી આહારાદિ
બ્રહ્મ નહિ કરી શકાય ’ એટલું કહી સાધુ
ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા રાજ જેમજેમ જાંટના
મુડકાને લુલ્લવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો,
તેમનેમ પુન પુન ચિંતનના પરિણામે તે
વધારે ને વધારે જાંટ પેસવા લાગ્યું
હાસહાસીઓ બોજનની સામગ્રી લઈ રાજની
આસપાસ ઊભા રહ્યા, પણ રાજને બ્રહ્મ
કરી શક્યો નહિ તે દુર્ગંધથી ભરેલા મૃત
જાંટના દરયને દૂર ન કરી શકવાથી તેનાથી
આહાર બ્રહ્મ કરી શકાયો નહિ શુરુના
આદેશની અવલેહના શી રીતે થઈ શકે ?

કેટલીકવાર પછી સાધુએ આવી દર્શન
આપ્યું રાજને તે સળધી પૂછવામાં આવતાં
તેણે સ્વીકાર્યું, કે તે જાંટના મૃતદેહને
મનમાંથી દૂર કરી શકતો નથી સાધુએ કહ્યું -
‘ ત્યારે શા માટે સાધુઓને બહીષ્કારમાં
બંધ કરી નિરર્થક તેમને દુઃખ આપે છે ?
તેઓ જ્ઞાની પુરુષો છે તારા હિત માટે
તેઓએ માંત્રસિક ઉપદેશ આપ્યો છે, કિંતુ
તારું ચિત્ત મલિન હોવાથી, તું તે બ્રહ્મ
કરી શક્યો નથી જ્યાં સુધી મનમાં રાજ,
દ્રેષ, અસ્મિતા, માત્સર્ય અને હઠાબ્રહ્મ એ
પાંચ છે, ત્યાં સુધી-ઉપદેશ માટે તું યોગ્ય
નથી આ સર્વને ત્યાગ કરીશ, ત્યારે
તારાથી ઉપદેશ બ્રહ્મ કરી શકાશે ’

આંખો

શ્રી. માર્તંડરાય શિવભદ્ર પંડ્યા

જાતનાં નાના અંકુરોથી માંડી મહાન વડલા સમાં વૃક્ષો થાય છે પરંતુ એ વનસ્પતિસૃષ્ટિ તરફ આપણે કેટલા બધા બેદરકાર છીએ! ઉપયોગી વૃક્ષોનો પરિચય આપણે અવારનવાર કરીશું. આજે એના પ્રથમ હપ્તામાં આંખા ઉપર મહત્ત્વપૂર્ણ માહિતી લેખકે અહીં આપી છે. ‘વૃક્ષપરિચય’ માળાના પ્રાસ્તાવિક તરીકે શરૂઆતનો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે એ તરફ, અને આંખા-વિષયની માહિતી તરફ ‘અખંડ આનંદ’ ના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસતા વાચકોનું ખાસ ધ્યાન દોરીએ છીએ.

વિદ્વાનો ઇતિહાસની અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાર્ય કર્યા જ કરે છે. તેઓ દેશનો ઇતિહાસ, રાજ્યનો ઇતિહાસ, રાજ-મહારાજાઓનો ઇતિહાસ, મનુષ્ય તથા પ્રાણીના જીવનવૃત્તાંત અને પરિચય વગેરે શોધતાં ફરે છે. કોણ હંતું? ક્યાં હંતું? ક્યાંથી આવ્યું? કોણ કોનો સંબંધી? કોનો ક્યાં હક્ક? વગેરે સંશોધનનાં કાર્યોનો પણ એ જ એક હેતુ અને આશય છે.

ઘણીવાર આપણી આવી જિજ્ઞાસા-આપણું કુતૂહલ અનુત્તર રહે છે. જિજ્ઞાસાને દાખી દેવી પડે છે; કેમકે તેનો પાછલો ઇતિહાસ મળી શકતો નથી.

વનસ્પતિની ખાખતમાં આવું ખાસ જણાય છે. એક મિત્રે મને કહેલું: ‘તમાકુનો છોડ અમેરિકાથી આવ્યો, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંથી શું ગયેલું? ખીજા અસંખ્ય ઝાડો છે તેને વિષે કોઈ કેમ કંઈ કહેતું નથી? શું તે બધાં જ અહીંનાં છે?’ આવા અનેક પ્રશ્નો મનમાં ઊપજી ત્યાંના ત્યાં જ વિરમે છે.

આપણે બધાં જ સુખ અને આનંદ માટે ઝંઘડીએ છીએ; તો તે આનંદમાં દક્ષોનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ફળફળાદિનો રસાસ્વાદ

આંખો ને અશોકનાં, વૃક્ષો તથા તેમની સાથે સંકળાયેલી અનેક વસ્તુઓથી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનેલ છે. આરુ, આરુકળ, મંજરી, મરવો, કોકિલ, કંઈ કંઈ સ્મૃતિઓ આપણામાં ‘આંખો’ જગાડી નય છે. ભારતની રસાળ ભૂમિ ઉપર ઊગતાં અનેકાનેક

તેમ જ આરોગ્ય, પોષણ અને વૈદકીય દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન અલૌકિક અને મહત્ત્વનું છે. તેનું સૌંદર્યપાન કરતી વખતે; તેનો રસાસ્વાદ સેતી વખતે કે ઉપયોગ કરતી વખતે આવી જિજ્ઞાસા જાગત થાય છે.

મનુષ્ય અને પ્રાણીની માફક અમુક તૂલ, અમુક ફૂલઝાડ, અમુક ફળઝાડ વગેરે વનસ્પતિ માટે અમુક દંતકથા પ્રચલિત હોય છે. થોડાંક ઉદાહરણો લઈશું. જે જે વૃક્ષ માટે જે કાંઈ હશે, તે તે પ્રસંગે કહેવાશે જ-જે કે મહત્ત્વ તો ઐતિહાસિક સત્ય હકીકત આપવાનું જ છે. અહીં થોડીક દંતકથા દ્રંકમાં નીચે આપી છે:

યુરોપમાં, લોકો ખસોથી ત્રણસો વર્ષ પર, કપાસના છોડથી તદ્દન અજાણ હોઈ એવી દંતકથામાં માનતા, કે હિંદુસ્તાનમાં એક એવું વિચિત્ર ઝાડ છે, કે જેની ટોચ પર ઊગતી કળી જ્યારે ફાટે છે, ત્યારે દરેક કળીમાંથી એક એક ઘેટું નીકળે છે, (કપાસને ઘેટું અને જીંડવાને કળી શોકવી ખેસાડી હશે.) વળી કેટલાક એવું પણ માનતા કે કપાસનો છોડ અધું વનસ્પતિ અને અધું પ્રાણી છે; એટલે નીચેથી ઝાડની ટોચ ઉપર તેને એક ઘેટું ચોટેલું હોય છે.

તે જીવંત, ચરણ, બાલતું હોય છે અને તેના પરનું ઊન (કેસ) તે ર !

વિધાયતમાં સુધાર કે હજમ જ્યારે છાડની કલમ કરે, ત્યારે ખજૂ મોટા ખજૂ પડતી અને છરતી ઢાળવાળી ઠાપે છે અને શીખવે છે તો જ ઊગે છે, અને સારી ઘાય છે; પરંતુ માળી અગર કોઈ નિષ્ણાત એ જ કામ સરખી રીતે કાપીને કરે છે તેમ જ શીખવે છે, ને તેમાં જ પોતાની ક્તેહ્ય મૂળ માને છે

હિંદુસ્તાનમાં પણ એવી હતકથાને તોટો નથી ઘણા લોકો માને છે કે, જમરખ કે જમફળ(ફળ)માંથી બી કાઢી નાંખવાં હોય, તો છાડ નાનો હોય ત્યારે તેના પ્રકાવડ(યડ)ને ચીકીને તેમાંથી ગામો (Path) કાઢીને તેને પાછું બાંધી દે, તો બી-વગરનાં ફળ આવે. આ વાત તદ્દન અસંભવિત છે બાકી બીવગરનાં ફળ આવે એવાં જાડ આવે છે ખરાં !

કેળ પર કલમ ચડાવવાની વાત પણ આવી વનુદલિનિનાની છે અને આંખને સારા બનાવવાને (પાછીને બદલે) દૂધ પાવામાં આવતું અને ઠેરીમાં મીઠાચણાવવાને જોટલા રોપતા પહેલા મધમાં બોળી ગાખવામાં આવતા એ હાસ્યારૂપક નથી ? મારા જાણવામાં છે, કે એક વૃદ્ધ જૃદ્ધસ્થે પોતાના આંખવાડિયામાં ૬૨ આંખા દીઠ પાંચપાંચ મોટા સીસા સરીને મધ મૂળ આગળ રેડેલું ! હતકથાઓ જાણવી ને તેમાં રાયતુ દીક છે, પણ આવું તે પ્રમાણેનું આચરણ નુકસાનકારક જ નહિ પણ વિનાશક નીવડવા સંભવ છે !

ખડુસ અને અશોક એ બે પુષ્પછાડ વિષે પણ જાણવા જેવી હતકથા મળી આવી છે, એક કતિ લખે છે :

‘દિવ્ય સુદરી ને કરે, ખડુસ વૃક્ષ પર ધાર,
મુખથી મધુગ દૂધની, ફાલે તે તત્કાળ !’

મોમાં મધનો છૂટો સરીને ને દિવ્ય સુદરી ખડુસના વૃક્ષ પર પિચકારી મારે, તો તેને તુરત દૂધ, ફળ આવે છે એ તો પરીઓની વાત જેવું લાગે છે ! અન્ય સ્થળે કવિ લખે છે :

‘પુરસ્વથી ઝલુકતા, ચરણ કરે પ્રહાર,
અશોકને ઠદી સુદરી, પુષ્પ બૂંદે તે વાર !’

પગમાં ઝાઝરને રણકાર કરતી સુદરી ને અશોકના ઝાડને પગથી ઠેસ મારે, તો તેને પણ તુરત દૂધ આવે છે આ પણ એવી જ કલ્પના નહિ તો બીજું શું ? આવું તો ઘણું મળી આવે તેમ છે, એને હતકથા કહો કે કવિની કલ્પના કહો, પણ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ કોઈ સારું નીકળે તેમ નથી

ઇતિહાસ એટલે સત્ય હકીકત ભેગી કરી તારવી કાઢી હોય તે કોઈ પણ વસ્તુને ઇતિહાસ જાણવાથી ફાયદો છે તેમ જ વૃક્ષને ઇતિહાસ પણ ઉપયોગનો જ છે અમુક વૃક્ષ પ્રથમ કયાં હતું ? કયાંથી આવ્યું ? કેમ આવ્યું ? કેની સાથે આવ્યું ? કઈ પરિસ્થિતિમાં આવ્યું ? કયું વાતાવરણ તેને અનુકૂળ છે ? તે કયાં સારું મશે ? વગેરે સમંજય છે લાવનાર વ્યક્તિ પરથી અમુક પ્રજા, અમુક વખતે અહીં હતી, કે આવી તે પણ ખબર પડે તેની સંસ્કૃતિ વિષે અને અહીંની પરિસ્થિતિ વિષે ખ્યાલ બાંધી શકાય અને એમ અનેક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું જ્ઞાન ઉપયોગી થવા સંભવ છે

હવે આંખા વિષે જરા વિગતવાર વિચાર કરીએ.

આંખો :

અધિશ્રીરુદાને ત્વમરી ભવતઃ પદ્મવયયો :
ધુટીણુઃ કલ્યાણે તવ જગતિ શાખા શ્રમહુરા!
મુદ્દે પુષ્પોલ્લેખઃ ફલમપિ ચ તુષ્ટયૈ તનુમૃતામ્
રસાલ ત્વાં તસ્મન્નૃક્ષતિ શતશઃ કોકિલકુલમ્

હે આંખા! તું બધીયાની અંદર અધિક શોભા-
રૂપ છે. તારાં પાંદડાં અતિકલ્યાણકારક છે; તારી
શાખાઓ જગતમાં શ્રમને દૂર કરનારી છે. તારાં
પુષ્પો આનંદ આપે છે. અને તારાં ફળોં પણ
મનુષ્યોને સંતોષ આપે છે. તેથી હે રસાળ!
હંભશે કોયલોનાં બૃથ તારું સેવન કરે છે.

આપણી સૃષ્ટિના બે મુખ્ય ભાગ સજીવ
સૃષ્ટિ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિ છે. સજીવ સૃષ્ટિના
બે ભાગ પ્રાણી અને વનસ્પતિ છે.
વનસ્પતિના બે ભાગ ‘અપુષ્પ’ વનસ્પતિ
અને ‘સપુષ્પ’ વનસ્પતિ છે. આ ‘સપુષ્પ
વનસ્પતિ’ના બે ભાગ ‘એકદળ’ અને
‘દ્વિદળ’ વનસ્પતિ છે અને આ ‘દ્વિદળ’
વનસ્પતિના અનેક કુદરતી વિભાગો પૈકી
એનાકાર્ડીએસીઈ-માં આંખાનો સમાવેશ
થાય છે. એના એટલે ઉપર અથવા
બહાર અને કાર્ડીઆ એટલે હૃદય (ફળ).
બીડી દાંડી પર હૃદય જેવું ફળ ચોટેલ
હોય તે વિભાગ. આ વર્ગમાં આંખા,
સિદામો, કાજુ વગેરેના સમાવેશ થાય છે.
વનસ્પતિ શાસ્ત્રોક્ત આંખાનું નામ મેંગીફેરા
ઈન્ડિકા છે. સંસ્કૃતમાં ‘આમ્રવૃક્ષ’, મરાઠીમાં
આંખ કે આંખા અને બીજી કેટલીક
ભાષામાં ‘મામાડીચીત્’, ‘મંગાસ’, ‘મારમ’
વગેરે શબ્દો છે.

કેરી ફળોનો રાજ છે અને એનું વાવેતર
હિંદુસ્તાનમાં ઘણા જ પ્રાચીન સમયથી
શરૂં આવે છે. પુરાણમાં તેમ જ સંસ્કૃત
નાટકો વગેરે અન્ય સાહિત્યમાં પણ ઘણું

ઠેકણિ આવે છે. આમ્રપલ્લવ પાંચ
પલ્લવોમાંનો હોઈ આમ્રમંજરી એ મહનનાં
પાંચ બાણમાંની એક છે. મલાયા, મલાકા
વગેરે દેશમાં આંખાના વર્ગના, એટલે કે
કુદરતી વિભાગ એનાકાર્ડીએસીઈના વર્ગનાં
પુષ્કળ ઝાડ દેખાય છે; પરંતુ ઘણા જ
પ્રાચીન કાળથી આંખાનું વાવેતર થતું
હોવાથી, તેનું મૂળસ્થાન કયું તે નક્કી કરવું
બહુ જ કઠણ છે. તોપણ પૂર્વ હિમાલયની
તળેટીનો પ્રદેશ, બ્રહ્મદેશ, મલાયા-એટલામાં
કાંઈકે સ્થળે આંખાની ઉત્પત્તિ હોવી
જોઈએ એવો ડીકે હોસનો મત છે.

આમ્રવૃક્ષ ઉપનિષદકાળથી જાણીતું છે.
એનો ઉલ્લેખ બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં નીચે
પ્રમાણે કર્યો છે :

‘સ યત્રાયમણિમાનં ન્યેતિ જરયા
વોપતપતા વાડણીમાનં નિગચ્છતિ તથથાડ-
ડમ્ બોદુંબરં વા પિપ્પલં વા બંધનાત્
પ્રમુચ્યડૂગે એવમેવાયં પુરુષઃ એભ્યોડ્ભ્યઃ
સંપ્રમુચ્ય પુનઃ પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોન્યાદ્રવતિ
પ્રાણાયૈવ ॥ ૨૬ ॥ અધ્યાય ૪ ॥
॥ બ્રાહ્મણ ૩ ॥

અર્થાત્ જે પ્રમાણે આમ્રફળ, જાંબરડો
અને પીપળાનાં ફળ (રસ સુકાયાથી)
પોતાનાં ડીટાંમાંથી ખરી પડે છે, તેમ
મનુષ્યનો દેહ ઘડપણને લીધે અથવા રોગને
લીધે થાય છે, એટલે નાશ પામે છે.

આ સમય ઈ. સ. પૂર્વે એક હજાર
વર્ષનો છે એમ માનવામાં આવે છે. તે
વખતે ફળ ડીચકાંને ચોટેલું છે એવી
કલ્પના હતી.

અકબરે દરલંગામાં એક લાખ આંખાનાં

ઝાડ વાવ્યાં હતા; તેમાના કેટલાંક હજી જીવતા છે. પંજાબમાં બહુર શહેરમાં એક આંખો હતો, તેની ડેરી અફઘાન બાદશાહના વખતમાં કાબુલ મોકલવામાં આવતી મુબારક, મહમમની ઉત્તમ ડેરી શાહજહાન બાદશાહ માટે જતી અલિગઢ, અમૃતસર, મુરાદાબાદ, ઠલકતા, બ્રહ્મદેશ, આસામ, બોપાળ, વ્યાલિયર, રજપુતાના, ઉત્તર સરકાર, બેંગલુર, સેકમ વગેરે ઠેકાણે આખાના સારા ઝાડ થાય છે એક દરે આખાનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં ન હોય એવો સાગ જડવો મુશ્કેલ છે, તે જ પ્રમાણે અમેરિકામાં ફ્લોરિડા, બ્રાઝિલ, મોર્ટોરિકો, કેનેરી, બહિરા, ફીલીપાઈન વગેરે ટાપુઓમાં, ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા, લંકા (સિલોન) વગેરે ઉપર પ્રદેશમાં પણ આંખાનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં છે.

મુબારક પ્રાતમાં, સિંધ પ્રાતમાં, અને કેટલેક સ્થળે કાઠિયાવાડમાં જુનાગઢ, જામનગર વગેરે સ્થળે આંખા સારા થાય છે. ગુજરાત અને ખાનદેશમાં રામબળ આખા ઘણી જગ્યાએ થાય છે નાશિક, પૂના અને મતારા જિલ્લામાં આખાનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં છે. કારવાર, ગોવા, રત્નાગિરિ અને ચાણુની આકૂસ, પાયરીની ડેરી પ્રસિદ્ધ છે. સુરત જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં ઠલમી આખાનું વાવેતર હાલ વધતું જાય છે. દૂકાણમાં આખા મુબારક પ્રાતમાં જ્યાં આંખા સારા થતા ન હોય, એવું એક સ્થળ છે જ નહિ એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

આખાની અનેક જાત છે તેનું વર્ગીકરણ કરવાની સાજગડમાં કંઈ બહુ પશ્યુ નથી, અને જેમણે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમને ભેદ એ તેટલો થયો મળ્યો નથી.

આનું કારણ એ છે, કે આખાની બહુ જાત હોવાને લીધે તે બધીને એક ઠેકાણે ભેગી કરી, તેના વર્ગ કરવા એ લગભગ અશક્ય જ થયું છે. એકાદ જાતને લઈને તેને એક શાસ્ત્રીય નામ આપીએ, તો તે જાત કામની છે, અથવા તેના ગોટલામાંથી થનાર ઝાડો પહેલા જેવાં જ ફળો આપશે, એવું ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે આખાના મહેર(ફૂલ)માં ગર્ભધારણ માટે તેની જાતના પરાગ જની જરૂર છે એવું નથી બીજા નજદીકની જાતના પરાગ પડીને તેમાંથી ગર્ભધારણ-ફીકરણ થવાનો સંભવ હોય છે. તેથી ગોટલામાંથી વાવતા ઝાડને ફળ માતૃવૃક્ષ જેવા કે પિતૃવૃક્ષ જેવા અથવા તેના કરતા પણ જુદી જ જાતના આવવાનો સંભવ છે.

પાયરીના ગોટલા વાવીને તેમાંથી ઝાડ થયા, તેને નવ વર્ષ પછી ફળ આવ્યા પણ તે પ્રથમની પાયરી જેવાં બિલકુલ પણ ન હતા, એ ઘણાના અનુભવની વાત છે. તે ઉપરાંત વળી ગોટલામાંથી કરેલા ઝાડને ફળવાને આઠથી નવ વર્ષ લાગે છે અને લીધે એકાદ જાત પેઢીદરપેટી એક જ સરખી આવે છે કે નહિ, તે સમજવાને બહુ વખત લાગે છે અને ત્રાસ પડે છે. ઝાડનો આકાર, ઊંચાઈ, કળના આકાર, રંગ, અવ, સ્વાદ, વાસ વગેરે શુભ પદ્ધતિ આખાનું વર્ગીકરણ કરવાનો કંઈક પ્રયત્ન અમેરિકામાં થયો છે. પરંતુ તે કેટલા પ્રમાણમાં બ્રાહ્મ થશે તે બદલ શંકા છે. નામ પરથી જાત કરાવવી એ ભૂલભરેલું છે, કારણ એક જ જાતની ડેરીના જુદેજુદે ઠેકાણે જુદાજુદાં નામ હોવાથી, બહુ જોટાળો થાય છે. દાખલા તરીકે મહારાષ્ટ્ર કે દક્ષિણમાં 'પાયરી' બેંગલોરની 'રસપુરી'.

મહારાષ્ટ્રમાં પાયરીના ત્રણ પ્રકાર-રામખળી. ઇરસાલ અને કલમી મનાયા છે. ગોટલો ગમે તે જગ્યાએ પડે અને દેવવશાત્ તે વધીને ઝાડ થાય તેને 'રામખળ' કહેવામાં આવે છે; એનું ફળ સારું હોય કે ન પણ હોય. ખાસ સારી જાતની કેરી બેઈને તેના ગોટલામાંથી કાળજીપૂર્વક ઝાડ ઉછેરવામાં આવે તો તે ઝાડને 'ઇરસાલ' કહેવામાં આવે છે, એનું ફળ ઘણુંખરું સારી જાતનું જ હોય છે. આ બેઉ જાતનાં ઝાડ બહુ મોટાં થાય છે.

જે ઝાડ કલમ ખાંધીને કરવામાં આવે છે, તેનું નામ 'કલમી' આંખો. તેનાં ફળ ઉત્તમ જાતનાં હોય છે. અને ઘણુંખરું પહેલી બે જાત કરતાં વધુ કાળજીપૂર્વક જાતન કરેલું હોવાથી તેનાં ઝાડ 'રામખળ' અને 'ઇરસાલ' કરતાં નાનાં હોય છે. આનાં ફળનો ભાવ હમેશાં સારો આવે છે. આવી જાતનું વર્ગીકરણ સામાન્ય માણસને ઉપયોગી હોય, તોપણ તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ખરાબર નથી, કારણ કે એકાદ રામખળ આંખો સારી જાતનો હોય, તો તેની કલમ કરીને વધુ પેદાશ કરવાને હરકત નથી. પણ બેઉનાં ફળ સરખાં જ હોય, તો એકને 'રામખળ' અને બીજાને 'કલમી' કહેવું એ શાસ્ત્રીય રીતે જોતાં ગેરવાજબી ગણાય.

કેરીના ગોટલામાં એક કે તેથી વધુ અંકુર હોય છે. અનેક અંકુર હોય, તો ગોટલામાંથી એકથી વધુ ફળુગા ફૂટે, કોઈ કોઈ આવી

જાત ફીલીપાઈન ટાપુ, ફિલોરિડા, મેક્સિકો, વેસ્ટઈન્ડિઝ વગેરે દેશમાં માલૂમ પડે છે, અને તે હમેશાં બી પ્રમાણે ઊતરે છે. હિંદુસ્તાનની બધી જાત એક અંકુરવાળી જ હોય છે, તે હમેશાં મૂળ ઝાડ જેવા જ થાય છે એવું નથી. હિન્દુસ્તાનમાંથી કેટલીક પ્રસિદ્ધ જાતનાં નામ નીચે આપ્યાં છે:

હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ જાતો:

બંગાળની જાતો: ફજલી, ગોપાળ-ભોગ, કૃષ્ણાવતી, વૃંદાવની, ખરબુજા, લંગરા, મહાજનવસંત ઇ.

મદ્રાસ તથા મૈસુર તરફની જાતો: ખીટર, ગોવા, અમીરકોલા, દિલવસંત, નીલમ, નાજુકવસંત, ચિતૂર, સુંદરશાહ, રસપુરી.

ગોવા તરફની જાતો: કાળી અને ગોળ આકૂસ, માકુરદ, ફર્નીન્ડિઝ, માલ્હેઝ, મુશરાદ, વિશળ, મલગોવા ઇ.

સુબાઈ પ્રાંતની જાતો: આકૂસ, પાયરી, કાવસજી પટેલ, ખમછોડ, ખામમોશા, ખોરસા, રસ, ખારલી, શેઘ્રા, ખાળીમાણ, કરેમાયુ, સીખચાં (સાકરીઆ) ખાળશા, કામાઈસાડ, ખુંદ, મોપ્ટો, કલકમિમો, અમલસાડી, ધમડાછી ઇ.

કેરી-વૃક્ષ પૃથ્વી પરનું અમૃતફળ અને ફળોનો રાજ-સર્વત્ર માનીતું ફળ હોઈ તે જાતનાં વૃક્ષનો પરિચય સૌથી પ્રથમ કર્યા પછી હવે એક પછી એક બીજાં વૃક્ષોનો પરિચય કરીશું.

નામસ્મરણ

શ્રી. મોરારજી છગનલાલ ઠક્કર

અધિશાળી ને બહેલા લોકો આ નામસ્મરણને વેવલાપણ ગણી હસી કાઢે છે. માનવીની આત્મિક પ્રકૃતિના સૂક્ષ્મ પ્રવાહને વધુ ને વધુ શુદ્ધ બનાવવા માટે ધ્વનિ-અવાજ-ઉત્પત્તિ કરે એવા શબ્દની-ધ્વન્યાત્મક શબ્દની જરૂર છે એ શબ્દ ગમે તે હોય, એની પાછળની ભાવના વિશાળ હોવી જોઈએ. નામસ્મરણથી અવરના દ્વાર લેધડતા, જે સ્વાનુભવ યાદી છે, જે અનુપમ દરયો નિહાળવા મળે છે, અને સૌથી વિશેષ જે શાંતિ આપે થાય છે, એવું વર્ણન કોઈ પણ શબ્દ દ્વારા ધર્મ શકે નહિ. 'હરે રામ હરે કૃષ્ણ હરે હરે' કે 'રઘુપતિ રામ' ની ધૂન બાજને કેટલું સાત્ત્વ આપે છે, તે ખુદ ભક્ત પણ વર્ણવી શકે એમ નથી. નામસ્મરણનો આ મહિમા જાણી, એને પોષ્ટની પેઠે પડવાની કોણ ઇચ્છા રાખશે?

નામસ્મરણ એક સાધન છે, અતિ ઉચિત સાધન છે. નામસ્મરણની ઉત્પત્તિના મૂળમાં વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ સમાયેલી છે, એટલે કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ તે સિદ્ધ છે. અત્યારે નામસ્મરણ એ એક 'વેવલાપણ' ગણાય છે. તેના ઉપર અધ્યક્ષાના બળા આડી ગયાં છે. ધર્મના અતિરેકથી તેની પાછળ રહેલું પૈશ્વનિક રહસ્ય દબાઈ ગયું છે. તેની આંતરિક શક્તિની અત્યારે કોઈને ઝાઝી પડી નથી. નામસ્મરણ એ અધિ-સુનિઓએ પ્રયોગથી સિદ્ધ કરેલું અશૂદ્ધપૂર્વ વિજ્ઞાન છે-વિજ્ઞાનનું મંત્રીકરણ છે.

આપણી આંતરિક પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ છે-પ્રવાહી છે, તેને સૂક્ષ્મ શરીર પણ કહી શકાય. આ સ્થૂળ શરીરને તો સાણ, પાણી કે અતરો જેવા સાધનોથી શુદ્ધ કરી શકાય, સ્વપ્ન ધીમય બનાવી શકાય પણ એવી સ્થૂળ ક્રિયાઓથી કોઈ આંતરિક સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરી શકાય? તેને માટે તો કોઈ સૂક્ષ્મ સાધન જોઈએ!

આંતરિક પ્રકૃતિના સૂક્ષ્મ પ્રવાહમાં પ્રવેશી શકે, એવું સાધન તે કયું? આંતરિક

જગતના દરેક ધર્મમાં પ્રાર્થના ને ભક્તિને મહત્ત્વ અપાયું છે. ભક્તિના એક આવશ્યક અંગ તરીકે પ્રભુસ્મરણનો મહિમા અતિ મહાન છે. પ્રત્યેક ભક્ત આ નામસ્મરણનો સવાર ને સાંજ આશ્રય લે છે, પરંતુ નામસ્મરણ પાછળ રહેલા વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી.

પ્રકૃતિમાં પ્રવેશી શકે એવું સૂક્ષ્મ સાધન તે 'ધ્વન્યાત્મક શબ્દ' છે. ધ્વન્યાત્મક-શબ્દ એટલે ધ્વનિ-અવાજ-ઉત્પત્તિ કરનારો શબ્દ એક રીતે જોતાં આ ધ્વન્યાત્મક 'શબ્દ' સૂક્ષ્મ તો છે જ, છતાં એ સ્થૂળ પણ છે, કારણ કે આપણે તેને જોઈ શકવા નથી છતાં તેને સાંભળી શકીએ છીએ! છતાં તે અતિ સૂક્ષ્મ છે, પ્રકૃતિના આંતરતત્ત્વમાં તે પ્રવેશી શકે છે.

પરંતુ એકલો ધ્વન્યાત્મક શબ્દ તે નામસ્મરણ નથી. ધ્વન્યાત્મક શબ્દ તે તો નામસ્મરણનું સ્થૂળ શરીર જ છે. તેના આંતરિક ભાગ બીજા જ વસ્તુ છે એ છે 'ભાવ' યા 'ભાવના'. ધ્વન્યાત્મક શબ્દની અંદર 'ભાવ' પરમાણુઓનું જોડાણ કરવું તેનું નામ નામસ્મરણ!

આંતરિક પ્રકૃતિના સૂક્ષ્મ પ્રવાહને શુદ્ધ અને નિર્મળ બનાવવા માટે, ત્યાં સદ-પરિમાણ યા 'ભાવ' અણુઓને કાલવવા જોઈએ, અને 'ભાવના' એ કોઈ સ્થૂળ વસ્તુ નથી, તે તેને હાથ પતી કે એવા કોઈ સ્થૂળ સાધનથી આંતરિક પ્રકૃતિમાં કાલવી

શકાય ! તેને માટે કાંઈ સૂક્ષ્મ અને પ્રવાહી ગતિ કરી શકે તેવું સાધન જોઈએ. 'ભાવ' રૂપી સૂક્ષ્મ અણુઓને પંકડી, ઠેઠ અંતસ્તત્ત્વમાં વહેતા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિપ્રવાહમાં મૂકી આવે, તેવું સાધન જોઈએ, અને એવું સાધન તે, ઉપર કહ્યું તેમ, દ્વન્યાત્મક શબ્દ ! તે શબ્દમાં ભાવના આરોપી, તે શબ્દની ગતિ સૂક્ષ્મ શરીરમાં કરાવી, ત્યાં 'ભાવ' અણુઓને પ્રસારવા તેનું નામ તે નામસ્મરણ. 'ભાવ' અણુઓ સકડવાનું સાધન દ્વન્યાત્મક શબ્દ છે ! અને દ્વન્યાત્મક શબ્દ અને 'ભાવ'નું સંયુક્ત જોડાણ તે નામસ્મરણ કહેવાય છે.

દ્વન્યાત્મક શબ્દ ઠેઠ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં પ્રવેશી શકે છે, અને તે પ્રકૃતિમાં 'ભાવ' અણુઓને પ્રસારાવી શકે છે ! દ્વન્યાત્મક શબ્દ મન દ્વારા આંતરિક પ્રકૃતિમાં જઈ, લય પામે છે : સાથેસાથે 'ભાવ' અણુઓને પણ તે પ્રકૃતિપ્રવાહમાં લય પમાડી, ભેળવી દે છે ! એવી રીતે ઉપરાઉપરી દ્વનિ કરવાથી, અને એ દ્વનિ દ્વારા 'ભાવ' અણુઓનો પ્રવાહ વહાવવાથી, આંતરિક પ્રકૃતિમાં 'ભાવ' અણુઓનો જથ્થો વધી જાય છે અને સૂક્ષ્મ શરીર ક્રમેક્રમે શુદ્ધ થઈ જાય છે !

ઉપર કહ્યું તે 'દ્વન્યાત્મક શબ્દ' ગમે તે પદ્ધતિથી યોજવામાં આવે છે. દ્વનિ ગમે તે હોય-દાખલા તરીકે 'રામ, કૃષ્ણ, ઝૂં, સોહમ' વગેરે-પરંતુ તે દ્વનિ અંતર્ગત 'ભાવ' અણુનો પ્રવાહ નક્કર જોઈએ ! દ્વનિનું મહત્ત્વ નથી. દ્વનિ તો તે 'ભાવ' અણુઓને વહન કરાવનાર સ્થૂળ સાધન છે. 'ભાવના' વસ્તુ સૂક્ષ્મ છે ! અને એ ભાવનાના સાત્ત્વિક અણુઓથી જ આંતરિક પ્રકૃતિ-મલિનપ્રકૃતિ સુધરી શકે તેમ છે : તો પછી તે 'ભાવ' અણુઓને આંતરિક પ્રકૃતિ સુધી પહોંચાડવાનું કાંઈ સાધન તો જોઈએ ને ? અને દ્વન્યાત્મક

શબ્દ સિવાય એકે એવું સાધન નથી, કે તે આંતરિક સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિને અસર કરી શકે ! એક શબ્દશક્તિ જ એવી છે, કે મન, બુદ્ધિ, અંતઃકરણ સુધી પહોંચી અસર કરી શકે છે. પરંતુ એકલા શબ્દદ્વનિથી પ્રકૃતિને કાંઈ અસર થતી નથી ! એવા તો લાખો શબ્દો આપણે બોલીએ છીએ !

આ નિયમ સારી અને નેરસી બંને બાબતોએ લાગુ પડે છે : ભાવના અણુઓ એટલે સારી ભાવનાયુક્ત અણુઓ અને નંદારી ભાવનાયુક્ત અણુઓ ! દ્વનિની અંતર્ગત ખરાબ ભાવના હોય તો તે ખરાબ જ અસર કરે.

દૂંકામાં નામસ્મરણ એટલે દ્વનિપ્રવાહ દ્વારા, આંતરિક પ્રકૃતિમાં સાત્ત્વિક ભાવ-પરમાણુઓનું વહન કરાવવું તે ! શબ્દની સાથે 'ભાવના'નું આરોપણ કરી, તેના ઉચ્ચાર કરવાથી, તે ઉચ્ચારણુદ્વનિ, તે ભાવનાસહ આંતરિક પ્રકૃતિમાં પ્રવેશી જાય છે, અને આપોઆપ તે શબ્દદ્વનિ-અંતર્ગત ભાવના ત્યાં પ્રસરી જાય છે.

આવી રીતે વારંવાર ઉચ્ચાર કરવાથી, તે દ્વનિ દ્વારા 'ભાવના'નો પ્રવાહ એકધારે વહેવા માંડે છે અને કાળે કરી, ભાવપર-માણુઓનો જથ્થો વધવાથી, સૂક્ષ્મ શરીર-આંતરિક પ્રકૃતિ પલટાવા માંડે છે-આ બધી ક્રિયાવિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ જ થાય છે. તે વૈજ્ઞાનિક ક્રિયા કઈ રીતે થાય છે તે જોઈએ.

શબ્દદ્વનિ સાથે ભાવનાનો (ભાવ-અણુઓનો-ભાવના એ એક અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય છે-પ્રકૃતિનું દ્રવ્ય છે, એટલે 'ભાવના'ની પણ પરમાણુઓ હોય છે) પ્રવાહ વહેવા માંડે છે તે ભાવનાપ્રવાહ આંતરિક પ્રકૃતિમાં જઈ ઠલવાય છે. કાળક્રમે તે ભાવનાનો જથ્થો વધી જવાથી, ત્યાં સાત્ત્વિક પરિણામ

પ્રગટે છે એટલે કે આનંદ, શાંતિ, શક્તિ, સ્થિરતા વગેરે જ પ્રગટે છે !

* *

મોજા મન ઉપર આવીઆવીને અથડાય છે અને ત્યાંથી રચુળ શરીરમાં પંચુ આનંદ પ્રસરે છે !

નામસ્મરણથી મન સ્થિર થાય છે મન સ્થિર થતા આનંદ પ્રગટે છે નામસ્મરણ જીવિને સાફ કરી, તેનો વિકાસ સાધે છે, એનાથી અતઃકરણ વિશાળ-અતિ વિશાળ થાય છે અતઃકરણમાં નવીન સૌંદર્ય પ્રગટે છે ! મન નિસ્તરંગ થતુથતું વિશાળ સાગરની સપાટી જેવું પ્રજ્ઞાત બને છે, મહા-શાંતિની હવા ત્યાં રહી રહે છે, આત્મિક પ્રદેશમાં સૌંદર્યના ઉપવનો ખડાં થાય છે સુગંધીર ભાવના પ્રગટ થાય છે, મન સદા જીવે ને જીવે ચડતુ જાય છે, આનંદના

આપણે દુકમાં સમજી લઈએ, કે નામસ્મરણ એટલે આંતરિક પ્રકૃતિને સાફ કરનાર માનસિક યત્ર ! પદ્ધતિસરનું નામસ્મરણ મધુલા દિવસમાં પરિણામ લાવે છે તે એક પ્રયોગ છે તેના ઉપર સંકુચિત ધર્મભાવનાનાં (વાસ્તવિક ધર્મભાવનાનાં નહિ) પડ જમ્યા છે, તેને ઉખેડી જુઓ અહરં નવીન સુસુપ્ત શક્તિ પડી છે તે વેવલાપણું નથી આત્મિક પ્રકૃતિ ઉપર અસર કરતો વિજ્ઞાનનો એ તો એક મહા-પ્રયોગ છે !

★

એક દવ્વ શિયાળ

પોતાના ખોરાક માટે એક વખત એ બાઠકડું હતું, ત્યારે એક ઝાડ તળે એ આવી ચડ્યું આમતેમ એ ફરતું હતું, ત્યાં અચાનક એણે એક મોટા ભયંકર અવાજ સાંભળ્યો અને તેથી તે ગભરાઈને આમથી તેમ જાગાજાગ કરવા લાગ્યું આચિંત જ પાછળ જોયું તો એક મોટું નગારું પડેલું હતું

એને થયું 'આ જનાવર કેવું ! આવી જાતનો અવાજ કરનાર પ્રાણીને મેં કેમ આટલા બધાં વર્ષોમાં કદીયે જોયું નહિ ! લાવ, પાસે જઈ મેત્રી તો બાધુ નવા માણસને સમજાવવા માટે સૌ પ્રથમ તો એની મિત્રતા બાધવી પડે, કે નથી એ કેટલા પાણીમાં છે તે પરખાઈ જાય !'

એમ વિચારી એ પાસે ગયું

પણ નગારું તો સ્થિર પડ્યું હતું ન હાથે કે ન ચાલે-જાણે મુડકું જ ! તો શું અવાજ કરી એટલામાં એ પ્રાણી મરીયે ગયું ? કેમ જોણતું નથી ? કદી એવું પણ નજીક ગયું ત્યાંએકદમ અવાજ થયો તટિંગ ! હા હા વાત સમજાઈ, એ તો પેલા ઝાડ પરથી પવનને લીધે ડાળખી નગારા પર પડી હતી એટલે અવાજ થતો હતો ! પણ નગારાને અવાજ ક્યાથી ? વળી પાછી વાત ધ્યાનમાં આવી કે એ તો એક નવી ચીજ ઉપર આમકું હતું એટલે આમ થઈ હતું

હવે શિયાળનો ભય દૂર થયો, એક વખત કોઈની લીધે દૂર કરી કે પછી આપણે માનવીઓ પણ એના અતિ ભૂરા હાથ કરતા નથી ? તેમાંયે શિયાળ તો હતું બૂખ્યું, એટલે એને થયું કે લાવ આ ચામડાની અંદર તો જોડ, આટલું બધું મોટું છે તે અંદરથી કઈ ખોરાક મળે તો !

અને અતે પાતળા નહોર વટે એણે જોતું આમકું ફાટ્યું શિયાળે અંદર ભરાઈને જોયું પણ કંઈ જ મળ્યું નહિ !

પોતાની આવી કરણ દશા જોઈ નગારાએ વિચાર કર્યો

'જે ભૂરા, હવે પસ્તાયે શું ફાયદો ? પહેલાં અવાજ કરતો વખતે વિચાર કરવો'તો-અવાજ કરવા છતાંયે લડી લેવાની કરીયે તાકાત નહોતી ને માત્ર પહેલો અવાજ કરવામાં-અને તેયે બીજાની-આ ઉપરના વડના ડાળખાની મદદથી અવાજ કરવાને લીધે જ-આ સ્થિતિ આવી પડી !'

શક્તિ વિના પરાવશબી ખોટી મર્જનાઓ કરનારના આવા જ હાથ થય ને !

*

બાપુની જીવનકથાનાં પાનાં

સંગ્રાહક :

શ્રી. સોપાન

આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ વિશે પ્રમાણમાં ઓછું આવે છે; એ માટે ‘દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ’ લાગ ૧-૨ વાંચી લેવાં જોઈએ. આ પાનાંઓ અહીં રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ ઉપરની ધ્યાઓની માત્ર આંખી કરાવવાનો જ છે.

પરમ પૂજ્ય બાપુની આત્મકથાનાં થોડાંક વધુ પાનાં આ અંકમાં રજૂ કર્યાં છે. ‘અખંડ આનંદ’ ના વાચકોએ બાપુનું સમગ્ર જીવનચરિત્ર મેળવીને વાંચી લેવું જોઈએ. એમના સત્યના પ્રયોગોની કથામાં દક્ષિણ

આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ વિષે બાપુએ પોતે જ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ’ નામથી પુસ્તક લખ્યું છે. જગતને મળેલી બાપુની મોટામાં મોટી ભેટ સત્યાગ્રહ. એના મર્મ સમજવા ઇચ્છનારે એ પુસ્તકના ખન્ને લાગે વાંચી જવા જોઈએ. એ પછી પોતાની જીવનકથા દ્વારા આફ્રિકાના સત્યના પ્રયોગો એમણે આત્મકથામાં વિસ્તારથી આલેખ્યા છે. એ બધું વિગતવાર જાણવું જોઈએ, પણ તે માટે ‘આત્મકથા’નું વાચન અનિવાર્ય છે. અહીં તો એની રેખાઓ પણ આપણે માંડમાંડ જોઈ શકીશું.

એમ લાગે છે કે, અહીંથી બાપુના જીવનમાં ભારે મોટો પલટો છે. આંટલા વર્ષમાં જે કંઈ બન્યું તેમાં બાપુ પોતે જ પોતા વિષે નિર્ણય કરનાર નહોતા, તેમ કંઈક અંશે સંયોગોને આધારે ચાલતા હતા. આફ્રિકામાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી એમણે જાતે ખૂબ ચીવટપૂર્વક જનતાનું અને પોતાનું જીવનઘડતર આરંભ્યું. આફ્રિકાના કાળા કાયદા સામે એમણે ધર્મયુદ્ધ આદર્યું. એ વખતે સત્યાગ્રહમાં કોઈ સમજવું નહોતું. બાપુને આ શબ્દપ્રયોગ શોધતાં વાર લાગી હતી, પણ એમના દિલમાં તો દીવો ચઈ ગયો હતો.

બાપુ આફ્રિકામાં રોકાયા કે તરત જ કામનો પ્રારંભ થયો. સત્યાગ્રહીને છાજે તે રીતે સર્વપ્રથમ કાળો કાયદો દૂર કરવા એમણે કાયદેસરની પ્રવૃત્તિનો આશ્રય લીધો. અરજીઓ વગેરે કરી ન્યાય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બાપુ સામે કેટલાક વ્યાવહારિક સવાલો એ જ વખતે ઊભા થયા. એમણે વકીલાતની સનદ મેળવી અને ઘર શરૂ કર્યું. આફ્રિકાના પ્રશ્નો ઉકેલવા એક સંસ્થાની જરૂર હતી. ૧૮૯૪નાં મેની ૨૨મી તારીખે ‘નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ’ની સ્થાપના થઈ. એ વખતે બાપુની ઉંમર ૨૫ વર્ષની જ હતી. આપણે બાપુને પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ બોલા છે, એટલે એમણે પોતાની જુવાનીમાં જે અદ્ભુત કાર્યો કર્યાં, તે પૂરેપૂરાં આપણી નજરમાં આવતાં નથી. આ વખતે બાપુના જીવનમાં ધર્મસાવના વિકસતી જતી હતી—પ્રથમ જિજ્ઞાસા, પછી નિરીક્ષણ અને છેલ્લે પ્રયોગ; પરંતુ એ ત્રણે ક્રિયા અત્યંત ઝડપથી ચાલતી હતી. તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં ધાર્મિક પુરુષોનો સહવાસ એમને મળી જ જતો. અંતરનું આકર્ષણ જ એમાં કારણભૂત હશે.

હિંદીઓને ગુલામ બનાવનારી ગિરમિટિયાની પ્રથા સામે બાપુએ મારચો

ધી એપોલો મિલ્સ, લિં.

તેના

અપૂર્વ મજબૂત અને ટકાઉ લેપાર્ડ
ક્લોથ, ચાદરો અને શર્ટિંગ
માટે પ્રખ્યાત છે.

એજન્ટો:

ધી રાજપુતાના ટેક્સટાઇલ્સ (એજન્સી) લિં.

સ્ટેડ્ડ બીલ્ડિંગ, ૩૪૬ હોનંબી રોડ, ટ્રાટ-મુંબઈ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:

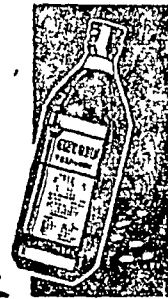
ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા

ખાંસી પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાથી
નુકસાન થાયછે, અને દમ,
શ્વાસનળીના રોગ કે ક્ષય જેવી
મોટી બિમારીમાં સંપડાઈ
જવાનો ભય રહેછે.

ખાંસીને નાબુદ કરો

ઉધરસને અટકાવવામાટે
તાત્કાલીક ગ્લાયકોડીન-ટર્પ-વસાકા
લેવાનું શરૂ કરો. તે દવા શ્વાસમાર્ગના
સોઝાને શાંત કરેછે અને ઉધરસને
નાબુદ કરેછે.

ગ્લાયકોડીન ટર્પ-વસાકા

એલેમ્બીકની બનાવટ

સા વ ચે તી

દેશનો પસો પરદેશ ઘસડાઈ જાય નહિ તેનો ખ્યાલ કરશો.

હિન્દુસ્થાનની કંપનીઓમાં જ

વિમો આપો

એમ્બરો :

ધી ન્યુ ઇડિયા એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
ધી જ્યુપીટર જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
ધી પ્રીટિશ ઇડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ,

ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,

ધી ઇડિયન મર્કેન્ટાઇલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

ધી હુઠમચંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,

ધી ઇડિયન બ્લોમ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ

ધી કોન્કર્ડ ઓફ ઇડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

ધી ઇન્સ્ટન્ટ ફેડરલ યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ
કું લિમિટેડ.

ધી નેશનલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ધી રૂબી જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ.

ધી યુનાયટેડ ઇડિયા ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ

ધી ટ્રાપીકલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ.

ધી ફી ઇડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિ

ધી એશીઅન એશ્યોરન્સ કું લિમિટેડ

ધી હબીબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

ધી ન્યુ એશીઆટિક ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ

ધી ભારત ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ.

ધી એડવાન્સ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ

ધી આનંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

ધી નેશનલ સીઝ્યુરીટી એશ્યુરન્સ કું લિ

ધી સેન્ટીનલ એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ધી વિશ્વભારતી ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ધી જયભારત ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

ધી ન્યુ શેટ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ

ધી રેવકરજી નાનજી ઇન્સ્યુરન્સ કું લિ.

ધી રીપક જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિ.

ધી ઠેસરે હિંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ધી જનરલ એશ્યુરન્સ સોસાયટી લિ

ધી ઇડિયન ટ્રેડ એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ.

ધી રેડાન્ડ જનરલ એશ્યુરન્સ કું લિ

ધી મરીન એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું.
લિમિટેડ

ધી હિન્દુસ્થાન જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
સોસાયટી લિમિટેડ.

ધી આલકો ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

ધી ઓલ ઇડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. લિમિટેડ

ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિ.

ધી નેપચ્યુન એશ્યુરન્સ કું લિમિટેડ

ધી પૂરવી ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ

ધી સ્ટર્લીંગ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

ધી યુનીયન લાઇફ એશ્યોરન્સ કું. લિ.

ધી પીરામીડ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

ધી ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિ.

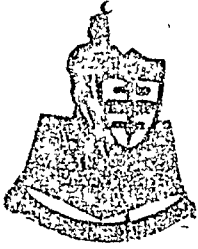
ધી પાયોનીઅર ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ઈન્ડીયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીની એસોશિયેશન

ચર્ચગેટ મુંબઈ

તાર FIREASSO

ટેલીફોન ૨૨૫૬૭

વોર્ડન

૧૯૪૬માં વધુ પ્રગતિ સાધે છે.

નવું કામકાજ

મેળવેલું કામકાજ રૂા. ૨,૦૪,૦૦,૦૦૦

પૂરું કરેલું કામકાજ રૂા. ૧,૭૨,૦૦,૦૦૦

આ પ્રગતિ વોર્ડનની અત્યાર સુધીની ઝળકતી કારકીર્દીમાં છેલ્લામાં છેલ્લી અને મોટામાં મોટી અપૂર્વ સિદ્ધિનું પ્રતીક છે. આ સબ્ય સિદ્ધિ માટે કંપની તેના દેશ-પરદેશના સહકાર્યકરો, પ્રતિનિધિઓ તેમજ પોલીસીહોલ્ડરોને હાર્દિક અસિનંદન આપે છે.

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:-શિવપ્રસાદ ઠાકર

વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિં.

વોર્ડન હાઉસ, સર ફિરોજશાહ મહેતા રોડ, ફોર્ટ-મુંબઈ
શાખાઓ અને એજન્સીઓ:-હિદલ્હરમાં તેમજ સીલોન અને બ્રિટિશ ઈ. આફ્રિકામાં

સ્થાપના ૧૯૧૩

ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રુડેન્શિયલ એશ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ.

—ખાસ લાભો—

૧. ૨૬ થઈ ગયેલી પોલીસીને ફરી ચાલુ કરવાની ખાસ સગવડ અપાય છે.
૨. પોલીસીહોલ્ડર કાયમ માટે અપંગ થઈ જતાં તેનાં ભાવિ પ્રીમિયમો માફ કરાય છે.
૩. એક્સ્ટેન્ડેડ ઇન્સ્યુરન્સ:-ફક્ત પાંચ વર્ષ પ્રીમિયમ ભરવાથી બીન્ પંદર વર્ષ સુધી પોલીસી ચાલુ રહી શકે છે
૪. વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર રૂપિએ એક પૈસો વટાવ આપવામાં આવે છે.

વિગત માટે પૂછા:-

જનરલ મેનેજર: કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

THE Industrial & Prudential Assurance Co., Ltd.

Industrial Assurance Bldg, opp. Churchgate Station
Fort. BOMBAY

ખોરાકની અત્યારની સખત તગીને પહોંચી વળવા, માટે
અનાજ પેદા કરવાના ઉત્તમ ખાતરરૂપ

એમોનિયા સલ્ફેટ

(નાઈટ્રોજન ખાતર)

વાપરો.

મુખાર્ઠ સરકારના સૂતાવાર એજન્ટો

મુંબાર્ઠ પ્રાંતના તમામ ખેતી કરનારાઓને આ એમોનિયા સલ્ફેટને
યાગ્ય પ્રમાણમાં વાપરી વિશેષ ધાન્ય ઉગાડવા વિનંતિ કરે છે.

૨૫૦ ડેપો

આખા મુંબાર્ઠ ઈલાકામાં પ્રત્યેક અગત્યના શહેર કે ગામડામાં
અમે ૨૫૦ ડેપોની વ્યવસ્થા કરી છે. આપ કોઈ પણ નજીકની ડેપોથી
ખુલાસો મેળવી શકશો, યા અમારા એજન્ટ મારફત પણ તે મેળવી
શકશો. ન્યા વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાંથી અમને સીધું લખી જણાવવાથી
અમે વ્યવસ્થા તરત જ કરીશું.

લલામણ

તમારી જરૂરિયાત મુજબ આ ખાતર સવેળા મેળવી લેવા
અમારી ખાસ લલામણ છે. હમણાં જ તમારો ઓર્ડર નોંધાવો.

નાણાવટી એન્ડ કુંડ લિમિટેડ.

૧૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, કાટ, મુંબાર્ઠ

દરેકે જાતના ઊંચા પ્રકારના

સસ્તા

સુંદર

ટકાઉ

છાપવાના, લખવાના, બાંધવાના

૧૦૦ % સ્વદેશી

કાગળો તથા પૃંઠાં

અમારી મીલમાં બને છે.

ગુજરાત પેપર મીલ્સ લી.

અમદાવાદ ૨

ASP-HC 34,

તમારી નિશાળ નજીક પડે છે...

....જો તમારી પાસે હિન્દ સાઇકલ હશે તો તમને તમારી નિશાળ, કોલેજ અથવા રમતના મેદાનનું અંતર ધણું જુલું જણાશે. માત્ર હિન્દ સાઇકલ ઉપર સ્વાર થાઓ એટલે સઘળું અંતર તમે એકદમ વિસરી જશો.

અમારા સઘળા
રુબીકીરુબીકીરુબીકી
જ્યારે મારાશો ત્યારે
મળી શકશે.

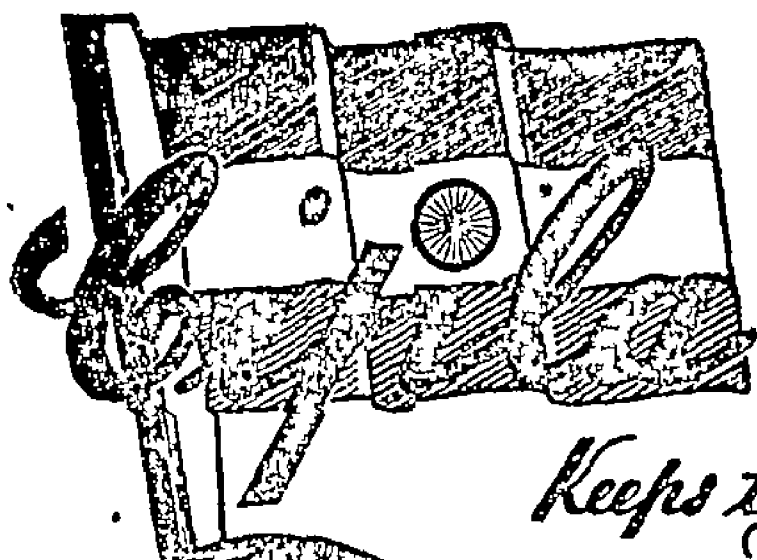

HIND CYCLE

THE TOUGH CYCLE
FOR THE ROUGH ROAD

બનાવનાર: હિન્દ સાઇકલ્સ લીમીટેડ મુંબઈ

મુંબઈ શ્રવામ માટે એકલા ઝોનટો: નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫, કાળખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

**EQUAL
WORLD
STATUS**

*Keeps the Flag
Flying*

The uniform good quality of its products have won for CIPLA a high place in the esteem of the medical profession. The scrupulous choice of ingredients, careful processing, strict control and constant research have helped CIPLA to gain EQUAL WORLD STATUS in the production of pharmaceuticals.

Use

Cipla

REMEDIES

and be proud

REMEDIES OF SUPREME QUALITY

જમ્યા પછીની બીજી પળે

મુખશુદ્ધિ માટે

સ્વાદિષ્ટ મુખવાસો, ઘાણાદાળ,
અને શુદ્ધ બોરલી સોપારી
કાચી તથા રોકેલી
ખરીદવાનું મુંબઈનું બજારીતું મથક

એમ. નાનાલાલ સોપારીવાલા

ભુલેશ્વર, કબૂતરખાના, દાઉડગલી સામે,
ટે. નં. ૨૦૭૨૦] મુંબઈ-૨

કાનના ભયંકર દર્દો માટે તુલસી કર્ણામૃત
અમારે ત્યાંથી મળે છે.

દરેક જાતનાં કપડાં ધોવા માટે
સર્વોત્તમ

નં. ૧૧ અને ૨૦૨

સાબુ વાપરવાનો આગ્રહ રાખો.

મહેતા સોપ વર્કસ

૧૧૮, ડી. વાલપાંખડી, મઝગાવ

મુંબઈ નં. ૯ :: ફોન નં. ૪૨૮૧૯

ઉ. ગુજરાતના એજન્ટ:

વિષ્ણુપ્રસાદ એમ. બેષી.

શામળાવતનો માઠ, વિજયપુર

૩૦ વર્ષથી બજારીતી, બાળકોનાં
તમામ દર્દોની જગમશહૂર દવા

બાલસાથી

નડિયાદના વૈદ્ય જગન્નાથજીની બનાવેલી

બાળકોને વરાધ, રતવા, તાવ, ઉધરસ,
ઉઠાંટિયું, લીલા ઝાડા, પેટ ચડવું, હાંફારો,
આંચકી, તાણ, દાંત આવતી વખતની પીડા
વગેરે ખાતરીબંધ મટાડી તંદુરસ્ત અને
આનંદી રાખે છે.

નકલી માલથી ચેતજો.

બધા દવાવાળા વેચે છે.

વૈદ્ય જગન્નાથજી દિવેદી

વરાધ એક્સિઝ : નડિયાદ

— ખાસ ઘટાડેલા ભાવે —

શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ઉત્તમ પ્રકારનાં
ચક્ષમાં ગેરંટીથી બનાવનારા

ચક્ષમાં ખરીદતાં પહેલાં અમારા
શો રૂમની મુલાકાત અવશ્ય લેશો

યુનિવર્સલ ઓપ્ટિકલ કું

સ્વદેશી મારકેટ પાસે, ૩૪૦, કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ-૨

શ્રી રામ મિલ્સ લિં.

બાંટીક સુતરમાંથી કેન્સી મર્સાઇઝ

કાપડ

જેવાં કે :-

ધોતિયા, સાડીઓ (પ્લેન, ડોબી તથા જેકાર્ડ બોર્ડર),

વોયલ્સ (પ્લેન તથા ચેક)

જાવજાવની કલર શર્ટીંગ્સ, પોપલીન,

મલમલ તથા લાંગકલોથે વગેરે

બનાવનાર.

મીલ તથા ઓફિસ:-ફરગ્યુસન રોડ,પરેલ

મુંબાઇ

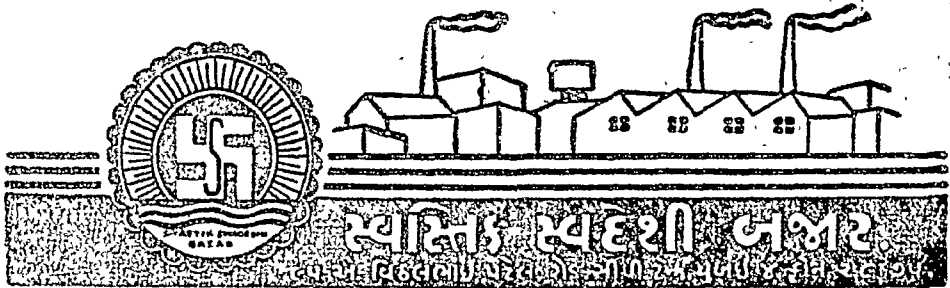
દોડાદોડ કરશો નહીં
પડતા વરસાદે દોડાદોડી કરવી પડે નહીં માટે
સૂર્ય છાપની પ્રખ્યાત છત્રીઓ

પુરુષો,

સ્ત્રીઓ તેમ જ

બાળકો માટે

સુંદર અને આકર્ષક હેન્ડલોમાં આવી ગઈ છે.
તમારી પસંદગી માટે આગેવાન ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સમાં પધારો.

નિંદગીતો લહાવો

માહીમના હલવાની

(રજિ. નં. ૨૭૬)

★

મળ માણવી એ પણ નિંદગીતો અનોખો લહાવો છે.

★

ખહારગામ માટે લાંબા સમય સુધી ન બગડે
તેલું કાળજીસરું પેકિંગ કરવામાં આવે છે.

★

જગમશહુર મીઠાઈઘર

જોષી બુઢાકાકા માહીમના હલવાવાલા

પારસી કોલોની, દાદર
ટે. નં. ૬૦૫૦૬

કાપડ બજાર, માહીમ
ટે. નં. ૮૬૩૦૭

સોનાવાલા બીલ્ડિંગ, તારદેવ
ટે. નં. ૪૦૩૬૫

શુભ પ્રસંગે।

માટે

શુદ્ધ ધી

અને

મેવામસાલાથી

મધમધતી

મીઠાઈઓ

અને

હલવાઓ।

માટે

જાણીતું મથક

ધી સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિ.

હિન્દના તીકા ઉદ્યોગના દ્વન્ધવારીઓ
મેનેજિંગ એજન્ટસ.

નરોત્તમ મોરારજી એન્ડ કું.

હિંદ અને સીસીઅનનાં તમામ મુખ્ય બંદરો પર આ
સરવાની શાખાઓ તમા એજન્સીઓ છે
રાષ્ટ્રીય વહાણવટાને સહાયભૂત થાઓ.

કારગો એન્ડ પેસેન્જર સર્વિસ

વહાણમાં મોકલવાના માલ માટે, દરિયાઈ મુસાફરી કરવા
માટે વળી સ્ટીગર લેપડવાની તારીખ વખતે નજીવા માટે,
સિંધિયા હાઉસ, ટાઉગેલ રોડ, બેલાડ એસ્ટેટ, કોટ, મુંબઈ
એ સરનામે પુછાવો અથવા ફોન કરો

બી. એસ. એન.
આઈ સી એન
આર એસ એન.
ઈ એસ. એન.

કોંકણ, કરાચી અને દરિયાઈ
સર્વિસ માટે ટેલીફોન નં.
૨૫૦૬૨-આર લાઈન

સિંધિયા : ટેલીફોન નં. ૩૦૦૭૫-ઈ લાઈન
નૂરના ફલાલો.

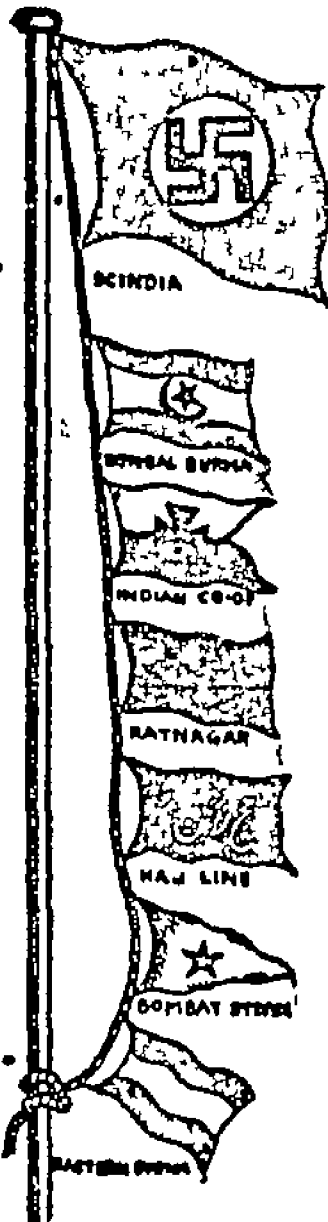
પીતાંબર એન્ડ કું. ટેલીફોન નં. ૨૪૦૬૬
કાનજી બધવજી એન્ડ કું. „ „ ૨૫૭૪૪

સબમ ધરાવતી કંપનીઓ

ધી બંગાલ-અર્મી સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિમિટેડ
ધી ઇન્ડિયન કોઓપરેટિવ નેવિગેશન એન્ડ ટે. ક. લિ
ધી હજ-લાઈન, લિમિટેડ,
ધી બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ,
ધી ઇસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ,
ધી રતનાગર સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ,
ધી એર મર્ચાન્ડાઇઝ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

૧૯૧૬ બુકિંગ ઓફિસ, ટ્રાફિક ડીપાર્ટમેન્ટ,
૮૧૩૩ બુલ્ડ ઓર્ગાનિઝરિસ ઓફિસ, બુલ્ડ
૨૫૭૪૪ માંડવી ઓફિસ

સિંધિયા હાઉસ, બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ.

રીંગોઝોન

લોશન અને મલમ
છેલ્લાં સોળ વર્ષથી
ગમે તેવી દરાજ, ખસ,
ખરજવા પર રાગખાત
પૂરવાર થયેલી દવા
છાડી બીજે ચેલા
ન અગાડશે

સાઈકલ્સ & લેટીંગ્સ

જ્યે વેચાય છે અથવા લખો:—

ધી ઝોન કેમિકલ કંપની મુંબઈ ૪

- ડીઝાઈન
- પ્લોક્સ
- ટાઈપ મેન્યુ,
- લાઈન, હાર્ટોન,
- કલરપ્લોક્ વગેરે,

સંતોષકારક કામ મેળવવા

લખો :

શંકર એન્ડ કું.

ધોળીવાડી, ઠાકુરદાર મુંબઈ-૪
ફોન નં. ૨૭૪૬૭

મુલાર્ડ રેડિયો

દુનિયાની જગમગદૂર મુલાર્ડ
ફેક્ટરીના રેડિયો પે વાલ્વ રા. ૩૯૫
થી ૮ વાલ્વ રા. ૧૦૦૦ સુધીના દરેક
મોડેલો તૈયાર સ્ટોકમાંથી મળશે.

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ:

સ્ટાન્ડર્ડ રેડિયો કું.

(મુંબઈ ઇલાકો, મધ્ય પ્રાન્ત
તથા સમ્ય હિંદના)

૨૬, ન્યુ ક્વીન્સ રોડ, મુંબઈ-૪

વાપરો

વાપરો

પંઢરીનાથ

બ્રિલિયનટાઈન, ગ્રાહી તેલ

પરફ્યુમરી વ. વાપરવા

ખાસ આગ્રહ રાખો.

પંઢરીનાથ ડીપો

મુંબઈ નં. ૨૮

· વીજળીની શક્તિ (પાવર) રાષ્ટ્રીય બળનો પાયો છે
વીજળીની જ્યોત ઉદ્યમ અને સૌખ્ય માટે જરૂરી છે
· ૨૫ વર્ષથી જનતાની સેવા કરી રહેલી

· પૂના ઇલેક્ટ્રિક સપ્લાઇ કું.લિં.

· નાસિક દેવલાલી ઇલેક્ટ્રિક
સપ્લાઇ કું. (લિમિટેડ)

· ભરૂચ ઇલેક્ટ્રિક સપ્લાઇ કું.લિં.

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

· ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા

સ્ટેન્ડ' બીલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ.

સીઓનાં ગર્ભાશયનાં

તમામ દર્દો જ્યાં કે પ્રદર, શરીરનું ધોવાણું, લોહીવા,
અનિયમિત અટકાવ, કસુવાવડ, સુવારોગ વગેરે
જીવલેણ દર્દો સાધારણ રીતે ઘણી સીઓનાં જોવામાં
આવે છે અને તેનો સંપૂર્ણ ઈલાજ

‘રેખા ટોનીક’

હવા છે. જે દેવાની સાથે જ ઉપરનાં સર્વે દર્દો નષ્ટ કરીને ગયેલી
તાકત પાછી લાવી વાંઝિયાપણું હોય તો તે દૂર કરી શરીરને
નવયુવાન બનાવે છે. બીજી દવાઓની શોધખોળમાં ફાંફાં મારવા કરતાં
‘રેખા ટોનીક’ એક વખત વાપરવા ખાસ લલામણુ છે.

ખાટલીની કિંમત રૂ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું

લખો :

સી. સી. મહાજન કુંઠ મુંબઈ-નં. ૨

બહેનો! પ્રદર લોહીવા, અનિયમિત અટકાવ વખતે પેટ કે પેડમાં
થતી પીડા, સૂત્રમાર્ગમાં બળતરા કે કળતર, ગર્ભ રહેવો, ગર્ભ રહી
મૃતી જવો, કસુવાવડ, સંગર્ભાવસ્થામાં અન્ન ઉપર અલાવ, ઊલટી,
ઉબકા, છાતીમાં દાહ, અમૂંઝણ, કોઈ રતવા, પ્રસવ સમયે પીડાવું,
સુવાવડની નબળાઈ, સુવારોગ, ધાવણની અછત, ઊંઘ ન આવવી,
હિસ્તીરીઆ વગેરે માટે જોમેસી જ સંપૂર્ણ લાભકારી છે.

બીજી નિષ્કળ દવા પાછળ પૈસાં બગાડશે. નહિ. બધા દવાવાળા વેચે છે.

એજન્ટો:-કંચનલાલ વાડીલાલ કુંઠ મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ

લાલ' એટલે વરખોની ફેશનમાં ચર્વોત્તમ

'લાલ'નું

કાપડ રંગ અને ફેશન

કામધેનમાં

'મૃગમોહિની' માફક

મોહક હોય છે.

સાડીઓ,

ધોતિયાં, ચાદીંગા,

કોર્ટીંગ, દોરિઆ, પોપલીન

અને તમામ પ્રકારનું

કાપડ

'લાલ'નું

વાપરો.

લાલમાલ

બાયો બેબી ટોનિક

બાયો કેમીસ્ટ્રી માને છે કે લોહીમાં ખાર ફાર છે. નીરોગી ચિત્તન શરીર તેને આભારી છે. ક્ષાર ખૂટતાં રોગ થાય છે. ખૂટતો ક્ષાર મળતા હર્દ મટે છે. બાળક આના દૂધ વિના છવી શકે પણ શરીર ક્ષાર વિના ન ટકે.

આ બેબી ટોનિક જીવન રસાયન ક્ષાર નં. ૧-૧૦-૬-૮ યોગ્ય પાવર પ્રમાણુ લઈ ધૂટી સુદૃઢ અણુ કરી બનાવાય છે. તે બચ્ચાંઓને તાકાત-વાન, લોહીવાળાં, પાણીદાર નેત્રોવાળા કરે છે. શાંત બાલક બાલક છે. દાંત આવતાં હર્દ ન થતાં, રક્તમાં હસતાં દાંત આવે છે.

ક્ષારનો સંબંધ સ્નાયુ, હાડકાં, કંઠનળી અને આંખના પ્રવાહી સાથે છે તેથી શરીર બાંધવા, દાંત દ્રઢ કરવા, (તોડવા માટે) તીક્ષ્ણ વાળી કરવા, આંખ તેજસ્વી કરવા, નિર્દોષ બાયો બેબી ટોનિક બાળકોને હંમેશાં આપો. ૧ ઓ'સ ૧-૪-૦, ૨ ઓ'સ ૨-૪-૦, ૪ ઓ'સ ૪-૪-૦ કણીયા-કુત જીવન રસાયન ક્ષારો ૨-૦-૦ હોમીઓ-પેથી સૂચીપત્ર મંગાવો, (ભાવનગર)

ચંપકલાલ અગનલાલ ભાવસાર.

બાટલીની કિંમત

૧/૨ ઓ'સ ૦-૮-૦,	૪ ઓ'સ ૨-૮-૦,
૧ ઓ'સ ૦-૧૪-૦,	૮ ઓ'સ ૪-૮-૦,
૨ ઓ'સ ૧-૮-૦,	૧૬ ઓ'સ ૮-૦-૦,

દરેક બચ્ચાએ લેવાય છે

કપડાં ધોવા માટે

બિનહરીફ

★ ૭૧૧ સાબુ ★

બધે વેચાય છે.

આર્ય સોપ વર્ક્સ

ચાંપશી ભીક્ષુજી રોડ, મહેગામ, મુંબઈ-૧૦

દરોજ અને ખૂબીને ૪ કલાકમાં નાબૂદ કરે છે.

ખરબડું, ખીલ, ઝેરી ડંખ, ગંધાતાં ચાંદાં, ચક્રા વ. ને આગળ વધતા અટકાવી તુરત જ નાબૂદ કરે છે.

કપડાંને ડાઘ પડતા નથી.

બી-ટેક્સ એન્ટી-મેન્ટ ડેપો

૨૬-૩૧, ધનંજી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩

‘અખંડ આનંદ’નું કવરપેજ

અમારે ત્યાં થયેલું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં સૌથી મોટી સંસ્થા

સર્વ જાતનું લીથોનું કામકાજ

લેખક

(બધી જાત અને સાઈઝના)

રંગીન કામ

કાપડના તાકા

બાકસો

કેલેન્ડર-શી કાર્ડ

કાંડીના બાકસ

શુભ-ચિટરી

કાર્પટ-શીર

પરફ્યુમરી

સાબુ ક્રયપેસ્ટ

સર્ટીફિકેટ નોટ

સોડાવિબુ

તેલ-સીમારેટ

પેપરના બીલ ફ્રેમ

સીમારેટના ટબા

ફવાઓ-સાડીઓ

ચેકબુક

બીડી-મીઠાઈના

પરિચાલેન્ડ-વેશલ

બાકસો જગેરે

જાહેરખબરના અને સીનેમાના પોસ્ટરો

તમારું કામ સૌથી સારું અને દીપી નીકળે તેવું જ થવું જોઈએ

સારું માલ દમામદાર અને દેખાવડા બાકસોમા ભરવો જોઈએ

જાહેરાત થયાનું ખેંચે તેવી જોઈએ

તમારી જરૂરિયાતો-માટે અમારી સલાહ લ્યો.

મહામંદી કાઠન આર્ટ લીથો વર્કસ

ગનપાઉડર રોડ, અગામ-મુંબાઈ

દેવકરનંજી બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO. LTD.

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ અને ૪૬ શાખાઓ

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

સત્તાવાર ચાપણ રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

ભરાયેલી અને પગાર થયેલી રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦

રીઝર્વ ફંડ ... રૂ. ૧૪,૦૦,૦૦૦

કુલ ડીપોઝીટો ૩૧-૧૨-૪૬ રૂ. ૬,૧૦,૬૬,૧૬૨

કુલ વર્કિંગ ફંડ રૂ. ૧૦,૪૬,૫૪,૮૭૩

ખાતાઓની સંખ્યા ,, ૫૯,૬૭૭

પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, જે. પી. એલ. એલ.

ચુનીલાલ દેવકરજી નાનજી.

શ્રીચુત કે. એમ. યુનરની.

પીરોજશા એન. મહેતા.

કેપ્ટન શિવસિંહ ઓફ પોરબંદર.

નટવરલાલ એસ. ઓક્સી.

રતનચંદ હીરાચંદ. એમ. એ.

જયંતીલાલ આર. ત્રિવેદી.

લલિતચંદ સી. ડી. નાનજી.

લક્ષ્મીકાંત એસ. દાહોળકર, જે. પી.

રાજમિત્ર આર. એસ. માને પાટીલ, સી. આર્. ઈ.

અવીષ્ણુચંદ વી. ગાંધી, જે. પી., મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

હેડ ઓફિસ : દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ્સ, એલિફન્ટન સર્કલ, ક્રાટ, મુંબઈ.

DEVKARAN NANJEE INSURANCE

ચાપણ

સત્તાવાર રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

ઉધરાવેલી અને ભરાયેલી રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ

પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, જે. પી. (ચેરમેન)

ચુનીલાલ દેવકરજી નાનજી.

રાજરત્ન નાનજી કાળિદાસ મહેતા, એમ. પી. ઈ.

માધવલાલ મકનજી ભટ્ટ, જે. પી.

નંદદાસ હરિદાસ અચરતલાલ

કેપ્ટન શિવસિંહજી ઓફ પોરબંદર

મેનેજર-સુરેશ કે. દેસાઈ, પી. એ., એલ. એલ. પી.

લલિતચંદ સી. ડી. નાનજી

તનુભાઈ ડી. દેસાઈ, પી. એ. એલ. એલ. પી.

જયંતીલાલ રતિલાલ ત્રિવેદી

લક્ષ્મીકાંત શાંતારામ દાહોળકર, જે. પી.

વિનયચંદ નારણદાસ કંટોલ

હિંમતલાલ વ. ગાંધી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

પ્રતિનિધિત્વ માટે લાગવગદાર અને ઉત્સાહી એજન્ટો તરફની અરજીઓ આવકારપાત્ર થઈ પડશે.

હેડ ઓફિસ દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ્સ મુંબઈ-૨
જિંદગી ❀ આગ ❀ અકસ્માત

ચોખ્ખાં અને સફાઈદાર
ધરગથ્થુ અને ફેન્સી
તમામ જાતનાં
ચોખ્ખી કલાઈ કરેલાં

વાસણો

સરકારી કન્ટ્રોલ ભાવે દરેક વેપારીને ત્યાંથી મળે
છે. ધરગથ્થુ વપરાશ માટે અત્યારે પિત્તળ તથા
એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો છૂટથી મળી શકે છે.

લલ્લુભાઈ અમીચંદ

(કે. ૫૫૪, કેસારા ચાલ-મુંબઈ ૨)

પ્રોપ્રાયટર :

ધી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી

૧૦૭, તારદેવ રોડ, મુંબઈ-૭

દેશની મોર
 લાલ છે બોલ
 અસારવા

અસારવા

અસારવા રોડ, અમદાવાદ.